

Marko Marulić
JUDITA
(1501. – 1521. – 2021.)

ZBORNIK RADOVA
u povodu 500. obljetnice
od prvotiska Judite

Agencija za odgoj i obrazovanje
Education and Teacher Training Agency

Marko Marulić – Judita
(1501. – 1521. – 2021.)

Stručno-znanstveni skup

N a k l a d n i k

A g e n c i j a z a o d g o j i o b r a z o v a n j e
Education and Teacher Training Agency

G l a v n a i o d g o v o r n a u r e d n i c a

dr. sc. Dubravka Brezak Stamać

U r e d n i š t v o e d i c i j e

dr. sc. Dubravka Brezak Stamać

Agencija za odgoj i obrazovanje

dr. sc. Srećko Listeš

Agencija za odgoj i obrazovanje

dr. sc. Željko Jozic

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje

dr. sc. Vesna Budinski

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Loranda Miletic, prof.

Agencija za odgoj i obrazovanje

Tonči Maleš, prof.

Humanistička gimnazija, Zagreb

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001130358.

ISBN 978-953-7290-42-9

Marko Marulić

JUDITA

(1501. – 1521. – 2021.)

Stručno-znanstveni skup

Split, 23. – 24. travnja 2021.
Muzej grada Splita
Gotička dvorana

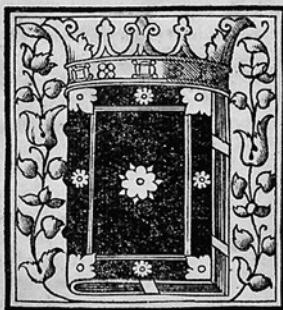
Z B O R N I K R A D O V A

Agencija za odgoj i obrazovanje
Split, MMXXII

CLibar Marca Marula Splichianina Vchomſe
uſdarſi Iſtoria ſete uđouice iudit u uersih
haruacchi floſena/chacho ona ubi uoi
uodu Olopherna Pofridu uoſ
che guegoue/i oſlodobi pu
ch iſraelſhi od ueli
che pogibili.

Prodaiuſe ubnecih umarcarii uſtacū
chidarsi libar ſa signao.

Prvo izdanje *Judite* tiskano je u Veneciji 13. kolovoza 1521.
Djelo je Marulić posvetio svojemu krsnom kumu
don Dujmu Balistriliću.

SADRŽAJ

DUBRAVKA BREZAK STAMAĆ

Predgovor	7
----------------------------	---

ANA ŠIMIĆ

Pisana kultura srednje Dalmacije prije Marulića	11
--	----

TONIJA ANDRIĆ

Povjesni kontekst Marulićeve <i>Judite</i>	41
---	----

VUK-TADIJA BARBARIĆ – MARIJANA HORVAT

Preko grafije do jezika – prema analizi izdanja Marulićeve <i>Judite</i>	59
---	----

IGOR MEDIĆ – ANA MIHALJEVIĆ

Dva Juditina lica – Marulićev izvornik i Grčićev prepjev u nastavi Hrvatskoga jezika	75
---	----

ZDRAVKA SKOK

Semantička analiza frazema u Marulićevoj <i>Juditiji</i>	89
---	----

MARTINA KOLAR BILLEGE – VESNA BUDINSKI –

IVANA DUBOVEČAK – MARIJA PAPA

Recepcijsko-prodукcijske sastavnice mikrostrukturiranoga metodičkog modela Marulićeve <i>Judite</i> u nastavi Hrvatskoga jezika	109
--	-----

IVANA JAREBIĆ

Recepција <i>Judite</i> u nastavi Hrvatskoga jezika	139
--	-----

MARINA MARIJAČIĆ

Marulićeva <i>Judita</i> – metodički izazov učiteljima i nastavnicima hrvatskoga jezika	157
--	-----

GLORIJA MAVRINAC – MAJA SOKAČ

Imagološko čitanje Marulićeve <i>Judite</i> – proširivanje mogućih okvira učeničke recepcije	169
---	-----

IRENA SAČIĆ – SANJA BUDIMIR

Projekt <i>Judita</i> – integrirana nastava Povijesti i Hrvatskoga jezika	185
--	-----

RINA VIDOVIC

Arhetipski i feministički pristup marulićevoj <i>Juditiji</i>	221
--	-----

LUCIJA MLAKAR	
Judita kao simbol moderne žene koja se bori za svoja prava	235
ANĐELKA RIHTARIĆ	
Koliko Juditā živi u Juditi?	239
LUCIJANA ARMANDA ŠUNDOV	
Što je Pavličiću Marulićeva <i>Judita</i> u romanu <i>Pokora?</i>	249
SREĆKO LISTEŠ – ZRINKA PERKOVIĆ DODIG	
Kontekst i poruka Marulićeva djela <i>Molitva suprotiva Turkom</i>	269
DANIJELA BAČILO	
Pismo Marku Maruliću kao oblik jezičnoga izražavanja učenika u nastavi hrvatskoga jezika u srednjoj školi	293
GORAN KRAPIĆ	
Ivan Meštrović i razna Marulićeva lica u nastavi Hrvatskoga jezika	323
IVAN MATIJEVIĆ	
Marko Marulić i salonitanska epigrafska baština	331
IVANA PRIJATELJ PAVIČIĆ	
Prikazi alegorija u slikarstvu Dalmacije Marulićevog doba	341
MONIKA JURIĆ JANJIK	
Hrvatska renesansna glazba u praksi i teoriji	389
IGOR PARO	
Lutnja u hrvatskoj renesansnoj književnosti	415

PREDGOVOR

Pred čitateljima je Zbornik radova interdisciplinarnoga Stručno-znanstvenoga skupa *Marko Marulić, Judita (1501. – 1521. – 2021.)*, koji je bio održan 23. i 24. travnja 2021. u Muzeju grada Splita u Splitu. U iznimno zahtjevnoj godini uslijed pandemije bilo je izazovno hibridno organizirati skup. Prenosio se uživo preko Youtube kanala Agencije za odgoj i obrazovanje, a pratilo ga je virtualnim putem oko 600 učitelja i nastavnika, dok su izlagači bili dionici izlaganja *in continuo*.

Obilježavanje pola tisućljeća postojanja hrvatske pisane riječi, tiskane knjige s potpisom autora, velika je obljetnica za povijest jednoga naroda, za povijest hrvatske književnosti u svekolikom inventaru europske književnosti. Obilježavanje 500 godina prvotiska Marulićeve *Judite*, prve autorske knjige na hrvatskom jeziku, objavljene u Veneciji 1521. godine, važan je povod koji je Agencija za odgoj i obrazovanje prepoznala kad je krajem prosinca 2020. uputila javni poziv znanstvenim ustanovama, odgojno-obrazovnim institucijama i sveučilištima u Republici Hrvatskoj s nakanom da se uoči 21. travnja, dana kad je Marulić davne 1501. potpisao svoj ep *Judita*, održi stručno-znanstveni skup u pjesnikovu rodnom Splitu, u palači Marulićevog prijatelja humanista Dmine Papalića (danasa Muzej Grada Splita).

Dvodnevni skup organiziran je 23. i 24. travnja 2021., a odazvale su se eminentne znanstvene, odgojne i umjetničke institucije: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Staroslavenski institut, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Muzička akademija Sveučilišta u Zagrebu, Akademija dramske umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu te nastavnici osnovnih i srednjih škola.

U Zborniku su radovi tematski razvrstani, a upozorili su, kao i prethodna izlaganja, na društvenu i povjesnu klimu Splita i Mletačke Republike početkom XVI. stoljeća kad je Marulić napisao ep koji aktualizira turske prodore nadomak Splita odnosno Klisa. Marulić je pripadao humanističkom krugu svojih sugrađana pjesnika koji su tako otmjeno njegovali latinski izričaj i nastojali živjeti davno nestalu antičku kulturu nadomak Splita u antičkoj Saloni. *Judita* kao ep i kao književni lik svjedoči kršćanski syjetonazor i patriotizam renesansnoga pjesnika Marulića, u brojnim djelima na latinskom jeziku otvorenim za komunikaciju s cijelom intelektualnom latinskom Europom. Marulićev ep bio je predmet filoloških rasprava, rasprava povjesničara umjetnosti, muzikologa, kao i nastavnika hrvatskoga jezika, povijesti, likovne

umjetnosti i likovne kulture. U kontekstu proučavanja i poučavanja rasprave su kroz primjere prakse u nastavi pokazale kako primijeniti suvremene interpretacije *Judite* te kako istražiti mogućnosti učeničke recepcije kanonskoga teksta zastupljenoga u nastavi hrvatskoga jezika i književnosti.

Agenција za odgoj i obrazovanje, organizator toga dvodnevног važnog književno-znanstvenoga događaja, željela je skrenuti pozornost na klasika hrvatske književnosti, kanonskoga pisca važnoga za suvremenu hrvatsku kulturu i jezik, isto toliko koliko je bila važna odvažna gesta prije pola tisućljeća kad je Marulić u „hrvatskim versima“ dvostruko rimovanim dvanaestercima napisao umjetnički ep.

Važnost ove manifestacije prepoznao je Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje, uz čiju suradnju je suorganiziran skup. Ministarstvo znanosti i obrazovanja na čelu s ministrom Radovanom Fuchsom te župan Splitsko-dalmatinske županije Blaženko Boban bili su počasni pokrovitelji toga stručno-znanstvenog događaja, na čemu im u ime Agencije za odgoj i obrazovanje zahvaljujem. 9. travnja 2021. hrvatski zastupnici u Saboru donijeli su Odluku o proglašenju 2021. Godinom Marka Marulića, koja je pod okriljem Vladine odluke i na prijedlog Ministarstva kulture i medija proglašena Godinom čitanja. U iznimnoj godini u kojoj smo bili uskraćeni za sudjelovanja u kulturnim događanjima, u godini u kojoj je nastava bila realizirana u svim modelima i oblicima samo da se ne bi prekidala, pridružila se i Agencija za odgoj i obrazovanje, prepoznatljiva kao institucija koja u središte svojega interesa upravo stavlja edukaciju i stručna usavršavanja odgojno-obrazovnih djelatnika, njegujući kulturu obrazovanja sa stalnom intencijom unaprjeđenja kvalitete obrazovanja.

22. travnja 1501. Marulić je završio svoj ep i „z dvornim poklonom“ – kraljevski i svečano poklonio je svojemu kumu don Dujmu Balistriliću. Iz te perspektive s radošću stavljamo pred čitatelje proučavanje Marulićeva djela, za koje intenzitet i zanimanje nisu nestali ni pola tisućljeća kasnije.

*Predsjednica Organizacijskog odbora
Marko Marulić (1501. – 1521. – 2021.)*

Dubravka Brezak Stamać

ZBORNIK RADOVA

Libar Marca Marula Splichianina
Uchomse vſdarsi Iſtoria ſete vdo
uice Judit u verſih haruacchi ſlo
ſena:chacho ona vbi voi vo-
du olopherna Poſridu
voiſche gnegouci oſ-
Iodobi puch iſraels-
chi od veliche
pogibili.
†

Drodaiuſe vjadri dierolima
mirchouichia.

Drugo izdanje *Judite* tiskano je u Veneciji 30. svibnja 1522.

Ana Šimić
izvorni znanstveni rad

PISANA KULTURA SREDNJE DALMACIJE PRIJE MARULIĆA

S a ž e t a k

Književnost kao umjetnost riječi izrasta iz čvrstoga temelja prethodno izgrađene kulture riječi, pogotovo one pisane. Potpisavši *Juditu* kao Marko Marulić Spličanin, otac je hrvatske književnosti jasno dao do znanja da ga definira prostor u kojem je živio i stvarao. S obzirom na to, u radu je opisana pisana kultura Splita i okolice od najranijih početaka, tj. prije dolaska Hrvata (grčko i latinsko stvaralaštvo) i nakon dolaska Hrvata do prvotiska Marulićeve *Judite* (latinsko stvaralaštvo latinicom i hrvatsko stvaralaštvo glagoljicom, cirilicom i latinicom) te stupanj Marulićeve poznavanja te baštine. Premda područje srednje Dalmacije ne iscrpljuje ukupnu predmarulićevsku pisano kulturu na hrvatskim povjesnim prostorima, prednjači starinom i reprezentativnošću te pokazuje zašto nije nimalo neočekivano da je otac hrvatske književnosti bio Spličanin.

Ključne riječi: stari vijek, srednji vijek, srednja Dalmacija, pismenost, hrvatska tropismenost

1. Uvod

Biti otac književnosti nije isto kao i biti otac kiparstva, filmske umjetnosti ili plesne umjetnosti. Među vrstama umjetnosti književnost zauzima posebno mjesto jer je dio pisane kulture, a pisana kultura je kultura nad kulturama. Ona je doslovno prijelomna kultura jer je svojom pojmom prelomila povijest čovječanstva na dva bitno različita dijela: pretpovijest i povijest. Za ljude se sve iz temelja promijenilo kada su počeli komunicirati zabilježenim sustavom simbola. To je omogućilo širenje informacija,

znanja i iskustava mimo granica vremena i prostora te tako potaknulo rast i napredak zajednica i pojedinaca. Sve što kao ljudska vrsta znamo i pamtimo, barem do 20. stoljeća kada je izumljen tonski zapis, dugujemo onima koji su pisali te iz generacije u generaciju prenosili znanje i sjećanje čovječanstva. Književnost kao dio pisane kulture također je prenositeljica i stvarateljica znanja i sjećanja. Potvrđuje to i misao R. Katičića da onaj tko poznaje hrvatsku književnost, bolje razumije i sam hrvatski narod.¹

S postojanjem su oca uzročno-posljedične veze, odnosno pitanje postanka, potpuno jasne. Ako postoji otac, morao je postojati djed, a tako i pradjet i šukundjed. Drugim riječima, ako postoji oca, postoji i cijela niska praoča prije njega. Pogotovo to vrijedi za oca književnosti. Da bi se riječ dovela do razine umjetnosti, prethodno ju je potrebno izgraditi kroz kontinuirane i konzistentne prakse pismenosti, tj. prakse pisanja, prepisivanja, prevođenja, čitanja, čitanja na glas, izvođenja, slušanja i opet iznova.² Otac književnosti ne nastaje iz ničega. On izrasta iz čvrstoga temelja prethodne pisane kulture, onoga što se može nazvati »djedovinom« književnosti.

Potpisavši *Juditu* kao Marko Marulić Spiličanin, Otac je hrvatske književnosti jasno dao do znanja da ga u bitnome određuje i identificira prostor u kojem je rođen i u kojem je živio i stvarao. Osim toga, pripadnost ga je splitskom prostoru činila zadovoljnijim u tolikoj mjeri da je smatrao potrebnim taj etnik dodati vlastitom imenu. Drugim riječima, Marulić je ponosan čovjek svoga prostora. Zato je njega i njegovo djelo teško u potpunosti upoznati i razumjeti ako ne poznajemo i ne razumijemo njegov prostor. U kontekstu rasprave o književnosti, tj. umjetnosti riječi koja nužno izrasta iz bogate prethodne pisane kulture, poimanje Marulića kao čovjeka svoga prostora povlači zaključak da je područje Splita bogatstvom pisane kulture bilo pogodno okružje da iznjedri i oblikuje Oca hrvatske književnosti.

Na tom je tragu bio i P. Hektorović kada je svoju pohvalu Marulu u *Ribanju i ribarskom prigovaranju* (1568.) započeo stihovima o čestitom Splitu, gradu *mno-
gih knjižnika i velikih razumnika*. Povjesničari i povjesničari književnosti složno govorile o presudnoj ulozi koju je za hrvatsku srednjovjekovnu književnu naobrazbu i praksu odigrao Split od kada je postao metropolitskim sjedištem u 10. st., povezavši time politički razjedinjene teritorije Dalmacije i kneževske/kraljevske Hrvatske.³ Da je Split i nakon zlatnoga vremena svoje metropolije ostao bitnim kulturnim središtem potvrđuje i povjesničarka književnosti J. Rapacka kada promišljajući pokušaje nadregionalnoga hrvatskoga književnog djelovanja, koji su prethodili narodnom

¹ Katičić 2006: 660.

² O praksama pismenosti hrvatskoga srednjovjekovlja vidi Šimić 2020.

³ Delonga 1996: 39, 268; Katičić 2006: 381–382; Matijević Sokol 2020: 51.

preporodu, na prvom mjestu ističe upravo Marulića jer se obraća »prostoru koji znatno nadilazi uski pojas jadranskog priobalja, sastavljen od gradova i njihovih zaleda«.⁴

No ni takav Split nije nastao iz ničega. Splitska se pisana kultura ne može razumjeti bez šire splitske okolice, onoga prostora u kojem se odvijao i Marulićev život dok je šetao pored razvalina Salone, pisao u otočkom miru Nečujma ili zašao u poljički kraj svoga intimusa Papalića. Pisana kultura srednje Dalmacije ona je koja je iznjedrila Oca hrvatske književnosti.⁵ U nastavku će se rada prikazati kultura pisane riječi srednjodalmatinskoga područja prije Marulića, preciznije, prije prvočaska Marulićeve *Judite* (1521.), s ciljem da se bolje upozna i razumije ne samo Otac hrvatske književnosti nego i izvorište njegova cjelokupnoga opusa, latinskoga jednako kao i hrvatskoga.

2. Pisana kultura srednje Dalmacije prije Marulića

Pisana kultura srednje Dalmacije više je od tisućljeća starija od povijesti Hrvata. Mnogo prije nego su se Hrvati pojavili na povijesnoj pozornici njihov je današnji prostor oplemenjivan kulturom usmene i pisane riječi. Zato se povijest pisane kulture srednje Dalmacije, kao uostalom i cijele današnje Hrvatske, može podijeliti na dva dijela: pisaniu kulturu prije i pisaniu kulturu nakon dolaska Hrvata.

2.1. Pisana kultura srednje Dalmacije prije dolaska Hrvata⁶

Kulture koje su oblikovale današnji hrvatski prostor prije dolaska Hrvata su starosjedilačka ilirska te osvajačke grčka, rimska i avarska. Koliko je zasada poznato, za starosjedilačku se ilirsku i osvajačku avarsku kulturu riječi može reći da su bile bespisocene, tj. isključivo usmene.⁷ Pismene su pak bile antičke, tj. grčka i latinska kultura.

⁴ Rapacka 1998: 196.

⁵ U ovom se radu pod srednjom Dalmacijom podrazumijeva onaj prostor koji je do danas zadržao gravitaciju Splitu kao urbanom središtu i koji je u svom administrativnom nazivu jedini zadržao naziv *dalmatinski*. Riječ je o teritoriju Splitsko-dalmatinske županije. Premda se u tumačenju pismenosti vremena prije Marulića takvo određenje s pravom može činiti anakronim, ono s druge strane omogućuje »mir« među drugim dalmatinskim područjima da izgrađuju i osvješćuju svoj kulturni identitet bez pritiska da ga vežu uz Split.

⁶ Pod ovim se naslovom donosi izbor, a ne iscrpan popis pisanih spomenika.

⁷ Bespismenost nije isto što i nepismenost. Nepismenost se odnosi na izostanak pismenosti u inače pismenoj kulturi (Katičić 1999: 22).

2.1.1. Grčka pisana kultura

Pismenost unutar današnjih hrvatskih granica donose oni koji i inače začinju povijest pismenosti u cijeloj Europi – Grci. Na teritoriju grčkih kolonija na istočnom Jadranu, koncentriranih upravo u srednjoj Dalmaciji (Vis, Hvar, Kaštela, Trogir, Vranjic, Solin, Stobreč),⁸ nalaze se najstariji tragovi pisane kulture na današnjim hrvatskim prostorima. Iz vremena prije rimske prevlasti sačuvano je sedamdesetak grčkih natpisa na kamenu, od kojih je više od polovice s otoka Visa.⁹

Među njima se ističe i među prvima često navodi tzv. *Kalijin natpis* (4. st. pr. Kr.).¹⁰ Riječ je o epitafu ispjevanom u četiri stiha (jednom heksametru i trima pentametrima) na jonskom narječju, koji prevladava i u jeziku Homerovih epova *Ilijade* i *Odiseje* (8. st. pr. Kr.). Natpis komemorira Kaliju, grčkoga junaka koji je poginuo u pomorskoj bitci s Ilirima, a dojmljiv je i spomen njegova sina Harma koji je očevom pogibijom ostao siroče.

Bez umjetničke ambicije, a s više praktične namjene grčki su natpisi otoka Hvara (npr. *Farani slave pobjedu nad Jadasinima*, 4. st. pr. Kr., *Parski reskript*, 3./2. st. pr. Kr.), a isto vrijedi i za one s kopnenih srednjodalmatinskih grčkih nalazišta – *Žrtovanje i mjesec plinterion* (Vranjic, kraj 4. st. pr. Krista), *Hijeromnamon i svećenica* (Kaštel Sućurac, 3./2. st. pr. Kr.), *Hijeromnamon, logisti i gramatej* (Trogir, 3./2. st. pr. Kr.), *Cezarov reskript* (Solin, 56. g. pr. Kr.).¹¹ Sačuvani su i spomeni dvaju kasnije izgubljenih grčkih natpisa iz Splita, jednoga nadgrobnoga, a drugoga posvetnoga. Pretpostavlja se da su ti natpisi u Split stigli iz nekoga drugoga mjesta.¹²

Tragovi se grčke kulture riječi nalaze i u razdoblju mlađem od onoga iz kojega potječu netom navedeni natpisi, tj. u vremena rimske vlasti na današnjim hrvatskim prostorima. U povijesti su pisane kulture posebno dragocjeni višejezični natpisi jer svjedoče o prožimanju i suživotu različitih tradicija. Kada je riječ o grčkoj i latinskoj pismenosti na istočnom Jadranu, zasada je poznato nekoliko dvojezičnih natpisa. Jedan je takav s otoka Visa napisan u Merkurovu čast, ali mu se nakon I. svjetskoga rata gubi trag.¹³

⁸ Istaknuto se grčko naselje nalazilo i na otoku Korčuli, ali se ovdje ne uzima u obzir jer Korčula gravitira Dubrovniku, tj. južnoj Dalmaciji.

⁹ Kuntić-Makvić, Marohnić 2010: 73.

¹⁰ O *Kalijinu natpisu* usp. Nikolanci 1980: 214–219; Rendić-Miočević 1987: 26–27, 243; Barbieri 1991: 38–39; Katićić 2007: 55; Kuntić-Makvić, Marohnić 2010: 74–75.

¹¹ Kuntić-Makvić, Marohnić 2010: 75, 77–80, 82.

¹² Brunšmid 1998: XIII, 44.

¹³ Nikolanci 1980: 222–223.

Dva se jezika djelomično spajaju i na nekim starokršćanskim grčkim epitafima u Saloni, kod kojih je manji dio teksta zabilježen latinskim jezikom. Takav je epigram mladiću Asteriju kao i onaj djevojčici Euzebiji.¹⁴ Grčko je salonitansko nadgrobno pjesništvo prema R. Katičiću njegovano pjesništvo istančane vrijednosti.¹⁵

2.1.2. Latinska pisana kultura

Današnji se hrvatski povijesni prostor u cijelosti nalazio unutar granica Rimskoga carstva, ponajprije unutar dviju rimskih provincija, Dalmacije i Panonije, dok je većinski dio istarskoga poluotoka osim istočnoga dijela, tj. područje zapadno od rijeke Raše pripadalo tzv. Desetoj regiji (Venecija i Histria). Sačuvani primjeri latinske epigrafije do dolaska Hrvata zasada su još uvjek neizbrojani i nepopisani u cjelini, tj. ne postoji jedinstven i ažuriran katalog latinskih natpisa na hrvatskim povijesnim prostorima što, između ostalog, govori i o njihovoj brojnosti kao i o stalnom otkrivanju, tj. čitanju novih natpisa.¹⁶

Budući da je Salona bila metropola antičke provincije Dalmacije, ne čudi da prostor središnje Dalmacije prednjači u brojnosti i raznolikosti latinskih natpisa. Svjedoči o tomu i činjenica da je prvi hrvatski muzej otvoren upravo u Splitu. Riječ je o Arheološkom muzeju čije je otvaranje 1820. godine potaknuto posjetom cara Franje I. Dalmaciji i njegovom oduševljenju bogatstvom salonitanskih spomenika. Do danas je epografička zbirka toga muzeja narasla do broja od 6000 uglavnom

¹⁴ Rendić-Miočević 1987: 244–245.

¹⁵ Katičić 2007: 56.

¹⁶ Jedan je od navođenijih izvora u literaturi o latinskoj epigrafiji *Corpus Inscriptionum Latinarum*, opsežna zbirka latinskih natpisa iz svih dijelova Rimskoga Carstva, pa tako i iz onoga dijela koji su kasnije naselili Hrvati. Digitalizirana inačica te zbirke, koja je uglavnom nastajala u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. st., dostupna je na poveznici: <https://arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/291>. Srednjedalmatinski, ponajviše salonitanski, natpsi mogu se pretraživati i unutar zbirke Heidelbergške akademije znanosti i humanistističkih znanosti (<https://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/indexe.html>) kao i one EDCS (<http://db.edcs.eu/epigr/hinweise/hinweis-en.html>). Katalog je pak Arheološkoga muzeja u Splitu svojevremeno popisivao don Frane Bulić (Neralić 2012: 324–325). 2010. godine izšla je zbirka starokršćanskih salonitanskih natpisa *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe–VIIe siècles / Salona IV, Natpsi starokršćanske Salone, IV.–VII. st.* (ur. N. Gauthier, E. Marin, F. Prévot). Ta zbirka okuplja 1301 natpis, ali opet nije uspjela iscrpiti sve epografske spomnike obuhvaćene zadanim naslovom (Demicheli 2011: 350).

salonitanskih natpisa.¹⁷ Usporedbe radi, za cijeli središnji i zapadni dio Istre koji je bio izvan provincije Dalmacije navodi se podatak od ukupno 1260 rimskih natpisa.¹⁸

Zanimljivo je da je upravo Marulić bio jedan od prvih poznatih hrvatskih skupljača i tumača latinskih epigrافskih natpisa. O tomu svjedoči još uvijek u cijelosti neobjavljeno Marulićevo djelo, *In epigrammata priscorum commentarius* (*Tumač uz natpise starih*), u kojem je popisao i prokomentirao 141 latinski natpis s obje obale Jadranskoga mora. Salonitanskih je natpisa u toj zbirci dvadeset i devet, a samo ih se manjina uspjela sačuvati do danas.¹⁹

Stoljećima klesani natpsi u Saloni koji se jesu sačuvali do danas, između ostalog, svjedoče o brojnim ljudskim sudbinama i njihovim nositeljima koji su, ulažući u nadgrobne spomenike, njegovali pisanu kulturu srednje Dalmacije. Jedan je od najstarijih spomenika monumentalna stela Gaja Utija i njegove obitelji (1. st. pr. Kr). Osim kao reprezentativan primjer visoke zanatske vještine u oblikovanju kamena,²⁰ stela donosi i dijelom metrički natpis²¹ u kojem se otkriva da je Gaj bio pomorac i trgovac i to, sudeći prema luksuznoj opremi stele, iznimno uspješan trgovac. Iz natpisa se saznaje i da je Gaj bio izvanbračni sin, a da mu je Klodija Fausta bila *concubina*, tj. postojala je neka prepreka da svoj partnerski odnos reguliraju povoljnijim nazivom za Klodiju. Mnogo manje luksuzna, bez stihova, s tri klesarove pogreške u prijenosu teksta je stela T. Varonija Marona (2. ili 3. st.) iz koje se pak iščitavaju zanimljivi podaci iz pokojnikove osobne povijesti, ali i vojne povijesti Rimskoga Carstva: bio je frumentarij (član careve tajne službe) koji se u Saloni očito našao zbog neke važne dužnosti koja ga je možda i koštala života, ustupljeno mu je grobno mjesto što je još jedan dokaz da je bio stranac, a stelu je postavio njegov oslobođeni rob Firmin.²² Daleko od rodnoga zavičaja preminula je i opatica Ivana čiji je sarkofag iz 612. godine najkasniji pouzdano datiran natpis iz Salone.²³ Ivana je na jug izbjegla iz Sirmija nakon što su ga 582. zauzeли Avari, koji će uskoro nakon njezine smrti zajedno sa svojim slavenskim saveznicima stati na kraj bogatom društvenom i kulturnom životu drevne Salone.

¹⁷ Neralić 2012: 324. Očekivano, s godinama se spoznaja povećava, pa tako i broj epigrافskih spomenika. Demicheli 2000 govori o više od 6000 salonitanskih natpisa.

¹⁸ Zaminović 1994: 148.

¹⁹ Demichelli 2009: 131–133; Lučin 2012: 145. U toj je zbirci Marulić, između ostalog, ostavio i nadahnutu pohvalu rodnom gradu koju je B. Lučin uvjerljivo nazvao prvim turističkim vodičem po Splitu (Lučin 2005:b: 14). Osim toga, *Tumač uz natpise starih* čuva i neke od najistaknutijih primjera Marulićeve književne vještine u vidu visoke retoričke stilizacije (Lučin 2011: 244).

²⁰ Cambi 2002: 45–46.

²¹ Rendić-Miočević 1987: 167, 257.

²² Matijević 2014.

²³ Bulić 1986: 167.

Ako se već za Salonu spominje broj veći od 6000 latinskih natpisa, teško je zamisliti koliko točno taj broj raste uzme li se u obzir cijelo područje srednje Dalmacije. Dok stručnjaci ne osiguraju barem približan podatak kao i određeni antologički izbor salonitanskih jednako kao i nesalonitanskih natpisa, koji će olakšati temeljno snalaženje u toj doslovno i simbolički monumentalnoj baštini, ne može se reći ništa više osim toga da ih je zasigurno mnogo te da svjedoče o stoljećima njegovane kulture riječi na današnjim hrvatskim prostorima.

Neki se od tih nesalonitanskih natpisa ističu zbog zanimljivih kulturoloških implikacija. Primjerice, nadgrobna ploča žene Paio Totius iz Raduše kraj Sinja (1. st.) donosi delmatska imena i simboliku. Ploča je svjedočanstvo susreta dviju kultura, jedne bespisane (ilirske), a druge pismene (rimskie), tj. djelomične akulturacije Ilira koji preuzimaju običaj izgradnje nadgrobnih spomenika i latinski jezik, ali u dekoraciji ostaju potpuno svoji što tu ploču, Gabričevićevim riječima, čini jedinstvenom u čitavom rimsko-provincijalnom svijetu.²⁴ Iz Sinjske je krajine i stela Gaja Laberija koja svoj gotovo kulturni status također nije stekla natpisom, nego reljefom pokojnika, dječaka s loptom u ruci. Budući da Gajeva lopta podsjeća na izgled one nogometne, potaknula je modernu »predaju« da se nogomet igrao još u antičkoj Saloni, štoviše, da je otamo i potekao.²⁵

Kada je riječ o pjesništvu, latinskih je epigrama, najčešće nadgrobnih, sačuvano znatno više nego grčkih. U antologiji D. Rendića-Miočevića najviše je onih s teritorija srednje Dalmacije: iz Baške Vode, Grohotra (na otoku Šolti), Visa, Podstrane i Podgrađa (nekadašnja Poljička kneževina), Postira (otok Brač), okolice Trilja, Živogošća te najviše, očekivano, iz Salone.²⁶ Za dva epigrama iz Živogošća (Makarsko primorje), s dominantnim pjesničkim slikama vode, izvora i mora, Rendić-Miočević (1987: 19) prosuđuje da su samo oni dovoljan dokaz da je provincija Dalmacija »znala za pravi, umjetnički pjesnički izraz«.

2.2. Pisana kultura srednje Dalmacije nakon dolaska Hrvata

Temeljno je obilježje hrvatske srednjovjekovne pisane kulture njezina tropismnost i dvojezičnost. Tropismenost se odnosi na činjenicu da su se Hrvati služili tri-ma pismima: latinicom, (uglatom ili hrvatskom) glagoljicom te (hrvatskom ili zapadnom) cirilicom. Dvojezičnost se odnosi na dva jezika hrvatske kulture riječi: latinski i hrvatski.

²⁴ Gabričević 1983: 39. Usp. Cambi 2020: 236–239.

²⁵ Sanader 2008: 150.

²⁶ Rendić-Miočević 1987: 53–241. Usp. Katičić 2007: 57–70.

Premda se ranije prema Hercigonji²⁷ govorilo i o trojezičnosti (latinski, hrvatski, hrvatski crkvenoslavenski), ta je pojava uvjerljivo reinterpretirana kao latinsko-hrvatska dvojezičnost s crkvenoslavenskom-hrvatskom diglosijom, a kasnije i triglosijom. U srednjem se vijeku hrvatski crkvenoslavenski nije poimao kao drugi, tj. strani jezik, nego kao viša, književna i uporabom u liturgiji posvećena inačica hrvatskoga jezika.²⁸ Jedna od najočitijih potvrda tomu jest stav ondašnjih govornika hrvatskoga jezika: tiskani *Baromićev brevijar* iz 1493. završava riječima: *svršenie brviēli hr̄vac-kib⁹*, dok Šimun Kožičić Benja najljepše izdanje Riječke glagolske tiskare naziva *Misal bruacki* (1531.). Obje su knjige napisane idiomom koji su filolozi gotovo pola tisućljeća kasnije nazvali hrvatskim crkvenoslavenskim. Hrvatski crkvenoslavenski i (srednjovjekovni) hrvatski jezik genetski su srođni idiomi sa zajedničkim čakavskim elementom koji su, kako to inače biva u diglosijskim i multiglosijskim situacijama, imali različitu funkciju i rasprostranjenost. Hrvatski crkvenoslavenski kao inicijalan i integralan dio kontinuiranoga slijeda povijesti hrvatskoga jezika promišljali su i filolozi koji nisu paleokroatisti, Dalibor Brozović i Ranko Matasović.²⁹

2.2.1. Latinska pisana kultura³⁰

Prva dva stoljeća nakon dolaska Hrvata (7. i 8. st.) izostaju tragovi pisane kulture. Bilo je to vrijeme iznimnih društvenih promjena, preslagivanja i konsolidacije. Kada su se konačno ostvarili uvjeti za kulturno djelovanje, sačuvani pisani spomenici nose ista obilježja kao oni iz kasnoantičke Salone: riječ je o latinskim epigrafskim natpisima nastalima u kršćanskom kontekstu. Iz vremena ranosrednjovjekovne Hrvatske (do dolaska Arpadovića) znatan je broj tih natpisa sačuvan na teritoriju srednje Dalmacije: u Bijaćima i Blizni (okolica Trogira), Brnazama (kraj Sinja), Kaštel Starom, Kaštel Sućurcu, Koljanama (kraj Vrlike), Muću, Solinu, Sumpetru (Poljica) i Vrlici.³¹

Među njima su najpoznatiji oni iz Muća i Solina jer se odnose na hrvatske vladare, tj. riječ je o vladarskim natpisima. Iz Solina, točnije, Rižinica kod Solina je *Trpimirov natpis* (845.–864.).³² Taj je knez na današnjem solinsko-kaštelanskom prostoru utvrdio jedno od središta svoje kneževine,³³ ne propustivši osnovati i benediktinski

²⁷ Hercigonja 2006: 8.

²⁸ Mihaljević 2010; Mihaljević 2014: 18–22; Ložić Knezović, Galić Kakkonen 2010.

²⁹ Kovačević 2016: 230.

³⁰ Pod ovim se naslovom donosi izbor, a ne iscrpan popis spomenika.

³¹ Delonga 1996: 43–163.

³² Delonga 1996: 128.

³³ Delonga 1996: 125.

samostan, što je osiguralo njegovanje pisane kulture. Trpimirovom je vladavinom u Hrvatskoj utvrđena književna naobrazba i djelatnost latinskoga izraza.³⁴ Mlađi, *Branimirov natpis* iz Gornjega Muća (888.), jedan od zasada sedam poznatih Branimirovih natpisa, najstariji je točno datirani i izvorno očuvani tekst iz vremena nakon dolaska Hrvata.³⁵ Najmlađi je s prostora srednje Dalmacije, ali zato najvažniji među vladarskim natpisima uopće, *Natpis kraljice Jelene* (976.) s Gospina otoka u Solinu.³⁶ Riječ je o natpisu koji potvrđuje navod Tome Arhiđakona da se u Solinu nalazio muzej hrvatskih kraljeva što, između ostaloga, još jednom govori o srednjoj Dalmaciji kao središtu hrvatskoga društvenoga, a tako i kulturnoga djelovanja. Sam je natpis, prema Katičiću, svojom gramatikom, kompozicijom, stilizacijom i ritmizacijom dobrodošla potvrda njegovane latinske pismenosti svoga vremena.

Iz Jelenina je vremena i natpis sa sarkofaga nadbiskupa Martina iz splitske katedrale. Budući da su uočene tekstovne veze između Jelenina i Martinova epitafa, pomišlja se da je riječ o istom autoru, prvom poznatom neimenovanom hrvatskom pjesniku.³⁷ S druge pak strane, tomu ne bi išla u prilog Katičićeva ocjena da je jezični izraz toga natpisa, zbog gramatičkih pogreški i jezičnih nezgrapnosti, književna agonička.³⁸ U svakom slučaju, ako i nije riječ o istom autoru, vjerojatno je da se oba natpisa naslanjaju na neku zajedničku tekstovnu predaju.

Premda nije moguće sa sigurnošću govoriti o prvom anonimnom hrvatskom pjesniku, poznato je tko je prvi pjesnik u povijesti hrvatske književnosti poznat po imenu. Riječ je o đakonu Dobri koji je, između ostaloga, potpisao pjesnički natpis na sarkofagu Petra Črnjina s kraja 11. st. pronađenoga u Sumpetru (Poljica).³⁹ Dobre je bio ugledni član splitske kulturne zajednice, a ime mu je hrvatsko. S obzirom da mu je jedan brat nosio latinsko ime, njihova je obitelj primjer romansko-hrvatske simbioze. Premda prvi poznati pjesnik, Dobre nije autor pjesničkoga ostvaraja koje je Katičić (2007: 545) ocijenio kao »miljokaz« u najranijoj književnoj povijesti hrvatskoga prostora.⁴⁰ Riječ je o šest daktijskih heksametara na sarkofagu nadbiskupa Lovre (kraj 11. st., Split), čija je dotjeranost još jedan odraz cjelokupnoga kulturnog djelovanja nadbiskupa reformatora koji je bio blisku suradnik kralja Zvonimira.

³⁴ Katičić 2007: 351; Matijević Sokol 2015: 257.

³⁵ Katičić 2007: 355. Usp. Delonga 1996: 123; Matijević Sokol 2007: 242.

³⁶ Delonga 1996: 131–134; Katičić 2007: 426–429; Matijević Sokol 2007: 243–246.

³⁷ Matijević Sokol 2015: 260.

³⁸ Katičić 2007: 440.

³⁹ Delonga 1996: 140–144; Katičić 2007: 540–544; Matijević Sokol 2015: 261–262. Osim potonjega rada, Matijević Sokol je u više navrata pisala o Dobri, v. Matijević Sokol 2020: 26 (bilj. 1).

⁴⁰ Katičić 2007: 545.

Osim na kamenu, latinska se i latinična kultura riječi njegovala, ali i lakše prenosila i dijelila, na pergamentu i na papiru. Među takvim se pisanim spomenicama starinom i važnošću ističe *Splitski evangelijar* kao prva, tj. najstarija knjiga na hrvatskom povijesnom prostoru.⁴¹ Njezin su primarni sadržaj latinski cjeloviti tekstovi četiriju evandelja, dok je Proslov Ivanova evandelja isписан grčkim jezikom, ali na latinci. Pretpostavlja se da je nastala u Rimu ne prije 8. st. te da je u Split stigla kao dar pape Hadrijana I. prvom splitskom nadbiskupu Ivanu Ravenjaninu. Evangelijar sadrži i kasnije zapise iz 11. do 13. st. koji se odnose na zakletve sufraganskih biskupa splitskom metropolitu, među kojima su i one dane jednom od najvažnijih metropolita toga razdoblja, ranije spomenutom nadbiskupu Lovri.

S obzirom da je *Splitski evangelijar* nastankom vezan za izvanhrvatsko područje, jedan je od najstarijih hrvatskih pisanih spomenika, iz kategorije onih koji nisu na kamenu, *Darovnica kneza Trpimira* (852.).⁴² Premda je sačuvana u kasnijim prijepisima, smatra se pouzdanim tekstrom, štoviše, tekstrom koji je nazvan rodnim listom hrvatske države zato što se u njemu prvi put spominje hrvatsko ime. *Trpimirova je darovnica* nastala u Bijaćima (okolica Trogira) kao i nešto mlađa *Muncimirova darovnica* (892.).

Od knjige koja nije nastala u današnjoj Hrvatskoj preko darovnice koja jest, ali nemamo izvorni tekst, konačno se dolazi do pisanoga spomenika, i to knjige, od koje se nastavlja pouzdano potvrđena povijest knjige na hrvatskom prostoru – kodeksu đakona Majona.⁴³ Od njega je sačuvano osam pergamentnih listova naknadno uvezanih u knjigu koja se danas nalazi u Zagrebu. Iz onoga što je sačuvano saznaje se da je kodeks naručio splitski nadbiskup Pavao (polovica 11. st.), ali i da je đakon Majon bio vješt pisar dostojan zadatka koji je dobio. Sadržajno se sačuvani fragmenti Majonova kodeksa odnose na *Raspravu o 199. psalmu sv. Jeronima te na Život sv. Marije egipatske*, a njihova je reprezentativnost dovoljna glasna da Katičić o tom kodeksu govori kao o »prekrasnom proizvodu koji je dala rano-srednjovjekovna splitska *ars libraria*«.⁴⁴

Sa srednjodalmatinskoga je područja i jedan od najljepših latinskih liturgijskih kodeksa napisan u Hrvatskoj – *Trogirski evanelistar*.⁴⁵ Tekst je zapisan u 11./12. stoljeću, dok je u 13. st. provedena redakcija. Njegova raskošna iluminacija obuhvaća 122 incijala i pet minijatura od kojih se jedna odnosi na Ivana Kristitelja, što bi išlo

⁴¹ Matijević Sokol 2016.

⁴² Katičić 2007: 334–340; Bosnar 2014; Matijević Sokol 2015: 259.

⁴³ Katičić 2007: 465–469.

⁴⁴ Katičić 2007: 469.

⁴⁵ Bratulić, Damjanović 2005: 96–97; Katičić 2007: 508–509. Katičić ga navodi pod naslovom *Trogirski evangelijar*.

u prilog onima koji drže da je kodeks i nastao unutar skriptorija benediktinskoga samostana Ivana Krstitelja u Trogiru.

Važni su pisani spomenici srednjovjekovnoga razdoblja tzv. kartulari odnosno zbirke isprava. Kartular samostana sv. Stjepana na Sustipanu u Splitu sačuvan je samo u kasnjem talijanskom prijevodu.⁴⁶ U njemu se, između ostaloga, može čitati i odreknuće od vlasti posljednjega Trpimirovića, Stjepana II., i njegovo povlačenje u sustipanski samostan 1078., nakon čega na vlast dolazi vladar iz sjevernijih hrvatskih kraljeva, Zvonimir. Najpoznatiji je srednjovjekovni kartular onaj benediktinskoga samostana sv. Petra u Selu (Poljica), poznat kao *Supetarski kartular* (prva pol. 12. st.).⁴⁷ Ispisivao ga je i sastavljaо ranije spomenuti prvi hrvatski poznati pjesnik, splitski đakon Dobre, u formi koju je Matijević Sokol nazvala subjektivnom. Ona ističe i da je kartular jednim dijelom zapravo »knjiga predaje«, čime se odmiče od strogo pravnoga, tj. diplomatičkoga karaktera i ulazi u područje književnosti. U tom je kartularu, koji osvjetljuje brojne društvene i kulturne prilike svoga vremena, sačuvan i popis samostanu pripadajućega knjižnog inventara. Riječ je o najvećem popisu knjiga iz vremena hrvatskih vladara, ali se od njega nažalost nije ništa sačuvalo.⁴⁸

U područje književnoga svojom je subjektivnošću duboko zašao i autor jedne od najpoznatijih hrvatskih srednjovjekovnih knjiga, Toma Arhiđakon. Njegova je *Historia Salonitana* (Split, 13. st.), koju je vjerojatno čitao i sam Marulić,⁴⁹ kronika splitske crkve duboko prožeta autorovom pristranošću i angažiranošću da ponudi vlastito viđenje povijesti svoje metropolije, ali i očitim književnim i pripovjedačkim talentom.⁵⁰ Za povijest je hrvatske pisane kulture, a tako i one na srednjodalmatinskom području, zanimljiv Tomin negativan stav prema glagoljaštvu. Posvjedočio ga je i jednom, Katičevim riječima, lakrdijom o nedotpavom glagoljašu, koju je umetnuo u svoje historiografsko djelo.⁵¹ Premda ta priča u svojoj biti nije bez povijesnih temelja,⁵² u velikoj ju je mjeri Toma zagušio svojim snažnim neodobravanjem glagoljaške djelatnosti.

Osim Tome Arhiđakona čijem kroničarskom Peru nema premca u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, kronici su se u srednjovjekovnom Splitu posvetili i Miha Medijev de Barbazanis i tzv. A Cutheis.⁵³ Prvi polovicom 14. st. piše o rimskim carevima i

⁴⁶ Katičić 2007: 525–526.

⁴⁷ Katičić 2007: 528–529; Matijević Sokol 2015: 265; Matijević Sokol 2020: 54–57.

⁴⁸ Ostojić 1964: 341.

⁴⁹ Lučin 2008: 107.

⁵⁰ Hercigonja 2006: 139. O Arhiđakonu i njegovoj slavnoj knjizi vidi Matijević Sokol 2002; Matijević Sokol 2020: 109–158.

⁵¹ Katičić 2007: 559–569. Usp. Hercigonja 2006: 140–142.

⁵² O povijesnoj pozadini te priče v. Klaić 1965: 261–266.

⁵³ Hercigonja 2006: 145–146; Matijević Sokol 2020: 64–65.

papama, ali i o zbivanjima na svojoj, istočnoj obali Jadrana, među kojima se ističu međusobni sukobi hrvatskih velikaških kuća kao i njihovi sukobi s dalmatinskim gradovima (*De gestis Romanorum Imperatorum et Summorum Pontificum*). Drugi krajem 14. st. nudi pogled u zbivanja između 1348. i 1371., obilježena kugom u Splitu te predajom Splita i Trogira Ludoviku I. Anžuvincu (*Summa historiarum tabula A Cutheis: De gestis civium spalatinorum*). Kroničarska djelatnost nije bila ograničena samo na srednjedalmatinsko kopno. Na samom početku 15. st. i otok je Brač dobio svoga kroničara, Dujma Hrankovića, kasnijega trootočkoga biskupa. Iz 1405. je godine njegov spis *Braciae Insulae Descriptio*, u kojem je opisao povijest otoka od antike do srednjega vijeka. Iz izlaganja se vidi da mu je posebno teško palo izvješće o tome kako su Neretljani na samom kraju prvoga tisućljeća zauzeli grad Brač.⁵⁴

Važan je trenutak povijesti pisane kulture srednjovjekovne Hrvatske pojava komunalnih statuta kojima su regulirani javnopravni i privatnopravni odnosi. I tu je Split prednjačio zahvaljujući načelniku Garganusu de Arscindisu koji je 1239. ili 1240., došavši kao novoizabrani splitski potestat iz Ancone, naložio izradu kapitula, tj. statuta. Taj statut nije sačuvan, ali se na njega nadovezao i na njemu se temeljio onaj iz 1312. godine iz vremena potestata Percevala Ivanova.⁵⁵ Splitski je statut kao i ostali srednjovjekovni hrvatski statuti temeljen na rimskom i starohrvatskom pravu, a odredbe u njemu donesene zorno svjedoče o duhu vremena u kojem je nastao. Primjerice, kada je pučanin razgovarao s plemićem, morao je stajati na nogama, a ako bi se oglušio o to, morao je splitskoj komuni platiti novčanu globu. S druge strane, statut sadrži i danas aktualne odredbe o zaštiti okoliša, poput zaštite brda koji su tadašnji Spiličani zvali i *Mons Kyrie eleison* – Marjana. Mlađi od prvoga poznatoga statuta, splitskoga iz 1239./1240., sa području su srednje Dalmacije statuti Brača (1305.), Trogira (1322.) i Hvara (1331.).⁵⁶

S pojavom lako prenosivih, ali i lako uništivih medija pisane kulture, pergamenta i papira, nije odbačena praksa epigrafskih natpisa. Oni opstaju i danas kao najtrajniji i simbolički najsnažniji nositelji kulture pisane riječi. Sa srednjodalmatinskoga je područja iz 14. stoljeća latinski epitaf hrvatskoga velikaša Mladena III. Šubića. Šubić je preminuo 1348., a na njegov grob u trogirsкоj katedrali uklesan je metrički natpis kojim se smrt toga slavnoga vladara Klisa grada pripisuje slavskoga roda grijesima.⁵⁷

⁵⁴ Hercigonja 2006: 148.

⁵⁵ Cvitanić 1994; Hercigonja 2006: 127; Matijević Sokol 2020: 211–221.

⁵⁶ Hercigonja 2006: 129.

⁵⁷ Hercigonja 2006: 172. Usp. Matijević Sokol 2020: 285–286.

O izgrađenoj pisanoj kulturi ne govore samo ona djela koja su nastala na nekom prostoru, nego i ona koja su se na njemu posjedovala i čitala. Takav je već raniji *Split-ski evengelijar*, kao najstarija knjiga sačuvana na hrvatskom povijesnom prostoru, nastala u Italiji, ali koja u sebi nosi i kasnije zapise koji jesu zabilježeni u Splitu. Po znamenitosti joj je blizak jedan mlađi kodeks poznat kao *Codex Traguriensis* ili *Trogirski kodeks Petronijev*.⁵⁸ Riječ je o svojevrsnoj kompilacija djela antičkih autora Tibula, Propercija, Katula, Ovidija i Petronija, koja je svoje mjesto u europskoj kulturnoj povijesti zaslужila time što sadrži najcjelevitiju poznati odlomak Petronijeve *Trimalphionove gozbe* iz romana *Satirikon*. Vrijeme nastanka toga rukopisa je prva četvrtina 15. st., a tko je bio pisar još uvijek nije poznato. Neki misle da bi pisar/kompilator mogao biti domaći (Petar Cipiko?), ali i stranac, tj. rukopis je mogao nastati na istočnoj jednako kao i na zapadnoj jadranskoj obali.⁵⁹ Kodeks je u 17. st. pronađen u Trogiru, a danas se nalazi u Parizu. Taj je vrijedan rukopis u svoje vrijeme u rukama držao i Marko Marulić i angažiranoga ga čitao i iščitavao. Svjedoče o tome njegove intervencije i dopune u tekstu kao i bilješke na marginama, zbog čega je Lučin zaključio da Maruliću zbog toga s pravom pripada status prvoga hrvatskog filologa.⁶⁰

Trogirski kodeks Petronijev i njegova inačica *Trimalphionove gozbe*, koja je u vrijeme nalaska rukopisa podigla pravu buru u europskim kulturnim krugovima, glasna je potvrda duboko ukorijenjene kulture riječi latinskoga izričaja na srednjodalmatinskom području. Ona je bila njegovana od stanovništva romanskoga podrijetla jednako kao i onoga hrvatskoga podrijetla, djelujući kao kulturna poveznica između dviju etničkih skupina, zalog njihova suživota, ali i konačne simbioze na istočnoj obali Jadrana.

No latinska je pisana kultura na tom prostoru kao i u cijeloj tadašnjoj srednjovjekovnoj Europi bila elitarna. Imali su joj pristupa, tj. mogli su je razumjeti samo školovani članovi društvenih i crkvenih elita što je tada podrazumijevalo plemstvo, svećenstvo, više feudalce i imućnije građanstvo.⁶¹ Da to ne bi ostalo tako, pobrinuli se Hrvati njegujući pisano kulturu svoje materinske, hrvatske riječi ponajprije na dvama pismima slavenskoga podrijetla, glagoljici i čirilici, a onda kasnije (od 14. stoljeća) i na latinici. Na tim je pismima sačuvana književna baština koja obuhvaća originalne sadržaje kao i prijevode reprezentativnih sadržaja latinskoga i nelatiniskoga književnoga ostvaraja, pridonoseći tako demokratizaciji pismenosti i njezinih učinaka u Hrvatskoj.⁶²

⁵⁸ Gortan 1969.

⁵⁹ Lučin 2005a: 316 (bilj. 3).

⁶⁰ Lučin 2007: 32.

⁶¹ Šimić 2020: 77.

⁶² Šimić 2020: 76.

2.2.2. Hrvatska pisana kultura

Glagoljaštvo, koje podrazumijeva pismenost i na (hrvatskoj, uglatoj) glagoljici i na (zapadnoj, hrvatskoj) čirilici, višestoljetna je kulturna pojava koja se u srednjem vijeku ponajprije veže za područje Istre, Kvarnera, Sjevernoga primorja, Krbave, Like i sjeverne Dalmacije. O tome svjedoče i brojni spomenici u kamenu, na pergamentu i na papiru. Premda srednja Dalmacija u srednjem vijeku nije tipično glagoljaško područje, jest područje koje je zahvaćeno tom kulturom i koja je na njemu ostavila neizbrisivi trag. Pokazat će se to u vremenu nakon Marulića, kada će se Poljica i Radobilja jasnije istaknuti kao glagoljaška područja kao i tijekom Hrvatskoga narodnoga preporoda u Dalmaciji kada don Mihovil Pavlinović postaje glagoljaš po izboru, prepoznavši u glagoljaštvu odraz hrvatskoga narodnog bića.⁶³

Da je glagolska kultura blisko povezana s područjem srednje Dalmacije pokazuje i činjenica da sa Splitom, točnije, sa splitskim nadbiskupom započinje i završava povijest glagoljaštva u Hrvatskoj. Prvi povjesni spomen glagoljaštva na hrvatskim prostorima vezan je za godinu 925. kada je održan splitski crkveni sabor na kojem je Splitska nadbiskupija uzdignuta na status metropolije. Na tom je saboru, između ostaloga, donesena odredba da glagoljaši smiju biti ređeni za svećenike samo u slučaju da izostaje dovoljan broj latinskih svećenika. Slična se suparnička glagoljaško-latinska dinamika ogleda i u pismu pape Ivana X. (također oko 925. godine) splitskom nadbiskupu i metropolitu Ivanu i njegovim sufraganim u kojem ih poziva da ne »pribjegavaju Metodijevoj nauci«.⁶⁴ Unatoč nesklonosti toga pape slavenskoj liturgiji, glagoljaštvo se njegovalo u granicama Splitske metropolije, ne nužno u samom Splitu, bitno obilježenom latinskom kulturom, ali zato izvan Splita sigurno jest. Kada opat Držiha i opat Dobrovit svjedoče o kralju Zvonimiru i njegovu darivanju ledine opatiji sv. Lucije i kasnije gradnji crkve, što je uklesano na *Bašćanskoj ploči* (oko 1100.), oni su pod jurisdikcijom splitskoga metropolita. Tek će 1154. Krčka biskupija biti pridružena Zadarskoj metropoliji.⁶⁵ Štoviše, reći će Katičić, uspostavom su se jedinstvenoga dalmatinsko-hrvatskoga crkvenog područja, tj. Splitske metropolije konačno širom otvorila vrata širenju glagoljaštva na područjima hrvatske vlasti.⁶⁶ A da ni sam Split nije bio isključivo gnijezdo latinske liturgije svjedoče podaci o nekim splitskim svećenicima glagoljašima iz 15. stoljeća. Među njima je najzvučnije

⁶³ Najbolji poznavatelj novovjekovnoga glagoljaštva srednjedalmatinskoga prostora je crkveni povjesničar prof. dr. sc. don Slavko Kovačić koji se povetio toj tematiki u brojnim svojim radovima.

⁶⁴ Katičić 2007: 392.

⁶⁵ Peloz 1969: 374.

⁶⁶ Katičić 2007: 401.

ime glagoljaš Ilija koji je uz službu u nekoj od splitskih crkva vodio računa i o školanju svojih nasljednika.⁶⁷

Dok se uz splitskoga nadbiskupa i metropolita Ivana vežu prvi povijesni spomeni glagoljaštva u Hrvatskoj, sa splitskim se nadbiskupom i metropolitom, mons. Franom Franićem veže završetak službene povijesti glagoljaštva. Sve do šezdesetih godina 20. stoljeća kada je održan Drugi vatikanski sabor latinski je jezik bio službenim jezikom rimokatoličke liturgije. Do tada su Hrvati bili nositelji jedinstvene povlastice glagoljanja, tj. držanja mise na nelatinskom, crkvenoslavenskom jeziku. Kada se na Drugom vatikanskom saboru povelo pitanje liturgijskoga jezika s mišlju da se sačuva uporaba latinskoga jezika, mons. Franić drži govor u kojem podsjeća saborske oce na slavensku liturgiju rimskoga obreda, njezine začetnike sv. Ćirila i Metoda i njezinu višestoljetnu praksu u Hrvatskoj.⁶⁸ Na kraju dodaje da se ne treba plašiti narodnih jezika u katoličkoj liturgiji jer to povećava ljubav naroda prema Svetoj stolici i tako učvršćuje jedinstvo Crkve.⁶⁹ Tijekom sabora održana je i glagoljaška, tj. crkvenoslavenska misa na istom mjestu na kojem su 868. Ćiril i Metod u zajedništvu s papom Hadrijanom II. slavili slavensku misu, u bazilici Svete Marije Velike u Rimu. Tako je splitski nadbiskup i tisućljetna slavenska liturgija rimskoga obreda u Hrvatskoj nadahnula sabor na jednu od svojih najpoznatijih odluka, a to je ulazak narodnih jezika u liturgiju. Od tada više nije bilo potrebe za glagoljaškom misom u Hrvatskoj jer se ona počinje održavati na suvremenom hrvatskom jeziku, ali se i danas slavi u posebnim prilikama kao znak čuvanja tradicije.

Još jedna zanimljiva činjenica veže prostor srednje Dalmacije s glagoljskom baštinom. Riječ je o srednjovjekovnoj glagoljaškoj predaji da su se Sveta braća rodila u Solinu. U *Brevijaru popa Mavra* (1460.) stoji ne samo da su se rodili u Solinu nego i da potječe od roda cara Dioklecijana i pape Gaja, tj. Kaja.⁷⁰ Njihovo solinsko »podrijetlo« ranije je zabilježeno i u *Prvom beramskom (ljubljanskom) brevijaru* (kraj 14. st.).⁷¹ Takva ubikacija rodnoga mjesta Svetе braće počiva na glasovnoj podudarnosti između hrvatskoga Solina i grčkoga Soluna, gdje se braća doista i jesu rodila, ali nije plod slučajne zamjene. Vjerojatnije je da je rezultat želje da ih se »podomaći«, što nije postupak stran ljudima onoga vremena. U istom je duhu, primjerice, nastala i splitska legenda da je sv. Jeronim boravio na Marjanu kao pustinjak. Činjenica da se Sveti braća, začetnici slavenske pismenosti i liturgije, vežu za Solin i za Split (preko Dioklecijana) još jednom

⁶⁷ Runje 2020.

⁶⁸ Franić 1993.

⁶⁹ Franić 1993: 216–217.

⁷⁰ Pantelić 1965: 133.

⁷¹ RCJHR 2015: 604.

govori o tim mjestima kao dostoјnima da iznesu takve velikane kulture riječi, a tako i o srednjoj Dalmaciji kao prostoru obilježenom višestoljetnom praksom pisane kulture.

Konačno, da je Split i okolica bilo područje na kojem se dobro mogla upoznati glagoljska književnost govoriti i činjenica da je Marko Marulić poznavao hrvatskoglagoljsku baštinu, što je opće mjesto u literaturi o Ocu hrvatske književnosti.⁷² Ne samo da ju je poznavao nego je njezina jezična obilježja unosio u svoja hrvatska djela. Iščitavajući jezik Marulićeve *Judite* hrvatski je paleoslavist i paleokroatist J. Hamm dokazao da je Marulić poznavao hrvatski crkvenoslavenski prijevod starozavjetne *Knjige o Juditi*, sačuvan u hrvatskoglagoljskim srednjovjekovnim brevijarima.⁷³ Drugim riječima, to znači da je morao znati čitati glagoljicu jer se cirilicom nisu tiskale hrvatske liturgijske knjige, a u latiničnim lekcionarima, poput onoga Bernardinova koji je držao u rukama (v. 2.2.2.3.), izostaje *Knjiga o Juditi*. Crkvenoslavenizmima na svim jezičnim razinama u Marulićevim hrvatskim djelima, poglavito na onoj leksičkoj, posvetila se i filologinja D. Malić, popisavši ih i utvrdivši da ih je on poimao kao elemente starijega stadija hrvatskoga jezika i izraz njegova višega stila.⁷⁴ Tako se i za glagoljašku i za Marulićevu jezičnu koncepciju može reći da su računale na crkvenoslavenski i hrvatski, tj. čakavski jezični sloj. Dok su glagoljaši crkvenoslavenski temelj nadograđivali domaćom čakavštinom, Marulić je čakavski temelj nadograđivao crkvenoslavenštinom, zahvaljujući kojoj je na razini jezika ostvario kontinuitet hrvatskoga književnog izraza.

U nastavku rada slijed iscrpan popis⁷⁵ glagoljskih i cirilskih djela koja su prije Marulića izgrađivala taj kontinuitet, a koja su vezana ili se prepostavlja da su (nastankom, uporabom, nalaskom i dr.) vezana za teritorij srednje Dalmacije.

2.2.2.1. *Glagoljska djela*

Najstarije glagoljsko djelo koje je nađeno na srednjodalmatinskom području jest *Splitski odlomak misala* s početka 13. stoljeća.⁷⁶ Odlomak je sačuvan jer je služio kao omot neke druge knjige. Kao što mu naslov kaže, bio je dijelom misala, a sačuvani dio donosi misne obrasce za prosinac, točnije, za mise na dan sv. Nikole, sv. Ambrozija, sv. Lucije i sv. Tome apostola. Pismo je toga odlomka prijelazna, tj. poluobla hrvatska glagoljica. Posebna je vrijednost toga odlomka misala ta što je tekstološki različit od svih drugih poznatih odlomaka i cjelovitih hrvatskoglagoljskih misala srednjovjekovnoga razdoblja. Kako ističe Štefanić, *Splitski odlomak misala* sadrži sve

⁷² Npr. Rapacka 1998: 196; Tomasović 1999: 36. O odnosu Marulića i glagoljaša vidi i Šimić 2021.

⁷³ Hamm 1962.

⁷⁴ Malić 2009.

⁷⁵ Misli se na iscrpnost autorova poznavanja građe.

⁷⁶ Štefanić 1957.

elemente rimske liturgije, ali predstavlja staru verziju glagolskoga misala. U dijelu u kojem se navodi biblijski tekst Štefanić je uočio sličnost s bosanskim čirilskim spomenicima. S obzirom na to i na dataciju, napominje da je riječ o vremenu brojnih pokušaja da se u Bosni i bosanskoj crkvi uspostavi autoritet one rimske. Prema tome, možda je *Splitski odlomak misala* bio dijelom knjige koja je služila toj svrsi, a činjenica da su njezini ostaci nađeni u Splitu još jednom glasno govori o tom gradu kao važnom crkvenom, a tako i kulturnom središtu kršćanskog zapada uz koji se povjesno vežu latinska jednako kao i slavenska liturgijska i pismena tradicija.

O zajedničkoj povijesti današnje Dalmacije i Bosne, krstjanima i katolicima, govori i *Misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*, kodeks koji je u povijesti hrvatske pisane kulture poznat kao najljepša i najbogatije ukrašena hrvatskoglagolska knjiga. Pisana je za, u svoje vrijeme, drugu osobu po važnosti nakon kralja, splitskoga hercega i bosanskoga vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića čiju je hercešku titulu ugarsko-hrvatski kralj Ladislav Napuljski vezao upravo za grad Split. Za Hrvoja historiografija kaže da je isprva bio krstjanin, tj. član Crkve bosanske.⁷⁷ Postavši splitski herceg i povjerenik hrvatsko-ugarskoga kralja okrenuo se prema katoličanstvu, o čemu svjedoči i jedan od najpoznatijih hrvatskoglagolskih misala. Ispisao ga je između 1403. i 1404. godine pisar Butko, a ukrasio nepoznati iluminator. Misal je bio namijenjen splitskoj crkvi sv. Mihovila koja je pripadala benediktincima sa Sustipana.⁷⁸ Njezini se ostaci mogu vidjeti danas u centru Splita na tzv. Mihovilovoj širini. U nekoliko minijatura novozavjetnoga ciklusa prepoznate su zidine Dioklecijanove palače kao kulisa oslikanim događajima.⁷⁹ U paleokroatistici je *Hrvojev misal* poznat kao hrvatskoglagolski liturgijski kodeks koji je najdalje otiašao u pomlađivanju jezika, tj. u udaljavanju od crkvenoslavenske norme na račun (južno)čakavskih karakteristika.⁸⁰

Dok su prva dva navedena glagolska spomenika liturgijske naravi, sljedeća su dva neliturgijska. Od misala slavnoga splitskoga hercega nešto je starija *Pariška pjesmarica* (1380.), poznata kao najstarija hrvatska pjesmarica. U njoj je glagoljicom i čakavštinom zabilježeno deset pjesama, mahom osmeračkih. U toj se zbirci nalazi i jedna od najpoznatijih hrvatskih srednjovjekovnih pjesama, dvanaesteračka *Svit se konča*, za koju Hercigonja ističe da neslućenom ekspresivnošću podiže čakavsku riječ na razinu višega, poetički individualnoga značenja te pokazuje visoke estetske dosege hrvatske srednjovjekovne sredine.⁸¹ Za tu je pjesmu vezana i jedna zanimljiva ma-

⁷⁷ Lovrenović 1987: 41.

⁷⁸ Ostojić 1964: 334.

⁷⁹ Pantelić 1973: 496–497. Opširnije o iluminacijama *Hrvojeva misala* vidi Pantelić 1970.

⁸⁰ Nazor 1973: 510.

⁸¹ Hercigonja 1975: 176–177.

rulološka spoznaja koju je iznijela ranije spomenuta D. Malić. Ona je u Marulićevoj pjesmi *Dobri nauci* prepoznala odjeke glagoljske *Svit se konča*,⁸² što bi značilo da ni Maruliću nije promakla ta antologijska pjesma. Iz *Pariske* je *pjesmarice* i *Pisan svetoga Jurja*, kao najstariji trag slobodnoga stiha u glagoljskom pjesništvu, premda sadrži i neke vezane stihove.⁸³ U kontekstu ranijega govora o Solinu kao »rodnom mjestu« Ćirila i Metoda, zanimljivo je da se radnja te viteško-hagiografske pjesme također događa u Solinu. Tu su pak glagoljaši libijski Silen »preobukli« u hrvatski Solin.⁸⁴ *Pariska* se *pjesmarica* našla u ovom radu zato što je, istraživši njezin jezik i druge zadanosti njezina nastanka, Dragica Malić prepostavila da je ta najstarija hrvatska pjesmarica nastala u Splitu ili njegovoj okolici.⁸⁵ Premda ta prepostavka nije ostala bez prigovora,⁸⁶ prošlo je već gotovo pedeset godina i od njezina postavljanja i od njezina dovođenja u pitanje. U tom su vremenu narasla saznanja i spoznaje o hrvatskoglagoljskoj pismenosti te se treba nadati da će se naći istraživač voljan upustiti se u razrješavanje složenoga pitanja nastanka *Pariske pjesmarice*.

Četvrtom se glagoljskom spomeniku sa srednjodalmatinskoga područja iz vremena prije Marulića ne može osporiti da je nastao tamo gdje se navodi da jest zato što je riječ o grafitu, tj. epigrafskom tipu zapisa koji se nisu premještali lako kao knjige. Natpis se nalazi u trogirsкоj katedrali sv. Lovre, na poliptihu slikara Blaža Jurjeva, a on mu je i autor. Kratak natpis izведен kistom i crvenom bojom nastao je oko 1435. kada je Jurjev slikao poliptih. Prema Fučićevu čitanju natpis je privatna bilješka o iznosu novca koji je isplaćen mesaru – *L(ibar) 80 s(olidini) 6 na bikari*.⁸⁷ Premda je namjena te bilješke bila privremeni podsjetnik, sačuvala se do danas kao jedna od brojnih potvrda srednjodalmatinskoga prostora kao mjesta njegovanja, susreta i prožimanja različitih hrvatskih tradicija pisane riječi.

Ovom nizu tragova glagoljice u srednjoj Dalmaciji prije Marulića valja dodati i dva odlomka glagoljskoga rituala nađena u Poljicima. Za prvi je, kasnije izgubljeni, odlomak sačuvan podatak I. Berčića da ga je sredinom 15. st. ispisao žakan Kuzma. Drugi je odlomak, sudeći prema paleografskim karakteristikama, također iz 15. st.⁸⁸

Konačno, treba spomenuti i jedan tekst koji je u svojim rukama vjerojatno držao i Marulić, prvi put možda i godinu prije nego je napisao *Juditu*. Riječ je o *Hrvatskoj*

⁸² Malić 2011: 96–97.

⁸³ Hercigonja 1975: 170, 172.

⁸⁴ Hercigonja 1975: 170.

⁸⁵ Malić 1972: 31.

⁸⁶ Štefanić 1973: 227–230.

⁸⁷ Fučić 1980: 274. Prvo, drukčije čitanje ponudila je B. Zelić-Bućan, v. Fisković, Zelić-Bućan 1975: 73–79.

⁸⁸ Bratulić 1971: 144.

kronici, hrvatskoj redakciji *Ljetopisa popa Dukljanina*, čiji je primjerak oko 1500. godine u makarskom primorju pronašao Marulićev prijatelj Dmine Papalić.⁸⁹ Iz kasnijega se latiničnoga prijepisa toga teksta, koji je napravio J. Kaletić 1546. godine, saznaje da je Papalićev nesačuvan primjerak bio pisan *hrvackim pismom*, što je moglo označavati i glagoljicu i čirilicu, te da ga je on (Papalić) prepisao *rič po rič*.⁹⁰ I taj je prijepis nesačuvan, što latinični prijepis iz 1546. čini najstarijom sačuvanom hrvatskom inačicom *Hrvatske kronike*. Po Papalićevoj je molbi Marulić preveo *Hrvatsku kroniku* na latinski jezik. U literaturi se povela rasprava oko toga kojim je pismom bila pisana prva inačica, kojim ju je pismom prepisao Papalić i koja je od te dvije verzije poslužila Maruliću u prevođenju na latinski.⁹¹ Izgledno je da je prva pronađena inačica bila napisana glagoljicom, što je dokazano pogreškom u prijenosu godine Zvonimirove smrti u kojoj je glagoljski 1089. u Papalićevoj čirilskom prijepisu postalo 1079.⁹² Ta se pogrešna godina pojavljuje i kod Marulića i kod Kaletića, što daje naslutiti da su pred sobom imali čirilski prijepis.⁹³ Inače, u toj se kratkoj (ipak nepouzdanoj) povijesti kraljeva Hrvatske i Dalmacije nalazi i točan podatak da je Konstanc (tj., Konstantin) iz Soluna na slavenski jezik s grčkoga preveo Stari i Novi zavjet te da je sastavio misu na slavenskom jeziku.⁹⁴ To je jasan dokaz da je Marulić morao poznavati čirilometodsku baštinu, odnosno glagoljaštvo kao njezin hrvatski odvjetnik. Objasnjava to i zašto se u Marulićevu opusu ne može naći ništa o tome da bi sv. Jeronim bio začetnik slavenske liturgije, što je bilo opće vjerovanje njegova vremena.⁹⁵ Osim toga, Marulića očito nije bilo moguće uvjeriti da povjeruje u to da bi Konstantin mogao biti rođen u Solinu.

2.2.2.2. Čirilska djela

Hrvatskočirilska pisana kultura započinje s *Povaljskim pragom* (1184.), najstarijim hrvatskim čirilskim spomenikom. Riječ je o epigrafskom spomeniku uklesanom na nadvratnik crkve sv. Ivana Kristitelja u Povljima na otoku Braču.⁹⁶ Uspore-

⁸⁹ Novaković 2011: 127.

⁹⁰ Mužić 1999: 14; Novaković 2011: 127–128.

⁹¹ Mužić 1999: 15–16.

⁹² Mužić 1999: 16.

⁹³ Gunjača, Mandić i Zelić-Bućan govore pak da su i Marulić i Kaletić prepisivali iz originala, ne iz Papalićeva prijepisa (Mužić 1999: 15). Tomasović (1999: 249) navodi da su obojica pripadnika splitskoga humanističkoga kruga, i Papalić i Marulić, poznavali pismo toga rukopisa koje on naziva bosanicom. Riječ bi stoga bila o čirilici.

⁹⁴ Regum Delmatiē 2011: 186–189.

⁹⁵ Bratulić 2000: 235–236.

⁹⁶ Katičić 2006: 645.

đivan je s *Bašćanskom pločom* zbog starine i važnosti.⁹⁷ Tomu se može dodati da ga s najpoznatijim glagoljskim epigrafskim spomenikom veže i usporedan sadržaj: podatak o darivanju i podatak o gradnji. Natpis je *Povaljskoga praga* dvostupačan, tj. od središnjega znaka križa raspoređen je na lijevoj i na desnoj strani. Na lijevoj strani stoji zapis majstora Radonje u 1. licu kako je sagradio vrata crkve, dok se na desnoj nalazi podatak da je knez Brečko crkvi darovao zemlju. Čin gradnje i darivanja objašnjava se nakanom da oba imenovana pojedinca budu *čestvnići* spomenute crkve.⁹⁸ Za povijest pisane kulture i to onoga njezina dijela koji ulazi u područje umjetnosti, *Povaljski je prag* znakovit zato što se uz njega veže najraniji početak vezanoga stiha u Hrvatskoj. Na to je prvi skrenuo pozornost P. Kolendić navodeći da je natpis *Povaljskoga praga* sastavljen u bizantskim dvanaestercima.⁹⁹ Kolumbić potvrđuje da je riječ o izosilabičkom stihovanju, ali stihovanju koje više počiva na organizaciji grafijskih, a ne zvukovnih elemenata, što je karakteristika starocrkvenoslavenskih tekstova.¹⁰⁰ S obzirom da je jezik *Povaljskoga praga*, kao što to inače jesu hrvatskoćirilski tekstovi, slobodnija narodna čakavština koja ne podliježe normama književne crkvenoslavenske (premda ne bježi od njezinih svojina što pokazuje uporaba zamjenice *êz*),¹⁰¹ primjena starocrkvenoslavenske ritmičke stilizacije glasno govori o poznavanju starije književne tradicije i stvaralačkom dijalogu s njom.

Uz pisano djelatnost benediktinaca iz samostana sv. Ivana Kristitelja u Povljima vezana je i *Povaljska listina* (1250.), koja se sadržajno nadovezuje na *Povaljski prag* jer započinje izvještajem o darivanju kneza Brečka iz 1184. Riječ je o prijepisu starije privatnopravne isprave u kojoj se iznosi povijest stjecanja samostanskih dobara.¹⁰² U osnovi je njezin jezik čakavština otoka Brača, ali sadrži i crkvenoslavenske i romanske karakteristike.¹⁰³ Listina se datira prema datumu na koji je ovjerovljena u Splitu (1. 12. 1250.), o čemu svjedoči završni zapis kanonika katedrale sv. Dujma, Ivana, koji je listinu zaključio svojim potpisom na latinici i latinskom jeziku, *Iohannes*. Dokaz je to, smatra Katičić, dvojezičnosti dalmatinsko-hrvatske crkve i živosti obje tradicije pismene kulture, latinske i slavenske, tj. hrvatske, u splitskoj katedralnoj crkvi.¹⁰⁴ Premda je bilo i suprotnih mišljenja, tj. onih da su povaljski benediktinci bili vršitelji latinskog obreda, danas je uvriježeno mišljenje da se u samostanu sv. Ivana

⁹⁷ Kovačić 1984: 407.

⁹⁸ Natpis vidi u Kovačić 1984: 408; Malić 1985: 89; Kolumbić 1987: 158.

⁹⁹ Kolendić 1924.

¹⁰⁰ Kolumbić 1987: 161.

¹⁰¹ Malić 1985: 96.

¹⁰² Malić 1988: 21.

¹⁰³ Malić 1988. Usp. Hercigonja 1987.

¹⁰⁴ Katičić 2006: 649.

Krstitelja glagoljalo, tj. držalo misu rimskoga obreda na (hrvatskom) crkvenoslavenskom jeziku.¹⁰⁵ To znači i da su morali posjedovati glagolske liturgijske priručnike koji nam se, nažalost, nisu sačuvali.

O dvojezičnosti i dvopismenosti splitske katedralne crkve ne govori samo *Povaljska listina*, nego i isprava Mladena III. Šubića. Ona je nastala 1366., ali je sačuvana u ovjenrenom prijepisu Splitskoga kaptola iz 1410. godine na hrvatskom jeziku i hrvatskoj čirilici.¹⁰⁶ U naslovu isprave je isti onaj velikaš čiji je latinski epitaf iz trogirske katedrale spomenut ranije (vidi 2.2.1.) i koji ispravom, tj. darovnicom daruje selo *Brštranovo* (Brštanovo kod Klisa) Vidoji Biseriću i njegovoj braći za *lubav' i virnu službu*. I ta je isprava dokaz da su do Splitskoga kaptola stizale hrvatske isprave pisane čirilicom, ali vjerojatno i glagoljicom.¹⁰⁷ Nije teško pretpostaviti da se s takvim ispravama mogao susresti i Marko Marulić dok je radio kao egzaminazor, sudac, svjedok i zastupnik u privatnopravnim i javnopravnim poslovima rodnoga grada.

Isto bi se moglo pretpostaviti i za najopsežniji i najprevođeniji hrvatskočirilski tekst, *Poljički statut*. Premda je sačuvan u kasnijim prijepisima, temeljni je tekst toga spomenika koji posreduje originalno i autohtono poljičko pravo oblikovan 1440. godine, a najraniji je sačuvani prijepis onaj iz 1515.¹⁰⁸ Za jezik se *Poljičkoga statuta* uglavnom navodi da je riječ o mješavini čakavštine i štokavštine, s tim da je potonja prevladala u kasnijim prijepisima, dok P. Šimunović kategorički tvrdi da je *Poljički statut* napisan čakavštinom.¹⁰⁹ Zajedno s ranije spomenutim glagoljskim fragmentima čirilski *Poljički statut* govori o glagoljaškom identitetu Poljica koji se oblikovao još u srednjem vijeku, premda je lakše o njemu govoriti u novovjekovlju. Štoviše, reći će J. Bratulić, Poljica su i u vremenu splitskih crkvenih sabora bila preplavljena glagoljašima, glagoljski *Splitski odlomak misala* vjerojatno je u Split dospio preko Poljica, a ikavska čakavština u *Hrvojevu misalu* bila je svojstvena i jezičnom karakteru Poljica.¹¹⁰ S obzirom na to kao i na činjenicu da su Papalići bili Poljičani¹¹¹ te da i u

¹⁰⁵ Malić 1985: 97; Hercigonja 1987: 76; Malić 1988: 218; Katičić 2006: 651.

¹⁰⁶ Zelić-Bućan 2001: 60–61; Ančić 2014: 257–259.

¹⁰⁷ Dobrica 2014: 15.

¹⁰⁸ Radić 2019: 15.

¹⁰⁹ Radić 2014: 13. S obzirom na dužinu teksta i gotovo kulturni status *Poljičkoga statuta* čudi da nema opsežnijega i zauzetijega proučavanja njegova jezika. Iz novijega vremena o tomu piše Tomelić Ćurlin 2012, uspoređujući samo na fonološkoj razini jezik *Poljičkoga statuta* sa suvremenim govorom poljičkih Srijana. Dobrodošla bi bila usporedna istraživanja sa srednjodalmatinskim hrvatskim spomenicima, ponajprije s *Povaljskom listinom*, a onda i *Lekcionarom Bernardina Splićanina* koji je *Poljičkom statutu* vremenski najbliži.

¹¹⁰ Bratulić 1971: 141, 144.

¹¹¹ Novaković 2011: 128.

Marulićevu opusu nalazimo izravne veze s Poljicima (latinski epitaf palom poljičkom knezu Žarku Dražojeviću), može se prepostaviti da su Poljica mogla biti jedno od ishodišta i poticaja Marulićeve glagoljaške naobrazbe.

2.2.2.3. Latinična hrvatska inkunabula

Premda se kao pravi početak latinicom pisane hrvatske riječi smatra *Red i zakon* sestara dominikanki u Zadru (1345.) te iz približno istoga vremena *Šibenska molitva* kao najstariji pjesnički tekst pisan latinicom, primat pisanja hrvatske riječi latiničnim pismom ipak nemaju sjeverni Dalmatinici. U tome su ih, koliko je zasada poznato, pretekli Slavonci. U benediktinskom samostanu Rudina (oko Psunjha) sačuvan je latinski epitaf s dvjema riječima: *brat Ian* (oko 1200.).¹¹² Marulić je pak onaj koji je *Juditom* navijestio prevlast latinice nad glagoljicom i cirilicom u pisanju hrvatskoga jezika, ali nije prvi Splićanin koji je išao tim putem. Njega je pretekao nešto stariji suvremenik, Bernardin Drivodilić, franjevac iz splitskoga samostana sv. Franje na obali, podrijetlom Bračanin. Bernardin je priređivač najvažnije hrvatske latinične inkunabule (knjige otisnute u prvih pedesetak godina od pojave tiska u Europi) poznate kao *Lekcionar Bernardina Splićanina* (Venecija, 1495.).

Lekcionar je liturgijska knjiga Katoličke crkve koja sadrži misna biblijska čitanja. Ta su čitanja predstavljala pisanu riječ kojoj je sav narod, ulaskom u crkvu i slušanjem, imao pristup neovisno o svom društvenom statusu. Lekcionari su se isprva koristili na misama latinskoga obreda. Glagoljaška liturgija, koja je u potpunosti bila nelatinska, potaknula je i da se latinska liturgija pomalo otvorí domaćoj riječi, što je u praksi značilo da su se biblijska čitanja tijekom mise čitala na narodnom jeziku, dok je ostatak obreda bio na latinskom. Bernardinov je lekcionar nakon prvotiska izdan još dva puta, a svi su kasniji lekcionari iz 16. i 17. st. (*Ranjinin, Dubrovački, Lajpciski, Bandulavićev i Kašićev*) u određenoj vezi s njim te tvore skupinu tzv. Bernardinovih lekcionara.¹¹³ I lekcionari su 18. stoljeća dijelom one tradicije kojoj je Bernardinova inkunabula jedna od uporišnih točki.¹¹⁴ Budući da je lekcionar jedna od knjiga koja je stoljećima bila u svakodnevnoj uporabi na hrvatskom povijesnom prostoru, ne čudi zaključak da je golem njegov utjecaj na konstituiranje hrvatskoga književnoga jezika, ali i da se u jeziku hrvatskih lekcionara, od Bernardinove čakavštine do štokavštine kasnijih lekcionara, zorno dočarava kontinuitet hrvatskoga književnog izraza.¹¹⁵

¹¹² Katičić 2007: 656.

¹¹³ Barbarić 2017: 62–64.

¹¹⁴ Bratulić 1991: XVII.

¹¹⁵ Bratulić 1991: XIX; Gabrić-Bagarić 2002: 69.

U literaturi se mnogo govorilo o genezi prvoga tiskanoga lekcionara, a to pitanje ni danas nije u potpunosti riješeno. Razumljivo je da su među izvorima prepoznati hrvatskoglagoljski, tj. hrvatski crkvenoslavenski biblijski tekstovi kao i latinski prijevod (Vulgata). Najnovija su istraživanja tomu pridružila i talijanske lekcionare.¹¹⁶ Bernardin se, stoga, kao preradivač oslanjao na latinsku jednako kao i na domaću, tj. hrvatsku tradiciju, a u obzir je izgleda uzeo i isti tip knjiga iz teritorijalno, društveno i kulturološki bliske zapadne obale Jadrana. Sve to govori o izgrađenom osjećaju za kulturu riječi i sposobnosti da ju se izgrađuje u skladu s tradicijom i potrebama novoga vremena. Ne čudi stoga da je *Lekcionar Bernardina Spličanina* poznavao i Marko Marulić Spličanin. Štoviše, dok je prevodio *De imitatione Christi* Tome Kempenca zagledao se u Bernardinovu latiničnu hrvatsku inkunabulu tražeći primjerene hrvatske prijevode svetopisamskih redaka.¹¹⁷ To je još jedna potvrda Marulova poznavanja domaće književne prakse i oslanjanja na nju u stvaranju vlastitoga opusa.

3. Zaključak

Skoro dva tisućljeća prije *Juditina* prvočrta na prostoru gdje je nastala i koji je u bitnome oblikovao njezina tvorca njegovala se i izgrađivala kultura pisane riječi. Nije slučajno da je početak te kulture u srednjoj Dalmaciji, ali i u cijeloj današnjoj Hrvatskoj, obilježio tekst koji je odmah zašao u sferu umjetnosti riječi, tj. u pjesništvo – *Kaljin natpis* (4. st. pr. Kr.). Premda su grčki kolonisti na Visu govorili dorskim narječjem, spletom je okolnosti epitaf palom grčkom junaku napisan jonskim narječjem koji ga je povezao s Homerovim epovima i samim počecima europske književnosti. Već je to bilo navještaj da bi srednja Dalmacija mogla biti prostor visokih dosega kulture riječi.

Sve ono što je kasnije uslijedilo opravdalo je taj glasni početak. Grčki su kolonisti i na kopnu i na otocima nastavili njegovati pisanu riječ do dolaska Rimljana, ali i neko vrijeme nakon njihova zauzimanja istočne obale Jadrana. Rimljani su pak srednjodalmatinski prostor u kojem se smjestila Salona, središte provincije Dalmacije, kao malo koji drugi ispunili natpisima koji do danas u cijelosti nisu ni popisani ni opisani. Među njima su također sačuvani i oni pjesničke naravi, od kojih se ističe epigram iz Živogošća s kojim započinje višestoljetna praksa opjevanja mora koje je i danas jedno od omiljenih motiva dalmatinske pjesme.

¹¹⁶ Barbarić 2017.

¹¹⁷ Tomasović 2002.

Premda su nakon dolaska Hrvata uslijedila dva stoljeća tišine, oni su nastavili točno ondje gdje su zatekli pisanu riječ kada su se kao došljaci spustili na dalmatinsku obalu. U duhu najkasnijih salonitanskih natpisa – latinskih kršćanske provenijencije – nastavlaju i ranosrednjovjekovni natpsi i isprave hrvatskih vladara. Među njima se posebno izdvajaju dva spomenika: *Darovnica kneza Trpimira* u kojoj se prvi put spominje hrvatsko ime te *Natpis kraljice Jelene* kao najvažniji vladarski natpis. Pedesetak godina prije Jelenine smrti Split je kao metropolitsko sjedište i nasljednik antičke Salone, ne samo u crkvenom nego i u kulturnom pogledu, postao nestanjem književne naobrazbe cijelog dalmatinskog i hrvatskog područja. Ne čudi što je za Split vezana najstarija sačuvana knjiga na hrvatskim prostorima (*Split-ski evangelijar*), prva knjigu nastala na hrvatskom prostoru (kodeks đakona Majona), prvi hrvatski pjesnik poznat imenom (đakon Dobre), jedna od najpoznatijih knjiga hrvatskoga srednjovjekovlja (*Historia Salonitana Tome Arhiđakona*), najljepša hrvatskoglagolska knjiga (*Misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*) i najvažnija latinična hrvatska inkunabula (*Lekcionar Bernardina Spliťanina*). Da djela pak kršćanskoga nadahnuća i crkvenoga postanka nisu bile isključivo štivo srednjodalmatinskih čitatelja pokazuje *Trogirski kodeks Petronijev*, koji je cijelu Europu počastio najsadržajnijom inačicom Petronijeve *Trimalphionove gozbe*.

Za gradovima srednje Dalmacije nisu mnogo zaostajala ni manje urbana okolna mjesta koja su također obogatila pisanu kulturu toga podneblja. Na otoku su Braču vrijedni doprinosi latinskoj pismenosti *Brački statut* i Hrankovićeva kronika, dok bi hrvatskočirilska baština u bitnome bila okrnjena bez svojih bračkih početaka sačuvanih na prvim hrvatskim dvanaestarčkim retcima *Povaljskoga praga* i u *Povaljskoj listini*. Poljica su pak područje obilježeno glagoljaškom kulturom koja se zasada jasnije prati u novovjekovlju, ali su joj srednjovjekovni počeci vidljivi u odlomcima glagoljaškoga rituala iz 15. st. i čirilskom *Poljičkom statutu*. Prije toga je za teritorij Poljica vezan *Supetarski kartular*, a još ranije latinski epigrami rimskoga razdoblja. Tako su povijesna Poljica uz Split jedina mikrolokacija u srednjoj Dalmaciji u vremenu prije Marulića na kojoj nalazimo oba jezika i sva tri pisma hrvatske pisane kulture. Ne čudi stoga što će se nešto kasnije poljički pop glagoljaš profilirati kao prepoznatljiv primjer hrvatske novovjekovne tropismenosti.

Premda netom izneseni zaključni pogled na pisanu kulturu srednje Dalmacije nije isrcpio sva djela o kojima je u radu bilo riječi, podsjetio je na njihovu starinu i reprezentativnosti u kontekstu cjelokupne povijesti pisane kulture na današnjim hrvatskim prostorima. Cjelina je pak rada još jednom potvrdila u uvodu navedenu misao o pisanoj kulturi koja prenosi znanje i sjećanje čovječanstva. Brojna prateća saznanja o društvenoj povijesti srednje Dalmacije svjedoče o nemogućnosti da se govori o pisanoj

kulturi, o povijesti književnosti ili povijesti jezika, a da se istovremeno ne govori i o društvenoj povijesti. One jedna drugu neminovno slijede, uvjetuju i prožimaju se.

Rad je pokazao i da bogata srednjodalmatinska pisana kultura nije bila nepoznata Ocu hrvatske književnosti. I sam je popisivao i opisivao salonitanske natpise, čitao je Arhiđakonovu kroniku *Historia Salonitana*, po *Trogirskom kodeksu Petronije-vu* korigirao i redigirao tekst, čitao glagoljske inačice starozavjetne Knjige o Judite (možda iz nekoga izgubljenoga poljičkoga brevijara?), nadahnjivao se dvanaesteračkom pjesmom *Svit se konča* (čitajući je možda iz same *Pariške pjesmarice?*), prevodio *Hrvatsku kroniku* iz prijepisa napisanoga *hrvatskim pismom*, u *Lekcionaru Bernardina Spilićanina* tražio prijevode odabralih biblijskih redaka za hrvatski prijevod Kempenčeva djela *De imitatione Christi*. Osim toga, jezična koncepciju koju je primijenio u *Juditi*, čakavština obogaćena obilježjima književne crkvenoslavenštine, potvrđena je ranije i na *Povaljskoj listini* kao i u *Lekcionaru Bernardina Spilićanina*. Izgleda kao da mu je iznimna pisana baština njegova rodnoga prostora osigurala mnogo toga potrebnoga da napiše *Juditu*. Nedostajalo je još ono što je bilo njegov jedinstven doprinos: urođen i izgrađen književni talent i vještina, duboka misaonost koja je uspješno pratila jezičnu virtuoznost četverostruko rimovanih dvanaesteraca i poznavanje naravi ljudske duše (usp. Marulovo izgubljeno djelo *Psihologija, o naravi ljudske duše*), tj. prepoznavanja potreba ljudi oko sebe, onih *ki nisu naučni knjige latinske aliti dijačke* (iz posvete *Judite*), i prikladan odgovor ohrabrujućim sadržajem koji će im služiti.

U posveti *Judite* kumu Dujmu Balistriliću i sam se Marul dotiče svojih književnih uporišta: *onih starih poeta i naših začinjavaca*. Kada se ti pojmovi apstrahiraju od svojih pojedinačnih, konkretnih značenja, oni zapravo predstavljaju cjelokupnu »djedovinu« hrvatske književnosti: antičko stvaralaštvo, s kojim započinje europska, hrvatska, pa tako i srednjodalmatinska pisana kultura, te hrvatsko stvaralaštvo koje preuzima naslijede uljudbene sredine koju je naselilo (latinski jezi i latinicu), ali pridružuje tome i vlastito slavensko naslijede (hrvatski jezik, glagoljicu i cirilicu). Kada je u srednjoj Dalmaciji, duboko prožetoj navedenim kulturnim praksama, sazrijelo vrijeme, rodio se i stasao onaj koji će kao ponosan čovjek svoga prostora naslijedenu kulturu riječi dovesti do razine visoke umjetnosti i tako postati Ocem hrvatske književnosti – Marko Marulić Spilićanin.

L i t e r a t u r a

- Ančić, Mladen, Prilog. Sačuvane i neobjavljene isprave Splitskoga kaptola, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 20/1, 2014., 249–263.
- Barbarić, Vuk-Tadija, *Nastajanje i jezično oblikovanje hrvatskih lekcionara*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje, Zagreb, 2017.
- Barbieri, Veljko, Polis Issa, *Latina & Graeca* 38/1, 1991., 35–54.
- Bosnar, Danijel, Trpimirova darovnica, *Rostra: časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru* 6, 2014., 51–62.
- Bratuli, Josip, Glagoljica i glagoljaši u Poljicima, *Poljički zbornik* 2, 1971., 141–149.
- Bratuli, Josip, Lekcionar Bernardina Spličanina, U: *Lekcionar Bernardina Spličanina*. Pretišak, Prir. Josip Bratuli, Književni krug Split, Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU, Split, 1991., V–XX.
- Bratuli, Josip, Il poeta Marko Maruli e la tradizione glagolitica in Croazia, *Colloquia Marulliana* IX, 2000., 227–239.
- Bratulić, Josip; Damjanović, Stjepan, *Hrvatska pisana kultura. Svezak I: VIII. – XVII. stoljeće*, Veda, Zagreb, 2005.
- Brunšmid, Josip, *Natpsi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*, Književni krug Split, Split, 1998.
- Bulić, Frane, *Po ruševinama stare Salone*, Arheološki muzej, Split, 1986.
- Cambi, Nenad, *Antika*, Naklada Ljekavak, Zagreb, 2002.
- Cambi, Nenad, *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Književni krug Split, Institut za povijest umjetnosti, Split, Zagreb, 2020.
- Cvitanić, Antun, Srednjovjekovni Statut grada Splita i zapadnoeuropska pravna kultura, *Kulturna baština* 24–25, 1994., 117–138.
- Delonga, Vedrana, *Latinski epigrafski spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1996.
- Demichelli, Dino, *Perditum et repertum: sarkofag đakona Flavija Julija* (ad CIL III 2654), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 102, 2009., 129–142.
- Demicheli, Dino, O projektu »Novi životi antičkih natpisa: epigrafski spoliji na području srednje Dalmacije« – glasovi antike iz tradicijske arhitekture
- <https://www.zvonimirsolin.hr/kultura/o-projektu-novi-zivoti-antickih-natpisa-epigrafski-spoliji-na-podrucju-srednje-dalmacije-glasovi-antike-iz-tradicjske-arhitekture/>, 2020.
- Demicheli, Dino, N. Gauthier, E. Marin, F. Prévot (ur.), *Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles / Salona IV, Natpsi starokršćanske Salone, IV.–VII. st. (2 sveska)*. N. Gauthier, E. Marin, F. Prévot (eds.), *Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles / Salona IV, Natpsi starokršćanske Salone, IV.–VII. st. (2 volumes)*, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, 2011., 343–352.
- Dobrica, Ladislav, Uvod, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 20/1, 2014., 9–21.
- Fisković, Cvito, Zelić-Bućan, Benedikta, O poliptihu Blaža Jurjeva u Trogiru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 20/1, 1975., 67–79.
- Franić, Frane, Govor »O liturgijskom jeziku« održan na II. Vatikanskom saboru, u *Crkva u*

- svijetu 28/2, 1993., 212–220.
- Fučić, Branko, Glagoljica i dalmatinski spomenici, u *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 21/ 1, 1980., 274–284.
- Gabričević, Branimir, Antička nekropolja u Sinju, u *Glasnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXXVI, 1983., 5–101.
- Gabrić-Bagarić, Darija, Književni jezik lekcionarā 17. stoljeća, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje* 28, 2002., 35–71.
- Gortan, Veljko, Ivan Luči i Trogirski kodeks Petronijev, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 6, 109–114, 1969.
- Hamm, Josip, Marulić i Judita, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 11–12, 1962., 148–166.
- Hercigonja, Eduard, *Srednjovjekovna književnost. Povijest hrvatske književnosti* 2, Liber, Mladost, Zagreb, 1975.
- Hercigonja, Eduard, Povaljska listina i natpis Povaljskog praga u hrvatskoj kulturnoj i književnoj povijesti, *Brački zbornik* 15, 1987., 60–77.
- Hercigonja, Eduard, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
- Jovanović, Neven, Marulićev prijevod *Hrvatske kronike* i ovo izdanje, U: Marko Marulić, *Latinika manja djela II*, Književni krug Split, Split, 2011., 125–170.
- Katičić, Radoslav, *Na kroatističkim raskrižjima*, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb, 1999.
- Katičić, Radoslav, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.
- Klaić, Nada, Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X. i XI. stoljeću, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 15–16, 1965., 225–281.
- Kolendić, Petar, Stihovi na povaljskom natpisu iz 12 veka, *Južna Srbija* 3–6, 1924.
- Kolumbić, Nikica, Povaljski prag u okviru problematike najranijega hrvatskog stihotvorstva, *Brački zbornik* 15, 1987., 150–161.
- Kovačević, Ana, O prvom hrvatskom književnom jeziku, U: *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva. Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*, Ur. Tanja Kuštović, Mateo Žagar, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2016., 219–236.
- Kovačić, Slavko, Povaljska listina i Povaljski prag, *Crkva u svijetu* 19/4, 1984., 407–412.
- Kuntić-Makvić, Bruna; Marohnić, Jelena, Natpisi, U: *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Ur. Jasminka Poklečki Stošić, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2010., 73–89.
- Lovrenović, Dubravko, Hrvoje Vukčić Hrvatinić i splitska komuna 1404–1413, *Prilozi XXII/23*, Sarajevo, 1987., 37–45.
- Ložić Knežović, Katarina; Galić Kakonen, Gordana, Odnos crkvenoslavenskoga jezika i govornoga jezika u hrvatskome srednjovjekovlju, *Croatian Studies Review* 6, 2010., 211–226.
- Lučin, Bratislav, Marulićeva ruka na trogirskom kodeksu Petronija (*Codex Parisiensis lat. 7989 olim Traguriensis*), *Colloquia Maruliana* 14, 2005a., 315–320.

- Lučin, Bratislav, *Marulićev opis Splita*, Književni krug Split, Marulianum, Split, 2005b.
- Lučin, Bratislav, Marul, Katul i Trogirski kodeks Petronija (*Codex Parisiensis Lat. 7989 olim Traguriensis*), *Colloquia Maruliana* 16, 2006., 5–44.
- Lučin, Bratislav, *Iter Marulianum: Od Splita do Venecije trgovima Marka Marulića – Da Spalato a Venezia sulle tracce di Marko Marulić*, Viella, Roma, 2008.
- Lučin, Bratislav, *Jedan model humanističke recepcije klasične antike: In epigrammata priscorum commentarius Marka Marulića*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011.
- Lučin, Bratislav, Implicitni izvori u Marulićevu *Tumaču uz natpise starih*: Niccolò Perotti, Pomonio Leto i drugi, *Colloquia Maruliana* 21, 2012., 143–183.
- Malić, Dragica, *Jezik prve hrvatske pjesmarice*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1972.
- Malić, Dragica, Jezični sadržaj Povaljskoga praga, *Rasprave Zavoda za jezik IFF* 10–11, 1985., 87–98.
- Malić, Dragica, *Povaljska listina kao jezični spomenik*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1998.
- Malić, Dragica, Marulić i crkvenoslavenska tradicija, *Colloquia Maruliana* XVIII, 2009., 161–206.
- Malić, Dragica, Odjeci najstarije hrvatske pjesmarice u Marulićevim stihovima, *Colloquia Maruliana* XX, 2011., 75–102.
- Matijević, Ivan, *Qui cucurrit frumentarius annos XI*, *Tusculum* 7, 2014., 67–74.
- Matijević Sokol, Mirjana, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, Naklada Slap, Zagreb, 2002.
- Matijević Sokol, Mirjana, Latinski natpisi, U: *Hrvatska i Europa. Rano doba hrvatske kulture*, I. svezak, Školska knjiga, Zagreb, 2007., 239–256.
- Matijević Sokol, Mirjana, Intelektualni i kulturni razvoj. Latinska pismenost hrvatskoga rana srednjeg vijeka, U: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku*, Ur. Nikolić Jakus, Zrinka, Matica hrvatska, Zagreb, 2015., 255–271.
- Matijević Sokol, Mirjana, Pismo, jezik i povijesna kontekstualizacija Splitskog Evangelijara, U: *Splitski evangelijar*, Uvodna studija, transkripcija i uspostava teksta, kritički aparat: Mirjana Matijević Sokol, Suradnik na transkripciji (ff. 164v–309v): Tomislav Galović, Književni krug Split (Biblioteka »Knjiga Mediterana«, knj. 92), Nadbiskupija splitsko-makarska, Split, 2016., XIII–LXXXIII.
- Matijević Sokol, Mirjana, *Studio mediaevalia selecta. Rasprave i prinosi iz hrvatske srednjovjekovne povijesti*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF-press, Zagreb, 2020.
- Mihaljević, Milan, Položaj crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi, *Зборник на трудови од Међународниот научен собир »Свети Наум Охридски и словенската духовна, културна и писмена традиција«*, ред. И. Велев, А. Гиревски, Л. Макаријоска, И. Пиперкоски. К. Мокрова, Универзитетот »Св.Кирил и Методиј«, Скопје, 2010., 229–238.
- Mihaljević, Milan, Uvod, U: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Prir. Milan Mihaljević, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb, 2014., 9–22.

- Mužić, Ivan, Uvod, U: *Hrvatska kronika od 547. do 1089.*, Prir. Ivan Mužić, Matica hrvatska Split, Split, 1999., 11–39.
- Nazor, Anica, Karakteristike jezika i pisma Hrvojeva misala, U: *Missale Hervoiae ducis Spalatensis croatico-glagoliticum: transcriptio et commentarium*. Prir. Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić, Vjekoslav Štefanić, Staroslavenski institut – Mladinska knjiga – Akademische Druck, Zagreb – Ljubljana – Graz, 1973., 508–511.
- Neralić, Jadranka, Povijesni izvori za antičku epigrafiju u Dalmaciji, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 24, 2012., 295–332.
- Nikolanci, Mladen, Epigraphica Graeca Nova et Vetera in Dalmatia reperta, *Diadora – glasilo Arheološkoga muzeja u Zadru* 9, 1980., 205–227.
- Novaković, Jozo Bepo, Knezovi u poljičkoj povijesti, *Poljica: godišnjak Poljičkog dekanata* 31, 2006., 402–429.
- Ostojić, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Svezak II*, Benediktinski priorat Tkon, Split, 1946.
- Pantelić, Marija, Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460., *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 15–16, 1965., 94–149.
- Pantelić, Marija, Povijesna podloga iluminacije Hrvojeva misala, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 20, 1970., 39–96.
- Pantelić, Marija, Kulturnopovijesna analiza iluminacije Hrvojeva misala, U: *Missale Hervoiae ducis Spalatensis croatico-glagoliticum: transcriptio et commentarium*, Prir. Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić, Vjekoslav Štefanić, Staroslavenski institut – Mladinska knjiga – Akademische Druck, Zagreb – Ljubljana – Graz, 1973., 495–507.
- Peloza, Makso, Splitska nadbiskupija i metropolija, *Crkva u svijetu* 4/5–6, 1969., 372–382.
- Radić, Željko, Uz novo izdanje Poljičkog statuta, U: *Poljički statut*, Društvo Poljičana Sveti Jure Priko, Književni krug Split, Omiš, Split, 2019., 9–30.
- Rapacka, Joanna, *Zaljubljeni u vilu : studije o hrvatskoj književnosti i kulturi*, Književni krug Split, Split, 1998.
- RCJHR, *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. II. svezak: vrédbná – zapovédnica*, Staroslavenski institut, Zagreb, 2015.
- Regum Delmatię, *Regum Delmatię atque Croatię gesta a Marco Marulo Spalatensi patritio Latinate donata / Djela kraljeva Dalmacije i Hrvatske u latinskom prijevodu splitskoga plemeća Marka Marulića*, Preveo i bilješkama popratio Vlado Rezar, U: Marko Marulić, *Latinska manja djela II*, Književni krug Split, Split, 2011., 171–225.
- Rendić-Miočević, Duje, *Carmina epigraphica*, Književni krug Split, Split, 1987.
- Runje, Petar, Glagoljaši u Splitu u 15. stoljeću, *Crkva u svijetu*, 55/1, 2020., 73–77.
- Sanader, Mirjana, *Imago provinciarum*, Alfa, Zagreb, 2008.
- Šimić, Ana, Glagoljska pismenost i glagoljaška demokratizacija pismenosti, u *Croatica et Slavica Iadertina* XVI/I, 2020., 75–99.
- Šimić, Ana, Začinjavci: glagoljaški i jedan splitski, u *Judita 500 – 500. obljetnica prvočinka epa Judita Marka Marulića*, Ur. Darka Perko Kerum, Marija Plazibat, Muzej grada Splita, Split, 2021., 56–67.

- Štefanić, Vjekoslav, Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije, *Slovo: časopis Staro-slavenskoga instituta u Zagrebu* 6–7–8, 1957., 54–133.
- Štefanić, Vjekoslav, Dragica Malić, Jezik najstarije hrvatske pjesmarice, *Slovo: časopis Staro-slavenskoga instituta u Zagrebu* 23, 1973., 225–232.
- Tomasović, Mirko, *Marko Marulić Marul*, Erasmus naklada – Književni krug Split – Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb – Split, 1999.
- Tomasović, Mirko, Marko Marulić i *Lekcionar* fra Bernardina Spiličanina, *Colloquia Marulliana* 11, 2002., 323–331.
- Tomelić Ćurlin, Marijana, O fonološkim obilježjima jezika Poljičkoga statuta i današnjega govora Srijana, *Zbornik radova Filozofskoga fakulteta u Splitu* 5, 2012., 195–209.
- Zaninović, Marin, Značajke rimskih vojničkih natpisa u Istri, *Opuscula archaeologica* 18, 1, 1994., 147–153.
- Zeli-Bućan, Benedikta, *Bosančica ili hrvatska cirilica u srednjoj Dalmaciji*, Državni arhiv u Splitu, Split, 2000.

S u m m a r y

WRITTEN CULTURE OF CENTRAL DALMATIA BEFORE MARULIĆ

Literature as the art of words develops on the solid ground of the previously created and built culture of words, especially the written culture. By signing *Judita* as Marko Marulić from Split the father of Croatian literature made it clear that he was defined by the area in which he lived and created. Given this, the paper describes the written culture of Split and its surroundings from the earliest beginnings, i.e. before the arrival of Croats (Greek and Latin written culture) and after the arrival of Croats to the first edition of Marulić's *Judita* (Latin written culture in Latin script and Croatian written culture in Glagolitic, Cyrillic and Latin script). It also points out to what extend was Marulić acquainted with that culture. Although the area of central Dalmatia does not exhaust the overall pre-Marulić written culture in Croatian historical areas it brings forth some of its oldest and most illustrative examples making it understandable why it is not unexpected that the father of Croatian literature was from Split.

Keywords: Ancient history, Middle Ages, central Dalmatia, literacy, Croatian triliteracy

Tonija Andrić

pregledni rad

POVIJESNI KONTEKST MARULIĆEVE *JUDITE*

Split krajem 15. i početkom 16. stoljeća¹

S a ž e t a k

Šesnaesto stoljeće doba je velikih društveno-političkih, demografskih i ekonomskih nestabilnosti za Split i Splitske komunalne samouprave. Razdoblje je to u kojem Split, sad već desetljećima uklopljen u sastav Mletačke Republike, doživljava prve upade turskih četa na svoj komunalni teritorij te se ubrzano priprema na obranu. Tijekom 16. st. grad su poharale i dvije epidemije kuge, koje će ga uvelike demografski i privredno oslabiti, a u drugom desetljeću 16. st. obnavljaju se i međustaleški sukobi izazvani neravnopravnom raspodjelom političke moći. U situaciji teškoga osmanskog pritiska na zaleđe grada, brojni naši humanisti i latinisti traže pomoći kršćanskoga zapada, a Marulić u svojoj *Juditi* već nudi jasan koncept borbe protiv »nevjernika«. Stoga ovaj tekst kontekstualizira nastanak Marulićeve *Judite* i pruža detaljniji uvid u povijesne prilike toga doba.

Ključne riječi: Split, kasni srednji i rani novi vijek, Osmanlije, Mlečani, kuga

Prijelaz 15. u 16. st. doba je velikih društveno-političkih, demografskih i ekonomskih nestabilnosti za Split i Splitske komunalne samouprave. Naime, nekad autonomna splitska komuna² još

¹ Ovaj tekst nastao je u okviru projekta TOPOS. Topografija vlasti: istočnojadranski gradovi u srednjovjekovnim prostorima vlasti (HRZZ, br. 2055).

² O razdoblju splitske komunalne samouprave vidi npr.: Novak, Grga, *Povijest Splita*, sv. I, Split 1978., str. 393–491; Raukar, Tomislav, »Consilium generale i sustav vladanja u Splitu u 14. stoljeću«, *Historijski zbornik*, br. 37, Zagreb 1984., str. 87–103; Steindorff, Ludwig, »Stari svijet i novo doba. O formirajući komune na istočnoj obali Jadrana«, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 16, Split 1987., str. 141–152; Cvitanić, Antun, »Uvodna studija«, *Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo*, Split

početkom 15. st. bila je primorana prihvati vrhovnu mletačku vlast,³ nakon nekoliko stoljeća odupiranja mletačkim pretenzijama na istočni Jadran⁴ i pokušaja očuvanja komunalne autonomije unutar Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva. Odmah po uspostavi mletačke vlasti nad istočnim Jadranom započinje proces uklapanja dalmatinskih komuna u strogo centralizirani upravni, teritorijalni i ekonomski sustav Mletačke Republike, koji će potrajati, praktički, sve do njezina pada u 18. st.,⁵ a bit će najizraženiji upravo u prvom stoljeću mletačke vlasti na istočnoj obali Jadrana.⁶

Od tada se na čelu Splita, kao uostalom i u drugim gradovima mletačke Dalmacije, nalazio mletački knez i kapetan, za svoj rad odgovoran izravno centralnoj vladu u Veneciji,⁷ a nekadašnji instrumenti komunalne samouprave, plemićko gradsko vijeće i komunalni statut, bili su na snazi tek nominalno, reprezentirajući ostatke

1998., str. 34–61; Kečkemet, Duško, *Prošlost Splita*, Split 2002., str. 38–51; Matijević-Sokol, Mirjana, »Regimen Latinorum arhidakona Tome u teoriji i praksi«, *Toma Arhidakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.–27. rujna 2000. godine u Splitu* (ur. Matijević-Sokol, Mirjana; Perić, Olga), Split 2004., str. 159–175; *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice. Zbornik radova sa međunarodnoga znanstvenog skupa održanog od 24. do 25. rujna 2012. godine u Splitu* (ur. Radić, Željko; Trogrić, Marko; Meccarelli, Massimo; Steindorff, Ludwig), Split 2015.; Andrić, Tonija, *Povijest Splita u srednjem vijeku. Učbenik za studente*, Zagreb – Split 2020. str. 37–53. itd.

³ Ne vjerujući da će se moći oduprijeti snažnoj Veneciji, splitsko je Veliko vijeće 1420. g. donijelo odluku o dobrovoljnem prihvaćanju vrhovne mletačke vlasti, umjesto dotadašnje anžuvinske. – *Zlatna knjiga grada Splita*, sv. I. (prir. Gligo, Vedran; Berket, Marin; Rismundo, Vladimir; Šimunković, Ljerka), Split 1996., str. 80–81.

⁴ Doduše, Spiličani su i ranije priznavali mletačko vrhovništvo nad svojim gradom, primjerice u razdoblju 1327.–1357. g., no to je bilo kratkotrajno i bez većih reperkusija za unutarnju upravu. – Novak, Grga, *Povijest Splita*, sv I., Split 1978., str. 195–228.

⁵ Mirom u Campoformiju 1797. g. Napoleon Bonaparte je dokinuo dotad neprikosnovenu gospodaricu pomorske trgovine, *Serenissimu i kraljicu mora s lagunarnih sprudova.* – Čoralić, Lovorka, *Venecija. Kraljica mora s lagunarnih sprudova. Povijest Mletačke Republike*, Samobor 2004., str. 157–158; Lane, Frederic, C., *Povijest Mletačke Republike*, Zagreb 2007., str. 463–465; Vale, Giovanni, *Republic of Venice. An unusual journey through Italy, Slovenia, Croatia, Montenegro, Albania, Greece and Cyprus*, Zagreb 2021, pp. 36–37.

⁶ Raukar, Tomislav, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split 2007., str. 151–154. Mletačke su »nove stečevine« tada podijeljene na Mletačku Istru, Mletačku Dalmaciju i Mletačku Albaniju na čelu s generalnim providurom koji je stolovao u Zadru i kojem je pripadala sva vojna, civilna i sudska vlast na novoosvojenom području. – Andrić, *Povijest Splita*, 70–71. Više o položaju dalmatinskih gradova u sklopu Mletačke Republike vidi u: Novak, Maja, *Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom, Zadar 1965.*

⁷ Više vidi u: Šimunković, Ljerka, *Duždev nalog za upravljanje Splitom iz 1607. godine*, Split 2018.

nekadašnje autonomije.⁸ Gradska uprava bila je upotpunjena nizom novih funkcija i službi koje su obnašali mletački činovnici i vojnici što su dolazili u Split na točno određeno vrijeme i s točno određenim zadaćama, a bili su podređeni izravno gradskom knezu.⁹ Većina tih činovnika nije se u Splitu nastanjivala trajno,¹⁰ već je ovdje ostajala tek do završetka svoje službe,¹¹ pa taj sloj romanskoga/talijanskoga stanovništva nije mogao bitnije utjecati na promjenu etničke strukture onodobnoga splitskog, većinski slavenskoga/hrvatskoga, društva. Usprkos tomu, sačuvani izvori bilježe sve učestaliji proboj talijanskoga jezika u službenoj administrativnoj praksi, no svakodnevna se komunikacija među lokalnim stanovništvom, izgleda, i dalje odvijala na narodnom jeziku¹² jer je pri službenoj komunikaciji bio potreban prevoditelj.¹³ U 16. st., pak, sasvim sigurno u Splitu prevladava slavenski/hrvatski živalj, o čemu pouzdano svjedoče onodobni izvještaji mletačkih sindika.¹⁴

U takvim okolnostima mijenja se i urbana struktura te gradska vizura Splita jer nove vlasti nastoje na sve načine, i stvarno i simbolički, grad podrediti Veneciji.¹⁵ Tijekom 15. st. završava se izgradnja i dekoracija glavnoga gradskog trga, Trga sv. Lo-

⁸ Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 151–152, 181. Čoralić, Venecija, 67–69. Naime, plemićko Veliko vijeće, najvažniji zakonodavni i izvršni organ komunalne samouprave, od sada je mogao sazivati samo mletački knez, koji je ujedno morao i potvrditi sve odluke što ih je to vijeće donosilo, a i splitsko je srednjovjekovno pravo u 15. st. bilo upotpunjeno nizom novih odredbi, mletačkih dukala i terminacija što ih je donosila centralna vlada u Veneciji. Te odredbe koje su se odnosile na Split danas su objavljene u dvosveščanom diplomatariju Zlatna knjiga grada Splita. – *Zlatna knjiga*, I., i *Zlatna knjiga grada Splita*, sv. II. (prir. Berket, Marin; Šimunković, Ljerka), Split 2006.; Duplančić, Arsen, »Regesta zapisnika splitskoga Velikog vijeća od 1620. do 1755. godine«, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, br. 14, Split 1998., str. 13–34.

⁹ Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 151.; Andrić, Tonija, *Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevica obrtnika u 14. i 15. stoljeću*, Zagreb – Split, 2018., str. 75–76.

¹⁰ To, naravno, ne znači da se među mletačkim došljacima i lokalnim stanovništvom nisu ostvarivale socijalne veze – baš suprotno, neki su se Splićani s Mlečanima povezivali i poslovno i privatno, no riječ je o samo sporadičnim slučajevima. – Andrić, *Život u srednjovjekovnom Splitu*, 77.

¹¹ Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 151–152.

¹² Schmitt, Oliver Jens, »Reassessing the Venetian Presence in the Late Medieval Eastern Adriatic«, *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic. Spheres of Maritime Power and Influence, c. 700–1453*, Cambridge 2021, p. 358.

¹³ Tako je, primjerice, 1472. g. za »tumača jezika pučana u Splitu« bio izabran Nikola Cambio. – *Zlatna knjiga*, I., 276–277. Više o jezičnim promjenama u mletačkom Splitu vidi u: Ljerka Šimunković, »Presjek jezične situacije u Dalmaciji za vrijeme Mletačke Republike«, *Zlatna knjiga*, II., 21–24.

¹⁴ Novak, *Povijest Splita*, II., 973; Kečkemet, *Prošlost Splita*, 61; Šimunković, Ljerka, *Dalmacija godine Gospodnje 1553.*, Split 2011., str. 55, 174.

¹⁵ Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 191–192.

vre,¹⁶ na čijoj su sjevernoj strani bile podignute javne zgrade gradske uprave u stilu mletačke kićene gotike,¹⁷ koji je, pod utjecajima novih vlasti, postao trendom i u gradnji privatnih plemićkih palača.¹⁸ Osim toga, na obali uz južne zidine Splita Mlečani su podignuli i kaštel za smještaj svoje vojne posade,¹⁹ a istodobno se po gradu uklanjujaju simboli prijašnje uprave²⁰ i postavljaju znakovi nove vlasti.²¹ Od tada krilati lav ukrašava javne površne i istaknuta mjesta u gradu, primjerice, gradska vrata ili fortifikacije, a dospijeva čak i u crkve.²²

Osim općega nezadovoljstva zbog potčinjavanja stranoj vlasti, Split su početkom 16. st. potresali i unutarnji međustaleški sukobi u vidu pobune dijela bogatijih građana i pučana protiv lokalne plemićke vlasti. Ti socijalni nemiri, dakle, nisu bili usmjereni protiv mletačke vlade, nego su bili izazvani nepravednom raspodjelom političke moći u kojoj je sada, barem nominalno, kao i plemićki stalež, želio sudjelovati

¹⁶ Šarić Kostić, Elvira, *Splitski grbovi. Kameni grbovi iz Muzeja grada Splita*, Split 2018., str. 41; Andrić, *Život u srednjovjekovnom Splitu*, 7–8.

¹⁷ Više o javnim zgradama na Trgu sv. Lovre vidi u: Fisković, Cvito, »Izgled splitskog Narodnog trga u prošlosti«, Peristil, br. 1, Zagreb 1954., str. 71–102.

¹⁸ S obzirom na to da se *gotica fiorito* kao stil u umjetnosti u Splitu vrlo brzo ugasio, smatra se da je ona bila posljedicom modernih strujanja iz republičke središnjice, a ne rezultat neke lokalne tradicije u gradnji. – Kečkemet, Duško, *Kulturna i umjetnička baština Dalmacije*, sv. I., Split 2004., str. 154.

¹⁹ Doduše, prilikom pregovora o potčinjavanju Splita Veneciji, Mlečani su obećali da u Splitu neće graditi nikakve utvrde, kao što je to bio slučaj u drugim gradovima, no nakon samo nekoliko desetljeća prekršili su to obećanje. – *Zlatna knjiga*, I., 122–123; Kečkemet, *Prošlost Splita*, 59. Više o mletačkom kaštelu u Splitu vidi u: Kečkemet, *Kulturna i umjetnička baština*, I., 235–266; Šarić Kostić, Elvira, *Mletački kaštel u Splitu*, Split 2020.

²⁰ Tako su, primjerice, s pročelja stare gradske vijećnice na Trgu sv. Lovre otučena dva manja grba što su se nalazila unutar grba grada Splita, a sadržavala su heraldičke simbole Anžuvinaca (ljiljane) te vjerojatno i grbove bivših splitskih knezova iz roda Šubića Bribirskih. – Fisković, Cvito, »Najstariji kameni grbovi grada Splita«, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, N. S. br. 17, Zagreb 1936, str. 184–188; Šarić Kostić, *Splitski grbovi*, 36.

²¹ Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 191.

²² Primjerice, jedna je skulptura mletačkoga lava bila postavljena iznad malih pješačkih vrata na istočnom zidu nekadašnje Dioklecijanove palače, a reljef se drugoga krilatog lava nalazio na sjevernoj strani mletačkog kaštela u Splitu. – Kečkemet, *Kulturna i umjetnička baština*, I., 240; Andrić, Povijest Splita, 89. Prema danas dostupnim podacima u Splitu su dokumentirane ukupno 23 takve skulpture. – Šarić Kostić, *Splitski grbovi*, 32. Nažalost, dio ovih simbola mletačke vlasti, iako neki visoke umjetničke kakvoće, vandalski je otučen sredinom 20. st. zbog njihova nerazumno povezivanja s fašizmom i talijanskom okupacijom Dalmacije tijekom Drugoga svjetskog rata. Srećom, dio tih lavova ipak je je sačuvan u Arheološkom muzeju u Splitu i Muzeju grada Splita. Više o ovim simbolima mletačke vlasti u Splitu vidi u: Duplančić, Arsen, »Mletački lavovi u Splitu«, *Kulturna baština*, br. 18, Split 1988., str. 28–37; Rizzi, Alberto, *I leoni di Venezia in Dalmazia*, Venezia 2005., str. 209–225.

i srednji građanski sloj, što se, uostalom, društveno i staleški oblikovao upravo zahvaljujući utjecajima novih mletačkih vlasti.²³

Ta je buna pučana bila započeta pod vodstvom Matija Ivanića na otoku Hvaru 1510. g.,²⁴ no ubrzo se prelila i na druge priobalne komune, a među njima i na Split 1512. g. Venecija se u tom sukobu u početku držala neutralno, nastojeći održavati stalešku ravnotežu i oligarhijski sustav uprave kakvim je i sama bila ustrojena,²⁵ no nakon eskalacije međustaleških sukoba vojno je intervenirala i bunu pučana ugušila u krvi, a vođe ustanka na kraće vrijeme zatočila u Veneciji.²⁶ Povratak u Split dopustila im je u siječnju 1513. g. posebnom uredbom koja je ostala zabilježena u *Zlatnoj knjizi grada Splita*.²⁷

O tim krvavim događajima nemamo, doduše, mnogo vijesti u sačuvanim izvorima, osim nekoliko redaka u izvještaju mletačkoga sindika Sebastiana Giustiniana,²⁸

²³ Tijekom 15. st., naime, u prilikama mletačke ekonomске politike u Dalmaciji, poslovno su vještiji i privredno sposobniji obrtnici i trgovci uspjeli zgrnuti razmijerno velik imetak te se i imovinski i društveno izdvojiti u zaseban stalež komunalnoga građanstva koji je sada činio srednji sloj onodobnog splitskog društva. – Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 203. Više o razvoju splitskog građanstva vidi u: Andrić, *Život u srednjovjekovnom Splitu*, 40–44. Pritom su trgovacke, pomorske i druge poslovne veze dalmatinskih i apeninskih komuna bile od presudne važnosti u formiranju novog društvenog staleža. Više o tome vidi u: Orlando, Ermanno, *Strutture e pratiche di una comunità urbana. Spalato, 1420–1479*, Venezia – Wien 2019, pp. 209–213.

²⁴ O buni pučana na otoku Hvaru postoji opsežna znanstvena literatura. Vidi npr. Novak, Grga, »Nepoznati dokumenti za povijest ‘Pučkog prevrata na Hvaru 1510. – 1514.’ i za dalju borbu pučana za ravnopravnost sa vlastelom u komuni Hvara«, *Starine JAZU*, knj. 48, Zagreb 1958., str. 387–429; Dančević, Luka, »Pokreti pučana na našem primorju početkom 16. stoljeća (po mletačkim izvještajima): u povodu 460-godišnjice pučkog ustanka na Hvaru i Visu pod vodstvom brodara Matije Ivanića«, *Pomorski zbornik*, knj. 12, Rijeka 1974., str. 117–159; Novak, Grga, *Povijest Splita*, I., 299–302; Kurelac, Miroslav, »Društvene diferencijacije i pokreti pučana srednje Dalmacije od 14. do 16. stoljeća«, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU*, vol. 10, Zagreb 1980., str. 237–245; Gabelić, Andro, *Ustanak hvarske pučana (1510. – 1514.): izvori, tokovi, dometi*, Split 1988.; 500. obljetnica ustanka hvarske pučana: zbornik radova sa znanstvenog skupa (Hvar – Stari Grad – Vrbanj, 26. – 28. V. 2010.) (gl. ur. Bratanić, Mateo), Hvar Solin 2014. itd.

²⁵ Republika je kontrolu nad osvojenim područjima radije održavala diplomacijom i pregovorima, nego oružanom silom i vojnim pritiskom. Nudila je mogućnost komunikacije svim socijalnim skupinama koje su imale pravo slati svoje delegacije u Veneciju i iznositi svoje zahtjeve Senatu i duždu. – Schmitt, »Reassessing the Venetian Presence«, 358.

²⁶ Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 205.

²⁷ *Zlatna knjiga*, I., 371.

²⁸ Sebastiano Giustiniani (1460. – 1543.) jedan je od poznatijih mletačkih poslanika i diplomačija su brojni izvještaji mletačkoj vladi do danas objavljeni. Prve od njih donosi mletački zapisničar

no upravo iz njih doznajemo kako su se protiv patricijske vlasti u Splitu pobunili pripadnici građanskih obitelji de Augubio, Capogrosso, Cambi i Niger, sve odreda ugledni građani grada Splita.²⁹ Njihovo uzimanje za taoce značilo je velik gubitak za te istaknute obitelji, ne samo u privatnom već i u poslovnom smislu – gubitak glave obitelji značio je ne samo emocionalni raspad porodice nego i propadanje poslova, osiromašenje, možda i potpuni bankrot.

No, tu nevoljama nije bio kraj. U jesen 1526. g. izbila je u Splitu jedna od najtežih epidemija kuge do tada,³⁰ a zaraza je trajala sve do proljeća 1527. g.³¹ Prema izvještajima mletačkih sindika za vrijeme epidemije umrlo je oko 6000 ljudi, a bilo je spaljeno 250 kuća.³² Kako bi što vjernije ocrtali demografske gubitke, mletački sindici navode kako je Split 1525. g. imao 1200 ljudi sposobnih za oružje, a nakon epidemije 1534. g. samo 500 vojno sposobnih ljudi.³³ Slično je bilo i pola stoljeća kasnije, 1572. g. kad je Split, u jeku Ciparskoga rata,³⁴ pogodila još jedna epidemija kuge,

Marino Sanudo u svojim *Dnevnicima (Idiarii)* čije su dijelove svojevremeno objavljivali Ivan Kukuljević i Franjo Rački. – Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 205.

²⁹ *Isto*, 205.

³⁰ Prva epidemija kuge u srednjem vijeku izbila je u Splitu 1348. g. u sklopu sveopće kužne pandemije. Demografskih podataka o tadašnjem broju stradalih nemamo, no neki narativni izvori i zapisi suvremenika svjedoče o ogromnim razmjerima ove pošasti što se doživljavala kao kazna Božja za počinjene grijehe. Tako u suvremenoj kronici A Chuteis tabula pronalazimo upravo apokaliptične opise okuženog Splita koji odražavaju prije svega mentalitet srednjovjekovnog čovjeka, a manje stvarnu sliku onodobnoga grada. Chutejeve opise okuženoga Splita vidi u: Legende i kronike (priр. Gligo, Vedran; Morović, Hrvoje), Split 1977., str. 185–202. Više o Crnoj smrti u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama vidi u: Berić, Dušan, »Bibliografsko-statistički prilozi kužnih epidemija Splita u prošlosti«, *Liječnički vjesnik*, br. 8, Zagreb 1950., str. 301–306; Ravančić, Gordana, »Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348. – 1353.) – raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra«, Povijesni prilozi, br. 26, Zagreb 2004., str. 7–17; Isti, »Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća«, Povijesni prilozi, br. 33, Zagreb 2007., str. 195–214. Od polovice 14. st. pa do kraja srednjeg vijeka, ali i kasnije, kuga se u gradovima istočnog Jadrana pojavljivala ciklički i periodički svakih nekoliko desetljeća. Dobar uvid u onodobno »stanje splitskog uma« i strah od kuge pruža knjiga M. Kunčić, *Od pošasti sačuvaj nas!* – Kunčić, Meri, *Od pošasti sačuvaj nas!* *Utjecaj osmanske opasnosti i kužnih epidemija na ikonografiju zavjetnih slika. Primjer Splita i Trogira u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb 2008., osobito str. 63–69.

³¹ Novak, *Povijest Splita*, II., 968; Kunčić, *Od pošasti sačuvaj nas!*, 68.

³² Novak, *Povijest Splita*, II., 968.

³³ *Isto*, 968.

³⁴ Ciparski rat vodio se u periodu 1571. – 1573. g. između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva u sklopu šire kršćanske alijanse Svetе lige. Već nakon Lepantske bitke 1571. g. osmanske su snage bilo bitno oslabljene, no kršćani nisu uspjeli kapitalizirati početnu prednost. Ponajprije se to odnosi na Veneciju, koja je okončanjem rata izgubila otok Cipar i neke gradove u Mletačkoj Albaniji, a

što je izazvalo novi demografski pad. Dokumenti bilježe da je na početku rata 1571. g. u gradu i okolini bilo oko 5000 stanovnika, od čega 1500 sposobnih za oružje, da bi 1573. g. u Splitu bilo svega 400 vojno sposobnih ljudi.³⁵ Situacija će se poboljšati tek posljednjih desetljeća 16. st. kada će Split, zahvaljujući jednoj maloj useljeničkoj zajednici Židova, doživjeti demografski oporavak,³⁶ a potom i novi privredni uspon koji će temeljiti upravo na trgovini s Osmanskim Carstvom.³⁷

Turci su se, zapravo, kao značajan čimbenik na Balkanu pojavili još u doba kad je Venecija tek uspostavljala svoju vlast u Dalmaciji.³⁸ Oni su, u desetljećima do bitke na Varni 1444. g.,³⁹ postupno i sigurno širili svoj položaj u Maloj Aziji i na

osmanlijska su napredovanja u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji doprla sve do bedema Zadra, Šibenika i Splita. Više vidi u: Čoralić, Lovorka, Prijatelj Pavičić, Ivana, »Ivan iz Vrane – mletački admiral u Le-pantskom boju (1571.)«, *Povijesni prilozi*, br. 29, Zagreb 2005., str. 127–129; Varezić, Nikša, *Dosta je reći u Rimu da bi se reklo čitavom svijetu. Dubrovačka Republika i Sveta Stolica tijekom 16. i 17. stoljeća*, Zagreb – Dubrovnik 2018., str. 69–94; Vale, *Republic of Venice*, 264.

³⁵ Novak, *Povijest Splita*, II., 980–981.

³⁶ Kečkemet, *Prošlost Splita*, 92–95. Više o židovskoj zajednici u Splitu koncem 16. st. vidi u: Kečkemet, Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Split 2010., str. 31–57.

³⁷ Zahvaljujući jednom splitskom Židovu, poduzetniku, meceni i dobrotvoru Danielu Rodrigi, mletačka će vlada u Splitu 1590. g. otvoriti splitsku skelu – suvremeno pretovarilište s carinarnicom i lazaretom na koje će usmjeriti svu trgovinu što je išla iz Venecije prema Levantu i obratno. – Novak, *Povijest Splita*, II., 988–1003; Kečkemet, *Prošlost Splita*, 86–59; Andrić, *Povijest Splita*, 127–129. Tako je Split postao novim privrednim centrom Mletačke Dalmacije, a iz utrke u trgovini na Levantu izbačen je Dubrovnik, koji se sada morao više orijentirati ka pomorstvu i brodarstvu. Više o splitskoj skeli, a posebice o lazaretu vidi u: Fisković, Cvito, »Splitski lazaret i leprozorij«, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, god. III, br. 1–2, Zagreb 1963., str. 5–25; Perojević, Snježana, »Izgradnja lazareta u Splitu«, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, br. 24, Zagreb 2002., str. 119–132; Fabjanec, Sabine Florence, »Hygiene and Commerce: the Example of Dalmatian lazarettos from the fourteenth until sixteenth century«, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, vol. 4, br. 1, Zagreb 2008., str. 127–130; Perojević, Snježana, »Splitska luka u doba mletačke uprave«, *Pomorski Split do početka 20. stoljeća. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 26. i 27. rujna 2016.* (ur. Cambi, Nenad; Duplančić, Arsen), Split 2019., str. 103–107.

³⁸ Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 185.

³⁹ Bitka na Varni 1444. g. prekretnica je u turskom napredovanju ka zapadu. Naime, petogodišnje primirje što su ga kršćanski vladari uglavili s Osmanlijama 1443. g. bilo je prekinuto na nagovor Crkve, a zatim je pokrenut veliki križarski pohod na čelu s poljskim i ugarsko-hrvatskim kraljem Vladislavom I. Jagelovićem u kojem je i sam poginuo. Bio je to kraj nadanja u općeeuropski križarski rat protiv Osmanlija. – Goldstein, Ivo; Grgin, Borislav, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Zagreb 2008., str. 461.

istoku Europe,⁴⁰ a istodobno su njihove osamljene pljačkaške čete već tada dopirale do distrikata dalmatinskih komuna.⁴¹ Ipak, unatoč sve izrazitijoj osmanlijskoj opasnosti u zaledu, Turci su počeli znatnije utjecati na dalmatinske komune tek nakon pada Bosne 1463. g.,⁴² tako da historiografski izričaj »doba ugroženosti« pripada drugoj polovici 15. st. i još više 16. st.⁴³ Otada kršćanski vladari sve više uviđaju izravnu tursku opasnost pa još iste 1463. g. Venecija poduzima prve obrambene poteze u nekim gradovima, a nešto kasnije šalje u Dalmaciju i prve vojne odrede s protuturskim zadaćama.⁴⁴ Ipak, u tom je razdoblju Split još relativno pošteđen osmanlijskih pustošenja, barem u usporedbi s drugim gradovima, primjerice sa Zadrom ili Šibenikom,⁴⁵ no prve provale Turaka u Splitsko polje uslijedit će već 1500. g.⁴⁶

Tako je Split početkom 16. st. teško proživljavao razdoblje osmanlijske ugroze. Splitski je distrikt tada učestalo pustošen, paljen i pljačkan od strane turskih četa što su iz susjednoga Bosanskog sandžaka gotovo svakodnevno provaljivale prema jugu, a nerijetko i na najplodniji dio splitskoga teritorija, Splitsko polje. Ti su se pljačkaški pohodi svodili na iznenadan upad u splitski distrikt, najčešće u sumrak ili u ranim jutarnjim satima, na krađu zrelih poljoprivrednih kultura i uništavanje svega što se nije moglo oteti. Pritom bi se stanovništvo zatećeno na tom prostoru ubijalo ili odvodilo u sužanjstvo.⁴⁷

U takvim su okolnostima poslanici dalmatinskih gradova doslovce molili za pomoć po zapadnoeuropskim dvorovima i u diplomatskim krugovima.⁴⁸ Primjerice,

⁴⁰ Osmanlije su još 1354. g. osvojile Galipolje, prvo značajnije uporište na europskom kopnu, da bi se 5 godina kasnije prvi put pojavile u blizini Carigrada. G. 1362. osvojile su Hadrianopol, a 1371. g., nakon bitke na rijeci Marici, osvojile su Makedoniju i veći dio Bugarske. Nakon vidovdanskog poraza na Kosovu polju 1389. g. i Srbija je postala vazalna država Osmanskog Carstva da bi 1396. g. pao i Nikopolj. Osmanlije su potom udarile na jug, zauzevši privremeno Atenu 1397. g. – *Isto*, 457–460.

⁴¹ Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 185.

⁴² Malcolm, Noel, *Bosna. Kratka povijest*, Sarajevo 2011., str. 109.

⁴³ Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 185, 187.

⁴⁴ *Isto*, 186.

⁴⁵ Turci su, primjerice, između 1470. i 1480. g. već više puta provaljivali u zadarski distrikt. – *Isto*, 186.

⁴⁶ Kečkemet, *Prošlost Splita*, 96.

⁴⁷ Novak, *Povijest Splita*, II., 393–940.

⁴⁸ *Povijest Hrvata*, knj. I: srednji vijek (gl. ur. Šanjk, Franjo), Zagreb 2003., str. 366–367. Osim toga, i papa je bio dobro informiran o turskim pustošenjima dalmatinskog zaleda jer su u venecijansku nuncijsaturu stalno pristizale vijesti o stanju u Dalmaciji, a papinski su ih nuncijji potom prenosi li Rimu. Više o diplomatskoj aktivnosti papinskih poslanika u protuturskim ratovima u 16. st. vidi u:

1513. g. na V. lateranskom saboru splitski nadbiskup Bernard Zane⁴⁹ govori o turškim pustošenjima u splitskom zaleđu,⁵⁰ a potkraj 1519. g. i Splićanin Toma Niger⁵¹ upozorava u papinom konzistoriju u Rimu papu Lava X. da će Hrvati, budu li ostavljeni bez pomoći, morati plaćati danak Turcima, kojima će na taj način biti otvoren put prema Zapadu.⁵² Već iduće godine ocrtava položaj dalmatinskih gradova i caru Karlu V. u Bruxellesu, a u nedostatku bolje solucije hrvatskim velikašima čak predlaže da zatraže pomoć od Venecije.⁵³

Osim njih, u ovome razdoblju i drugi hrvatski latinisti i humanisti svojim književnim djelima nastoje privući pozornost moćnih zapadnoeuropskih vladara i ishoditi pomoć u protuosmanlijskim ratovima.⁵⁴ Marulićeva *Molitva suprotiva Turkom*,⁵⁵ napisana vjerojatno još potkraj 15. st., tematski je veoma slična Šižgorićevu *Elegiji*, koja govori o osmanlijskom pustošenju šibenskoga zaleđa,⁵⁶ no nešto kasnije napisana *Judita* već nudi jasan koncept političkoga otpora i vojnoga djelovanja u borbi protiv Osmanlija.⁵⁷ Osim toga, u času kad je turski pritisak najjači na dalmatinske

Vrandečić, Josip, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nunčijaturi*, Split 2013., 21–45.

⁴⁹ Bernard II. Zane (oko 1450. – 1517.), splitski nadbiskup i metropolit, pripadnik splitskog humanističkog kruga, poznat po protuturskim govorima. – Vidović, Mile, *Povijest crkve u Hrvata*, Metković – Split, 2007., str. 165.

⁵⁰ Novak, *Povijest Splita*, II., 938–942; »Govor splitskog nadbiskupa Bernarda Zane na prvom zasjedanju Lateranskog koncila«, *Gовор protiv Turaka* (prir. Gligo, Vedran), Split 1983., str. 89–96; Kečkemet, *Prošlost Splita*, 97–98.

⁵¹ Toma Niger (oko 1450. – nakon 1532.), diplomat i humanist, skradinski pa trogirski biskup, generalni vikar i desna ruka splitskoga nadbiskupa Bernarda Zanea, poznat je po svojim protuturskim govorima, ali i kao jedan od kolovoža bune pučana u Splitu. U Splitu je i umro, a pokopan je u crkvi sv. Ante na Poljudu gdje se i danas vidi njegova nadgrobna ploča. – *Leksikon hrvatskog srednjovjekovlja* (prir. Šanjek, Franjo; Grbavac, Branka), Zagreb 2017., str. 485–486; Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 205; Šarić Kostić, *Splitki grbovi*, 47–48.

⁵² Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 190.

⁵³ *Isto*, 190.

⁵⁴ *Isto*, 188.

⁵⁵ Kečkemet, *Prošlost Splita*, 75–76.

⁵⁶ Šižgorić, Juraj, »Elegija o pustošenju šibenskog polja«, *Hrvatski latinisti*, sv. I, (prir. Gortan, Veljković; Vratović, Vladimir), (*Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 2), Zagreb 1969., str. 138–143.

⁵⁷ *Judita* je prvi hrvatski ep na narodnom jeziku i jedno od najznačajnijih djela u povijesti hrvatske književnosti zbog kojega je, među ostlim, njezin autor Splićanin Marko Marulić (1450. – 1524.) i stekao nadimak oca hrvatske književnosti. Napisana je 1501. g., a tiskana 1521. i 1522. g. u Veneciji. – Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: ljudi, prostor, ideje*, Zagreb 1997., str. 303; Kečkemet, *Prošlost Splita*, 71, 75. *Judita* je do danas doživjela više izdanja. Popis izdanja *Judite* do 1997. g. vidjeti u: Jozić, Branko; Lučin, Bratislav, *Bibliografija Marka Marulića. Prvi dio: Tiskana djela (1477–1977)*, Split 1998.

gradove, Marko Marulić 1522. g. piše i *Pismo papi Hadrijanu VI.*, u kojem opisuje opustošene distrikte dalmatinskih komuna.⁵⁸

Tako su Spiličani cijelo 16. st. živjeli u strahu od Osmanlija. Situacija je bila najteža u vrijeme dvaju ratova Mletačke Republike s Osmanskim Carstvom, u doba Ciparskoga rata⁵⁹ te u razdoblju dugotrajnijega Kandijskoga rata.⁶⁰ Venecija je imala razloga braniti Dalmaciju od turskoga osvajanja jer bi im pad istočnoga Jadrana otvorio daljnji put prema zapadu Europe, a Venecija je tu bila prva na udaru. Uostalom, radilo se i o obrani kršćanske vjere i civilizacije, iako je to bio tek sporedni razlog jer je Republika u razdobljima mira sasvim uspješno trgovala s »nevjernicima«.⁶¹

Međutim, na početku 16. st. Split je bio slabo branjen već zastarjelim fortifikacijama neprikladnima za ratovanje novim, vatrenim oružjem. Naime, istočni dio grada branile su, sada već tisućljetne, zidine nekadašnje Dioklecijanove palače, oronule i krhke te posve nespremne za topovsku paljbu za koju, uostalom, nisu ni bile podignute.⁶² Doduše, splitski je knez Andrea Michieli u 2. polovici 16. st. dao popraviti jednu kulu na istočnom zidu nekadašnje Palače i dodatno utvrditi cijeli zid prema dominikanskom samostanu,⁶³ no ti su radovi jedva išta poboljšali stanje fortifikacija.

⁵⁸ Marulić, Marko, »Papi Hadrijanu šestom Marko Marulić Spiličanin ponizno i s molbom«, *Hrvatski latinisti*, sv. I, (prir. Gortan, Veljko; Vratović, Vladimir), (*Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 2), Zagreb 1969., str. 308–313; »Marko Marulić Spiličanin. Pismo papi Hadrijanu VI o nevoljama koje nahrupljuju i poticaj za opće jedinstvo i mir svih kršćana« (prir. Gortan, Vladimir; Gligo, Vedran), *Gовори против Турака*, Split 1983., str. 139–163.

⁵⁹ Vidi bilješku 33.

⁶⁰ Kandijski rat vodio se 1645. – 1669. g. za otok Kretu (Kandiju) na širem području srednjeg i istočnoga Sredozemlja. Dok se ratovalo na Kreti, osmanske su snage iz Bosne počele napadati mletačke posjede na istočnom Jadranu, no u konačnici bez većega uspjeha pa je, po zaključenju mira, Mletačka Republika čak uspjela proširiti svoje posjede dublje u unutrašnjost Dalmacije, a na račun Osmanskog Carstva. Crta razgraničenja utvrđena je 1671. g. tzv. linijom Nani (*linea Nani*). – »Kandijski rat«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje* – <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30186> (posjet 07. 06. 2021.); Čoralić, *Venetija*, 146–149; Vrandečić, *Borba za Jadran*, 137–143.

⁶¹ Kečkemet, *Prošlost Splita*, 96; Raukar, *Studije o Dalmaciji*, 187–188.

⁶² Crni barut u zrnima razvio se u Europi u 15. st., no šira primjerna vatrenoga oružja bilježi se tek od 16. st.; do tada se na Zapadu, tijekom ranoga i razvijenoga srednjovjekovљa ratovalo hladnim oružjem. Više o razvoju vatrenoga oružja i novim tehnikama ratovanja vidi u: Kečkemet, *Utvrde Splita*, 179–181; Perojević, Snježana, »Tvrđava Gripe u Splitu. Izgradnja od 1647. do 1682. godine«, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, br. 21, Split 2013. str. 4–5. Značajnija uporaba topova na europskom kontinentu zabilježena je tijekom Stogodišnjega rata (1337. – 1453. g.) između Francuske i Engleske u vojnom pohodu engleskoga kralja Henrika V. na francusku Normandiju 1417. g. – Goldstein; Grgin, *Europa i Sredozemlje*, 410.

⁶³ Kečkemet, *Utvrde Splita*, 141.

Zapadni dio grada također su branile krhke i sada već gotovo stoljeće i pol stare renesansne zidine,⁶⁴ koje su Mlečani tijekom 16. st. dodatno utvrđivali te im u 1. polovici 17. st. na oba zapadna kraka dodali još i dva manja bastiona, zvana Civran i Bernardi po providurima Dalmacije u čije su vrijeme bili građeni.⁶⁵

Prilaz gradu štitile su i neke manje utvrde u okolici, zatim veće u Solinu⁶⁶ i na Klisu,⁶⁷ te nešto bliža kula uz samostan i crkvu Gospe od Poljuda (sv. Ante).⁶⁸ Te su utvrde branile grad sa sjevera, dok je utvrda na klisuri Kamena štitila prilaz gradu s njegove istočne strane. No, sve to nije bilo dovoljno da se Split obrani od turske nавale – Turci su, naime, imali bolje, suvremeno naoružanje, prije svega topove, koji su lako razarali stare zidine namijenjene ratovanju hladnim oružjem.

Središnja je vlada u Veneciji bila dobro upoznata sa stanjem splitske obrane jer je redovito primala izvještaje svojih sindika.⁶⁹ U diplomatskim je krugovima Split imao status »otvorenoga grada« što je značilo da je grad slabo branjen i da će u slučaju turskoga napada biti prepušten samome sebi.⁷⁰ Da situacija bude još gora, i Klis je 1537. g. pao u osmanske ruke,⁷¹ a 1571. g. i utvrde Solin i Kamen.⁷² Tada je rije-

⁶⁴ Utvrđivanje zapadnoga splitskog predgrađa provedeno je krajem 14. i početkom 15. st., a prije toga *burgus* je bio zaštićen samo suhozidom, tzv. macerijama. – Andrić, *Život u srednjovjekovnom Splitu*, 6.

⁶⁵ Bastion Civran podignut je 1630. g. na sjeverozapadnom uglu gradskih zidina kao obrana novijega dijela grada sa sjevera, a gradnja bastiona Bernardi započeta je 1656. g. na jugozapadnom dijelu splitskih zidina, tada neadekvatnima za obranu od topovske paljbe. Više o bastionima Civran i Bernardi vidi u: Kečkemet, *Utvrde Splita*, 203–212.

⁶⁶ Više o solinskoj utvrdi vidi u: Alduk, Ivan, »Solinske utvrde (II). Mletački kaštel na mostu«, *Tusculum*, br. 18, str. 107–122.

⁶⁷ Kečkemet, *Prošlost Splita*, 98.

⁶⁸ *Isto*, 101.

⁶⁹ Više o tim izvještajima mletačkih sindika, knezova i providura polovicom 16. st. vidi u: Kečkemet, *Utvrde Splita*, 120–121.

⁷⁰ Iсти, *Prošlost Splita*, 102. Štoviše, mletački vojni inženjer Onofrio Del Campo u jednom svom izvještaju oko 1660. g. čak navodi kako se dodatno utvrđivanje ovoga grada ne isplati te kako je »Prejasna Republika – uz povoljno mišljenje svih ratnih zapovjednika – zapovjedila da se digne u zrak u slučaju napada.« – *Tvrđavni spisi Onofria Del Campa. Traktati i memorabilije jednoga kondotjera u Dalmaciji u doba Kandijskog rata* (prirodnog. Bertoša, Miroslav), Rijeka 2003., str. 87.

⁷¹ Raukar, Tomislav, »Venecija i Klis 1569. godine«, *Oslobodenje Klisa godine 1596. Radovi sa znanstvenog skupa održanog na Klisu 1999. godine* (poseban otisak iz časopisa *Mogućnosti*, br. 4–6), Split 2000., str. 19, 24.

⁷² Kečkemet, *Utvrde Splita*, 114. Tek su 1647. g. mletačke snage pod zapovjedništvom generala Leonarda Foscola uspjele vratiti utvrdu u Solinu, a kavalir Bartolo Geliseo osvojio je utvrdu Kamen pa su obje vraćene pod mletački nadzor, čime je potisnuto preostale osmanske snage u klišku tvrđavu.

ka Jadro postala granicom između osmanskih i mletačkih posjeda pa su Turci Splićanima sada doslovce bili *ante portas*. Osmanlije su prvi put izravno napale grad 1645. g., no Splićani su se uspjeli obraniti uz pomoć mletačke vojske koja je pristigla u pomoć iz Zadra.⁷³ Nakon toga gotovo su istodobno bile podignute tvrđave Bačvice (danas Katalinića brig – Park pomoraca)⁷⁴ i tvrđava Gripe,⁷⁵ koju su Turci pokušali osvojiti još za vrijeme gradnje.⁷⁶

U jeku Kandijskoga rata mletačka je vlada konačno napustila strategiju poimanja Splita kao otvorenoga grada i pristala na zahtjeve Splićana da se grad dodatno utvrdi. Nova fortifikacijska ojačanja nastala su po početnim nacrtima mletačkoga vojnog inženjera Alessandra Maglia te dijelom po zamislima generalnoga providura pješadije Camilla Gonzage i generala Innocentia Contia,⁷⁷ a dovršio ih je inženjer Giuseppe Santini završetkom gradnje sjeverozapadnoga bastiona u vrijeme generalnoga providura Antonija Priulija.⁷⁸ Osim novopodignutih utvrda Gripe i Bačvice, grad je sada bio dodatno zaštićen poluzvjezdolikim pojasmom od tri bastiona (*terrapientei*) isturena prema kopnu i dva polubastiona isturena prema moru te spojena bedemima (*cortine*), čija je izgradnja trajala od 1662. do 1668. g.⁷⁹ Iako je novi obrambeni pojasm bio izgrađen prema suvremenim fortifikacijskim standardima, jarke ispunjene vodom oko kortina nije bilo moguće sprovesti zbog nagiba terena, ali je zato oko njih uređen tzv. brisani prostor, radi čega su porušeni ne samo dijelovi pojedinih splitskih predgrađa nego i crkva Sv. Križa na zapadu grada te crkva sv. Katarine s pripadajućim

– Novak, Grga, *Mletačka uputstva i izvještaji*, sv. VII., Zagreb 1972., str. 65, 69–70.; Difnik, Franjo, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split 1986., str. 136–137; Čoralić, Venecija, 147; Vrandečić, Borba za Jadran, 71.

⁷³ Kečkemet, *Prošlost Splita*, 100.

⁷⁴ Utvrda Bačvice bila je bastionskoga tipa, a sagrađena je na istoimenom rtu splitske luke 1657. g. Više vidi u: Kečkemet, *Utvrde Splita*, 297–300.

⁷⁵ Gripe su tipičan primjer izoliranog utvrđenja s bastionima iz 17. st. s namjenom artiljerijske navele i obrane te donekle s namjenom minskoga i protuminskog rata. – *Isto*, 219.

⁷⁶ Naime, gradnja utvrde Gripe započela je 1647. g. prema projektu mletačkoga vojnog inženjera Alessandra Maglia, a pod vodstvom generala Leonarda Foscola. No, kako je već iduće godine Foscolo bio zauzet ponovnim osvajanjem osmanlijskoga Klisa, tako je gradnja tvrđave Gripe pala u drugi plan. Za opsade Splita 1657. g. Turci su uspjeli kratkotrajno zauzeti nedovršenu tvrđavu, no veoma su brzo protjerani s toga strateški važnoga brežuljka za obranu Splita. Ne zna se točno kad je dovršena gradnja te utvrde, no na crtežu mletačkoga inženjera Giuseppea Santinija iz 1666. g. prikazana je gotovo završena tvrđava. – *Isto*, 214–218; Perojević, »Tvrđava Gripe u Splitu«, 11.

⁷⁷ Više o njihovim projektima vidi u: Duplančić, Arsen, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb 2007., str. 13–14; Žmegač, Andrej, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb 2009., str. 86–89.

⁷⁸ Duplančić, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, 18–19, 21; Kečkemet, *Utvrde Splita*, 192–193.

⁷⁹ Kečkemet, *Prošlost Splita*, 107–108; Isti, *Utvrde Splita*, 191.

dominikanskim samostanom pred istočnim vratima nekadašnje Dioklecijanove palače.⁸⁰ Bastioni su nazvani imenima providura Dalmacije u vrijeme njihovih gradnji ili po crkvama na tim položajima: istočni polubastion nazvan je Sv. Juraj ili Corner, sjeveroistočni je bastion dobio ime Contarini, sjeverni bastion Cornaro, sjeverozapadni Priulli, a zapadni je polubastion dobio ime Sv. Antun ili Corner. Zidine među njima također su dobile imena po bastionima, odnosno po providurima, a u kortinama prema istoku i sjeveroistoku bila su probijena nova gradska vrata.⁸¹

Nažalost, ta su fortifikacijska ojačanja oko grada djelomično zapuštena i počela su propadati već sredinom 18. st. Dio ih je srušen početkom 19. st., za vrijeme francuske uprave u Dalmaciji, a velikim dijelom i tijekom 20. stoljeća. Slijedeći svoje vizije tzv. otvorenoga grada, Francuzi su u svim gradovima Dalmacije rušili stare srednjovjekovne i ranonovovjekovne fortifikacije gradeći otvorene šetnice (rive) prema južnoj strani grada. Najočitiji primjeri takvih transformacija su Zadar i Split, koji su od dobro utvrđenih i zidinama opasanih gradova pretvoreni u nova zdanja, mediterranskoga, otvorenoga tipa.⁸² Danas od čitavoga tog poluzvjezdolikog fortifikacijskog sustava možemo vidjeti samo ostatke sjevernih bastiona i kortina pokraj gradskoga parka i glavne splitske tržnice.⁸³ To je, naime, sve što je ostalo od toga velikog građevinskog pothvata iz razdoblja osmanlijske ugroze i mletačke obrane Splita. Godine 1979. UNESCO je zaštitio splitsku gradsku jezgru s Dioklecijanovom palačom i čitavim područjem sustava bedema i bastiona.⁸⁴

S obzirom na sve izneseno, napisljetu možemo zaključiti kako je Split na prije-lazu iz srednjega u rani novi vijek proživljavao jedno od najtežih i najburnijih razdoblja svoje tisućljetne prošlosti. Doba prosperitetne komunalne autonomije bilo je naprasito prekinuto prihvaćanjem nove, prvo anžuvinske, a potom i mletačke vrhovne vlasti te uklapanjem grada u strogo centralizirani upravni i administrativni sustav

⁸⁰ Isti, *Prošlost Splita*, 107. Kamenje od ovog velikog sakralnog kompleksa kasnije je upotrijebljeno za gradnju tvrđave Gripe. – Isti, *Utvrde Splita*, 224.

⁸¹ Isti, *Prošlost Splita*, 107.

⁸² Više o rušenju splitskih ranonovovjekovnih fortifikacija vidi u: Kečkemet, Duško, »Rušenje splitskih gradskih utvrda«, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, br. 16, Split 2000., str. 425–466; Duplan-čić, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, 33–39.

⁸³ Najviše je očuvan sjeverni bastion Cornaro. Dijelom je očuvan i sjeverozapadni bastion Priulli koji je probijanjem današnje Marmontove ulice podijeljen na dva dijela, a sačuvani su i dijelovi zapadnog i sjevernog zida istočnog bastiona Contarini. Osim ostataka ovog vanjskog pojasa bedema, još uvijek se u današnjoj Marmontovoj ulici može vidjeti i ostatak bastiona Civran. Uz to, vide se i ostaci renesansnih bedema na Pisturi, dio bastiona Bernardi te dio kortine iza zgrade nekadašnje glavne pošte. – Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 179–180.

⁸⁴ Kečkemet, *Utvrde Splita*, 201.

Mletačke Republike. Osim toga, Split su početkom 16. st. potresali i silom slomljeni međustaleški sukobi, a u istom su stoljeću grad poharale i dvije teške epidemije kuge, koje su ga posve demografski i privredno oslabile. Da situacija bude još i gora, Splitu je tada prijetila i turska opasnost jer su od početka 16. st. Osmanlije sve češće i sustavnije upadale u splitski distrikt, približavajući se opasno tada slabo utvrđenom gradu. Međutim, Mlečani su, unatoč početnom oklijevanju, ipak poduzeли u Splitu velike fortifikacijske zahvate i spasili grad od turske najezde, pomogavši tako da gradovi Mletačke Dalmacije uistinu budu *antemurale christianitatis* – predziđe kršćanstva.⁸⁵

Objavljeni izvori

- A Ćutiš tabula, Legende i kronike, Prir. Gligo, Vedran; Morović, Hrvoje, Split 1977., 185–202.
- Difnik, Franjo, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split, 1986.
- Govor splitskog nadbiskupa Bernarda Zane na prvom zasjedanju Lateranskog koncila, *Gовор protiv Turaka*, Prir. Gligo, Vedran, Split 1983., 89–119.
- Marko Marulić Splićanin. Pismo papi Hadrijanu VI o nevoljama koje nahrupljuju i poticaj za opće jedinstvo i mir svih kršćana, Prir. Gortan, Vladimir; Gligo, Vedran, *Gовор protiv Turaka*, Split 1983., 139–163.
- Marulić, Marko, Papi Hadrijanu šestom Marko Marulić Splićanin ponizno i s molbom, *Hrvatski latinisti*, Sv. 1, *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knj. 2, Prir. Gortan, Veljko; Vratović, Vladimir, Zagreb 1969., 308–313.
- Novak, Grga, *Mletačka uputstva i izvještaji*, Sv. VII., Zagreb 1972.
- Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo*, Prir. Cvitanić, Antun, Split, 1998.
- Šižgorić, Juraj, Elegija o pustošenju šibenskog polja, *Hrvatski latinisti*, Sv. 1, Prir. Gortan, Veljko; Vratović, Vladimir, *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knj. 2, Zagreb 1969., 138–143.
- Tvrđavni spisi Onofria Del Campa. Traktati i memorabilije jednoga kondotjera u Dalmaciji u doba Kandijskog rata*, Prir. Bertoša, Miroslav, Rijeka, 2003.
- Zlatna knjiga grada Splita*, Sv. I., Prir. Gligo, Vedran; Berket, Marin; Rismundo, Vladimir; Šimunković, Ljerka, Split, 1996.
- Zlatna knjiga grada Splita*, Sv. II., Prir. Berket, Marin; Šimunković, Ljerka, Split, 2006.

⁸⁵ Ovaj je naziv prvi puta upotrijebio papa Lav X. još 1519. g. – Isti, *Prošlost Splita*, 96.

L iteratura

- Alduk, Ivan, Solinske utvrde (II). Mletački kaštel na mostu, *Tusculum* 11, 2018., 107–122.
- Andrić, Tonija, *Povijest Splita u srednjem vijeku. Učebnik za studente*, Zagreb – Split, 2020.
- Andrić, Tonija, *Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevica obrtnika u 14. i 15. stoljeću*, Zagreb – Split, 2018.
- Cvitanić, Antun, Uvodna studija, *Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo*, Split 1998., 11–301.
- Čoralić, Lovorka, *Venecija. Kraljica mora s lagunarnih sprudova. Povijest Mletačke Republike*, Samobor, 2004.
- Čoralić, Lovorka; Prijatelj Pavičić, Ivana, Ivan iz Vrane – mletački admiral u Lepantskom boju (1571.), *Povijesni prilozi* 29, 2005., 127–149.
- Dančević, Luka, Pokreti pučana na našem primorju početkom 16. stoljeća (po mletačkim izvještajima): u povodu 460-godišnjice pučkog ustanka na Hvaru i Visu pod vodstvom brodara Matije Ivanića, *Pomorski zbornik*, Knj. 12, Rijeka, 1974., 117–159.
- Duplančić, Arsen, Mletački lavovi u Splitu, *Kulturna baština* 18, 1988., 28–37.
- Duplančić, Arsen, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb, 2007.
- Fabijanec, Sabine Florence, Hygiene and Commerce: the Example of Dalmatian lazarettos from the fourteenth until sixteenth century, *Ekonomski i ekohistorički časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 4/1, 2008., 115–133.
- Fisković, Cvito, Izgled splitskog Narodnog trga u prošlosti, *Peristil* 1, 1954., 71–102.
- Fisković, Cvito, Najstariji kameni grbovi grada Splita, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, N. S. br. 17, 1936., 183–194.
- Fisković, Cvito, Splitski lazaret i leprozorij, *Acta historica medicinae, pharmacinae, veterinae*, III/1–2, 1963., 5–25.
- Gabelić, Andro, *Ustanak hvarske pučana (1510. – 1514.): izvori, tokovi, dometi*, Split, 1988.
- Goldstein, Ivo; Grdin, Borislav, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Zagreb, 2008.
- Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje – <https://www.enciklopedija.hr>
- Jozić, Branko; Lučin, Bratislav, *Bibliografija Marka Marulića. Prvi dio: Tiskana djela (1477–1977)*, Split, 1998.
- Kečkemet, Duško, *Kulturna i umjetnička baština Dalmacije*, Sv. I., Split, 2004.
- Kečkemet, Duško, *Prošlost Splita*, Split, 2002.
- Kečkemet, Duško, Rušenje splitskih gradskih utvrda, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 16, 2000., 425–466.
- Kečkemet, Duško, *Utvrde Splita*, Split, 2020.
- Kečkemet, Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Split, 2010.
- Kunčić, Meri, *Od počasti sačuvaj nas! Utjecaj osmanske opasnosti i kužnih epidemija na ikonografiju zavjetnih slika. Primjer Splita i Trogira u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb, 2008.

- Kurelac, Miroslav, Društvene diferencijacije i pokreti pučana srednje Dalmacije od 14. do 16. stoljeća, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU* 10, 1980., 237–245.
- Lane, Frederic C., *Povijest Mletačke Republike*, Zagreb, 2007.
- Leksikon hrvatskog srednjovjekovlja*, Pprir. Šanjek, Franjo; Grbavac, Branka, Zagreb, 2017.
- Malcolm, Noel, *Bosna. Kratka povijest*, Sarajevo, 2011.
- Marulić, Marko, *Judita*, Zagreb, 1968.
- Marulić, Marko, *Judita*, Zagreb, 2002.
- Marulić, Marko, *Judita: libro unua*, Prir. Borčić, Lucija, Zagreb, 2018.
- Marulić, Marko, *Judita: 20. izdanje*, Pprir. Tomasović, Mirko, Zagreb, 1991.
- Matijević-Sokol, Mirjana, *Regimen Latinorum arhiđakona Tome u teoriji i praksi, Toma Arhiđakon i njegovo doba*. *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.–27. rujna 2000. godine u Splitu*, Ur. Matijević-Sokol, Mirjana; Perić, Olga, Split, 2004., 159–175.
- Novak, Grga, Nepoznati dokumenti za povijest Pučkog prevrata na Hvaru 1510. – 1514. i za dalju borbu pučana za ravnopravnost sa vlastelom u komuni Hvara, *Starine JAZU*, Knj. 48, Zagreb, 1958., 387–429.
- Novak, Grga, *Povijest Splita*, Sv. I. i II., Split, 1978.
- Orlando, Ermanno, *Strutture e pratiche di una comunità urbana. Spalato, 1420–1479*, Venezia – Wien, 2019.
- Perojević, Snježana, Izgradnja lazareta u Splitu, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 24, 2002., 119–132.
- Perojević, Snježana, Splitska luka u doba mletačke uprave, *Pomorski Split do početka 20. stoljeća. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 26. i 27. rujna 2016.*, Ur. Cambi, Nenad; Duplančić, Arsen, Split, 2019., 97–117.
- Perojević, Snježana, Tvrđava Gripe u Splitu. Izgradnja od 1647. do 1682. godine, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 21, 2013., 2–13.
- Povijest Hrvata*, Knj. I: srednji vijek, Gl. ur. Šanjek, Franjo, Zagreb, 2003.
- Raukar, Tomislav, *Consilium generale* i sustav vladanja u Splitu u 14. stoljeću, *Historijski zbornik* 37, 1984., 87–103.
- Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: ljudi, prostor, ideje*, Zagreb, 1997.
- Raukar, Tomislav, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split 2007.
- Raukar, Tomislav, Venecija i Klis 1569. godine, *Oslobodenje Klisa godine 1596. Radovi sa znanstvenog skupa održanog na Klisu 1999. godine*. Poseban otisak iz časopisa *Mogućnosti* 4–6, 2000., 18–29.
- Ravančić, Gordan, Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća, *Povijesni prilozi* 33, 2007., 195–214.
- Ravančić, Gordan, Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348. – 1353.) – raspon izvorne grade i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra, *Povijesni prilozi* 26, 2004, 7–17.
- Rizzi, Alberto, *I leoni di Venezia in Dalmazia*, Venezia, 2005., 209–225.

- Schmitt, Oliver Jens, Reassessing the Venetian Presence in the Late Medieval Eastern Adriatic, *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic. Spheres of Maritime Power and Influence, c. 700–1453*, Cambridge, 2021., 351–364.
- Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice. Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 24. do 25. rujna 2012. godine u Splitu*, Ur. Radić, Željko; Troglić, Marko; Meccarelli, Massimo; Steindorff, Ludwig, Split, 2015.
- Šarić Kostić, Elvira, *Mletački kaštel u Splitu*, Split, 2020.
- Šarić Kostić, Elvira, *Splitski grbovi. Kameni grbovi iz Muzeja grada Splita*, Split, 2018.
- Šimunković, Ljerka, *Dalmacija godine Gospodnje 1553.*, Split, 2011.
- Šimunković, Ljerka, *Duždev nalog za upravljanje Splitom iz 1607. godine*, Split, 2018.
- Šimunković, Ljerka, Presjek jezične situacije u Dalmaciji za vrijeme Mletačke Republike, *Zlatna knjiga grada Splita*, Sv. II., Split, 2006.
- Vale, Giovanni, *Republic of Venice. An unusual journey through Italy, Slovenia, Croatia, Montenegro, Albania, Greece and Cyprus*, Zagreb, 2021.
- Varezić, Nikša, *Dosta je reći u Rimu da bi se reklo čitavom svijetu. Dubrovačka Republika i Sveti Stolica tijekom 16. i 17. stoljeća*, Zagreb – Dubrovnik, 2018.
- Vidović, Mile, *Povijest crkve u Hrvata*, Metković – Split, 2007.
- Vrandečić, Josip, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*, Split, 2013.
- Žmegač, Andrej, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb, 2009.
- 500. obljetnica ustanka hvarske pučana: zbornik radova sa znanstvenog skupa (Hvar – Stari Grad – Vrbanj, 26. – 28. V. 2010.)*, Gl. ur. Bratanić, Mateo, Hvar – Solin, 2014.

S u m m a r y

HISTORICAL CONTEXT OF MARULIĆ'S JUDITA: SPLIT AT THE END OF THE 15TH AND AT THE BEGINNING OF THE 16TH CENTURY

The 16th century was a time of great socio-political, demographic and economic instability for Split and its inhabitants. This was the period in which Split, now for decades incorporated in new state of Venetian Republic, was experiencing the first invasions of Turkish troops into its communal territory and it was rapidly preparing for defence. During the 16th century, the city was ravaged by two plague epidemics that completely demographically and economically destroyed it, and in the second decade of the 16th century, inter-class conflicts, caused by the unequal distribution of political power, were also renewed. In a situation of heavy Ottoman pressure on the hinterland of the city, many of Croatian humanists and Latinists seek for the help of the Christian West, but Marulić in his *Judita* already offers a clear concept of fighting *infideles*. Therefore, this text contextualizes the origin of Marulić's *Judita* and provides a more detailed view into the historical occasions of that time.

Keywords: Split, late Middle Ages and Early Modern Period, Ottomans, Venetians, plague

Vuk-Tadija Barbarić – Marijana Horvat

prethodno priopćenje

PREKO GRAFIJE DO JEZIKA – PREMA ANALIZI IZDANJĀ MARULIĆEVE *JUDITE*

S a ž e t a k

Kad se učenici u svojim čitankama i lektirama susreću s djelima nastalim na starome jeziku, pred sobom imaju tekst otisnut suvremenim pravopisom i grafiom. Stoga im je teško pretpostaviti s kojim se sve problemima suočava filolog u nastojanju da stari zapis preslovi važećom grafijom, što vjernije prenese pišećev jezik i omogući uvid u jezik razdoblja i sredine iz koje promatrani tekst potječe. U ovom prilogu na ograničenom uzorku analizira se i uspoređuje grafija pet izdanja *Judite* Marka Marulića objavljenih u Veneciji, i to 1521., 1522., 1523., 1586. i 1627. Osim davanja usporednoga opisa grafijskih rješenja, cilj je oprimiriti gore spomenute filološke probleme i ukratko prikazati osnovna jezična obilježja. Naglasak će biti na fonološkoj razini, ali će se pokazati i funkcionaliranje jedinica drugih jezičnih razina u Marulićevu jeziku. Autori će podjeliti svoj računalni korpus načinjen za potrebe ovoga članka u nadi da će se moći dalje upotrebljavati u edukativne svrhe.

Ključne riječi: Marko Marulić, *Judita*, grafija, jezik

1. Uvod

Presloviti stari zapis suvremenim pravopisom i grafiom i istodobno što vjernije sačuvati pišećev jezik te čitateljima predati tekstološki pouzdano izdanje posao je koji traži puno vremena, znanja, truda i akribičnosti koji su nevidljivi kad se, slikovito rečeno, u ruci drži gotov proizvod, odnosno preslovljeni stari tekst. Stoga ćemo u ovome članku na primjeru Marulićeve *Judite* pokazati s kojim se sve problemima susreće filolog u procesu čitanja i interpretacije staroga teksta. Članak se sastoji od dvaju dijelova. U prvome dijelu analizira se i uspoređuje grafija prvih pet izdanja Marulićeve

Judite (Venecija, J1 = 1521., J2 = 1522., J3 = 1523., J4 = 1586. i J5 = 1627.)¹. Na temelju usporednih opisa grafijskih rješenja uočavaju se problemi i donose zaključci koji su nužni za što vjerniji prijenos pišćeva jezika i omogućivanje uvida u jezik razdoblja i sredine iz koje promatrani tekst potječe. Na tim spoznajama u drugome dijelu članka daje se prikaz odabralih jezičnih svojstva *Judite* na fonološkoj, morfološkoj i sintaktičkoj razini. Taj prikaz nije ograničen uzorkom analiziranim u prvoj dijelu te se oslanja na cijeli tekst prvoga izdanja.

2. Grafijska analiza

U ovome poglavlju analizirat će se izvorna latinična grafija Marulićeve *Judite*, i to na temelju uzorka koji je ograničen na uvodne stranice ispisane prozom sve do početka prvoga pjevanja², no nakon kratkoga uvoda u problematiku prvo će se razmotriti nekoliko zanimljivih primjera. Treba upozoriti na to da je Maretić uzeo u obzir prvo izdanje *Judite* u svojoj znamenitoj monografiji o hrvatskoj latiničnoj grafiji (1889: 11–14), ali ovdje ćemo biti temeljitiji unatoč manjemu uzorku, a uzet ćemo u obzir i druga izdanja. Rezultati analize pokazali su veliku podudarnost prvih triju izdanja, J1, J2 i J3. Ta se izdanja podudaraju čak i u rasporedu teksta na stranicama. Njima se u naslijedovanju grafijskoga sustava pridružuje i J4. Može se čak reći da je svako novo izdanje pokušavalo vjerno kopirati grafiju kojega od prethodnih izdanja. Tu se zapravo samo J5 izdvaja drukčijim grafijskim rješenjima. Stoga će se o sitnim razlikama među prvim četirima izdanjima i na moguća značenja tih razlika zasad govoriti veoma ograničeno.³

Veći vremenski odmak J1, J2 i J3 u odnosu na J4 i J5 uočava se u nekim manje važnim elementima, npr. u pravopisnim znakovima – prva tri izdanja preferiraju kosu crtu (/), dok posljednja dva na tim mjestima redovito imaju zarez (,). Također se više očituje oslanjanje J5 na J4, npr. u preuzimanju nekih pogrešaka, a jednako tako i oslanjanje J4 na J2. Međutim, trebat će te zaključke u budućnosti potkrijepiti

¹ Vidi popis izvora na kraju. Treba napomenuti da je 3. izdanje datirano mletačkim računanjem vremena, tako da je riječ o 1523. godini, a ne o 1522., kako je tiskano (vidi npr. <http://virtualna.nsk.hr/marulic/1523/01/29/trece-izdanje-judite/>).

² Riječ je o preliminarnim rezultatima studije o grafiji *Judite* koja će se provesti na cijelome tekstu svih pet izdanja te će se objaviti naknadno u opsegu koji znatno premašuje okvire standardnoga članka.

³ Ne može se isključiti da će analiza cjelokupnih djela iznjedriti ponešto izmijenjene, a posve sigurno preciznije rezultate.

sveobuhvatnom analizom. Oni su u svakom slučaju donekle suprotni onome što je davno zaključio Breyer o J5:

»Premda se ne usudujem o tom zadnju kazati, ipak ističem, da bi ovo izdanje moglo pripadati XVI. stoljeću, a godina da je možda pogrešno štampana (...) Sudeć pak po artiji, slovima i spoljašnjem obliku opet nije nemoguće, da je to štampa nekoga zakutnoga i po imenu nepoznatoga štampara ipak iz XVII. vijeka, koji je iz nama nedokučivih razloga patvarajući i nakazujući starije koje izdanje »*Judite*« bez sudjelovanja hrvatskomu jeziku vješte osobe tu valjda za sajmovnu prodaju namijenjenu knjižicu izdao i u promet stavio.« (Breyer 1904: 48).

Možemo potvrditi da J5 doista nije ni od kakve važnosti u tekstološkome smislu zbog nebrojenih sumnjivih intervencija u tekst, ali jednako tako i da to izdanje ne bi smjelo još dugo izmicati pozornosti lingvista (osobito evidentni pokušaji pomlađivanja jezika).⁴ U marulološkim krugovima rašireno je mišljenje da je za uspostavu teksta *Judite* najvažnije i jedino važno prvo izdanje.⁵ Što se tiče tekstološke razine, vjerojatno je to mišljenje točno, ali mreža odnosa mnogih podataka koju smo uočili među različitim izdanjima bit će poticaj da se ponovno promisli o nekim, pa makar i pojedinačnim pitanjima, koja se tiču jezika, a ne nužno samoga teksta. Upravo činjenica da su prva četiri izdanja veoma slična znači da ne možemo govoriti o četirima svjedočima prema jednomu iz 1627., nego se treba uspostaviti odnos J5 prema ostalim izdanjima kao prema jednoj cjelini.

Za potrebe ovoga istraživanja sastavljen je računalni paralelni korpus⁶, koji će, među ostalim, poslužiti i za problematiziranje dosadašnjih čitanja *Judite*, odnosno za identifikaciju mjesta na kojima se možda moglo postupiti i drukčije, pa i u jezičnome smislu. Marulićeva grafija nije posve transparentna te pruža neke mogućnosti za dvostruka tumačenja, što je sve na kraju skriveno od krajnjega čitatelja. Prije grafiske analize slijedi nekoliko primjera.

⁴ Dosad je najveću pozornost tomu izdanju posvetio Franjo Fancev (1922: 121–123), koji navodi razloge za to da J5 ipak »nije najgore od svih izdanja« (1922: 123).

⁵ Vidi Lučin 2018: 439 i ondje citiranu literaturu u bilj. 3.

⁶ Nadamo se da će se moći, osim u znanstvene, upotrebljavati i u edukativne svrhe, a svakako će biti dostupna i njegova puna inačica nakon što se s vremenom unesu svi podatci za svih pet izdanja, i to u okviru projekta Razvoj modela za normalizaciju grafije starih latiničnih tiskanih tekstova Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje (<http://ihjj.hr/projekt/razvoj-modela-za-normalizaciju-grafije-starih-latiničnih-tiskanih-tekstova/102/>).

1. primjer

J1, J2, J3 i J4: *poglu*; J5: *poglyu*; neke suvremene transkripcije: *bolju*

U tom primjeru vidimo da je izvorno zapisana riječ *polju* u nekim suvremenim izdanjima *Judite* čitana *bolju* (kontekst: *da Vam poklanjam onuje žita rukovet koju u Vaših knjigah polju/bolju nahodite*)⁷. Nedavno je Lučin (2018: 440) u svojem izdanju *Judite* upozorio na to da u latinskoj patrističkoj tradiciji postoji metafora »polje knjiga«, čime je čitanje *polju* dodatno potvrđeno kao valjano. Ovdje konkretno vidi- mo da nijedan od pripeđivača najstarijih izdanja nije smatrao čitanje *polju* problema- tičnim, tako da se definitivno može odbaciti misao da je eventualno riječ o tipografskoj, tj. slagarskoj pogrešci.

2. primjer

J1: *vochia stabla*; J2, J3 i J4: *vochīa stabla*; J5: *vochya stabla*;
neke suvremene transkripcije: *voćina stabla*

Riječ je o sintagmi koja se dosad često čitala »voćina stabla«, u značenju ‘voćka’. Takvo čitanje prepostavlja postojanje pridjeva *voćin*, koji, npr., uopće nije posvjedo- čen u Akademijinu rječniku (AR). Titla iznad slova *i* označava ispuštanje slova *m* ili *n*. Te title, kao što vidimo, nema u prvom i petom izdanju, tako da je to čitanje si- gurno prema drugom izdanju jer je sintagma »voća stabla« zvučala neobično. Među- tim, izvjesno je da je dodavanje title u drugom izdanju zapravo tipografska pogreška koja se zatim prenosila sve do četvrtoga izdanja.

3. primjer

J1, J2, J3 i J4: *hifstoria*; J5: *hifctoria*; suvremene transkripcije: *historija*

U primjeru vidimo i to da peto izdanje nema imenicu (*h*)*istorija* kao ostala izda- nja, nego (*h*)*istorija* (grafem <sc> jednoznačno upućuje na čitanje /š/)⁸. To je veoma indikativno jer je više nego moguće da bi tako trebalo protumačiti i zapise u prvim četirima izdanjima (zapis *hifstoria* možda samo odražava latinsku grafiju). Poznato je

⁷ Sve transkribirane primjere donosimo prema vlastitom čitanju.

⁸ U kosim zagradama navode se fonemi notacijom uobičajenom u AR-u, a grafemi su u šiljatim zagradama. O razlozima za takav postupak vidi Barbarić 2020: 37 (bilj. 25). Ovdje zbog jednostavnosti ipak nećemo upotrebljavati slova /f/ i /ń/ u transkribiranim primjerima.

da domaće riječi najviše podliježu grafijskim ograničenjima, prilagođene strane riječi nešto se više opiru tim ograničenjima, a strana imena najviše.⁹ Čitanje /s/ umjesto /s/ vjerojatno je i za neke druge riječi, ali razumljivo je da su se priređivači doslovno držali zapisa kad su znali da postoji više mogućnosti. Međutim, s uspostavom elektroničkoga resursa u kojem se do podatka o stvarnome zapisu može doći za nekoliko trenutaka, priređivači se mogu odlučiti i za nešto odvažnija rješenja.

4. primjer

J1, J2, J3 i J5: *Arphaxata*; J4: *Arphazata*; suvremene transkripcije: *Arfaksata*

U navedenome primjeru upozoravamo na mogućnost da se osobno ime *Arfaksat* zapravo treba čitati *Arfažat* zato što se među izdanjima nekada znaju izmjenjivati grafemi <x> i <z> (oba se mogu čitati /ž/). No sama ta činjenica ne bi bila dovoljna, važno je i to da je upravo lik *Arfažat* posvjedočen u protestantskome prijevodu Novoga zavjeta iz 16. stoljeća, koji je tiskan glagoljicom i čirilicom (iako nije riječ o istoj biblijskoj osobi, ali jest o istome imenu).¹⁰

Rezultate grafijske (grafematičke) analize prikazat ćeemo tradicionalno, što znači da ćeemo foneme povezati s grafemima, ali samo u slučajevima koji su na neki način zanimljivi.¹¹ To obično nije slučaj s fonemima koji se uvijek jednakо realiziraju kao grafemi, npr. /a/ kao <a> i sl. Ako se uz primjer ne navodi iz kojega je izdanja, to znači da je karakterističan za grafiju prvih četiriju izdanja. Ako se pak uz njega ne navodi drukčija grafija iz J5, to znači da je primjer karakterističan za sva izdanja.

/c/: <c> – *mijeca*; <z> – *splizchomu*

Primjer naveden za <z> rijedak je (još i *parmanziru*), ali Maretić ga nije registrirao u svojem opisu. Taj primjer posve odudara od grafije svih izdanja te je moguće pogreškom prenošen kroz njih. U usporedivoj poziciji pronalazimo primjere *gospocc-hoi* (transkr. *gospockoj*) i *haruacchi* (transkr. *harvacki*), koji su u J5 zapisani *gosposchoy* i *haruafchi* (transkr. *gosposkoj*, *harvaski*), dok zapis *splizchomu* vjerojatno samo nepažnjom nije promijenjen u *splifchomu*.

⁹ Vidi Neef 2015: 718.

¹⁰ Vidi NT: 226 (*sin Kainanov, koi běše sin Arfažatov*).

¹¹ Udvajanjem slova (geminacija) nećemo se baviti jer u analiziranom uzorku ta pojava nije dovoljno zastupljena, a Maretićev opis upućuje na to da je tako u cijelome djelu.

/č/: <c> – *naučni, rece*

/ć/: <ch> – *noch, naiueche, mochi, hotechi*; <chi> – *nechie*; <chy> – *nayuechye* (J5), *nechye* (J5), *mochyi* (J5), *hotechyi* (J5); <Ky> *hoteKyi* (J5)¹²

J5 rješava problem prethodnih izdanja u kojima se nije jednoznačno mogao razlikovati grafem <chi> od slijeda slova *chi* koji označava /ći/ (iako kontekstualno to uglavnom nije bilo teško razlikovati). J5 zadržava <ch> za /ć/ samo u finalnoj poziciji (*noch*), dok slijed /ći/ uspješno označava s *chy*. Naizgled neobična mogućnost <Ky> posve je sustavna kada se zna da slovo *K* u J5 stoji kao ekvivalent za *ch* iz prethodnih izdanja. Razlog takvoj uporabi vjerojatno se može tražiti u tipografskim poteškoćama, ali nismo našli argumente da se takvo *Koznačava* kao pogreška, kao što se nekad čini u navođenju naslova J5.¹³ Treba ovdje upozoriti na slijed slova *sch(i)*, koji se ovisno o kontekstu može različito čitati: /šč/ u *godischie*, /sk/ u *latinsche*. J5 ima ograničenu tendenciju da i u takvim slučajevima eksplisira sve foneme/grafeme, npr. *godischye* ili *pitomscKyini*, gdje <fc> stoji za /š/ i <chy> odnosno <Ky> za /ć/.

/d/: <d> *pridati*

Grafem <d> ovdje stavljamo u fokus samo zbog toga da upozorimo na tipografsku zanimljivost u J2. U tom se izdanju naime upotrebljavaju dvije vizualno različite varijante slova *d*. Ni to ne bi bilo toliko zanimljivo da se ne mogu odrediti točne pozicije na kojima se pojavljuju te varijante. Jedna se varijanta pojavljuje gotovo isključivo na početku riječi i nikad na drugim pozicijama.

/f/: <ph> *Olopherne*; <f> *Oloferne* (J5)

Grafem <ph> pojavljuje se isključivo u imenima stranoga podrijetla (što Maretić nije obuhvatio svojim opisom). Grafem <f> pojavljuje se samo na jednom mjestu u uzorku teksta iz J5.

/i/: <i> *pobi*; <j> *suojih* (J5); *pochlonyffci* (J5)

Slovo *j* pojavljuje se svega tri puta u J5: *suojih* (transkr. *svojih*), *molijh* (transkr. *moli jih*), *starijh* (transkr. *starijih*), i to svaki put u odnosu prema slovu *g* iz prethodnih izdanja: *suogih*, *moligh*, *starigh*. Ovdje je možda bolje reći da slijed slova *ij* stoji za /i(j)i/. Grafem <y> za /i/ rijetkost je (u primjeru *Babylonie* to je zacijelo zbog

¹² Navedene mogućnosti za bilježenje /ć/ u ovom i drugim sličnim slučajevima mogu se nazvati alografima (za termin vidi npr. Barbarić 2020), ali ovdje smo se opredijelili za tradicionalni opis, to više što je riječ o preliminarnim rezultatima.

¹³ Vidi Jozić i Lučin 2002: 554; Lučin 2018: 81. *K* je sretno odabранo jer ni *K* ni *k* nemaju svoje mjesto u grafijskim sustavima svih izdanja *Judite*, pa su stoga mogućnosti za zabunu znatno smanjene.

utjecaja latinske grafije, a u *gizdauyie* (J5) sigurno je riječ o tiskarskoj pogrešci – trebalo je biti *gizdauiyе*).

/j/: <i> *iaſce*; <g> *priſtogi*; <y> – *yaſce*, *priſtoyi* (J5)

U J5 se <i> koje stoji za /j/ često mijenja u <y>. U intervokalnim pozicijama ponekad se ne bilježi grafem za /j/ (što se nekad naziva nultim grafemom), npr. *priati* (transkr. *prijati*), ali *oboiega* (transkr. *obojega*). Katkad se bilježi <g>, npr. *Betuligi* (vidi i primjere navedene u analizi bilježenja /i/). Takvo <g> u J5 prenosi se ili kao /y/ ili se uopće ne prenosi (*giſtuine*, *gih* u J5 postaje *iſtuine*, *ih*, dok se *bozgī* (transkr. *Božjim*) preneseno u J5 kao *boxgiym* teško može objasniti drukčije nego kao pogreška).

/k/: <ch> *voiſche*; <K> – *voysKe* (J5)

Grafem <ch> za /k/ upotrebljava se u svim izdanjima, pri čemu samo J5 ponekad mijenja grafem <ch> grafemom <K> (vidi i što je rečeno za /č/). Samo je u jednom primjeru za /kv/ upotrijebljena slijed *qu: ocquargneno*.

/l/: <gl> *huaglena*, *zemglu*; <gli> *huagliena* (J5); <gly> *zemglyu* (J5)

U svim izdanjima prije J5 dominira grafem <gl> (jedini je protuprimjer *zemgliu* na jednome mjestu, što se prenijelo u prva četiri izdanja). U J5 <gl> postaje isključivo <gli> (uobičajeno) ili <gly> (samo dva primjera).

/m/ i /n/ – u svim izdanjima katkad se bilježe titlom iznad slova *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, npr. *zēgli* (transkr. *zemlji*).

/ń/: <gn> *gnegoue*, *zacignauac*; <gni> *gniegoue* (J5); <gny> *zacignyauac* (J5)

/r/: <r> – *chratcho*; slogotvorno = *ar* – *paruoga* (transkr. *parvoga* ‘prvoga’)

Zanimljivo je da slično kao i u slučaju navedenome pod /d/, J2 upotrebljava dvije vizualno različite varijante slova *r*, koje također imaju jasnu distribuciju (uz rijetke iznimke). Jedna se varijanta pojavljuje najčešće iza slova *p* i *b* i nikad na početku riječi, dok se druga javlja najčešće iza *a*, *e*, *i*, *o*, *u* i uvijek na početku riječi.

/s/: <f> – *ueſelo*, *ſſetoga*; <s> – *uas*, *ſſetoga* (J4, J5)

Slovo *ſ* nema svojega majuskulnoga oblika. U J1 grafem <s> je iznimno rijedak i ograničen na finalnu poziciju u riječi. U J4 slovu *s* raste frekvencija, ali isključivo u slijedu *ſſ* na početku riječi. U J5 slovo *s* može se pojaviti i izvan početne i završne pozicije u riječi (osim u slijedu *ſſ*, često i u *ſl*), ali nikad ispred slova *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *t* (uvijek dolazi ligaturno *ſt*).

/š/: <fc> – *pozlobiſce*; <s> – *ios* (transkr. *jos*)

Dominira upotreba <fc> za /š/. Samo je jedan primjer <s> za /š/, ali u finalnoj poziciji u riječi, dok se na toj poziciji ne može naći <fc>. Pod /ć/ upozorili smo na slijed slova *ſch(i)*. Maretić je za takve primjere smatrao da u njima <f> stoji za /š/.

/u/: <u> – **ubiena**; <v> – **vbiena**

/v/: <u> – **ueziri** (J1 i J2); <v> – **veziri** (J2, J4 i J5); <f> – **cufati**, **uidif** (J1 i J2) / **vidif** (J2, J4 i J5)

Slova *v* nema u J1 i J3, a u J2 dolazi isključivo u početnoj poziciji (usp. *voi voda* i *voiuoda*). Grafem <f> za /v/ daleko najčešće dolazi u slijedu *ff* (J1, J2 i J3) ili *sf* (J4 i J5).

/z/: <z> – *mnozim*

/ž/: <z> – *ziuota*; <x> – *xiuota* (J5)

Maretić i za /z/ i za /ž/ navodi mogućnost <f>, ali smatra takve slučajeve tiskarskim pogreškama, čemu ćemo se zasad prikloniti. Grafem <x> za /ž/ je novost koju uvodi J5.

3. Osnovna jezična obilježja

Grafijska analiza bila je nezaobilazan korak da bi se moglo pouzdano govoriti o jeziku djela. Kao što je najavljeno, ovdje ćemo se pozabaviti odabranim značjkama.

Odraz *jata* očekivano je ikavski (npr. *lipost*, *mrižom*, *pridaj*, *svitlost*, *tirahu*, *vrića*), s tek pokojim ekavizmom uobičajenim za srednjodalmatinsku čakavštinu 15. i 16. stoljeća. Postojanje ekavskoga odraza u Marulića iznimna je pojava.¹⁴ Riječ je o stalnim ekavizmima u južnočakavskim govorima, a neki su od njih i knjiške riječi. Primjeri s odrazom *e* nisu brojni ni potvrđena ni raznolikošću leksema. Katkad su upotrijebljeni zbog rime (npr. *preverne* – *operne*), a ograničeni su na samo nekoliko korijena, s tim da se neki od tih korijena potvrđuju i u ikavskoj inačici. Potvrde: *vernim si ti pokoj*, *neverniku tomu*, *verovat ču Boga*, *skut celova*, *s junake nesmerne*, *Svi sluge preverne*, *sve vernike*; pored *Boga virovati* ili *da u suknni pirni*¹⁵ // *i pameti virni*, u kojemu ikavski odraz odgovara i potrebama rime. U tim se korijenima, pri-

¹⁴ O tome više u Hraste 1950: 251–252 i Mladenović 1957: 91–94, 1960: 133.

¹⁵ Pirni ‘svečani; svadbeni’.

mjerice, odraz *e* potvrđuje i u *Bernardinovu lekcionaru* ili u *Šibenskoj molitvi* (Hraste 1950: 252), a Marulić ga također ima i u svojemu starijem djelu na hrvatskome jeziku, prijevodnom proznom tekstu *Od naslidovanja Isukarstova i od pogarjenja taščin segasvitnjih*¹⁶ (1500.).

Odrazi poluglasa i nazala odgovaraju odrazima tih glasova u onodobnom čakavskom narječju, a dvojnosi tipa *jazik / jezik, žaja / žeja* (žajal žeja ‘že’) kod odraza nazala tumačimo utjecajem književne tradicije.¹⁷ Primjeri: *jazik da pomene ča misal pripravi, riči jazika moga, jazik popal prahom*, te jednom *jezik (od jezika mlada)*; *Bi u grad žaja, karvi tuje žaju, da jih ne ubije neprijatelj ni žaja pored žeju, ka jih žgaše (žgati ‘paliti’); počaše ju čtiti, poča gvoriti pored poče žita žgati, poče imit.*

Milan Mogu (1989: 30–31) ističe da je *jazik* u to doba bio čakavski govorni i književni oblik čitavoga područja od Istre do Splita i južnije. Prema potvrdama iz ranijih tekstova, prije Marulićevih djela, na području južnočakavskih govora glas prelazio je iza palatala *j*, u *a*. Miješanje čakavskogodraza *a* i štokavskoga *e* u govoru Splita i okolice »počelo je u drugoj polovici 15. stoljeća, a moralo je prodrijeti iz štokavskog zaleda (Hraste 1950: 252). Rezultat toga miješanja u govorima srednje Dalmacije išao je u korist odraza *e*, odnosno *> e* iza, (osim na Braču), dok je *a < i* iza ostalo uglavnom nepromijenjeno (usp. Hraste 1950: 252).

Kako je rije o književnom tekstu, knjiški utjecaj smatramo relevantnijim od utjecaja govora štokavskoga zaleda. Također je pojavu likova s *e < u* navedenim primjerima moguće tumačiti utjecajem dubrovačke (petrarkističke) književnosti.¹⁸

Slogotvorni *r* devokaliziran je, odnosno izgovara se s popratnim samoglasnikom (*ar*), što je grafijski predočeno (npr. *usdarſi, paruo = uzdarži, parvo*), dok je slogotvorni *l* prešao u *u* te se ne razlikuje od primarnoga *u* ili od *u < ρ*; (npr. *i po pune zdile*). Da se *ar* u punoj ili reduciranoj vokalizaciji na čakavskom području izgovaralo već u Marulićevu dobu, dokazuje Hamm u svojim istraživanjima (v. Hamm 1962:

¹⁶ Za razliku od *Judite*, koju je Marulić izvorno spjevala na hrvatskome jeziku i po kojemu će postati ocem hrvatske književnosti, njegov hrvatski previjenac *Od naslidovanja Isukarstova i od pogarjenja taščin segasvitnjih* prijevodno je djelo dovršeno 20. lipnja 1500. godine. To je ujedno i najstariji poznati prijevod na hrvatski jezik popularnoga srednjovjekovnog djela *De imitatione Christi*, čije se autorstvo danas najčešće pripisuje Tomi Häammerkenu (1380. – 1471.). Autorstvo se pripisivalo i Ivanu Gersenu (Gersonu). Sâm Marulić naveo je da prevodi knjige Ivana Gersena, kancilira pariškoga. Djelo *De imitatione Christi* postalo je popularno ubrzo nakon što se pojabilo, a to je ostalo i do naših dana, što se potvrđuje i danim mu nazivom »peto evanđelje«. Osobito je prihvaćeno u krugu pokreta devotio moderna. To je poslije Biblije najviše prevođeno djelo na svijetu. Više u Horvat 2005: 17–27.

¹⁷ Takve su dvostrukosti potvrđene i u *Naslidovanju* (usp. Horvat 2005: 126).

¹⁸ Dvojnost *a < ε* i *e < ε* iza palatala *j, č, ž* pokazuju i ostala Marulićeva djela na hrvatskome jeziku (v. kompjutorsku konkordanciju Moguš i Bujas (1980.); o tome više u Horvat 2005: 97).

163–165). Hamm smatra da se slogotvorni *r* prije 16. st. izgovarao kao *ar*, *er* ili *r* s pazvukom (sa slabim *šva* koje je moglo jačati pa prijeći u puni vokal, a moglo je i slabjeti te se dalje reducirati, kao što je to u češkom jeziku ili u našem štokavskom narječju). Pojavu sekvensije *ar* Milan Moguš (1977: 34) tumači rezultatom diftongacije i svrstava je u red temeljnih čakavskih svojstava.

Suglasnički sustav tipičan je čakavski sustav. Sadržava sve suglasnike općehrvatskoga suglasničkog sustava osim zvučnih *d*, te ima odraz *j* < **d*' (npr. *Pitaše grajani* ('građani'), *milo pohaja* ('pohadja; pohađati, pohoditi'), *ka zapadu poj* ('podji'), *saržba ga pohaja, ri poskita slaje* ('slađe'), *tujih* ('tudih'), *žajal/žeja*). U opreci zvučan/*bezučan* bez zvučnih parnjaka ostaju *c*, *f*, *b*. U leksemu *saržba* ('srđba') jedina je potvrda tjesnačnika (frikativa) kao čakavske zamjene zvučnoga slivenika (afrikate) *d*.¹⁹

Na morfološkoj razini u kategoriji imenica sačuvano je dosta starine: npr. L jd. *u mom dvori, na nebi, ali se na polje biti, arvat se na polje* (*arvati se* 'hrvati se, boriti se'); G mn. *starih poet, u ruke slug, tujih mist, Gospoda velika od gradov, vidiše žen*; D mn. *grajanom, popom, vezirom, ženam*; L mn. *molimo u suzah, u tolicih tugah, na nebesih*; I mn. *zajedno z grajani, s ljudmi, sa popi, s popovi, mišaše iskrami, s zrakami, roneći suzami, simi besidami* (*simi* 'ovim'; zamjenica *saj, sa* 'taj, ta, ovaj, ova').

Imenice koje u množini gube *-in* potvrđuju se i s nastavkom *-e*, po suglasničkoj sklonidbi, npr. *grajane ih tiraše* (pored *grajani ter pjahu*); *Jesu se bojali Židove*.²⁰ U primjeru *popove* (*dojdoše popove i hvališe Juditu, Popove jo zatim pleća sva odiše*) prisutan je stari nastavak *-ove* prema *u*-sklonidbi, a možemo ga smatrati posudbom iz morfološkoga sustava crkvenoslavenskoga jezika. Isti je primjer potvrđen i s nastavkom *-ovi*: *popovi pojahu*.

Pored staroga L jd. na *-i* ili *-e* novija je crta svakako ustaljivanje nastavka *-u* u lokativu jednine imenica muškoga i srednjega roda, npr. *po svitu, u grobu, po prahu, padu u polju*; te nastavka *-e* (<, prema palatalnim osnovama) u akuzativu množine imenica muškoga i ženskoga roda, npr. *barune zva, zauja i grade, obujat daržave* (*zauja* 'zauzeti, oduzeti, oteti', *obujat* 'osvojiti'). Zbog rime upotrebljava i stariji nastavak *-i* (< *y*), npr. *Težak darće liti, boji se, gorovi: // Grād mi će pobiti vinograd i borī*.

Imenica *oči* u množini ima stare dvojinske oblike prema *i*-sklonidbi, npr. G *zamkom očiju*, I *zavrati očima, posažmi očima, s plačnima očima*. Za imenicu *oči* potvrđen je i instrumental množine *očimi* (s atributnom riječju *mojima*), što je posljedica rime: *Ja vami hrabrimi sve sebi podložih // ča godir očimi mojima obazrib*.

¹⁹ Ista se obilježja potvrđuju i u *Naslidovanju* (v. Horvat 2005: 126).

²⁰ Nastavak *-e* u imenica koje u nominativu jednine muškoga roda završavaju na *-in* zabilježen je u *Naslidovanju* i *Suzani*, a redovit je i u *Bernardinovu* i *Zadarskom lekcionaru* (usp. Mladenović 1957: 123). Inače, taj je nastavak danas sačuvan u toponimima poput *Grižane, Jezerane, Pakoštane* i dr.

Za imenicu *ri* u instrumentalu množine pored staroga nastavka *-mi* (*ričmi*) potvrđena je i uporaba nastavka *-ima*: *s ričima*. Uporaba obaju oblika uvjetovana je brojem slogova u stihu i rimom: *Tako ričmi timi pokol mu vuhlova, // kolinmi obimi poklek skut celova.; Ugodno bi svima, svi ga poхvalиše, // razum, mo s ričima do neba uzniše.*

Na morfološkom planu u kategoriji imenica jezik *Judite* uklapa se u jezična obilježja čakavskih spomenika svojega vremena.

U sklonidbi zamjenica sačuvani su stari oblici, npr. *G naju*, *D nam, nami, vam*; *I s nami, s vami, s njimi*. U kategoriji ličnih zamjenica zamjetno je da se za *mi* u dativu pored *nam* potvrđuje i stari instrumentalni oblik *nami*, (npr. *Zato da ne strusi nami pomarmnjanje*). Teško je reći je li u navedenom primjeru riječ o procesu međusobnoga ujednačavanja dativa i instrumentalala množine ili je uporaba instrumentalnoga oblika u dativu uvjetovana potrebama stiha, tj. brojem slogova u stihu.

U genitivu je pored oblika *nas* jednom potvrđen oblik *naju*, što je stari genitiv dvojine čiju uporabu tumačimo potrebama rime: *Da imiju sminost stati protiv naju, // Ali našu hrabrost ni sile ne znaju?*).

Osim staroga instrumentalala za treće lice množine *njimi* potvrđen je i novi oblik *njima*, koji se u primjerima *Svaki jih strah ima gledat ga u lica, // gdi marmnje meu njima ter obrazom nica; U veliku pečal, s plačnima očima // Ozija ustarnhal staše meu njima* može objasniti potrebama rime, dok se takvo objašnjenje ne može primijeniti na primjer *Kad s njima užbesiju, da riči jazika // moga se zabiju u sartce človika*. Stoga smatramo da je instrumental množine bio zahvaćen procesom primanja novih dvojinskih nastavaka, čija je uporaba katkad uvjetovana rimom.

Za uporabu oblika pokaznih zamjenica *ovi* (= ovaj; npr. *puk ovi*, *Da ovi li koji daje se oholosti*), *oni* (= onaj; npr. *kom karavec oni*), *ti* (= taj; npr. *Asirski baše ti glas kada slišiše*) moguće je pretpostaviti utjecaj dubrovačkoga govora i poezije, dok su *ov* (npr. *ov ugrabi, ov grad*), *saj* (npr. *Dokla je živila Judita na saj svit*) ili *ta* (npr. *tko je ta ki sobom more se obranit, grih je ta naudit*) stari oblici pokaznih zamjenica čakavskoga narječja.

Za uporabu upitno-odnosne zamjenice *tko < kəto* (npr. *Tko toko tup i tvard, Tko će sad pomoći*) pretpostavlja se knjiški, dubrovački utjecaj, jer čakavski sustav ima *ki*.

U području prezentskih oblika Marulićev jezik uklapa se u razvojni tijek južnočakavskih govora na početku 16. stoljeća, odnosno u njemu su stari nastavci uglavnom zamijenjeni novima, ali su potvrđeni i stari, npr. 1. l. jd. *-u > -o, -ju > -jo*: *stvoru, govoru* (*A sada da t' stvoru milost ku t' obitam, // i kako t' govoru da t' se ne izvitam.*), *molju* (*Tebe umiljeno, Gospodine, molju, // pogledaj smiljeno na našu nevolju.*); pored *molim* (*Oloferna ne bran'te mi, molim, // vlast njega nesmerna da pozna ča kolim.*).²¹

²¹ *Obitam/obitati* ‘obećati’; *izvitam se / izvitati se* ‘izgovoriti se’; *umiljeno* ‘ponizno, skrušeno’; *smiljeno* ‘milostivo’.

Dočetak -t u 3. l. jd., pod crkvenoslavenskim utjecajem, iznimno se potvrđuje, kada zbog rime, npr. *Sva mo riči moje izreći ne umit // pobožje koko je, ci koga gardi svit.*

Za imperativ spomenimo da se zapovijed za 3. lice jednine izriče oblikom jednako 2. licu jednine, npr. *svi usta rastvore, riše:* »*Tako budi!, Bogu budi hvala.* Takav način izricanja zapovijedi imaju svi stariji spomenici, od *Povaljske listine* nadalje (Mali 1988: 121), a poznat je i bosanskim govorima (Gabri-Bagari 1984: 118).²²

Na sintaktičkoj razini potvrđena je uporaba prijedložno-padežne sveze *od + genitiv* za izricanje posvojnosti i drugih značenja. Posebice se pojavljuje na mjestu besprijedložnoga genitiva i u slučajevima u kojima je moguća uporaba posvojnoga prijedjeva (npr. *kralj od Babilonije i od Asirije, knez od grada*) te u funkciji i na mjestu prijedložno-padežne sveze *o + lokativ* (npr. *u kih se uzdarži ištorija od svete Judite, jer istinu govori od naroda*). To je sintaktička prevedenica prema talijanskomu jeziku (*di* + imenica, zamjenica), odnosno prema latinskomu jeziku (*de + ablativ*), koja se pojavila u tekstovima prevedenima s talijanskoga i latinskoga jezika, a zatim se ustala kao literarna odlika i u izvornim djelima sve do 19. st.; prisutna je i u govorima.

Funkciju posvojne zamjenice *njegov* do 13. stoljeća imao je genitiv lične zamjenice *on* te su otad oblici *njega* i novi *njegov* punopravno supostojali sve do polovice 18. stoljeća. Posvojna zamjenica *njezin* u hrvatskom se jeziku potvrđuje od prve polovice 18. stoljeća, dok se najranije pojave zamjenice *njihov* vežu uz drugu polovicu 15. stoljeća (v. Hudeček 2006: 95). Stoga su u funkciji izražavanja posvojnosti bili oblici ličnih zamjenica *ona* i *oni*: genitiv jednine ženskoga roda *nje* (za *njezin*) i genitiv množine muškoga roda *njih* (za *njihov*),²³ što je posljedica utjecaja latinskoga i crkvenoslavenskoga književnog jezika.²⁴ Primjeri iz *Judite*: *grob njega starijih* (= grob njegovih starijih), *Po njega smiljenje* (= njegovom milosti) pored: *njegov konac; hvala nje počita* (= njezina hvala počita; *počitati* ‘častiti, spominjati’), *nje pronose dike* (= njezine pronose dike); *njih blago* (= njihovo blago), *gdje su njih mejaše* (*njih mejaše* = njihove granice).

²² Danas se potvrđuje kao frazna struktura u *Očenašu* (*sveti se ime twoje, dodji kraljevstvo twoje*) ili u pozdravnim formulama (*Pomož Bog!*).

²³ Prije ustaljivanja uporabe posvojnih zamjenica *njegov*, *njezin* i *njihov* za izricanje pripadanja 3. licu upotrebljavao se, osim genitiva, i dativ ličnih zamjenica za 3. lice, ali rijede (Hudeček 2006: 94). O uporabi genitiva i dativa ličnih zamjenica za izricanje pripadanja 3. licu više u Hudeček 2006.

²⁴ O tome je pisala Lana Hudeček 2003. i 2006.

4. Zaključak

Judita je temelj hrvatske umjetničke, autorske književnosti. Njome je Marulić pokazao izgrađenost hrvatskoga jezika i njegovu spremnost da udovolji zahtjevima i mjerilima humanističkoga visokog stila. Jezik *Judite* čakavska je stilizacija književnoga jezika na početku 16. stoljeća, čija određena svojstva pokazuju uklopjenost u onodobna jezična kretanja, dok se neke jezične činjenice potvrđuju kao literarna odlika starije hrvatske književnosti.

U pozadini je svega težnja da se narodni jezik uvede u književnost onako kako je to Dante Alighieri učinio za talijanski jezik, tj. da se pokaže da se narodnim jezikom može izraziti sve što je potrebno kako bi se uspješno oponašalo klasične humanističke uzore. Nije to bio standardni jezik, ali to je svakako bio važan korak za svaki narod koji se može pohvaliti renesansom u procesu koji će na kraju dovesti do standardizacije. U standardizaciji smo napustili čakavštinu, ali Marulića nismo kao prevažno nacionalno književno i jezično naslijede.

Izvori

AR = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, JAZU, Zagreb, 1880. – 1976.

J1 = *Libar Marca Marula Splichianina V chomſe uſdarſi Iſtoria Sfete udouice Judit u uerſih haruacchi floſena...* In Vinegia, per Guilielmo da Fontaneto de Monteferrato ad instantia de maistro Marco libraro al signo del libro. Nel Anno del Signor MDXXI [= 1521.]. Adi xiii. Agusto. Linclito Antonio Grimano Principe uiuente.

J2 = *Libar Marca Marula Splichianina Uchomſe uſdarſi Iſtoria Sfete vdouice Iudit u verſih haruacchi floſena...* In Vinegia, per Bernardino Benalio. Nel anno del Signore MCCCCCXXII [= 1522.]. A di XXX Mazo. Linclito Antonio Grimano Principe vivente.

J3 = *Libar Marca Marula Splichianina V chomſe uſdarſi Iſtoria Sfete udouice Iudit u uerſih haruacchi floſena...* Impressa in Vineggia ad instantia de Miser Iacomo di negri da Lexandria da la Paia habita in Ragus: nel MDXXII [= 1523.]. adi. XXIX. de Zenaro. Linclito Antonio Grimano Pri(n)cipe uiuente.

J4 = *LIBAR MARCA MARVLA SPLICHIANINA Vchomſe uſdarſi Iſtoria Sfete vdouice Iudit u verſih haruacchi floſena...* In Venetia, appresso Marco Bindoni, MDLXXXVI [= 1586.].

J5 = *[LIBAR] MARCHA MARVLA SPLIKYANINA Vchomſe, vzdarxi Iſtoria Sfete vdouice Iudite u verſih haruacchi floxena...* In Venetia, appresso Agostin, & Alessandro Bindoni. Alla Libraria della Giustitia à S. Luca, MDCXXVII [= 1627.].

NT = Dalmatin, Anton; Konzul, Stipan, *Novi testament: 1. dio*, Tübingen, 1562. (*Latinički prijepis glagoljskog izvornika*, Ur. D. Matak, Adventističko teološko visoko učilište – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Školska knjiga, Zagreb, 2013.)

Literatura

- Barbarić, Vuk-Tadija, Grafija *Predika Josipa Banovca s osobitim obzirom na Mareticevu Istoriju hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima, Dijalekti, jezična povijest i tradicija*. Zbornik u čast Josipu Liscu, Sveučilište u Zadru – Matica hrvatska – Ogranak Matice hrvatske u Zadru, Zadar, 2020., 31–53.
- Breyer, Mirko, *Prilozi k starijoj književnoj i kulturnoj povijesti hrvatskoj*, U nakladi vlastite knjižare, Zagreb, 1904.
- Fancev, Franjo, Izdanja Marulićeve Judite, *Nastavni vjesnik* 30, 1922., 118–123.
- Gabrić-Bagarić, Darija, *Jezik Bartola Kašića*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo, 1984.
- Hamm, Josip, Marulići i *Judita*, *Slovo* 11–12, 1962., 148–166.
- Horvat, Marijana, Jezik Marulićeva djela *Od naslidovanja Isukarstova i od pogarjenja taščin segasvitnjih*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005., Rukopis
- Hraste, Mate, Crtice o Marulićevu čakavštini, *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450–1950*, Djela JAZU, Knj. 40, Zagreb, 1950., 243–277.
- Hudeček, Lana, *Izražavanje kategorije posvojnosti u hrvatskome jeziku do polovice 19. stoljeća*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2003., Rukopis
- Hudeček, Lana, *Izricanje posvojnosti u hrvatskome jeziku do polovice 19. stoljeća*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2006.
- Jozić, Branko; Lučin, Bratislav, Bibliografija Marulićeve *Judite*, *Colloquia Maruliana* 11, 2002., 553–570.
- Lučin 2018 = Marulić, Marko, *Hrvatski stihovi i proza*, Priredio i transkribirao Bratislav Lučin, Matica hrvatska, Zagreb, 2018.
- Malić, Dragica, *Povaljska listina kao jezični spomenik*, Znanstvena biblioteka Hrvatskoga filološkog društva 17, Zagreb, 1988.
- Maretić, Tomislav, *Istorijska pravopisna latinska književnost*, U knjižarnici Jug. akademije L. Hartmana (Kugli i Deutsch), Zagreb, 1889.
- Mladenović, Aleksandar, Fonetske i morfološke osobine Marulićeva jezika, *Godišnjak Filozofskoga fakulteta*, Knj. II, Novi Sad, 1957., 89–144.
- Mladenović, Aleksandar, O jeziku Marulićevih poslanica, *Godišnjak Filozofskoga fakulteta*, Knj. V, Novi Sad, 1960., 129–142.
- Moguš, Milan, *Čakavsko narjeće*, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
- Moguš, Milan; Bujas, Željko, *Kompjutorska konkordancija Marulićevih djela*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1980.
- Moguš, Milan, O hrvatskim prijevodima *De imitatione Christi*, osobito o Marulićevu, U: Marulić, Marko, *Od naslidovanja Isukarstova i od pogarjenja taščin segasvitnjih*, Sabrana djela Marka Marulića, Knj. 9, Priredio Milan Moguš, Književni krug, Split, 1989., 9–32.
- Neef, Martin, Writing systems as modular objects: Proposals for theory design in grapholinguistics, *Open Linguistics* 1/1, 2015., 708–721.

S u m m a r y

THROUGH ORTHOGRAPHY TO THE LANGUAGE – TOWARDS THE ANALYSIS OF THE EARLIEST EDITIONS OF *JUDITA* BY MARKO MARULIĆ

In this paper the authors analyse the orthography and the language of *Judita* (Judith), a renaissance epic by Marko Marulić. The orthography is analysed on a representative sample from all of the known earliest editions of *Judita* (five editions, all printed in Venice, in 1521, 1522, 1523, 1586, and 1627). However, the linguistic analysis follows the first edition. The emphasis is on the phonological level, but the functioning of units of other language levels in Marulić's language is also shown. In addition, the problems that philologists face while encountering the old texts are exemplified. The authors will share their corpus made for the purposes of this article in the hope that it will be further used in education.

Keywords: Marko Marulić, *Judita* (Judith), orthography, language

Igor Medić – Ana Mihaljević
izvorni znanstveni rad

**DVA JUDITINA LICA – MARULIĆEV IZVORNIK I
GRČIĆEV PREPJEV U NASTAVI HRVATSKOGA JEZIKA¹**

S a ž e t a k

U suvremenim raspravama o srednjoškolskoj nastavi književnosti u predmetu Hrvatski jezik, koje su naglašavale važnost razvoja mladoga čitatelja, nerijetko se postavljalo i pitanje o opravdanosti analize i interpretacije kanonskih djela starije hrvatske književnosti u izvorniku. Također, u istim raspravama nerijetko se promicao ne samo komunikacijski i funkcionalni pristup obradi jezičnih sadržaja nego i integracijski pristup koji bi što češće povezivao tradicionalno nerijetko strogo odvojenu nastavu jezika, književnosti i izražavanja. Na poticaj tih rasprava u radu se prikazuje usporedbena gramatička analiza odabranih dijelova izvornika Marulićeve *Judite* i prepjeva epa na suvremenem hrvatskom jeziku iz pera Marka Grčića. Rad pritom ima dva cilja. Prvi je opisati pojedina leksička i gramatička obilježja u dvama tekstovima te istražiti njihovu stilogenost u dvama jezičnim kontekstima, a drugi je – na podlozi tako izvedene analize – obraditi odabrane ulomke kao moguće lingvodidaktičke predloške namijenjene srednjoškolskoj nastavi Hrvatskoga jezika.

Ključne riječi: Marko Marulić, *Judita*, Marko Grčić, prepjev

¹ Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Retrodigitalizacija i interpretacija hrvatskih gramatika do ilirizma*, IP-2018-01-3585.

1. Uvod

Jednim je od temeljnih poticaja za nastanak ovoga rada pitanje koje se više puta postavljalo na raznim mjestima kad je riječ o starijoj hrvatskoj književnosti u nastavi Hrvatskoga jezika, a to je kako uspostaviti i održati dijalog između mladih hrvatskih čitatelja, osobito srednjoškolaca, i kanonskih tekstova starije hrvatske književnosti, tj. kako potaknuti učeničko zanimanje za takve tekstove i pospješiti i olakšati njihovo razumijevanje tih tekstova.² Glavna je prepreka u tome dijalogu učeničko nerazumijevanje predložaka izazvano podjednako njima stranim svjetonazorskim pretpostavkama koje su ugrađene u svjetove starijih tekstova i njihovim stilsko-poetičkim obilježjima te arhaičnošću njihova jezika. Tekstovi starije hrvatske književnosti iz učeničke su perspektive uglavnom teško prohodni. U novije je vrijeme taj problem dodatno zakomplificiran i postao je još većim nastavnim i metodičkim izazovom zbog kurikulskih promjena. Naime, kurikulski dokument narušio je kronološku obradu književnopovijesnih sadržaja te je, među ostalima, i Marulićev biblijsko-vergilijski ep *Judita* izmjestio s njezina logičnoga mjesta u književnopovijesnome slijedu. Prema novome se *Kurikulumu za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj* (NN 10 / 2019) u trećemu razredu gimnazije, kako je istaknuto u preporuci za obrađivanje odgojno-obrazovnoga ishoda SŠ HJ B. 3. 2., ep *Judita* sada obraduje »pregledno i na ulomcima« samo u sklopu pregleda razvoja epskoga pjesništva u rasponu od Homerovih epova do Mažuranićeva spjeva *Smrt Smail-age Čengića*, koji je jedini epski tekst u stihu propisan za cjelovito čitanje.³ Kurikulski je dokument također narušio i sustavnu obradu jezičnopovijesnih sadržaja, pa su svi takvi sadržaji sada obuhvaćeni samo jednim ishodom u četvrtome razredu srednje škole (SŠ HJ A. 4. 7.). Temeljno je stoga pitanje, od kojega se i polazi u ovome radu, koje je u tim novim okolnostima mjesto kanonskih tekstova starije hrvatske književnosti u nastavi Hrvatskoga jezika, osobito u srednjoj školi i posebice u gimnazijskim programima. Zato treba promisliti o drukčijoj ulozi koju tekstovi starije hrvatske književnosti dobivaju u srednjoškolskoj nastavi koja se temelji na kurikulskim dokumentima te treba osmisliti načine na koje se oni mogu rekontekstualizirati

² V, primjerice, zapis izlaganja i popratne rasprave s okrugloga stola *Uloga književnosti u suvremenom obrazovanju*, koji je 24. veljače 2016. godine na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu organiziralo uredništvo časopisa *Umjetnost riječi*. Zapis je dostupan u tome časopisu u sv. 60., br. 1./2., 2016., str. 101–133.

³ Isti je ishod na istovjetan način opisan i raščlanjen i u *Kurikulumu za nastavni predmet Hrvatski jezik za srednje strukovne škole na razini 4. 2. u Republici Hrvatskoj* (NN 10 / 2019). Pregled kritičkih osvrta na različite inačice kurikulskih dokumenata te popratne savjete za planiranje nastave na temelju kurikulskih dokumenata v. u Listeš 2019: 117–148.

u nastavnome procesu tako da se održi dijalog između tekstova starije hrvatske književnosti i mlađih čitatelja.

Polazišna je točka naše analize prepjev Marka Grčića, tj. kako ga on sam naziva – »prijevod« (Grčić 1983: 195). Taj je tekst prvi put objavljen 1983. godine u izdanju Mladosti u Zagrebu, a drugi put 2003. godine u izdanju Matice hrvatske u Zagrebu.⁴ U *Prevodiočevim napomenama* uz to prvo izdanje Grčić ističe da mu cilj nije bio da se čitanje izvornika zamijeni čitanjem njegova prijevoda, nego da olakša razumijevanje izvornika filološki neškolovanima, prije svega mlađim, čitateljima.⁵ Prevoditelj također ističe da je nastojao što tečnije i što točnije nasljeđovati Marulićev izvornik.⁶ Poslužimo li se metaforom, Grčićev tekst možemo zamisliti kao stepenice koje nam olakšavaju da se popnemo do ulaza u izvornik. Taj tekst stoga smatramo važnim u prijelaznoj recepcijskoj fazi koja ospozobljava čitatelja da spozna i da može cijeniti pjesničku vrijednost izvornoga teksta. Premda se u ovome radu također nipošto ne zastupa stav da bi s učenicima trebalo čitati isključivo prepjev, smatramo da je potrebno istražiti mogućnosti njegove primjene u nastavi koja razvija samostalna mlađa čitatelja koji postupno ovladava vještinom koju Sheridan D. Blau naziva *performative literacy* (Blau 2003: 208). Taj bismo naziv slobodnije mogli prevesti i sintagmom *interpretacijska pismenost*. Naime, Blau taj pojam suprotstavlja pojmovima *lažne pismenost (pseudoliteracy)* i *protupismenosti (counterliteracy)*, pod kojima razumijeva da učenik uvijek ovisi o nekome autoritetu u svojem čitanju zahtjevnoga teksta ili da je podučavanjem uvjeren da zbog vlastite manjkavosti nije sposoban proniknuti u zahtjevniji tekst. Nasuprot tomu Blau smatra da interpretacijsku pismenost određuje sedam obilježja: sposobnost za održavanje usmjerene pozornosti, spremnost za odgađanje izvođenja zaključka, spremnost za preuzimanje rizika, upornost potrebna za ponovljena čitanja, sposobnost za hvatanje ukoštač s dvosmislenošću, paradoksom i neizvjesnošću, spremnost za promjenu mišljenja te metakognitivna svijest (*ibid.*,

⁴ Zbog zadanoga opsega teksta u ovome radu nećemo se osvrnuti i na prepjev Nikice Kolumbića, koji je prvi put objavljen 2001. godine u izdanju nakladničke kuće Golden marketing i koji je, zbog toga što Kolumbić u svojim dvanaestercima zadržava rimu, suvremenim mlađim čitateljima teže razumljiv od Grčićeva »prijevoda«.

⁵ U svojim napomenama Grčić tako ističe: »Recimo otvoreno: mlađi čitatelji teško mogu uživati u njezinim pjesničkim tančinama ako se moraju boriti već sa značenjskim slojem. Glosari i komentari slabo pri tome pomažu.« (195).

⁶ »Imao sam na umu istodobno dvije svrhe: da moj prijevod bude što tečniji – zbog čega sam se morao udaljavati od Marulićevih jezičnih osobina, posebno u sintaksi – i da bude što točniji, a da, opet, nosi neki spomen na doba kad je nastao, radi čega sam sačuvao gotovo sve njegove aoriste i imperfekte.« (195/196).

211–214).⁷ Budući da je tradicionalna srednjoškolska nastava starije hrvatske književnosti učenike često stavljala u ulogu pasivnih recipijenata koji su uvelike ovisili o nastavniku koji im je s pomoću komentara tumačio tekst, pokušat ćemo uz analizu odabralih ulomaka iz Grčićeva prepjeva predložiti način rada na tekstu koji, u skladu s Blauovim modelom, učenike osnažuje kao samostalne čitatelje čak i najzahtjevnijih i najizazovnijih tekstova.

Rad ima nekoliko ciljeva. Temeljni je cilj analizirati odnos između Marulićeva izvornika i Grčićeva prepjeva na jezičnoj razini. Pritom će se u dvama tekstovima opisati pojedina leksička i gramatička obilježja, istražit će se njihova stilogenost u dvama jezičnim kontekstima i izdvojiti će se glavna Grčićeva prevoditeljska načela. Na podlozi tako izvedene analize odabrani ulomci obraditi će se kao mogući lingvodidaktički predlošci namijenjeni srednjoškolskoj nastavi Hrvatskoga jezika, u skladu s predmetnim kurikulima za gimnazije i za srednje strukovne škole, prema kojima su Marulićeva *Judita* te morfološki i tvorbeni sadržaji obuhvaćeni ishodima u trećemu razredu srednje škole, a osnovni leksikološki i svи sintaktički sadržaji obuhvaćeni ishodima za prvi i drugi razred srednje škole. Odnosu Marulićeva izvornika i Grčićeva teksta pritom će se pristupiti na podlozi integracijskoga pristupa jer se u prijedlozima za nastavu nastoje povezati dva nastavna područja – *hrvatski jezik i komunikacija* te *književnost i stvaralaštvo*. Jezična i književna analiza povezati će se tako u stilističkoj analizi primjerenoj dobi učenika u trećemu razredu srednje škole i uskladenoj s relevantnim ishodima.

U radu se donosi prijedlog obrade Marulićeve *Judite* kao svojevrsne udvojene *Judite*, koja omogućava usporedbeno, tj. uzajamno, čitanje dvaju tekstova, odnosno dvaju predložaka. Te se mogućnosti prikazuju na temelju dvaju vrlo poznatih ulomaka, za koje nam se činilo da su izrazito prikladni za takvu analizu jer su tematski bliški svakodnevnim iskustvima srednjoškolskih čitatelja.

⁷ O vrstama čitanja i o čitateljskim strategijama v. u: Visinko 2014: 74–117. O konceptualnome okviru čitalačke pismenosti kao glavnoga ispitnog područja u ciklusu PISA 2018 v. u: *PISA 2018. – Konceptualni okvir čitalačke pismenosti*.

2. Analiza odabralih ulomaka i prijedlozi nastavnih listića

2.1. Ukrašavanje Judite

Kao prvi ulomak odabran je ulomak u kojem se prikazuje ukrašavanje Judite (IV, 79–96). U tablici I. donesen je usporedni tekst Marulićeva izvornika i Grčićeva prepjeva. Masno su otisnute riječi i izrazi koji će biti komentirani u našoj analizi.

Tablica I. Ukrašavanje Judite (IV, 79–96) u Marulićevu izvorniku i u Grčićevu prepjevu

Marulić	Grčić
<p>Toj rekši, izvi se iz vriće i vodom po puti umi se i namaza vonjom. Splete glavu kosom, vitice postavi, kontuš s urehom svom vazam na se stavi. S ošvom ruke spravi, uši s ušerezmi, na nogah napravi čizmice s podvezmi. S urehami tezmi, ča mi (j)e viditi, dostojna bi s knezmi na sagu siditi. I jošće hoditi na pir s kraljicami i čtovana biti meu banicami. Zlatimi žicami sjahu se poplitci, a trepeljicami zvonjahu uvitci. Stahu zlati cvitci po svioni sviti, razlici, ne ritci po skutih pirliti. Svitlo čarljeniti ja rubin na parstih, cafir se modriti, bilit na rukavih biser i na bustih, i sve od zlatih plas sjati se na bedrijh prehitro kovan pas.</p>	<p>To rekavši, izvi se iz vreće i vodom Po puti umi se i namaza miomirisom. Splete glavu kosom, vitice postavi, Uzevši odjeću s uresom, na se je stavi; Ošvom ruke naresi, uši naušnicama, Na noge obu čizme s podvezicama. S tim uresima, kako mi se čini, Bila bi dostojna s knezovima na sagu sjediti; I čak ići na pir s kraljicama I biti štovana među banicama. Zlatnim se žicama sjahu pletenice A iglama-trepeljikama zvonjahu uvojci; Stajahu zlatni cwijeci po svilenoj haljinji, Različite, ne rijetke, utkane šare po skutovima. Svijetlo se stade crvenjeti rubin na prstima, Safir se modreti, bijeljeti se na rukavima I na prsima biser, i, sav od zlatnih pločica, Sjati se na bedrima umjetnički kovan pâs.</p>

Grčić često nasljeđuje Marulića preuzimajući pojedine izraze i sintaktičke cjeline. Tako preuzima izraz *izvi se iz vriće* prenoseći ga kao *izvi se iz vreće*. Mladim je čitateljima značenje toga stiha posve neprozirno jer ne razumiju značenje riječi *vreća*, koja danas ima posve različito značenje jer je to sadržajni, tj. značenjski arhaizam. To je riječ koja u izvorniku označava cilicij, odnosno kostrijet i koja postoji i u hrvatskoglagolskim tekstovima. U *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* riječ *vreža* obrađena je s dvama značenjima, od kojih prvo odgovara značenju riječi *vreća* u suvremenome hrvatskom jeziku, a drugo je *kostrijet, vrećevina*. Engleska je istovrijednica *sackcloth*, a kao latinske se istovrijednice pojavljuju *saccus*, katkad s

atributom *cilicinus* i *pannus*. Kao neki se od sinonima pojavljuju i riječi *cilicii* i *sukno*. Potvrđena je i riječ *vretje* u istome značenju s više pojavnica. Riječ *vrēfa* nije potvrđena u rječniku *Slovník jazyka staroslověnského*, ali je potvrđena u Miklošičevu rječniku. Suvremeni hrvatski rječnici ne navode to značenje riječi *vreća*. Čitateljevo razumijevanje ne olakšava ni sintaktički kontekst, tj. činjenica da se iz vreće *izvija*. Ta kolokacija nije potvrđena ni u korpusu za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. Slično se događa i u sljedećemu stihu u sintagmi *po puti umi se*. Glagol *umiti* govornici suvremenoga hrvatskog jezika povezuju u prvome redu s licem, što potvrđuje činjenica da se na *Hrvatskome jezičnom portalu* kao značenje riječi *umiti* navodi *vodom oprati lice ili ruke*, iako je u tekstu riječ o pranju tijela. Riječ *put* mladoga čitatelja može dodatno zbuniti, zbog glasovne bliskosti i u nekim oblicima homografije s riječju *put* u značenju 'staza, putovanje'. Zanimljiv je i odnos prema riječi *vonj* u prepjevu. Grčić ga zamjenjuje riječju *miomiris*, očito zato što bi izvorni izraz zbog negativnih konotacija koje ima u suvremenome jeziku mogao izazvati nesporazum. Naime, riječ je na *Hrvatskome jezičnom portalu* definirana kao *težak, neugodan zadah*, što su i prve asocijacije na spomen te riječi u mlađih govornika hrvatskoga jezika.

U nekim slučajevima Grčić u potpunosti prenosi izvorni stih iako on suvremenomu čitatelju ne mora biti najjasniji, kao što je u trećemu stihu citiranoga ulomka: *Splete glavu kosom, vitice postavi*. Prvi je dio toga stiha, iako svi leksemi postoje u suvremenome jeziku s nepromijenjenim značenjem, sintaktički iz perspektive suvremenoga čitatelja izrazito neobičan. U drugoj polovici toga stiha riječ *vitice* s obzirom na kontekst čitatelju također može biti značenjski neprozirna iako se na *Hrvatskome jezičnom portalu* kao njezino prvo značenje navodi *vijugav pramen kose, uvojak, kovrča*.

U petome se stihu iz izvornika preuzima arhaizam *ošva*, koji je mladomu čitatelju zasigurno značenjski posve neproziran. Riječ *ošva* nije potvrđena na *Hrvatskome jezičnom portalu*. Glagol *spraviti* zamjenjuje se glagolom *naresiti*, koji je izrazito stilski obilježen, osobito iz perspektive mlađega čitatelja, a ne rabi se oblik *uresiti*, koji bi suvremenomu čitatelju zasigurno bio mnogo bliži. Glagol *naresiti* npr. ne postoji u *Školskome rječniku*, dok je glagol *uresiti* obrađen.

Analizom prijevoda utvrđeno je da u tekstu prijevoda postoje velike razlike između pojedinih dijelova s obzirom na njihov odnos prema izvorniku. Katkad se pokušava što vjernije prenijeti Marulićev izvornik, dok su katkad zamijenjene i značenjski razmjerne razumljive i čitatelju poznate riječi te se tekst slobodnije pretače u suvremenim jezikom. Prijevod nije stilski ujednačen i nisu posve jasno utvrđena načela prijevoda te odnos prema izvorniku. Takva stilска neujednačenost može biti zanimljiva kao povod za analizu s učenicima. Riječ *trepeljicami* zamjenjuje se *iglama-trpeljikama*. Kao prvo se značenje riječi *trepeljika²* na *Hrvatskome jezičnom portalu* navodi: *istanjeni listovi od srebra, zlata ili lima koji trepere i svjetlucaju na iglama što se*

nose kao ukras u kosi, na glavi ili čemu drugome. U toj se definiciji naglašava da riječ označava ukrase na ukrasnim iglama, što opravdava i Grčićovo dodavanje riječi *igla*. Međutim, prosječnomu je učeniku zasigurno mnogo poznatije značenje riječi *trepeljika*, koje se navodi pod 3: *anat. organ za kretanje u trepeljikaša*, zbog toga što se to obrađuje kao naziv na nastavi Biologije, stoga učenike taj izraz može zavesti na pogrešan put. Taj je izraz, osim značenjske neprozirnosti, zanimljiv i s pravopisnoga stajališta. U Grčićevu se prepjevu taj izraz zapisuje kao polusloženica premda ona to nije te taj primjer može poslužiti kao poticaj za podsjećanje o pravilima kad se rabi spojnica te se može nadovezati na obradu tvorbenih sadržaja, tj. može se povezati s po-pratnim pravopisnim pravilima o sastavljenome i nenastavljenome pisanju imenica te o pisanju polusloženica.

Pravopisno je i morfološki zanimljiv i primjer *cwijeci*. Naime, učenici mogu uočiti da je taj oblik riječi stilski obilježen te mogu komentirati je li pravopisno opravданo izostavljanje grafema *t* u zapisu riječi. Neobična je i uporaba riječi *skutovi*, koja je u kontekstu čitateljima nerazumljiva jer prema *Hrvatskome jezičnom portalu* može označivati i donji dio ženske haljine ili suknje i prednji dio odjeće koja pri sjedenju pokriva koljeno, sa sinonimom *krilo*, te je u njezinu odabiru Grčić prednost očito dao bliskosti s izvornikom.

U posljednjemu je stihu citiranoga ulomka zanimljiva riječ iz Marulićeva izvornika *prehitro*. Ta se riječ pojavljuje i u hrvatskoglagolskim tekstovima. Riječ *histro* pojavljuje se u *Slovniku jazyka staroslověnského* s latinskim istovrijednicama *diligenter* ‘marljivo’ i *caute* ‘pomno, pažljivo’. U *Akademijinu rječniku* uz riječ *hitar* osim značenja ‘brz’ pojavljuje se značenje ‘vjest’. Grčić pridjev *prehitro* zamjenjuje pridjevom *umjetnički*, čime utječe na konotacije koje ta riječ budi u suvremenim čitateljima, a koje se temelje na značenju koje riječi *umjetnosti* i *umjetnički* imaju nakon romantizma, pa se pritom udaljava od izvornoga označavanja zanatske vještine i umještosti.

Grafija riječi *pas* u značenju ‘pojas’ zanimljiva je jer Grčić, kako bi izbjegao nesporazum, označava naglasak kojega u izvorniku nema. No budući da je riječ o razmjerne nefrekventnoj i stilski obilježenoj riječi u odnosu na njezin homograf, mno-gi mlađi čitatelji ni u kontekstu ni uz obilježen naglasak nisu sigurni što ona znači.

U nastavku donosimo primjer nastavnoga listića koji se može rabiti tijekom rada na dvama ulomcima koje smo prethodno analizirali.

Zadatci za analizu

Marulićeva *Judita* i Grčićev prepjev – Juditino ukrašavanje

1. Istraži značenje riječi *vrića* (*vreća*) u prвome stihu. Objasni svojim riječima što je predmet koji se označuje tom riječju. Argumentiraj zadani tvrdnju: »Izborom motiva *vrića* Marulić produbljuje dramatičnost kontrasta koji obilježava Juditino preodijevanje i ukrašavanje.«
2. Izdvoji iz Grčićeva prepjeva riječi kojima ne razumiješ značenje. Odredi jesu li izdvojene riječi arhaizmi ili historizmi. Objasni svoj odgovor.
3. Objasni zašto se Grčić u svojem prepjevu Marulićeva renesansnoga epa koristi riječima koje su suvremenomu govorniku hrvatskoga jezika nejasne ili nerazumljive. Argumentiraj može li izbor takvih riječi u suvremenome prepjevu imati stilsku vrijednost.
4. Usporedi dva opisa Juditina ukrašavanja tako da se osvrneš na njegov sadržaj, ali i na formalna obilježja teksta. Objasni doživljavaš li oba teksta kao posve ista. Izdvoji ona obilježja izvornika koja, prema tvojemu mišljenju, svjedoče o Marulićevu pjesničkome umijeću.
5. Označi dijelove izvornika koje ne bi mogao/mogla razumjeti bez prepjeva. Objasni kako ti je točno prepjev pomogao u razumijevanju tih dijelova teksta.

Nastavni listić I. Zadatci uz ulomke koji prikazuju Juditino ukrašavanje

2. 2. Opis pјajanstva

Drugi je ulomak koji smo odabrali kao predmet naše analize poznata scena iz petoga pjevanja u kojoj se opisuje pјanstvo (V, 169–186). U tablici II. usporedno donosimo tekst izvornika i Grčićeva prijevoda.

Tablica II. Opis pјanstva (V, 169–186) u Marulićevu izvorniku i Grčićevu prepjevu

Marulić	Grčić
Idoše na svoj stan, sobom teturaje, jerbo ne jedan žban popiše spi(j)aje: redom začinjaje, zdravicu obnose, jednu popi(j)aje, a drugu donose. Pojdoše zanose tud ovud nogami. Sami se nadnose, kimljući glavami. U obraz jim plami a na nosu para ,	Idahu k svojem šatoru teturajući Jer ne jedan žban popiše naiskap: Redom zapijevajući, zdravicu napijaju, Jednu ispijaju, a drugu donose. Podоše zaplećući nogama tamo-amo, Samo teturaju kimajući glavama; U obrazu im plamen i na nosu pаra ,

i na **brade** prami **lašćaše se** ckvara.
Tarbuh kako **žara** nadmen odstojaše.
Rič, ku potopara, jazik prikošaše.
Sviste ne saznaše, cakljahu jim oči,
rugo njimi staše i smih se potoči.
Jer niki o **ploči** udri sobom pad se,
niki se pomoći, niki **kara svad se**,
niki daržat rad se, druga uhitiše,
ter i z drugom zad se **uznak** uzvarziše.
A niki **rigniše**, niki **se gnušahu**,
a niki **ležiše**, niki na nj **padahu**,

A na dlakama **brádě lašćaše se** masnoća.
Trbuh se kao **žāra** nadmen izbečio:
Jezik pregrizaše riječ koju protiskivaše;
Razbor izgubiše, cakljahu im se oči,
Sramotno se vladahu i smijeh ih spopadaše;
Jer neki o **ploču** udariše pavši,
Neki se popišaše, niki se **karahu svadajući se**,
Neki, da bi se pridržali, drúga se hvatahu,
Te obojica nazad **nauznak** padahu;
Neki **rigahu**, niki **se gnušahu**,
Neki **ležahu**, a neki na njih **padahu**;

Riječ je o sceni koja slijedi nakon poznatoga opsežnog kataloga pijanaca, koji je oblikovan po uzoru na epske kataloge antičkih autora. Riječ je o izrazito zanimljivoj sceni jer je njome moguće učeniku zorno približiti Marulićevu stilsko umijeće. Naime, scena pijanstva vrlo je dinamična i dramatična, u njoj se brzo izmjenjuju događaji i ona djeluje gotovo groteskno. Marulić pritom vrlo vješto dinamizira opis upotrebljavajući različite glagolske oblike. Kao i u prethodnome ulomku vidljivo je da Grčić neke riječi, premda su zastarjele i ili stilski obilježene, izravno preuzima od Marulića. Tako preuzima riječ *žban* u značenju ‘vrč, posuda’. Riječ *čbanſl/žbanſl* pojavljuje se i u korpusu za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* s latinskim istovrijednicama *leythus* i *vas*, najčešće se pojavljuje uz riječi koje označavaju ulje, ali potvrđena je i u kontekstima s vinom i vodom. Riječ se pojavljuje i na *Hrvatskome jezičnom portalu* i označena je kao regionalna, što dodatno naglašava činjenicu da zasigurno nije poznata svim učenicima, s definicijom: *tip drvene posude za tekućinu, manja bačva*. Nejasno je zašto se ta riječ obilježava naglaskom s obzirom na to da ne postoji homograf zbog kojega bi čitatelj mogao pogrešno protumačiti tekst. Moguće je da je Grčić svjestan da je to riječ koja je većini čitatelja nepoznata te da naglaskom želji upozoriti čitatelja na pravilno čitanje.

Oznake naglasaka pojavljuju se i na drugim riječima u ovome ulomku. U riječi *para* oznaka je naglaska opravdana zbog moguće zamjene istopisnicom, pa bi i učenici mogli pokušati objasniti ulogu označena naglasnoga znaka.

Zanimljiva je uporaba glagolskih oblika *zapijevajući*, *napijaju*, *zaplećući*, koji su sekundarno imperfektivizirani te stoga stilski neuobičajeni. Takvi oblici mogu biti zanimljivi za ponavljanje tvorbenih načela i za morfološku analizu. Naime, razlikovanje glagolskoga vida često izaziva dvojbe među učenicima, pa su ovakvi primjeri zanimljivi kako bi se prikazao način na koji glagoli, ovisno o analitičkoj razini, izmjenom morfološkoga ili tvorbenoga elementa više puta mogu promijeniti i vid.

Sintagma *zdravicu napijaju* suvremenomu čitatelju također može biti vrlo neobična iako se njome Grčić znatnije udaljava od izvornika. Sličan je primjer i *zaplećuci nogama tamo-amo*, koji znatno odstupa od izvornoga *zanose tud ovud nogami*, a za jezični je osjećaj suvremenoga čitatelja sintaktički nespretan te i sam djeluje kao da se sintaktički »spotiče«.

I u ovome se ulomku pojavljuju riječi koje, premda su iz suvremene perspektive značenjski neprozirne, Grčić prenosi iz izvornika, kao što je oblik *lašćaše se*. Riječ *laštiti* učenicima je vjerojatno poznata, ali sa značenjem koje se navodi na *Hrvatskome jezičnom portalu*: *ciniti sjajnim, davati sjaj, glancati*, pa je s obzirom na glasovnu promjenu i na neobičan kontekst u kojemu se nalazi, mnogi učenici neće prepoznati i razumjeti. Uz tu riječ pojavljuje se riječ *brada*, na kojoj Grčić iz nepoznatih razloga označuje naglasak i zanaglasnu dužinu.

U sljedećemu se stihu pojavljuje riječ *žara*, još jedna riječ koja je suvremenomu čitatelju značenjski neproziran. To je riječ koja se pojavljuje na *Hrvatskome jezičnom portalu* s prvim značenjem *zemljana posuda, čup*, ali smatramo da je većini učenika vjerojatno nepoznata, a za one kojima je poznata, vjerojatnije je da je tumače u njezinu dugome značenju kao *urna s pepelom pokojnika*.

U tekstu je također vidljiv velik broj aorista i imperfekta, što je vjerojatno odraz autorove želje za dočaravanjem starijega razdoblja, što autor i sam navodi u predgovoru prve izdanju.

Nejasno je, doduše, zašto Grčić zadržava riječ *ploča* jer ona, zbog drukčijega prevladavajućeg značenja u suvremenome jeziku, izaziva dodatnu zbumjenost čitatelja. Riječ *ploča*, premda se može shvatiti i doslovno, vjerojatno sinegdohalno označava pod, ali u suvremenome je prijevodu zbumjujuća. Na *Hrvatskome jezičnom portalu* kao prvo se značenje pojavljuje *plosnati komad ravne površine*, ali uz kolokacije u kojima je uvijek naveden pridjev, što olakšava takvo tumačenje: *kamena ploča, drvena ploča, metalna ploča*. *Školski rječnik* kao prvo značenje donosi značenje koje se još više udaljava od Marulićeva konteksta: *četvrtasti predmet male debljine*.

Uporabom sintagme *karahu se svadajući se* u suvremenome se jeziku dobiva pleonastičan izraz koji u mlađim čitateljima budi i drukčije konotacije zbog u mlađim generacijama prevladavajućega vulgarnog značenja riječi *karati* se premda je na *Hrvatskome jezičnom portalu* još uvijek značenje isključivo *upićivati prijekore; koriti, prekoravati te svadati se*, potonje pritom navedeno kao regionalno.

Mladoga čitatelja može zbuniti i uporaba arhaičnoga i regionalnoga te stilski obilježenoga priloga *nauznak*, koji se i na *Hrvatskome jezičnom portalu* označava kao regionalan, pa zasigurno nije poznat mnogim učenicima srednjih škola.

U nastavku donosimo primjer nastavnoga listića koji se može rabiti tijekom rada na dvama ulomcima koje smo prethodno analizirali.

Zadatci za analizu

Marulićeva *Judita* i Grčićev prepjev – opis pijanstva

1. Sažmi sadržaj ulomka u jednu smislenu jednostavnu rečenicu koja se sastoji od najviše pet riječi. Usporedi svoju uporabu jezika u sažetku s Marulićevom uporabom jezika u ulomku. Kojim se sve postupcima Marulić služi da bi oblikovao svoj prikaz?
2. Označi u prepjevu riječi kojima ne razumiješ značenje. Argumentiraj smatraš li uporabu takvih riječi u prepjevu na suvremenim jezik opravdanom.
3. Izdvoji što više gramatičkih oblika kojima i Marulić i Grčić postižu dinamičnost svojega opisa. Objasni kako izdvojeni oblici pridonose dojmu dinamičnosti.
4. Izdvoji iz Marulićeva teksta što više stilskih postupaka. Objasni kojim se leksičkim i gramatičkim pojavama ostvaruju ti postupci.
5. Pretpostavi zašto Marulić, koji je kršćanski moralistički pisac, toliko pozornosti posvećuje opisu pijanstva. Razmisli koga pritom prikazuje i što svojim prikazom postiže.

Nastavni listić II. Zadatci uz ulomke koji prikazuju pijanstvo asirskih vojnika

3. Zaključak

U radu smo na dvama odabranim ulomcima prikazali odnos između Marulićeva izvornika i Grčićeva prepjeva. Grčić nastoji naslijedovati duh starine i prenijeti patinu starijega razdoblja i u svojem prepjevu. Tu namjeru ističe i u popratnim napomenama prvoga izdanja svojega teksta. Međutim, učinak sredstava kojima se služi nije uvijek ujednačen. Kad preuzima arhaizme i umeće ih u svoj prijevod, stvara nove zapreke u recepciji, osobito među mlađim čitateljima. Nasuprot tomu, kad gomila iz perspektive suvremenoga hrvatskog jezika arhaičnije glagolske oblike, kao što su aorist i imperfekt, ostvaruje dojam starine, a pritom ne otežava razumijevanje. Grčićev prijevod nudi višestruke metodičke mogućnosti za uporabu u nastavi. On može poslužiti kao svojevrstan most za prilazak samoj jezgri kanona starije hrvatske književnosti te tako može pomoći u njegovovanju vlastitoga kulturnog identiteta te u podizanju svijesti o kulturnome identitetu kao o sastavnici nacionalnoga identiteta. Ako želimo da učenici *Juditu* poštaju i vole, onda je moraju i razumjeti, a Grčićev prepjev to razumijevanje zasigurno može olakšati, osobito ako je rad s njime znanstveno ute-meljen i metodički promišljen.

Literatura

- Blau, Sheridan D., *The Literature Workshop. Teaching Texts and Their Readers*, Heinemann, Portsmouth, 2003.
- Grčić, Marko, Prevodiočeva napomena, U: *Judita*, Izdavačko knjižarska radna organizacija Mladost, Zagreb, 1983., 195–201.
- Kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj* (NN 10/2019)
- https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_10_215.html (pristupljeno: 24. lipnja 2021.)
- Kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik za srednje strukovne škole na razini 4. 2. u Republici Hrvatskoj* (NN 10/2019)
- https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_10_214.html (pristupljeno: 24. lipnja 2021.)
- Listeš, Srećko, *Kompetencijski pristup nastavi Hrvatskoga jezika 2*, Školska knjiga, Zagreb, 2019.
- Marulić, Marko, *Judita*, Izdavačko knjižarska radna organizacija Mladost, Zagreb, 1983.
- Miklošić, Franc, *Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti*, Apud Gulielmum Braumüller, Beč, 1850.
- PISA 2018. – Konceptualni okvir čitalačke pismenosti*, Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja, Zagreb, 2019.
- <https://pisa.ncvvo.hr/konceptualni-okviri/> (pristupljeno: 20. lipnja 2021.)
- Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, Staroslavenski institut, Zagreb, 2000–2018.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1880–1976.
- Slovník jazyka staroslověnského*, Akademia, Prag, 1966–1997.
- Školski rječnik hrvatskoga jezika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje – Školska knjiga, Zagreb, 2012.
- Uloga književnosti u suvremenom obrazovanju, u: *Umjetnost riječi*, sv. 60., br. 1./2., 2016., 101–133.
- Visinko, Karol, *Čitanje. Poučavanje i učenje*, Školska knjiga, Zagreb, 2014.

S u m m a r y

TWO FACES OF JUDITA – MARULI'S ORIGINAL AND GRČI'S ADAPTATION IN CROATIAN LANGUAGE TEACHING

In contemporary discussions about teaching literature to high school students within the subject Croatian language, which emphasized the importance of developing the young reader, the question whether the canonical works of older Croatian literature in the original form should be read, analyzed and interpreted was often raised. As a part of the discussion, not only the communicative and functional approach to the processing of language content was often promoted, but also the integration approach, which would as often as possible connect the traditionally strictly separated teaching of language, literature and communication. Motivated by these discussions, the paper presents a comparative grammatical analysis of the selected parts of the original of Maruli's *Judita* and the translation of the epic into modern Croatian by Marko Grči. This paper has two goals. The first is to describe individual lexical and grammatical features in two texts and explore their stylogeny in two linguistic contexts. The second is – based on the analysis – to process the selected passages as possible linguodidactic templates for high school students.

Keywords: Marko Maruli, *Judita*, Marko Grči, adaptation

Zdravka Skok
izvorni znanstveni rad

**SEMANTIČKA ANALIZA FRAZEMA
U MARULIĆEVOJ *JUDITI***

S a ž e t a k

Hrvatska se frazeološka istraživanja, kao dio leksikoloških, pojavljuju tek krajem prošloga stoljeća, uglavnom se temeljeći na korpusu frazema određenoga idioma. Rijetki su radovi u kojima se književna djela analiziraju frazeološki. Marulićeva *Judita* predmet je brojnih radova u kontekstu starije hrvatske književnosti ili pak povijesti hrvatskoga jezika, međutim frazeoloških analiza toga djela, izuzev Moguševih, gotovo da i nema. Ovim se radom nastoji doprinijeti istraživanju frazeologija književnih djela u okviru njihovih lingvostilističkih interpretacija. Frazem se kao osnovna frazeološka jedinica proučava struktorno, sintaktički i semantički. Struktorna analiza frazema podrazumijeva njegov gramatički sastav, sintaktička određuje ulogu frazema u gramatičkom ustrojstvu rečenice, dok se semantička analiza odnosi na preispitivanje značenja frazema s obzirom na njegove sastavnice ili pak konceptualno. U ovom se radu frazemi analiziraju semantički, s obzirom na sastavnice te se uspoređuju sa suvremenim hrvatskim frazemima.

Ključne riječi: frazem, semantička analiza, *Judita*, Marko Marulić

1. Uvod

U ovih pola stoljeća otkako je Marulićeva *Judita* objavljena, o njoj je napisano toliko radova da s pravom proučavanje Marulićeva djela poprima status znanstvene discipline *marulologije*.¹ *Judita* je kao književni lik i kao književno djelo analizirana od biblijske priče preko antičkih epskih odlika i srednjovjekovnih kršćanskih motiva pa

¹ Usp. Lahorka Plejić, Posveta Judite. *Colloquia Maruliana*, VII. 1998: 139–144.

do petrarkističkih opisa ljepote te renesansne junakinje. Budući da *Judita* predstavlja začetak hrvatskoga književnog jezika kao proces pretvorbe splitske čakavštine u književni jezik,² brojne se studije bave jezičnim analizama toga teksta na svim lingvističkim razinama, a ponajviše na leksičkoj.³

Tek pedesetih godina prošloga stoljeća pojavljuje se lingvistička disciplina frazeologija, koja se uglavnom razvija kao dio leksikologije i više je usmjerena k frazeološkim opisima različitih hrvatskih idioma. Stoga je razumljivo da još uvijek nedostaju frazeološke interpretacije hrvatskih književnih tekstova, kako suvremenih tako i tekstova starije hrvatske književnosti. Prikaz frazema u Marulićevoj *Judit* dao je samo Milan Moguš (O Marulićevoj frazeologiji u *Colloquia Maruliana* 3, 1994: 133–138), a frazeološkim opisima tekstova starije hrvatske književnosti bavili su se Antica Menac (Frazeologija Hektorovićeva *Ribanja i ribarskog prigovaranja*, *Senjski zbornik* 18, 1991: 101–107; *Hrvatska frazeologija*, Zagreb, Knjigra, 2007.), Ljiljana Kolenić (Frazeologija u Kanižlićevim *Molitvenicima*, *Fluminensia*, god. 5., 1993: 159–162) i Martina Kramarić (Frazemi u Gospinim plačevima na starohrvatskome jeziku, *Raspisce Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje* 37/1, 2011: 73–100).

Ovim će se radom Marulićeva *Judita* prikazati tek u jednom aspektu frazeoloških prikaza – semantičkoj analizi frazema.

2. Frazem kao frazeološka jedinica

Iako se uz termin *frazem* u svjetskoj literaturi spominjalo i drugih termina⁴, u hrvatskoj je frazeologiji termin *frazem* ustaljen kao temeljna frazeološka jedinica. Hrvatski se frazeolozi⁵ slažu da su relevantna obilježja frazema – čvrsta struktura, ustaljenost,

² Usp. Mirko Tomasović. *Judita Marka Marulića*. Zagreb: Školska knjiga. 1994: 43–48.

³ Vidi: Josip Vončina. Kompletan čestotni rječnik u proučavanju Marulićeve *Judite*. *Senjski zbornik*. Vol. 18. No. 1. 1991: 159–166.; Branimir Glavičić. O Marulićevom figurativnom izražavanju. *Colloquia Maruliana* Vol. 5, No. 1996: 13–18; Mirko Tomasović. Marulićeva troježnost. *Colloquia Maruliana* V, 1996: 5–10. Milan Moguš. Marko Marulić – otac hrvatske književnosti (o tropletu Marulićeva hrvatskoga jezika). *Colloquia Maruliana* XI. 2002: 15–20.; Iva Lukežić. Čitanja glagolskih oblika s nepromjenjivim dočetkom u Marulićevoj *Judit*. *Čakavska rič* XXX. 2002: 375–427.; Jela Maresić. O leksiku Marulićeve *Judite*. *Filologija* 41. 2003: 103–112.; Žarko Muljačić. U potrazi za starijim hrvatskim pseudoarabizmima. *Suvremena lingvistika* Vol. 64, No. 2. 2007: str. 159–178.

⁴ Vidi Antica Menac. *O strukturi frazeologizma*. Jezik XVIII/1. 1971: 1–4.; Radmila Lazarević. *Frazeološke sintagme u italijanskom i srpskom jeziku*. Magisterski rad. Beograd: Filološki fakultet. 2007. Jasna Novak Milić. *Oko, uho i nos u hrvatskim i švedskim frazemima*. Semantika prirodnog jezika i metatezik semantike. Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primjenjenu lingvistiku. 2005: 535–549.

⁵ Antica Menac, Mira Menac-Mihalić, Josip Matešić, Željka Fink Arsovski.

sintaktička uloga, desemantizacija te ekspresivnost. Međutim, postavlja se pitanje frazema u širem smislu i frazema u užem smislu. Naime, u posljednje se vrijeme provode i paremiološka istraživanja,⁶ još uvijek kao dio frazeoloških, gdje se paremija tumači kao vrsta frazema. Isto tako, frazeološkom se vrstom smatraju i kolokacije iako postoje tumačenja razlika s frazemima.⁷ Frazemi se određenih idioma najčešće opisuju u širem smislu, uključujući i paremiju i kolokaciju.

U ovome će se radu prikazati frazemi u užem smislu, odnosno uputit će se na razliku frazema i kolokacije te frazema i paremije.

Frazemi se redovito analiziraju strukturno, sintaktički te semantički. Strukturna analiza frazema bavi se njegovom formalnom stranom: opsegom frazema, leksičkim sastavom te određivanjem sintaktički glavne komponente.⁸ Prema opsegu frazem se dijeli na fonetsku riječ, sintagmu (svezu riječi) i rečenicu. Sintaktička se analiza frazema redovito dovodi u vezu s kategorijalnim značenjem koje ima određenu sintaktičku ulogu, a često se podudara sa strukturnim aspektom.⁹ Semantička pak analiza frazema podrazumijeva analizu frazeološkoga značenja, njegovu motivaciju te konceptualnu analizu. U ovome se radu frazemi opisuju semantički, prema temeljnoj sastavniči. Cilj je usporediti Marulićeve frazeme sa suvremenima, prema suvremenim frazeološkim rječnicima.¹⁰

3. Semantička analiza frazema

Jedno od temeljnih obilježja frazema jest njegova desemantizacija, semantičko preoblikovanje, odnosno – metafora. U Marulićevu osebujnom slikovitom stilskom izričaju priličan je izazov bio odrediti što jest frazem, a što je samo metafora (ili usporedba). Potvrđeni frazemi imaju svoje ekvivalente u suvremenom hrvatskom jeziku, a ustaljenost Marulićevih frazema mogla bi se potvrditi usporedbom s drugim renesansnim tekstovima, što je izvrsna motivacija za neko daljnje istraživanje.

⁶ Vidi Željka Matulina. Paremija u hrvatskom i njemačkom televizijskom programu. *Fluminensia*. 17. 2005: 67–84.

⁷ Vidi Murica Stojić. Kolokacije – teorijska razmatranja i primjena u praksi. *Fluminensia*. 22. 2010: 111–125.

⁸ Vidi Željka Fink-Arsovski. *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb: FF press. 2003.

⁹ Ibid, str. 9.

¹⁰ Josip Matešić. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga. 1982., Antica Menac. Željka Fink Arsovski. Radomir Venturin. Hrvatski frazeološki rječnik. Zagreb: Ljevak. 2014., Mira Menac-Mihalić, Antica Menac. *Frazeologija splitskoga govora s rječnicima*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. 2011.

3. 1. Semantički opis frazema prema imeničnim sastavnicama¹¹

3.1.1. *Dim*

Moguš bilježi dva frazema sa sastavnicom *dim*: *zgasiti dim* (*Po njoj da zgasí dim Oloferna ljuta 1960*)¹² u značenju »umiriti, svladati« te frazem *prostarti dim* (*Biše prostrto dim da zajme svitom svim 1574–1575*)¹³ u značenju »razmetnuti se«. Suvremeni rječnici ne donose potvrdu toga frazema, no leksem *dim* u suvremenoj je hrvatskoj frazeologiji zamijenjen leksemom *vatra*, tako u Matešića nailazimo na primjere frazema *dizati vatrū* u značenju »žestiti se, prepirati se, grditi« te frazem *gasiti vatrū slamom* u značenju »još jače raspaljivati, pogoršavati već ionako lošu situaciju«.¹⁴ Menac, Arsovski, Venturin¹⁵ bilježe frazem *potpiriti/potpirivati (raspiriti/raspirivati) vatrū* u značenju »obnoviti/obnavljati (pojačati/pojačavati) nesuglasice (neprijateljstva), izazvati/izazivati sukobe (nesuglasice)«.¹⁶ Navedeni suvremeni frazemi semantički, dakako, u svojstvu antonima, odgovaraju Marulićevim frazemima. Upravo tako Stamać¹⁷ u svojoj metaforizaciji Judite Holofernove lik prikazuje shemom A – vojskovođa : B – mrtvac odrubljene glave = C – vatra : D – dim. Na taj način motivi vatre i dima metaforički prikazuju Holofernou snagu, ali i njegov poraz, odnosno metonimijski su povezani s relacijom odvijanja fabule.

3.1.2. *Garlo*

Sa sastavnicom *garlo*, prema Mogušu, tri su frazema: *dati se garlu* u značenju »odati se piću« (*Toj su bili naučeni filozofi da garlu se daše B1466*)¹⁸, *dati garlu*,¹⁹ značenja »popiti« (*kad ga obali jakost vina ko garlu da 1438*)²⁰, *dati garlu vlast* značenja »biti proždrljiv« (*Jer davši garlu vlast pri voli požriti od zdile jedne mast ner sve to*

¹¹ Frazemi su poredani prema sastavnicama abecednim redom i navedeni u: Milan Moguš. *Rječnik Marulićeve Judite*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje. Zagreb. 2001.

¹² Ibid, str. 47.

¹³ Ibid, str. 47.

¹⁴ Josip Matešić, op.cit., str. 735.

¹⁵ U dalnjem tekstu MAV.

¹⁶ MAV, op.cit., str. 651.

¹⁷ Usp. Ante Stamać. *Metaforika vatre u Juditi. Marko Marulić – latinski pisac*. Književni krug Split Marulianum. 2004.

¹⁸ Milan Moguš, op. cit., str. 61.

¹⁹ Moguš navodi da je refleksivne glagole u frazemima bilježio zasebno jer oni uvelike mijenjaju značenje frazema, što dokazuje i navedeni frazem.

²⁰ Milan Moguš, op. cit., str. 61.

*imiti 1443–1444).*²¹ Nijedan od tih frazema nema svoj ekvivalent u suvremenom hrvatskom jeziku. Samo Matešić bilježi frazem *napiti sel/najesti se do grla*²² u značenju »mnogo se napiti/najesti« koji bi mogao odgovarati semantičkom talogu navedenih Marulićevih frazema. Razmatrajući stupanj desemantizacije navedenih frazema, mogli bismo zaključiti da potpunoj desemantizaciji podliježe frazem *dati garlu vlast*, dok su frazemi *dati se garlu* i *dati garlu* djelomično desemantizirani jer se u značenju frazema očuvalo denotativno značenje leksema *dati*. Uz leksem *dati*²³ Moguš bilježi brojne sveze riječi, vrlo bliske frazemima, npr. *dati hvalu*²⁴ u značenju »izreći hvalu«, *ne dati napast*²⁵ u značenju »ne uvesti u napast«, *dati ranu*²⁶ u značenju »raniti«, *dati van*²⁷ u značenju »izvaditi«, koje smatramo kolokacijama jer imaju vrlo nizak stupanj desemantizacije.

3.1.3. Glas

I uz sastavnicu *glas*, prema Mogušu, postoje tri frazema: *uzdvignuti glas*, u značenju »reći svoje misli« (*Uzdvigni odzdola glas moj k nebu gori 17*)²⁸, *glas prostri se široko*, značenja »priča se nadaleko« (*glas dili mojih prostri se široko 52*)²⁹, *zgubiti glas* u značenju »izgubiti ugled« (*Zgubi svoj glas i čas kad ga razbiše 34*)³⁰. Sva tri frazema imaju svoje ekvivalente u suvremenim frazeološkim rječnicima. Matešić bilježi frazeme *dizati, dići glas*³¹ u značenju »odlučno izreći svoje mišljenje«, *pronositi, pronijeti glas*³² u značenju »razglasavati, razglasiti« te frazem *izgubiti dobar glas*³³ u značenju »izgubiti ugled u javnom životu«. U rječniku MAV zabilježeni su frazemi *dići glas*³⁴ u značenju »javno se izjasniti«, frazem *širi se glas*³⁵ u značenju »govoriti se što o kome« te frazem

²¹ Milan Moguš, op. cit., str. 61. Zanimljivo je da se u suvremenim prepjevima Judite (Grčićev iz 1983., Kolumbićev iz 2001.) taj frazem ne prevodi, samo se imenica *garlo* zbog fonološke promjene slogotvornog r mijenja u *grlo*.

²² Josip Matešić, op. cit., str. 170.

²³ Slična je i sastavnica leksem *biti: biti nad, biti uzdan, biti slovući*.

²⁴ Milan Moguš, op. cit., str. 43.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ Milan Moguš, op. cit., str. 63.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Josip Matešić, op. cit., str. 131.

³² Ibid., str. 133.

³³ Ibid., str. 132.

³⁴ MAV, op. cit., str. 133.

³⁵ Ibid., str. 135.

*izgubiti glas*³⁶ u značenju »izgubiti ugled«. Uz sastavnicu *glas* Menac-Mihalić i Menac bilježe samo frazem *izgubit dobar glas* u značenju »izgubiti prijašnji ugled«.³⁷ Međutim, semantičke ekvivalentne možemo uočiti i u konceptima ili pak uz druge sastavnice. Tako Menac-Mihalić i Menac u konceptu pričanja bilježe frazem *razglasit na sva justa*³⁸ sa sastavnicom *justa* koji bi kao bliskoznačnica mogao odgovarati Marulićevu frazemu *glas se prostri široko*, dok Marulićev frazem *uzdvignuti glas* nema potvrdu u navedenom frazeološkom rječniku splitskoga govora.³⁹

3.1.4. *Glava*

Prema Chevalieru i Gheerbrantu⁴⁰ »glava je simbol snage aktivnog principa koji uključuje nadmoć u upravljanju, naređivanju i prosvjetljenju, a motiv odsjećene glave simbolizira protivnikovu ratničku snagu i vrijednost«. Upravo je to središnji motiv *Judite* kojim se prikazuje hrabrost jedne udovice i pobjeda nad moćnim vojskovođom Holofernom. Marulić ga prikazuje usporedbom *Prostri se tuj nebog, prez glave, kako panj (1577)*⁴¹.

Sa sastavnicom *glava* u značenju »odrubiti glavu« Marulić spominje frazem *sni-miti glavu* (*Još je dika s timi i onoj ka Sibi / svitom svojim snimi glavu kako ribi 1871*)⁴², koji nema potvrdu u suvremenim frazeološkim rječnicima. Frazem pak *dvići glavu* sa značenjem »uzoholiti se« (*Dvigši glavu vojske ste vodili 1924*)⁴³ ima potvrdu u Matešića – *dizati, dici glavu* u značenju »pokazivati se, osmjeliti se, ohrabriti se, uzoholiti«⁴⁴ i u rječniku MAV – *uzdignite glave (čela)* sa značenjem »ponosno, samosvjesno, smjelo«.⁴⁵

Menac-Mihalić i Menac ne navode ekvivalentne frazeme, ali u konceptu oholosti pronalazimo frazem sa sastavnicom *nos – ič s noson do neba*⁴⁶ koji bi u semantičkom aspektu mogao odgovarati Marulićevu frazemu *dvići glavu*.

³⁶ Ibid., str. 134.

³⁷ Menac-Mihalić, Menac, op. cit., str. 64.

³⁸ Ibid., str. 76.

³⁹ Menac-Mihalić i Menac semantički frazem izricanja svojih misli spominju u konceptu »reći – reč (sve) do u rič.«

⁴⁰ Usp. Jean Chevalier. Alain Gheerbrant. *Rječnik simbola*. Zagreb: Mladost. 1994.

⁴¹ Marko Marulić, Judita. Zagreb: Matica hrvatska. 1998: 139.

⁴² Milan Moguš, op. cit., str. 64.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Josip Matešić, op. cit., str. 35.

⁴⁵ MAV, op. cit., str. 149.

⁴⁶ Mira Menac-Mihalić, Antica Menac, op. cit., str. 113.

3.1.5. *Hip*

Praslavenski leksem *xyp*⁴⁷ u Marulićevu vrijeme zamjenjuje današnju riječ *čas, trenutak*. Iako Moguš izraz *hip još ne posta* (*Jer hip još ne posta, posiče i drivje 342*)⁴⁸ ne smatra frazemom, Grčić⁴⁹ je taj izraz prepjevao suvremenim frazemom *ne časeći časa*, koji je potvrđen u svim suvremenim rječnicima. Matešić bilježi frazem *ne časeći časa* u značenju »ne oklijevati, raditi što je moguće brže/odma.«⁵⁰, kod MAV je zabilježen frazem *ne časiti [ni] časa* u značenju »ne gubiti vrijeme, ne oklijevati, obaviti sve najvećom mogućom brzinom«, dok kod Menac-Mihalić i Menac taj frazem nije potvrđen. Da je Marulićev izraz *hip još ne posta* frazem, potvrđuje njegova rečenična struktura, desemantizacija, ekspresivnost. Ustaljenost pak frazema mogla bi se utvrditi kad bi se provela frazeološka analiza i drugih djela Marulićevih suvremenika, u protivnom, moguće je da taj izraz tek jedna od mnogih metafora osebujnoga Marulićeva stilskog izričaja.

3.1.6. *Jazik*

Uloga jezika u komunikaciji motivira značenje frazema sa sastavnicom *jezik*. Sa sastavnicom *jazik* u *Juditiji* se spominje frazem *rič jazik prikošaše* (*Rič, ku potopara, jazik prikošaše 1514*)⁵¹, koji ima ekvivalente u svim suvremenim frazeološkim rječnicima: Matešić bilježi frazem *ugristi se za jezik*⁵² u značenju »prestati govoriti, zašutjeti«, a u rječniku MAV zabilježen je frazem *pregristi jezik*⁵³ u značenju »reći što i odmah se pokajati, sustegnuti se od dalnjeg govora«. Menac-Mihalić i Menac u splitskom govoru bilježe frazem *ugrist se za jezik*⁵⁴ i navode značenje »naglo prestati govoriti, požaliti zbog izgovorenog«. U kontekstu koncepta govorenja i komunikacije tim frazemima možemo pridružiti i frazem sa sastavnicom *usta*. Premda Moguš ne navodi nijedan Marulićev frazem sa sastavnicom *usta*, ipak bismo u izrazu *ku vazda hvalite dilom, tu pohvalite i ustmi*⁵⁵ (uvod) analogijom s frazemom *falit na sva justa koga*⁵⁶ u

⁴⁷ Vladimir Anić i dr. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber. 2004., str. 107.

⁴⁸ Milan Moguš., op cit., str. 72.

⁴⁹ Marko Marulić, Judita. Zagreb: Mladost. 1983: 37.

⁵⁰ Josip Matešić, op. cit., str. 60.

⁵¹ Iako Moguš (op. cit., str. 87.) taj izraz ne označuje frazemom smatrujući leksem *jazik* jezičnim sustavom, a ne organom govora, analogijom sa suvremenim frazemima zaključujemo da je ipak riječ o frazemu.

⁵² Josip Matešić, op. cit., str. 221.

⁵³ MAV, op. cit., str. 198.

⁵⁴ Mira Menac-Mihalić, Antica Menac, op. cit., str. 76.

⁵⁵ Milan Moguš, op. cit., str. 312.

⁵⁶ Mira Menac-Mihalić, Antica Menac, op. cit., str. 76.

značenju »svima jako hvaliti *koga*« zabilježenim kod Menac-Mihalić i Menac, mogli utvrditi da je i Marulić rabio frazem *hvaliti ustmi* koji se u semantičkom talogu podudara s frazemom splitskoga govora.

3.1.7. *Karv*

U Marulićevu su tekstu dva frazema sa sastavnicom *karv*: *prez karvi* (*zemlju zlatu situ dat nam će prez karvi* 1342)⁵⁷ u značenju »bez bitke« i *ne ostati karvi* (*Ne osta karv u njih* 1764)⁵⁸ u značenju »ostati bez kapi krvi, problijedjeti«. U Matešića i u MAV zabilježen je poliseman frazem *bez kapi krvi*⁵⁹ (uz sastavnicu *kap*) koji semantički sjedinjuje oba Marulićeva frazema. I Menac-Mihalić i Menac također bilježe frazem *kapi krvi nema u kome* u značenju »slab je tko, blijed, bolesnoga izgleda«.⁶⁰

3.1.8. *Kolino*

Koljeno je simbol čovjekove tjelesne snage, autoriteta, društvene moći.⁶¹ Svijanje koljena predstavlja čovjekovu fizičku slabost ili poniženje, dok padanje na koljena redovito predstavlja pokornost, poraz.⁶² Klečanjem pred kim iskazuje se poštovanje i odanost. Upravo se u tom značenju spominju frazemi sa sastavnicom *kolino* u Marulićevoj *Juditiji*: *pasti na kolinu* (*Svaki svu kapinu sa glave snimiše / ter, pad na kolinu, dvorno zahvališe* 127–128)⁶³, *prignuti kolino* (*Dvigši obi ruci, a prignuv kolina / klanjahu se puci hvaleć Gospodina* 2034–2035)⁶⁴, *kolinmi obimi poklek* (*kolinmi obimi poklek, skut cjeliva* 1301)⁶⁵ u značenju »kleknuti«. Bliskoznačni su frazemi zabilježeni i u svim suvremenim rječnicima. Matešić bilježi frazem *baciti se pred kim na koljena* u značenju »pokoriti se, moliti od koga kakvu milos.«⁶⁶, u MAV zabilježen je frazem *pasti/padati na koljena*⁶⁷ u značenju »pokoriti se/pokoravati se komu, pokleknuti

⁵⁷ Milan Moguš, op. cit., str. 95.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Josip Matešić, op. cit., str. 229; MAV, op. cit., str. 207.

⁶⁰ Mira Menac-Mihalić, Antica Menac, op. cit., str. 79.

⁶¹ Usp. Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, op. cit., str. 268.

⁶² Usp. Barbara Kovačević. *Hrvatski frazemi od glave do pete*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jekoslovlje. 2012: 119.

⁶³ Milan Moguš, op. cit., str. 102.

⁶⁴ Marko Marulić, op. cit., 1998: 156.

⁶⁵ Marko Marulić, op. cit., 1983: 131.

⁶⁶ Josip Matešić, op. cit., str. 251.

⁶⁷ MAV, op. cit., str. 226.

pred kim», a Menac-Mihalić i Menac bilježe frazem *past na kolina {pred kin}* u značenju »kleknut.«⁶⁸.

3.1.9. Mač/meč

Mač je simbol vojničkoga poziva, vrline, neustrašivosti, snage, simbol svjetlosti i bljeska, u renesansnoj umjetnosti predočuje slavu, pobjedu, pravdu.⁶⁹ Moguš bilježi dva frazema s tom sastavnicom: *obratiti pod mač* (*Kada mi vas njih zbor obratimo pod mač 663*)⁷⁰ u značenju »posjeći« i frazem *meča biti prost* (*Hitrost Amona prihini, ki meča ne bi prost dlij sile ku čini 1134–1135*)⁷¹ u značenju biti »oslobođen smaknuća«. Samo Matešić bilježi frazem *stavlјati koga pod mač* u značenju »naoružavati koga, ubijati koga«.⁷²

3.1.10. Noga

Još jedna somatska sastavnica frazema jest *noga*. Noga je organ hoda i simbol društvene povezanosti, zbližavanja.⁷³ U Marulićevoj *Juditiji* ta se sastavnica pojavljuje u sedam frazema: *ne dati nogam pokoj* (*Ne dav nogam pokoj, projdoše vas okol 1585*)⁷⁴ u značenju »ne zaustavljati se«, *poskisti pod noge* (*Slobodno naprite, jer pod noge vaše / Bog njimi poskite, dat jim će zle paše 1702–1703*)⁷⁵ u značenju »staviti pod vlast«, *postaviti pod nogu* (*Razlog pod nogu postavi nerazbor 619*)⁷⁶ u značenju »pogaziti«, *stati na noge* (*Oloferne stati na noge prejedva mogaše 1501–1502*)⁷⁷ u značenju »ustati«, *sterati nogu* (*I k tomu nadadu karzno na kom nogu steriše 2043–2044*)⁷⁸ u značenju »hodati, koračati«, *svijati nogami* (*Tuj čete sada vi raztirat, da svija nogami kud ne vi 1708–1709*)⁷⁹ u značenju »bježati«, *ustati na nogu* (*Zatoj imiše mar, ustav se na nogu, / da skupe puka bar u svu sinagogu 767–768*) u značenju »dignuti se«.⁸⁰ Na temelju navedenih frazema vidimo da se frazemi sa sastavnicom *noga* u Marulićevoj *Juditiji* uglavnom uklapaju u koncepte hodanja, trčanja, stajanja, što znači da nemaju visok

⁶⁸ Mira Mena-Mihalić, Antica Menac, op. cit., str. 83.

⁶⁹ Usp. Jean Chevalier i Alain Gheerbrant, op. cit., str. 373.

⁷⁰ Milan Moguš, op. cit., str. 116.

⁷¹ Milan Moguš, op. cit., str. 119.

⁷² Josip Matešić, op. cit., str. 325.

⁷³ Usp. Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, op. cit., str. 433.

⁷⁴ Milan Moguš, op. cit., str. 149.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Milan Moguš, op. cit., str. 150.

⁸⁰ Ibid.

stupanj desemantizacije. U suvremenim frazeološkim priručnicima samo kod Matešića nalazimo ekvivalentan frazem *pasti pod čije noge* u značenju »potpasti pod čiju vlast«.⁸¹ Marulićevi frazemi *stati na noge* i *ustati na nogu* značenjski su vrlo bliski, gotovo tek denotativnoga značenja te nemaju ekvivalente u suvremenoj frazeologiji. U Matešića, u MAV te Menac frazem *stati na noge* nosi značenje »ojačati, osamostaliti se«.⁸² Prema tome, postavlja se pitanje jesu li izrazi *stati na noge* i *ustati na nogu* u Marulićevu tekstu doista frazemi ili tek kolokacije.

3.1.11. *Oko*

Oko je simbol spoznaje, opažanja.⁸³ Iako Moguš ne bilježi frazeme sa sastavnicom *oko*, ipak navodimo nekoliko izraza koji imaju sva obilježja frazema: *očimi mojima obazrih* (*Ja vami hrabrimi sve sebi podložih / ča godir očimi mojima obazrih 50*)⁸⁴ u značenju »predočiti, spoznati«, *zavratiti očima* (*i od toke garsti zavrati očima 537*)⁸⁵ u značenju »gnušati se«. Ekvivalentni su frazemi *gledati* (*vidjeti*) što svojim [rođenim (vlastitim)] *očima (na svoje oči)*⁸⁶ u značenju »doživjeti što« te *kolutati* (*prevrtati*) *očima* u značenju »snebivati se, čuditi se«.⁸⁷ U suvremenoj se frazeologiji motiv oka spominje i u konceptu smrti, npr. *sklopiti oči* u značenju »umrijeti, zaspavati«,⁸⁸ dok u Marulića pronalazimo frazem toga značenja, ali sa sastavnicom *obarv*, *spustiti obarv* (*Tako t' zgibe junak, tako spusti obarv 1572*).⁸⁹

3.1.12. *Pleće*

Moguš spominje dva frazema sa sastavnicom *pleće*: *dati pleća* (*Mnju, ti bi uzdarhtal despot, car i sultan, / tere bi pleća dal, meč ne podarvši van 307–308*) i *obratiti pleće* (»*Tko je*«, *riše*, »*ov pas ki vo mni da ne će / puk oni, zgledav nas, obratiti pleće*«?)⁹⁰ u istom značenju – »okrenuti leđa, pobjeći«. I danas su aktualni frazemi toga značenja

⁸¹ Josip Matešić, op. cit., str. 385.

⁸² Vidi Josip Matešić, op. cit, str. 387.; MAV, op. cit., str. 369.; Menac-Mihalić, Menac, op. cit., str. 112.

⁸³ Vidi Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, op. cit., str. 450–453.

⁸⁴ Marko Marulić, op. cit., 1983: 88.

⁸⁵ Marko Marulić, op. cit., 1983: 105.

⁸⁶ Josip Matešić, op. cit., str. 414., vidi i u MAV, op. cit., str. 395.

⁸⁷ MAV, op. cit., str. 390, vidi i Matešić, J., op. cit., str. 421.

⁸⁸ Vidi Josip Matešić, op. cit., str. 422.; MAV, op. cit., str. 396.; Menac-Mihalić, Menac, op. cit., str. 117.

⁸⁹ Marko Marulić, op. cit., 1983: 141.

⁹⁰ Milan Moguš, op. cit., str. 186.

– *okrenutil okretati leđa komu, čemu u pobližem značenju »napustiti/napuštati koga, iznevjeriti/iznevjeravati koga, što«.*⁹¹ U suvremenoj se frazeologiji motiv pleća odnosno leđa često upotrebljava u konceptima nošenja tereta, teških situacija, pa su u tom kontekstu zabilježeni frazemi splitskoga govornog područja – *iznit na svojin plećiman šta, past na pleća komu, pod čijin plećiman, podmetnit/podmećat svoja pleća.*⁹²

3.1.13. *Rič*

Riječ se redovito povezuje s govorom, jezikom, ali i s razumom i mudrošću.⁹³ O povezanosti riječi s komunikacijom već je bilo govora u ovom radu⁹⁴, a ovdje ćemo motiv riječi prikazati u kontekstu Juditine mudrosti. Moguš bilježi nekoliko zanimljivih frazema sa sastavnicom *rič*: *rič opera* (*Besidom bisernom, Oloferne reče, l i ričju opernom sartce mi opteće 1324–1325*)⁹⁵, u značenju »lepršave, valjane riječi«, *rič poskitati* (*Ni ka rič poskita slaje kad govor, l iz ust joj urešita kad jih otvori 1318–1319*)⁹⁶ u značenju »izgovarati riječ, upućivati riječ«, *motati riči* (*Takoj riči mota Judita vesela 1397*)⁹⁷ u značenju »obmanjivati«. U Matešića pronalazimo frazem *krilata riječ*⁹⁸ u značenju »duhovita izreka« koji bi mogao odgovarati Marulićevu frazemu, dok u MAV i u rječniku suvremene splitske frazeologije ne pronalazimo ekvivalentne frazeme. Frazem s niskim stupnjem desemantizacije *rič poskitati* nema ekvivalentne u suvremenim frazeološkim priručnicima, dok bismo frazemu *motati riči* mogli pridružiti Matešićev frazem *lijepo rijeći* u značenju »prazna obećanja, obman«⁹⁹ te frazem *prazne (puste) riječi* u značenju »laskave izjave koje ne obvezuju, lažna obećanj«¹⁰⁰ ili pak frazeme MAV *lak na rijećima* u značenju »koji se lako izražava ne udubljujući se u tematiku, ili koji olako daje obećanj«¹⁰¹ te frazem *prazne (puke, puste) riči* u značenju »rijecici koje ne obvezuju, neozbiljne (neodgovorne, besadržajne) izjave, lažna obećanj«¹⁰² koji pronalazimo i u suvremenoj splitskoj frazeologiji.¹⁰³

⁹¹ MAV, op. cit., str. 283., vidi i Josip Matešić, op. cit., str. 308.

⁹² Vidi Mira Menac-Mihalić, Antica Menac, op. cit., str. 127.

⁹³ Vidi Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, str. 561.

⁹⁴ Vidi Jazik 3. 6.

⁹⁵ Milan Moguš, op. cit., str. 235.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Josip Matešić, op. cit., str. 571.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid, str. 573.

¹⁰¹ MAV, op., cit., str. 498.

¹⁰² Ibid, str. 499.

¹⁰³ Vidi Mira Menac-Mihalić, Antica Menac, op. cit. str. 137.

3.1.14. *Rog*

Rog je simbol snage, muške moći.¹⁰⁴ Prema Mogušu, u Marulića pronalazimo frazeme: *dvići rog* (*Vele dvigoste rog, roke take upram k Bogu, ki je svemog 935–936*) u značenju »uzoholiti se«, *dvići rog na koga* (*Ni to bilo ne bi, ako naš on Bog / kino je na nebi, ne dvigal na njih rog 1280–1281*) u značenju »naljutiti se na koga« te *žgati rog na koga* (*Tako žegući rog na njega marmnjahu 637*) u značenju »narogušiti se«. U sličnom značenju zabilježen je i frazem suvremene frazeologije – *dizati, dići (pokazivati, pokazati) rogove (roge)* u značenju »biti/postati ratoboran, buniti se, pobuniti se«.¹⁰⁵

3.1.15. *Ruka*

Ruka je simbol snage, vlasti, zaštite.¹⁰⁶ Rukama se blagoslivlja, zahtijeva, poziva, prijeti, zabranjuje. Desna ruka simbol je racionalnoga, svjesnoga i logičnoga, a lijeva – slabosti, raspada, smrti. U hrvatskoj frazeologiji tom se čestom somatskom sastavnicom konceptualiziraju rad, posjedovanje, sloboda djelovanja, suradnja.¹⁰⁷

Iako Moguš motiv ruku spominje samo u slikovitim Marulićevim metaforama¹⁰⁸ i ne navodi frazeme s tom sastavnicom, ipak pronalazimo frazem *biti u ruci* (*kako ti znaš bolje, u tvoju je ruku 138*) u značenju »posjedovati« koji ima ekvivalent u suvremenoj hrvatskoj frazeologiji: *biti (ležati, nalaziti se) u čijim rukama (u čijoj ruci)* u značenju »biti u čijem posjedu« (Matešić)¹⁰⁹, *u čijim je rukama što* u značenju »ima vlast nad čime tko, ima moć odlučivanja tko« (MAV).¹¹⁰

3.1.16. *Sag*

U istočnjačkoj kulturi sag ima posebnu simboliku, on predstavlja boravište sa svetim značajkama.¹¹¹ U Marulićevu prikazu Nabukodonozorove vladavine sag ima simboliku vlasti, što je vidljivo u frazemima: *uzvući na sag* (*Drago će biti puku, vesel će biti / rusag kad tebe uzvuku na svega svita sag 139–140*) u značenju »uzdignuti na prijestolje«, *siditi na sagu* (*dostojna bi s knezmi na sagu siditi 1093*) u značenju »sje-

¹⁰⁴ Vidi Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, op. cit., str. 563.

¹⁰⁵ Josip Matešić, op. cit., str. 576.

¹⁰⁶ Vidi Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, op. cit., str. 567.

¹⁰⁷ Usp. Barbara Kovačević, op. cit., str. 116.

¹⁰⁸ Vidi Milan Moguš, op. cit., str. 238.

¹⁰⁹ Vidi Josip Matešić, op. cit., str. 581.

¹¹⁰ Vidi MAV, op. cit., str. 517.

¹¹¹ Vidi Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, op. cit., 576.

diti na prijestoljnome mjestu«.¹¹² Ti frazemi nemaju svoje ekvivalente u suvremenoj hrvatskoj frazeologiji.

3.1.17. *Strah*

Motiv straha često se pojavljuje u Marulićevoj Juditi, ali ne kao dio frazeološkoga korpusa, nego u kontekstu Marulićeva slikovitoga izričaja: *strah ih je svih ubil, svi su se pripali 423*¹¹³, *Ter, ki nas sad more, strahov nas obaruj 453*¹¹⁴. Ipak, Moguš navodi dva frazema s tom sastavnicom: *imati strah* (*Umri svako sminje, svak sebi strah ima / videć da saspinje nad glavom je svima 344–345*) u značenju »bojati se«, *staviti u strah* (*(Bog) ruku upravi na smart, koga prita vas svit u strah stavi 1653–1654*) u značenju »prestrašiti«.¹¹⁵ Budući da su navedeni izrazi vrlo niska stupnja desemantizacije, smantramo ih kolokacijama.

3.1.18. *Smart*

Motiv smrti, kao i motiv straha, nalazimo u Marulićevim metaforama i kolokacijama: *smart prijati* (*Bolje ti mu biše u boj smart prijati 1473*) u značenju »poginuti«, *smart zakona* (*Da smarti zakona tarpi s gradskim zborom 678*) u značenju smrtne kazne, *smartju pokopati* (*Smartju jih pokopa, vze njemu popovstvo 1451*) u značenju »usmrтiti«.¹¹⁶

3.1.19. *Uho*

U hrvatskoj je frazeologiji somatska sastavnica *uh*o najviše prisutna u konceptima slušanja. Moguš navodi nekoliko frazema: *stresti uha* (*Judit strese uha 1345*) u značenju »usprotiviti se«, *dvići uši* (*Uši na slišanja dvigoše primaknuv 1609*) u značenju »naćuliti uši«, *uši gori napeti* (*Svak, ki totu staše, uši gori napen, pisan nje slišaše 1968–1969*) u značenju »naćuliti uši, slušati«.¹¹⁷ U suvremenoj se hrvatskoj frazeologiji spominje frazem *naćuliti* (*naperiti, napeti*) *uši* u značenju »pažljivo/napregnuti slušat.«¹¹⁸ te *naćuliti /ćuliti* (*napeti/napinjati*) *uši* u značenju »pozorno oslušnuti/

¹¹² Vidi Milan Moguš, op. cit., 241.

¹¹³ Marko Marulić, op. cit., str. 101.

¹¹⁴ Milan Moguš, op. cit., str. 272.

¹¹⁵ Milan Moguš, op. cit., str. 272.

¹¹⁶ Milan Moguš, op. cit., str. 259.

¹¹⁷ Milan Moguš, op., cit., str. 307, 313.

¹¹⁸ Josip Matešić, op. cit., str. 713.

osluškivati, potruditi se/truditi se što čuti«.¹¹⁹ I u splitskoj frazeologiji pronalazimo frazem *naſulit uši* u značenju »početi napeto, pozorno slušati«.¹²⁰

3.1.20. *Zub*

Iako se motiv zuba u hrvatskoj frazeologiji najviše pojavljuje u konceptima govorjenja, Moguš navodi frazem *biti taki zubi* (*Ki su taki zubi, zlobe će nadvrići* 1483) u značenju »biti tako prožrljiv«.¹²¹ U takvom konceptu ne pronalazimo ekvivalentne frazeme u suvremenim frazeološkim priručnicima.

3.1.21. *Žito*

Motiv žita u Marulićevu *Juditu* ne pojavljuje kao sastavnica frazema, nego kao sastavnica paremije (*Ništari ne poresa, ni trava ni žito, l kuda vojska plesa, po sve ono lito* 287–288), kojoj je ekvivalentna suvremena poslovica *ni trava ne raste kuda vojska prolazi*. Na primjeru te paremije, koja predstavlja jedan mikrotekst, jasno uočavamo razliku s frazemom.

3. 2. Leksemi životinja kao sastavnice frazema

Već je Petar Skok u svojoj studiji *O stilu Marulićeve Judite*¹²² upozorio na Marulićevu pikturalnost koja se očituje u korištenju brojnih metafora i usporedbi. Osobito su leksemi životinja česte sastavnice tih stilskih izražajnih sredstava te upućuju na moguće začetke frazeologije.

3.2.1. *Guja*

Slikovitom usporedbom *kako ljuta guja gori glavu dvize*¹²³ (148) Marulić ilustrira Nabukodonozora, koji poput zmije instinkтивno diže glavu kako bi došao do plijena. Zmija je biblijski motiv i u kontekstu kršćanstva ima negativan i zao aspekt. U suvremenoj frazeologiji motiv se zmije uglavnom prikazuje u konceptima ljutnje, bijesa (*bijesan kao zmija, siktati kao zmija*)¹²⁴, pa bismo, posredno, i Marulićevu usporedbu *dizati glavu kao zmija* mogli sagledati u tom konceptu.

¹¹⁹ MAV, op. cit., str. 633.

¹²⁰ Mira Menac-Mihalić, Antica Menac, op. cit., str. 166.

¹²¹ Milan Moguš, op. cit., str. 349.

¹²² Petar Skok: O stilu Marulićeve *Judite*. U: *Zbornik Marka Marulića*, Zagreb: JAZU, 1950.

¹²³ Marko Marulić, op. cit., 1983: 24.

¹²⁴ Vidi Josip Matešić, op. cit., str. 788.

3.2.2. *Lav*

Česti su suvremeni poredbeni frazemi sa sastavnicom *lav* u konceptu hrabrosti, borbe (*hrabar kao lav*, *boriti se kao lav*).¹²⁵ U Marulića, međutim, pronalazimo usporedbe *kripak kako lav* (*kripak bi kako lav u služenje Bogu 964*)¹²⁶, *jaki kakono lav* (*jaki kakono lav, s kimi je za sto stal 1470*)¹²⁷ u značenju »izrazito jak, snažan«. Sastavnica *lav* u suvremenoj je frazeologiji zamijenjena sastavnicama *bik*, *konj*, kojima frazemi predočuju koncept snage.¹²⁸

3.2.3. *Ovan*

Koncept debljine u suvremenoj se frazeologiji najčešće prikazuje sastavnicama životinja *svinja*, *prase* (*debeo kao svinja, debeo kao prase/prasac*).¹²⁹ Zanimljiva je Marulićeva usporedba *vas obal kako praz* (*vas obal kako praz ki još ni strižen bil 238*)¹³⁰ kojom Holoferna uspoređuje s debelim ovnom. Vjerovatnije je da je ta usporedba tek primjer Marulićeva slikovita izraza negoli frazem, a tome u prilog ide i činjenica što u suvremenoj frazeologiji uopće nema sastavnice *ovan* koja bi činila osnovu kojega frazema.

3.2.4. *Pas*

Motiv psa Marulić upotrebljava u usporedbi Nabukodonozora s bijesnim psom: *Kakono no kad bludi sobom simo, tamo / bisañ pas meu ljudi, pojti ne umi kamo 93–94*¹³¹ karikirajući Nabukodonozorovu pohlepu za osvajanjem. Izraz *bijesan kao pas* u suvremenoj je frazeologiji aktualan kao poredbeni frazem *ljut kao ris*¹³², *ljut (bijesan) kao ris (pas)*¹³³, *jut ka ris*¹³⁴ u značenju »vrlo ljut, bijesan«.

¹²⁵ MAV, op. cit., str. 279.

¹²⁶ Marko Marulić, op. cit., 1998: 119.

¹²⁷ Marko Marulić, op. cit., 1998: 137.

¹²⁸ Vidi MAV, op. cit., str. 32.

¹²⁹ Vidi MAV, op. cit., str. 587.

¹³⁰ Marko Marulić, op. cit., 1998: 94.

¹³¹ Marko Marulić, op. cit., 1983: 90.

¹³² Josip Matešić, op. cit., str. 574.

¹³³ MAV, op. cit., str. 416.

¹³⁴ Mira Menac-Mihalić, Antica Menac, op. cit., str. 138.

3.2.5. *Sokol*

U suvremenoj frazeologiji motiv sokola pojavljuje se u frazemu *sokolovo oko* u značenju oštrog vida.¹³⁵ Međutim, u nekim je kulturama sokol kralj ptica zbog svoje snage i ljepote te predstavlja nebesko počelo.¹³⁶ Marulić taj motiv koristi prikazujući Juditin oprez i prisebnost nakon najdramatičnijega trenutka u djelu, ubojstva Holoferna (*premda jim biše znoj, obvrgoše prodol / kako kada sokol uhvati lovinu / zav' je se više školj, side na visinu / ne pustiv živinu iz nokat, ku je jal 1587*)¹³⁷.

3.2.6. *Svinja*

Riječ *svinja* u suvremenoj se frazeologiji spominje u negativnoj konotaciji (*debeo kao svinja, jesti kao svinja, pijan kao svinja, prljav kao svinja*)¹³⁸. U istoj konotaciji u Marulića pronalazimo usporedbu *glavu mu otkla kako svinji 2001*¹³⁹, kojom se Holoferno metaforički prikazuje kao simbol proždrljivosti, nezasitnosti¹⁴⁰.

3.2.7. *Vol*

Osim što je usporedbom Holoferna sa svinjom jasna Marulićeva konotacija, isto se može zaključiti i u korištenju motiva vola. *Jiše kako voli, da još veće piše 1543*¹⁴¹, *le-goše kako vol, on na nje napusti 1463*¹⁴² usporedbe su kojima Marulić prikazuje Holofernove vojnike u hedonističkim užicima. U suvremenoj frazeologiji motiv vola prikazuje se u konceptima rada, žrtve, ali i gluposti (*glup kao vol*)¹⁴³, što se u širem kontekstu može povezati sa značenjem Marulićevih usporedbi.

¹³⁵ Vidi Josip Matešić, op. cit., str. 422.

¹³⁶ Usp. Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, op. cit., str. 616.

¹³⁷ Marko Marulić, op. cit., 1998: 141.

¹³⁸ Vidi MAV, op. cit., str. 587.

¹³⁹ Marko Marulić, op. cit., 1998: 155.

¹⁴⁰ Vidi Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, op. cit., str. 666.

¹⁴¹ Marko Marulić, op. cit., 1998: 140.

¹⁴² Marko Marulić, op. cit., 1998: 137.

¹⁴³ Vidi Josip Matešić, op. cit., str. 751.

4. Utvrđivanje rezultata semantičke analize

Semantičkom analizom obuhvaćena su 43 frazema s imeničnom sastavnicom. U Matešića pronalazimo 23 ekvivalentna frazema, u MAV 17, a u Menac-Mihalić i Menac njih 13. Dakle, 20 Marulićevih frazema nema svojih ekvivalenta u suvremenoj hrvatskoj frazeologiji. Samo frazemi sa sastavnicama *dim*, *sag*, *zub* nemaju nijedan ekvivalentni frazem, dok frazemi sa svim ostalim sastavnicama imaju barem jedan ekvivalent. Frazemi sa sastavnicama *glas*, *jazik/jezik*, *oko*, *pleće/leda* imaju potvrde u suvremenoj frazeologiji.

Sastavnica	Marulić	Matešić	MAV	Menac
Dim	2	-	-	-
Garlo	3	1	-	-
Glas	3	3	3	1 (justa)
Glava	2	1	1	1 (nos)
Hip/čas	1	1	1	-
Jazik	1	1	1	1
Usta	1	-	-	1
Karv	2	2	2	1
Kolino	3	2	1	1
Mač/meč	2	1	-	-
Noga	7	1	-	-
Oko, obarv	2, 1	2, 1	2, 1	2, 1
Pleće	2	2	2	2
Rič	3	2	1	1
Rog	2	1	1	-
Ruka	1	1	-	-
Sag	2	-	-	-
Uho	2	1	1	1
Zub	1	-	-	-
Ukupno	43	23	17	13

5. Zaključak

I na području frazeologije, kao i u svim ostalim lingvističkim disciplinama, vidljivo je da se jezik mijenja, da brojni frazemi nestaju ili se mijenjaju, ali i da je nakon 500 godina još uvijek velik broj frazema aktualan u suvremenom hrvatskom jeziku. Promjena frazema često se događa zamjenom jedne sastavnice drugom, npr. *glas – justa* (u konceptu širenja glasina), *glava – nos* (koncept oholosti), *oko – obrva* (koncept smrti), kojima se mijenja izraz frazema dok se značenje čuva. I u Marulićevim usporedbama s leksemima životinja također dolazi do zamjena sastavnica (*lav – bik, konj; pas – ris*) ili se u širem kontekstu značenja tih usporedbi mogu povezati s bliskoznačnim suvremenim frazemima.

Kao što Moguš u svojoj raspravi o Marulićevoj frazeologiji¹⁴⁴ navodi podatak da samo jedna trećina riječi iz Marulićeva rječnika pripada njegovu vremenu, a ostale dvije trećine i danas su jasne, ova pak analiza potvrđuje da je polovica Marulićevih frazema aktualna i danas.

Prema tome, iako je leksikologija lingvistička disciplina koja je najpodložnija jezičnim promjenama, u kontekstu frazeologije leksičko značenje ipak se čuva, i to u strukturiranoj frazeološkoj jedinici – frazemu, odnosno u njegovu izrazu i njegovu sadržaju.

L iteratura:

- Anić, Vladimir i dr, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi Liber, Zagreb, 2004.
Chevalier, Jean. Gheerbrant, Alain, *Rječnik simbola*, Mladost, Zagreb, 1994.
Fink-Arsoski, Željka, *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*, FF press, Zagreb, 2002.
Glavičić, Branimir, O Marulićevom figurativnom izražavanju, *Colloquia Maruliana 5*, 1996., 13–18.
Kolenić, Ljiljana, Frazeologija u Kanižlićevim *Molitvenicima, Fluminensia 5*, 1993., 159–162.
Kramarić, Martina, Frazemi u Gospinim plačevima na starohrvatskome jeziku, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje 37/1*, 2011., 73–100.
Kovačević, Barbara, *Hrvatski frazemi od glave do pete*, IHJJ, Zagreb, 2012.
Lazarević, Radmila, *Frazeološke sintagme u italijanskom i srpskom jeziku*, Filološki fakultet, Beograd, 2007.
Lukežić, Iva, Čitanja glagolskih oblika s nepromjenjivim dočetkom u Marulićevoj *Juditiji*, *Čakavska rič XXX*, 2002., 375–427.

¹⁴⁴ Vidi Milan Moguš, op. cit.

- Maresić, Jela, O leksiku Marulićeve Judite, *Filologija* 41, 2003., 103–112.
- Marulić, Marko, *Judita*, Prir. Marko Grčić, Mladost, Zagreb, 1983.
- Marulić, Marko, *Judita*, Prir. Milan Moguš, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Matešić, Josip, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
- Matulina, Željka, Paremi u hrvatskom i njemačkom televizijskom programu, *Fluminensia* 17, 2005., 67–84.
- Menac, Antica, O strukturi frazeologizma, *Jezik* XVIII/1, 1971., 1–4.
- Menac, Antica, Frazeologija Hektorovićeva *Ribanja i ribarskog prigovaranja*, *Senjski zbornik* 18, 1991., 101–107.
- Menac, Antica, *Hrvatska frazeologija*, Knjigra, Zagreb, 2007.
- Menac, Antica; Matešić, Josip; Fink Arsovski, Željka, *Hrvatski frazeološki rječnik*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014.
- Menac-Mihalić, Mira; Menac, Antica, *Frazeologija splitskoga govora s rječnicima*, IHJJ, Zagreb, 2011.
- Moguš, Milan, Marko Marulić – otac hrvatske književnosti (o tropletu Marulićeva hrvatskoga jezika), *Colloquia Maruliana* XI, 2002., 15–20.
- Moguš, Milan, *Rječnik Marulićeve Judite*, IHJJ, Zagreb, 2001.
- Moguš, Milan, O Marulićevoj frazeologiji, *Colloquia Maruliana* 3, 1994., 133–138.
- Muljačić, Žarko, U potrazi za starijim hrvatskim pseudoarabizmima, *Suvremena lingvistika* 64/2, 2007., 159–178.
- Novak Milić, Jasna, Oko, uho i nos u hrvatskim i švedskim frazemima, *Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb – Split, 2005., 535–549.
- Plejić, Lahorka, Posveta Judite, *Colloquia Maruliana* VII, 1998., 139–144.
- Skok, Petar, O stilu Marulićeve Judite, *Zbornik Marka Marulića*, JAZU, Zagreb, 1950.
- Stamać, Ante, Metaforika vatre u *Juditiji*. *Marko Marulić – latinski i hrvatski pisac*, Književni krug Split Marulianum, Split, 2004.
- Stojić, Murica, Kolokacije – teorijska razmatranja i primjena u praksi, *Fluminensia* 22, 2010., 111–125.
- Tomasović, Mirko, *Marulološke rasprave*, Konzor, Zagreb, 2002.
- Tomasović, Mirko, *Judita Marka Marulića*, Školska knjiga, Zagreb, 1994., 43–48.
- Tomasović, Mirko, Marulićeva trojezičnost, *Colloquia Maruliana* V, 1996., 5–11.
- Vončina, Josip, Kompletan čestotni rječnik u proučavanju Marulićeve Judite, *Senjski zbornik* 18/1, 1991., 159–166.

S u m m a r y

SEMANTICAL ANALYSIS OF IDIOMS IN *JUDITA* BY MARKO MARULIĆ

Croatian phraseological researches have been, as part of lexicology, conducted only since the end of the 20th century, generally being based on a corpus of idioms of a particular local dialect. There are few works containing a phraseological analysis of a literary work. Marko Marulić's epic poem *Judita* has been a topic of numerous works in the context of the older Croatian literature or the history of Croatian language. However, that poem has hardly ever been phraseologically analyzed, with the exception of analysis by Milan Moguš. This paper seeks to indicate there is a lack of phraseological analyses of literary works as part of their linguo-stylistic interpretations. An idiom, being a basic unit of phraseology, is analyzed structurally, syntactically, and semantically. The structural analysis includes his grammatical content, the syntactic one determines his role in a sentence structure, and the semantic analysis involves an interpretation of the idiom meaning – in relation to his components or conceptually. In this paper the idioms are analyzed semantically, in relation to their components, and they are compared to the contemporary Croatian idioms.

Keywords: idiom, semantical analysis, *Judita*, Marko Marulić

Martina Kolar Billege – Vesna Budinski –

Ivana Dubovečak – Marija Papa

pregledni rad

**RECEPCIJSKO-PRODUKCIJSKE SASTAVNICE
MIKROSTRUKTURIRANOGA METODIČKOG MODELA
MARULIĆEVE *JUDITE* U NASTAVI HRVATSKOGA JEZIKA**

S a ž e t a k

Djelo Marka Marulića *Judita* pripada antologijskoj hrvatskoj književnosti, a u suvremenom se obrazovnom kontekstu relativizira primjerenošt unosa antologijskih sadržaja u nastavni proces. Dosadašnja istraživanja upućuju na to da se uz primjereni metodički pristup zahtjevni sadržaji mogu svrhovito unositi u nastavu Hrvatskoga jezika te se s pomoću njih može stjecati čitalačka pismenosnost, ali i razvijati čitateljska sposobnost. »Reći da je autor čitatelj ili čitatelj autor, vidjeti knjigu kao ljudsko biće ili ljudsko biće kao knjigu, opisati svijet kao tekst ili tekst kao svijet, načini su imenovanja čitateljeva zanata.« (Managuel, 2001, str. 180.). Svakom pročitanom tekstu može se dati značenje i iščitavajući iznova isti tekst, mogu se u njemu pronaći uvijek nova značenja, ona koja se prvi put propuste ili, jednostavno, ono što se u određenom trenutku života može shvatiti, a prije nije. Možemo zaključiti kako čitanje nikada nije konačno, jednostavno i jednoznačno (Grossman, 2010). Glavni je cilj ovoga rada predložiti mikrostrukturirani metodički model interpretacije Marulićeve *Judite* u nastavi Hrvatskoga jezika u 8. r. osnovne škole koji će omogućiti recepciju *Judite* i jezičnu produkciju o kulturnoškom sadržaju u govorenom i pisanim modalitetu hrvatskoga jezika. Istraživanjem je ispitano mišljenje učitelja hrvatskoga jezika o primjerenošti sastavnica mikrostrukturiranoga metodičkog modela u komunikacijskom metodičkom sustavu. U istraživanju su sudjelovali učitelji Hrvatskoga jezika četiriju velikogoričkih osnovnih škola i četiriju zagrebačkih osnovnih škola, $N = 84$. Zavisne varijable konstruirane su u petstupanjskoj skali Likertova tipa. Ovim smo znanstvenim istraživanjem i pristupom ispitali mogućnosti i svrhu uključivanja ili isključivanja antologijskih

tekstova u nastavu / iz nastave Hrvatskoga jezika. Istraživanjem je obuhvaćena recepcija spremnost s obzirom na čitateljsko iskustvo ($M = 2,60$; $sd = 0,920$) te kognitivno znanje i iskustvo ($M = 2,65$; $sd = 0,871$) učenika. Rezultati ukazuju na to da su kognitivno znanje i iskustvo i recepcija spremnost podjednaki, srednje veličine (niti se slažem niti se ne slažem). Najveći udio ispitanika (profesora hrvatskoga jezika) s obje se tvrdnje ne slaže (gotovo polovica). Postoji statistički značajna pozitivna povezanost među varijablama kognitivno znanje i iskustvo i recepcija spremnost ($r(83) = ,59$; $p < ,01$). S povećanjem u percepciji dovoljnosti čitalačkoga iskustva raste i percepcija dovoljnosti kognitivnoga iskustva.

Ključne riječi: čitalačka pismenost, Judita, Marulić, metodika hrvatskoga jezika, mikrostrukturirani metodički model

1. Uvod

Čitanje je najrasprostranjenija aktivnost uporabe jezika. »Obradom jezika, odnosno njegovim procesiranjem, smatraju se procesi koji su uključeni u njegovo funkcioniranje tj. oni koji se odvijaju kada se sluša, kada se čita, kada se piše ili kada se govori. Čitanje i slušanje dva su vida primanja ili recepcije jezika.« (Erdeljac 2009: 20–21). Temeljne su domene psiholingvističkoga istraživačkog područja: razumijevanje, produkcija i usvajanje jezika (Erdeljac 2009). Kako bismo učenika usmjerili na recepciju-prodукcijske aktivnosti koje uključuju djelo Marka Marulića *Judita*, potrebno je dobro poznавanje navedenih teorijskih postavki, a to znači pronaalaženje uspješnoga modela jezičnoga razvoja koji će biti u skladu s načinom kako djeca uče, s njihovom sposobnošću opažanja, stvaranja pojedinih pojmova, pristupanju podacima te njihovom motiviranošću (Erdeljac 2009). U knjizi *Čitanjem do sporazumijevanja – od čitalačke do čitateljske sposobnosti* (2019.) Anita Peti-Stantić navodi da čitanje i pisanje nisu prirodne jezične djelatnosti kao što su slušanje i govorenje. U istom djelu postavlja pitanje što je dubinsko čitanje i zašto je važno, a sa znanstvenoga stajališta tvrdi da je riječ o jasno određenim koracima u svladavanju čitanja s razumijevanjem. »Ti su koraci: bogato, automatizirano i integrirano raspoznavanje glasova u riječima, raspoznavanje znakova za glasove, raspoznavanje brojnih značenja riječi i ulančavanje riječi u rečenice i rečenice u tekstu.« (Peti-Stantić 2019: 125.). U razmatranju recepcionsko-produkcijskih sastavnica mikrostrukturiranoga metodičkoga modela potrebno je razlikovati čitanje s ciljem prikupljanja informacija i dubinsko čitanje. »Dubinsko je čitanje, za razliku od površnoga ili površinskoga, u kojem prelijećemo tekst, aktivan proces promišljenoga

i polaganoga čitanja s ciljem povećavanja razumijevanja pročitanoga i uživanja u tekstu.« (Peti-Stantić 2019: 127.). Iz svega navedenog u našem je obrazovnom kontekstu važno naglasiti da je »čitač onaj koji čita zato što je prekoračio prag bespismene kulture i zakoračio u pismenu« (Peti-Stantić 2019: 127.). dakle onaj koji može čitati. »Čitatelj je, s druge strane, onaj koji uživa čitajući, koji uživa u spoznaji i svakim novim čitanjem nadograđuje svoju sposobnost pretvarajući je u sredstvo izgradnje svoga svijeta i sebe kao intelektualnog bića.« (Peti-Stantić 2019: 271–272).

U tom procesu tijekom cijele obrazovne vertikale aktivno sudjeluju profesori hrvatskoga jezika kako bi učenike *čitače* pozicionirali prema učenicima *čitateljima*. »Temeljna je zadaća nastave književnosti spoznavanje i doživljavanje, tj. recepcija književnoga djela. Tijekom interpretacije literarnih predložaka, učenik u metodičkom sustavu školske interpretacije preuzima ulogu estetskog subjekta.« (Lazzarich 2013: 316). Ključnu ulogu u tom procesu zazuzimaju metodički predlošci, metodički instrumentarij te metodička artikulacija koja omogućuje učenicima nesmetano čitateljsko kretanje i spoznavanje hrvatske književnosti i kulture. Dobro poznавanje recepcionsko-prodукcijskih razina jezičnoga razvoja bit će relevantna podloga za formiranje mikrostrukturiranoga modela nastavne jedinice *Marko Marulić: Judita*. U razmatranje uzimamo ove psiholingvističke postavke: razumijevanje jezika, jezičnu uporabu – recepciju i produkciju. »Jezično-govorna produkcija obuhvaća izgovaranje i pisanje. Osnovni je problem govorne produkcije objasniti proces leksikalizacije u jeziku, tj. pristupanju reprezentacijama riječi u mentalnom leksikonu i njihovo prizivanje pri upotrebi.« (Erdeljac 2009). Ispravno razumijevanje jezične poruke podrazumijeva poznавanje konteksta, teme te znanja koje uključuje i neke kulturološke satavnice da bi došlo do recepcije djela, a to je ujedno i podloga za produkciju o pročitanom djelu, i to u govorenom i pisanom modalitetu hrvatskoga standardnog jezika. U radu nudimo mogući metodički model recepcije i produkcije Marulićeve *Judite* u nastavi Hrvatskoga jezika.

2. Platforma ili potrebna znanja da bi se dogodila nesmetana recepcija književnoga djela te razumijevanje i jezična produkcija

Nesmetana recepcija književnoga djela te razumijevanje i jezična produkcija temelje se na »jezičnoj kompetenciji osobe koja uči/koristi jezik« (Čeliković 2005). Jezične aktivnosti uključuju recepciju, produkciju i interakciju. »Receptivne aktivnosti uključuju tiko čitanje i praćenje medija. One imaju veliku ulogu u mnogim oblicima učenja (razumijevanje nastavnih sadržaja, korištenje udžbenika, stručne literature i dokumenata. Produktivne aktivnosti imaju važnu funkciju na akademskom i stručnom

području (usmene prezentacije, pisane studije i izvještaji) i od posebne su društvene važnosti.» (Čeliković 2005). U komunikacijskom metodičkom sustavu produkcija i recepcija se izmjenjuju jer u nastavnoj interakciji sudjeluje više osoba u usmenoj ili pisanoj jezičnoj produkciji.

Leksikon likova iz hrvatske književnosti (Nemec 2020) upućuje u kazalu likova na Juditu (*Marko Marulić, Judita, 1521*), glavnu junakinju prvoga autorskog epa hrvatske književnosti. Kao predložak djelu poslužila je starozavjetna predaja *Knjiga o Juditi* s pričom o židovskoj udovici koja ubija ohologa i pohlepnoga asirskog vojskovođu Holoferna i tako spašava svoj grad Betuliju od poganskih osvajača. »Bilblijski predložak Marulić je prepjevao u šest pjevanja s ukupno 2126 dvostrukom rimovanih dvanaesteraca s prijenosom s četverostrukom rimom. To je najraniji europski biblijsko-vergilijanski ep ispjevan na narodnom, a ne na latinskom jeziku.« (Nemec 2020: 167).

Umjesto pouzdanja u vojnu silu i ljudsku moć Marulić primjerom *Judite*, žene koja je svojom vjerom nadjačala, kako vojno nadmoćne neprijatelje tako i kolebljive muževe iz vlastitoga kolektiva, zagovara bezuvjetnu vjeru u Božju moć te potrebu moralne konverzije koja mora započeti sada i ovdje (Pšihistal 2015). U njoj se veliča židovska religija i domoljublje, a obrana domovine poistovjećena je s obranom života i vjere (Dujmović-Markusi 2007).

Hrvatski se znanstvenik i metodičar Ante Bežen (2021.) pita: »Dokle će Marko Marulić biti neobvezan pisac u Kurikulu Hrvatskoga jezika?« te zaključuje da bi »brojni [...] učenici mogli završiti školu, a da nikad nisu čuli za Marulića«. Što se pak tiče primjerenosti spjeva *Judita* današnjim učenicima i razloga zbog kojih bi trebali prepoznati Marulićevu *Juditu*, kompetentno piše ugledni novinar i književnik Marko Grčić (koji je *Juditu* prenio u suvremeniji jezik), a u povodu izbacivanja iz kurikula navodimo nekoliko njegovih misli... »Jedita Marka Marulića kapitalno je djelo za hrvatski kulturni identitet. Priča o hrabroj udovici Juditi koja spašava grad Betuliju tako što je zavela i ubila asirskog vojskovođu Holoferna potjeće iz Starog zavjeta... Judita je potpuno moderna žena. Meni je nevjerojatno da ljudi o tome ništa ne znaju, da misle kako je posrijedi dosadni stari tekst. Ona je, možemo reći, dio ženskoga pisma. Zašto je Judita važna? Zato što je europska i nacionalna. Ona je židovska, ona je zapadnoeuropska i hrvatska preko Marulića... Postoje mnogi sadržaji koji ne zanimaju tinejdžere pa ih svejedno moraju naučiti...« (Bežen 2021).

Ove se godine, 2021., obilježava 500. obljetnica objavljivanja epskoga spjeva *Judita* Marka Marulića, tiskana u Veneciji 1521. godine. Marulićeva je *Judita* u svim relevantnim povijestima hrvatske književnosti predstavljena kao sastavnica nacionalno-književnoga kanona, pisana splitskom čakavštinom i prenesena u suvremeniji hrvatski jezik u djelima Nikice Kolumbića, Marka Grčića i Milana Moguša.

»Književnici su osobito značajni za nacionalni identitet jer promiču hrvatski jezik i stvaraju djela u kojima se taj identitet oblikuje misaono i umjetnički. S toga gledišta značajni su osobito pisci začetnici pojedinih književnih rodova i vrsta, najbolji predstavnici pojedinih književno-povijesnih razdoblja.« (Bežen 2012). Tijekom osnovnoškolske nastave Hrvatskoga jezika učenici bi trebali čuti i (znati) za ove začetnike književnih vrsta u hrvatskoj književnosti: Marko Marulić, *Judita*, prvo autorsko umjetničko djelo na hrvatskom jeziku; Hanibal Lucić, prva važnija svjetovna drama *Robinja*; Petar Hektorović, prvi putopis, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*; Marin Držić, najveći dramski pisac starije hrvatske književnosti, komedija *Dundo Maroje*; Petar Zoranić, prvi hrvatski roman *Planine*; Ivan Gundulić, prvi veliki ep *Osman* i drama *Dubravka*; Antun Mihanović, autor pjesme *Horvatska domovina*.

Iz svega navedenog, znanstveno utemeljenom valorizacijom kurikula, ti bi sadržaji trebali naći optimalnu poziciju, vremensku dimenziju i opisanu metodičku artikulaciju u nastavi Hrvatskoga jezika koja se temelji na kulturološkom načelu poučavanja.

»Lektira je sastavni dio nastave književnosti i u tom području učenici stječu svještost čitanja, susreću se s najboljim ostvarenjima nacionalne književnosti i djelima svjetskih klasika. Učitelji se suočavaju s problemom (nečitanja) školske populacije, posebice naslova tzv. *obvezne* lektire koja u učenikovoj svijesti izaziva negativne konotacije. Kako bi učenike potaknuo na čitanje književnih tekstova, učitelj bi u nastavi lektire trebao primijeniti brojne kreativne postupke.« (Lazzarich 2017).

3. Mikrostrukturirani metodički model Marulićeve *Judite*

Mikrostrukturirani metodički model Marulićeve *Judite* izražava detaljizirane odgovore na tri metodička pitanja: Što? Kako? Zašto? Navedeni model obuhvaća ove sastavnice: *konkretizira metodički pristup poučavanju* (što je metodičko polazište u smislu izabranih metodičkih sustava / strategija); *slijed poučavanja* (kako organizirati i izvesti slijed aktivnosti na metodičkom predlošku (*Marko Marulić, Judita*) prema postavljenoj strategiji); *znanstvena utemeljenost dvaju prethodnih procesa* (zašto se sve tako organizira i izvodi te od čega se sastoji amalgam odabralih elemenata matične znanosti (znanosti o književnosti i jezikoslovju te temeljnih odgojno-obrazovnih znanosti)).

Navedena struktura mikrostrukturiranoga metodičkog modela Marulićeve *Judite* omogućuje učenicima jezičnu recepciju i jezičnu produkciju.

3.1. Struktura nastavne jedinice

Emocionalno-intelektualna motivacija

Aktivnosti učenika usmjerene su na temeljno shvaćanje vlastite kulture i osjećaj identiteta, što može biti osnova za otvorenost i poštivanje raznolikosti kulturnoga izraza (Zrnčić 2018). Kulturno znanje pokriva i osnovno znanje o kulturnim djelima, potrebu da se ona očuvaju te važnost estetičkih čimbenika u svakodnevnom životu (Zrnčić 2018). Emocionalno-intelektualna motivacija usmjerena je na razumijevanje i osviještenost znanja, vještina i stavova u kontekstu kulturnoga razumijevanja, umjetničkoga izražavanja i diferencijacije posebnih kompetencija (Zrnčić 2018). Emocionalno- intelektualna motivacija usmjerit će učenike na antologisku vrijednost ovoga književnog djela. Izdvojiti ćemo potrebna znanja o mjesnom i vremenskom kontekstu u kojem je djelo nastalo. Učenici će gledati isječak iz dokumentarnoga filma *Marko Marulić – otac hrvatske književnosti* (dio Marulićeve ostavštine koja se nalazi u knjižnici u Dubrovniku, HRT) i emisiju *TV kalendar* (HRT, 18.8.2015.). Godine 2021. obilježava se 500. obljetnica Marulićeve *Judite*.¹

Najava i lokalizacija književnoga teksta

Najava i lokalizacija metodički je postupak u interpretaciji književnoga teksta koji se ostvaruje na temelju osnovnih obilježja književnoga djela (pisac, vrijeme u kojem je nastalo, prostorne odrednice ili okolnosti koje su potrebne za razumijevanje djela) (Bežen, Budinski, Billege 2018). Navedene podatke moguće je izdvojiti tijekom gledanja i slušanja spomenutoga dokumentarnog filma (<https://youtu.be/D7PovXIKrsU>) i emisije TV kalendar (<https://youtu.be/nDME0GwoIx4>). Predloženi medijski zapisi emitirani su na Marulićev rodendan i prikazuju njegovo humanističko obrazovanje, kršćanski svjetonazor i europsku slavu. Vrijedno je istaknuti da je prvi iskazao potrebu pisanja na narodnom, pučkom jeziku (hrvatskom jeziku, a ne latinskom). Sve je to utjecalo na prestižni naziv *Marko Marulić – otac hrvatske književnosti*. U lokalizaciju je moguće uključiti i podatke do kojih su učenici došli

¹ Marko Marulić pripadao je splitskom humanističkom krugu i smatra se *ocem hrvatske književnosti*. Titula mu je dodijeljena upravo zbog epa *Judiita*. To je prvi književni ep napisan na hrvatskom jeziku. Marulić je priču o Juditi napisao narodnim jezikom kako bi je razumio i običan puk. Smatrao je da je tu biblijsku priču važno prenijeti široj publici, što se moglo jedino ako je napisana njihovim jezikom. Ep je napisan 1501. godine, ali je tiskan tek 1521. godine. Zahvaljujući svojim književnim djelima, bio je poznat u cijeloj Europi. Danas se smatra jednim od najvažnijih hrvatskih pisaca. Zaslужan je za razvoj hrvatske književnosti i jezika te za hrvatsku kulturu i umjetnost općenito.

istraživačkim postupcima u školskoj knjižnici te upotrebom informacijsko-komunikacijske tehnologije.

Izražajno čitanje teksta

Izražajno čitanje u funkciji je senzibiliziranja učenika za kulturu čitanja, izloženosti učenika slušanju teksta koji je poticaj za slušni doživljaj (zvukovne i neverbalne vrjednote govorenoga jezika) te recepciju djela. Učenici će slušati i spoznati *Juditu* uz pomoć *parafraziranih tekstova* koji će im omogućiti doživljaj, recepciju, perцепciju razvoja radnje, osnovnu obavijest o temi, likovima i strukturi djela. Tim će metodičkim postupkom učenicima biti pobudeno zanimanje za djelo i za stvaranje individualnoga čitateljskog konteksta. »Suvremena metodika postavlja načelni zahtjev prema kojemu je učenik motiviran za čitanje. Metode motiviranja potiskuju metode propisivanja koje često imaju, i imale su u tradicionalnoj nastavi, negativne posljedice. Čitanje je estetska naslada (estetsko uživanje, stvaralaštvo i rad).« (Rosandić 2005: 458). Parafrazirani tekstovi nastali za potrebe ovoga rada provjereni su u metodičkom kontekstu u Osnovnoj školi Eugena Kvaternika u Velikoj Gorici (Ivana Dubovečak 2020) u 8. razredu osnovne škole. Upućivačke sinteze ili parafrazirani tekstovi omogućuju literarnu komunikaciju tekstnoga i čitateljeva koda. »Neusklađenosti se mogu pojaviti na različitim razinama teksta, osobito tematsko-idejnoj i jezično-stilskoj razini.« (Rosandić 2005: 281). Polazište za interpretaciju djela i predloženi mikrostrukturirani model pronalazimo u recepcijskim sposobnostima učenika osnovne škole (intelektualno iskustvo, spoznaja, socijalne, moralne i emocionalne karakteristike) te u književno-umjetničkoj prirodi djela, kao i u književno-povijesnom kontekstu u kojem je djelo nastalo. S obzirom na razine interpretacije, mogućnost učenikova percipiranja i doživljavanja kompozicijskih osobitosti teksta, predlažemo upućivačke sinteze² koje će omogućiti povezivanje sadržaja s društveno-povijesnim i književno-povijesnim kontekstom (Rosandić 2005).

² Prvo libro *Judita* započinje invokacijom, zazivanjem Boga: »Dike ter hvaljenja presvetoj Juditi, smina nje stvore(n)ja hoću govoriti; zato ču moliti, Bože, tvoju svitlost, ne ht(i) mi kratiti u tom punu milost. Ti s on ki da kripost svakomu dilu njei nje kipu lipost s počtenjem čistinjeti poni sad mene tako jur napravijazik da pomene ča misal pripravi.« Marko Marulić moli Boga da mu podari milost i dovoljno mudrosti da napiše *Juditu*. Uvodimo ih invokacijom u čitanje književnoga djela i objašnjavamo novi pojam te ih senzibiliziramo sa splitskom čakavštinom. Prvo pjevanje započinje u vodom, u kojem se opisuje grad Ekbatan koji je sazidao kralj Arfaksad. Grad je bio olicenje njegove moći. No, mnogi su bili zavidni njegovoj moći, kao što je bio Nabukodonozor. U sukobu kod Eufrata između Arfaksa da i Nabukodonozora, pobjeđuje Nabukodonozor. Nagradio je sve one koji su se borili za njega i šalje u sve okolne zemlje glasnike s porukom da mu se imaju pokloniti ili će biti osvojeni. Mnogo zemalja

Interpretacija (analiza književnoga djela)

Prije same interpretacije prethodi samostalno ili ponovljeno glasno čitanje teksta (upućivačke sinteze), nakon kojega učenici spoznaju značenje mogućih nepoznatih riječi. »Ako se u tekstu učestalo pojavljuje veći broj nepoznatih riječi, pojmove, podataka, imena, nastupaju tzv. jezične zapreke u recepciji teksta. Čitatelj, doduše, može tražiti dopunske obavijesti u tumaču nepoznatih riječi i pojmove, u objašnjenjima i

ga je ismijalo, na što se on zaklinje svojim prijestoljem da će ih sve pokoriti. Holofernu daje zadaću da zapovijeda vojskom i krene na zapad kako bi pokorio nedostojnike. Drugo libro Holoferno prelazi s vojskom u Asiriju gdje nemilosrdno pokorava sve one koji mu se odupiru. One koji se ne opiru podvlače bez nasilja. No, Elaikim, židovski svećenik, narodima piše pisma da se bore i čuvaju Jeruzalem, napominje im da je spas u vjeri i molitvi Bogu. Kad Holoferno doznaže za ta pisma, razljuti se jer je iz njih jasno da se Židovi spremaju na otpor. Jedan od njegovih vojnika, po imenu Ahior, pokušava mu pojasniti kako židovski narod ima jednoga Boga te da je u bitkama on uvijek uz njih, a da ih se porazi, moraju biti u Božjoj nemilosti. Treće libro Kako bi se osvetili, Ahiora svežu njegovi suborci za drvo ispred Betulije nadajući se kako će ga stanovnici smaknuti, no kako je Ahior vjernik u židovskoga Boga, oni ga poštede i prirede mu gozbu. Holoferno napada grad, a stanovnici njegovu vojsku zaspipaju kamenjem sa zidina. Holoferno prekida dotok vode u grad i pokušava ih iscrpiti. Nakon 20 dana zavladala je žđ u gradu i počinju se javljati građani kako bi se pregovaralo o predaji. No, Ozija moli građane da se strpe još nekoliko dana kako bi im Bog poslao pomoć. Među stanovnicima bila je i Judita, ljestvica, udovica koja živi čestito i moli se Bogu, vjernica, posti, daje milostinju jer je imala mnogo imovine. Muž joj je umro prije nekoliko godina, a od tada živi sa svojom sluškinjom Abrom. Judita je nesretna jer se Židovi ipak lagano odlučuju za predaju. Obraća se ljudima i zaziva Abrahama, Izaka i Jakova te navodi da će ih Bog spasiti ako budu ustajni i ne iskušavaju ga. Juditina vjera u Boga čista je i nepokolebljiva. Kaže im da će sa svojom sluškinjom noćas izaći iz grada i neka svi mole Boga za pomoć dok se one ne vrate. Četvrto libro Judita se priprema zavesti Holoferna, uredila se, bila je prelijepa. Bog ju je nadario ljestvicom kojoj nitko nije mogao odoljeti. Prije polaska Holofernove taboru, Judita si priprema objed od kruha, sira, vina, ulja i prge. Svi stanovnici mole da Judita uspije u svojoj namjeri. Pod izgovorom da bježi iz grada te da želi pomoći Holofernu kako bi brzo osvojio grad bez puno žrtava, ulazi u neprijateljski tabor. Dolazi Holofernu te mu svojom ljestvicom pomuti razum. Peto libro Judita jede svoj objed koji je pripremila, a ne Holofernou hranu. Holoferno joj daje slobodu kretanja taborom puna tri dana, a četvrti dan Holoferno priređuje gozbu i šalje joj slugu Bagou da joj priopći kako zahtijeva da se ona useli njemu, no ona to hladno odbija, ali ipak dolazi na večeru. Na večeri opija Holoferna i on pada u san potpuno pijan. Moli se s Abrom Bogu, ubije Holoferna, a glavu mu odnosi u Betuliju. Građani slave, zahvaljuju Bogu i Juditi. Holofernovi vojnici otkrivaju njegovo tijelo, a vidjevši njegovu glavu na zidinama grada, bježe u panici i strahu. Šesto libro U šestom pjevanju pjesnik opisuje događaje u Jeruzalemu poslije odlaska Holofernove vojske. Judita odlazi u Jeruzalem na tri mjeseca te se potom vraća kući. Narod ju je slavio jer više nije bilo ratova. Veliča se vjera i domoljublje te pokazuje kako Bog pomaže narodu koji vjeruje. Emocionalno-intelektualna stanka U ovoj nastavnoj etapi dopušta se mentalna predodžba i strukturiranje primljenih informacija. Stanka ne smije biti preduga da se ne izgubi povezanost s doživljajem i sadržajem teksta. Ona je vremenska dimenzija koja omogućuje učeniku da neposredno nakon čitanja/slušanje djela angažira svoje emocionalne i misaone procese.

komentarima na rubnici. Dopunske konzultacije, tj. *izlazak iz teksta* u kontekst usporava komunikaciju i često je dovodi u pitanje.« (Rosandić 2005: 281). Zato smo metodički predviđeli kraće pročišćene parafrazirane tekstove (upućivačke sinteze) kako bismo izbjegli neusklađenost tekstnoga koda i čitateljeva koda. Školska interpretacija djela *Marulićeve Judite* u nastavi Hrvatskoga jezika uključuje literarni senzibilitet i čitalačko-knjjiževnu kulturu. »Književno djelo uključuje se u učenički recepcijiski koncept i prolazi kroz njegovo recepcijsko sito.« (Rosandić 2005). Tako pojedina književna djela učenici doživljavaju (a imaju pravo doživjeti) drukčije od primjerice književnih kritičara ili povjesničara književnosti. Upravo nam je interpretacijsko-komunikacijski model, s pomoću kojega ostvarujemo komunikaciju s tekstrom i komunikaciju s učenicima, pokazatelj u kojem smjeru i do koje razine treba ostvariti interpretaciju kad su u pitanju antologijska djela, što znači da će se interpretacija razlikovati po opsegu literarne spoznaje i metodičkom pristupu. Razine interpretacije uvijek se moraju prilagoditi recepcijskim i spoznajnim mogućnostima učenika. One uključuju i redoslijed postupaka te predviđanje zapreka u recepciji i spoznavanju djela. Moguća rješenja vidimo u prihvaćanju svega navedenog i osmišljavanju stvaralačkih jezičnih aktivnosti.

Uvod u interpretaciju (razine interpretacije)

Ep *Judita* sastoji se od 6 pjevanja. Njegova građa preuzeta je iz starozavjetne *Knjige o Juditi*, a oblikovana je prema hrvatskoj i antičkoj tradiciji. Radnja se odvija u Betuliji, koja se pokušava obraniti od napada Holofernove vojske, koja pak pokušava osvojiti što više država, no sada prvi put nailazi na otpor. Judita, koja predstavlja Marulićev kršćanski svjetonazor, uspijeva spasiti Betuliju od Holoferna, koji predstavlja sve negativne ljudske osobine. Judita tako postaje heroj djela. Kao lik opisana je u svjetlu savršene žene Marulićeva vremena. Ona je skromna, bogobojazna, pravedna i iznimno lijepa. Udovica je, potpuno se predala služenju Bogu. Svojim se čarima koristi jedino kako bi spasila svoju zemlju. Za svoj narod čak je postala i ubojica, ali to proljevanje krvi njoj je oprošteno jer je bilo učinjeno za ostvarenje višega cilja. Ona sama kaže da ju je u tom činu vodila Božja ruka. Marulić je tim djelom želio pokazati važnost vjere koja čovjeka vodi na pravi put, daje mu hrabrost kad je potrebno. Marulić daje narodu primjer Judite kako bi narod video što sve može učiniti vjera u Boga i vječnu pravdu. To je temeljna ideja Marulićeve *Judite*. Tako je Marulić prvi pjesnik koji je pjevao za svoj narod kako bi ga ohrabrio u mukotrpnoj borbi s »istočnim zmajem« – Turcima. Ako vjerujemo u Boga i ako smo složni, iako puno slabiji, možemo pobijediti mnogo jačega protivnika.

U *Juditu* je naglašen domoljubni osjećaj. Može se povući paralela između biblijske priče o Juditi sa situacijom u Splitu i Hrvatskoj Marulićeva vremena: kao nekad Asirci, sad su Turci (koji su stigli do Klisa) opasnost koja oholo prijeti kršćanstvu. Juditin čin i stanovnicima Betulije i hrvatskom narodu zorno pokazuje da se uz Božju pomoć i vlastitom vjerom može spasiti od svake opasnosti.

U hrvatskim se krajevima u 15. st. osjeća utjecaj humanizma i renesanse iz susjedne Italije. Na tim se temeljima u 15. i 16. st. pojavljuje književnost na dvama jezicima: na latinskom i na hrvatskome jeziku. Iako na različitim jezicima, ta je književnost jedinstvena s obzirom na izbor motiva i kršćansku obojenost. Njezin je najveći predstavnik Marko Marulić (Dujmović-Markusi 2007). Potrebno je istaknuti da je Marulić pisao i na talijanskome jeziku.

U interpretaciji želimo ukloniti sve moguće recepcijske zapreke kod učenika te im dajemo parafrazirani tekst Marulićeve *Judite*. Ključne inovacije koje unosimo u interpretaciju jesu poticajne teze za jezične aktivnosti učenika, raspravu i moguće smjernice za prepoznavanje i prsvajanje vrijednosti koje želimo aktualizirati ovim djelom. Time omogućujemo učeniku međujezično djelovanje i istraživanje. Ne nudimo gotove odgovore, a učenici će stvaralačku produkciju temeljiti na smjernicama i poticajnim tezama. U kurikulsnome metodičkom kontekstu važno je istaknuti ishode koji se planiraju realizirati u okviru procesa učenja/poučavanja. Ishodi i razrada ishoda cijelovito su navedeni u Prilogu 2. Ovdje navodimo samo ishode za ovu nastavnu temu jer je u tom slučaju moguće usporediti elemente metodičkoga instrumentarija s njihovom svrhom. To su ovi ishodi: B.8.1. Učenik obrazlaže odnos proživljenoga iskustva i iskustva stečenoga čitanjem književnih tekstova; B.8.2. Učenik interpretira književni tekst na temelju vlastitog čitateljskog isustva i konteksta primjenjujući književnoteorijska znanja; B.8.3. Učenik kritički vrednuje književni tekst i povezuje ga s vlastitim književnim iskustvom; B.8.4. Učenik argumentirano prosvuđuje samostalno izabrani književni tekst i promišlja o njegovoj svrsi i obilježjima pripadajućeg žanra i autora; B.8.5. Učenik se stvaralački izražava prema vlastitom interesu potaknut različitim iskustvima i doživljajima tijekom učenja i poučavanja; C.8.1. Učenik vrednuje informacije i izvore informacija te povezuje odabране informacije s postojećim znanjem radi rješavanja problemske situacije; C.8.3. Učenik tumači uporabu postupaka, tehnika i izražajnih sredstava u internetskom okružju sa svrhom prenošenja poruke.

Poticaj za jezičnu recepciju i produkciju Marulićeve *Judite* u nastavi Hrvatskoga jezika

Slika 1. Metodički poticaj za jezičnu recepciju i produkciju Marulićeve *Judite* u nastavi Hrvatskoga jezika

Poticajne teze za aktivnosti učenika i rasprava	Moguće smjernice i upute za uklanjanje zapreka u recepciji i produkciji <i>judite</i> Marka Marulića
Kada je napisana, a kada objavljena <i>Judita</i> Marka Marulića? Gdje ćeš pronaći taj podatak? Što ćeš učiniti kako bi došao do tih podataka? Tko ti u tome može pomoći?	* Posluži se internetom (IKT). * Posjeti knjižnicu. * Razgovaraj s profesoricom/profesorom (pitaj knjižničarku/knjžničara).
Zašto se, upravo zbog <i>Judite</i> , Marko Marulić naziva »ocem hrvatske književnosti«?	* »Otar hrvatske književnosti« – kako ga je nazvao znameniti povjesničar Ivan Kukuljević Sakcinski. Istraži: * Božo Skoko, <i>Hrvatski velikani</i> (2014)., Šimun Šito Čorić, <i>Sto najznačajnijih Hrvata i Hrvatica</i> , (2015)., Dražen Klarić, ur.: <i>Hrvati koji su mijenjali svijet</i> , (2020).
Opišite povjesnu situaciju u Splitu i okolini sredinom 15. st. Koji se hrvatski gradovi razvijaju uz Jadran potkraj srednjega vijeka? Koji motivi prevladavaju u tim književnim djelima?	* Upućujemo učenike na korištenje informacijsko-komunikacijske tehnologije. * Krešimir Nemeć, <i>Leksikon likova iz hrvatske književnosti</i> (2020)., str. 166–171. Ružica Martinović Vlahović (2021.), <i>Judita kao inspiracija za muškarce i žene</i> .
Zašto Marulićeva <i>Judita</i> obilježava početak hrvatske umjetničke književnosti? U kojem se stoljeću razvija umjetnička književnost? Na kojem je jeziku napisano prvo hrvatsko umjetničko književno djelo?	Marko Marulić (1450. – 1524.): <i>Judita</i> , 1501. – prvo autorsko umjetničko djelo na hrvatskom jeziku – nazvan »ocem hrvatske književnosti« – 1521. (Venecija, prva autorska knjiga na hrvatskom jeziku, <i>Judita</i>) – 2021. god., obilježavanje 500 godina od prvoga tiska Marulićeve <i>Judite</i> – važnost obljetnice za povijest hrvatskoga naroda, hrvatske i europske književnosti
Od koliko se pjevanja sastoји <i>Judita</i> ?	a) 6 b) 8 c) 4

Poticajne teze za aktivnosti učenika i rasprava **Moguće smjernice i upute za uklanjanje zapreka u recepciji i produkciji *judite* Marka Marulića**

Izdvojite podatke važne za svako pjevanje.	* Uoči glavni motiv svakoga pojedinog pjevanja: – priča o lijepoj i hrabroj udovici židovskoga grada Betulije – nadmudrila okrutnoga vojskovođu Holoferna – Holoferno opkolio njezin rodni grad – zaziv Božje pomoći...
Gdje se događa radnja ovoga djela?	a) Ekbatan b) Betulija c) Jeruzalem
U koje je vrijeme smještena radnja djela?	a) u 16. st. <u>prije</u> Krista b) u 6. st. <u>prije</u> Krista c) u 6. st. <u>poslije</u> Krista
Koja je ideja ovoga djela?	a) Nabukodonozorovo osvajanje Bliskoga istoka koje je spriječila hrabra udovica Judita b) starozavjetna priповijest o hrabroj udovici Juditi koja je spasila Betuliju zavođenjem i ubojstvom asirskoga vojskovođe Holoferna c) prikaz kršćanske vrijednosti utjelovljene u jednoj ženi te naglašavanje kako te vrijednosti dovode do pobjede i sreće ne samo jednog čovjeka, nego i cijelog naroda.
Što je Maruliću bila inspiracija za pisanje <i>Judite</i> ? (korelacijsko-integracijski pristup s nastavom vjeronomuške).	Potraži u Bibliji starozavjetnu <i>Knjigu o Juditi</i> , udovici koja je spasila izraelsku zemlju od vojskovođe Holoferna.
Što je Marulić želio postići ovim djelom?	a) Htio je opisati osvajanje svijeta. b) Želio je da <i>Judita</i> bude djelo koje će govoriti o važnosti vjere, posebno u Isusa Krista, ali i vjere u vlastiti narod. c) Želio se ugledati na vergilijevski ep jer slijedi jednostavnu biblijsku priču i obogaćuje je vlastitim komentarima i pjesničkim ukrasima.
Kojim je jezikom napisano djelo?	a) latinski b) hrvatski standardni jezik c) hrvatski jezik, splitska čakavica

Poticajne teze za aktivnosti učenika i rasprava	Moguće smjernice i upute za uklanjanje zapreka u recepciji i produkciji judite Marka Marulića
Prostorno odredite čakavsko narječe.	– digitalna karta rasprostranjenosti čakavskog narječe
Kako započinje <i>Judita</i> ?	a) opisom Judite b) zazivanjem Boga (invokacijom) c) opisom Betulije
Zašto ljudi, po vašem mišljenju, posvećuju nekome svoje djelo? Tko, po vašem mišljenju, zaslužuje posvetu i čime je zaslужuje?	<i>Učenicima se omogućuje samostalno oblikovanje odgovora u govorenoj i pisanoj jezičnoj produkciji te elaboracija postavljenih tvrdnji.</i>
Postoji li i u današnjem vremenu <i>Judita</i> ? Koja bi se ženska osoba mogla poistovjetiti s glavnim Marulićevim likom obzirom na izgled i/ili ponašanje.	<i>Učenicima se omogućuje samostalno oblikovanje odgovora u govorenoj i pisanoj jezičnoj produkciji te elaboracija postavljenih tvrdnji.</i>
Koje lirske, a koje epske elemente sadržava djelo <i>Judita</i> ? Razvrstaj ih.	Pripovijedanje, slikovitost, likovi, sadržaj, fabula, osjećajnost, stilske figure, pjesničke slike

Sinteza

Aktivnosti učenika usmjerene su na unošenje interteksta u navedeni znanstveni tekst *Književnost*. Tekst se može preoblikovati u raspravljačke tekstove (problemski članak, osvrt, prikaz ili komentar). Učenicima je omogućen izbor raspravljačkih tekstova (iznosi kritičko mišljenje o temi) i upućivački/instruktivni tekst (nešto se objašnjava odnosno tumači). Također, upućivački/instruktivni tekst može biti vodič za pronalaženje i tumačenje podataka povezanih s hrvatskim jezikom i hrvatskim književnicima.

Metodički predložak za istraživački rad učenika:

Književnost

Književnici su osobito značajni za nacionalni identitet jer promiču hrvatski jezik i stvaraju djela u kojima se taj identitet oblikuje misaono i umjetnički. S toga gledišta značajni su osobito pisci začetnici pojedinih književnih rodova i vrsta, najbolji predstavnici pojedinih književno-povijesnih razdoblja, uspješni pisci s rodom i povijesnom tematikom, ali i veliki pisci drugih nadahnuća. Začetnici

književnih vrsta su Marko Marulić (1450. – 1524.): Judita, 1501., prvo autorsko umjetničko djelo na hrvatskom jeziku; nazvan »Ocem hrvatske književnosti«, bio i europski poznat pisac na latinskom jeziku. Hanibal Lucić (1485. – 1553.): Robinja, 1585. – prva značajnija svjetovna drama. Petar Hektorović (1487. – 1572.): Ribanje i ribarsko prigovaranje, 1568. – prvi putopis. Marin Držić (1508.-1567.): najveći dramski pisac starije hrvatske književnosti; komedije Dundo Maroje i Nove-la od Stanca izvode se i danas.

Petar Zoranić (1508. – 1569.): napisao Planine, 1569. – prvi hrvatski roman.

Ivan Gundulić (1589. – 1638.)- prvi veliki ep Osman (14. i 15. pjevanje dopunio Ivan Mažuranić); napisao i dramu Dubravka u kojoj su poznati stihovi o slobodi.

(Bežen, A. i Bošnjak, M., 2012)

Utvrđivanje cjelovite spoznaje o liku Judite

Metodički predložak za istraživački rad učenika:

Judita

Marulić oblikuje Juditu prema predodžbama onovremene renesansne ljepotice i odijeva je po splitskoj, odnosno mletačkoj modi. Sjaje joj pletenice zlatnim žicama, zvone uvojci s iglicama, na svilenoj haljini zlatni su cvjetovi po skutima utkani, na prstima joj crven rubin, safir se modri, na prsima i na rukavima bijeli se biser, od zlatnih pločica sjaji se vješto kovan pas, na dobru je glasu, ali ljepotom povećanim kao što rani klas iz trave raste ili kamen stojeći u zlatu svojim svjetlom učini i zlato sjajnijim, tako ona uresima doda svoju krasotu više nego ures njoj, a Bog njezinoj svjetlosti dražesti još i doda (Kovač, S., Dunatov, V. i Tomas, J., 2009).

Stvaralački rad

Literarna komunikacija u nastavi Hrvatskoga jezika usmjerena je na spoznavanje odnosno otkrivanje književno-umjetničkoga teksta. Ona se temelji na suodnosu čitatelja i djela, a produksijski se prepoznaje u odgojno-obrazovnom procesu iskazivanjem doživljaja, zapažanja, zamišljanja, uspoređivanja, raščlanjivanja, zaključivanja i sintetiziranja. Predlažemo stvaralačke aktivnosti kojima ćemo dosegnuti zadane programske ishode.

- * Pronađi gradove i trgove na kojima se nalaze spomenici Marku Maruliću. Istraži koji su umjetnici napravili ta umjetnička djela, a ona su dio hrvatske baštine i simboli hrvatskoga identiteta.
- * Na kojoj se novčanici nalazi slika Marka Marulića?
- * Istražite tri izdanja *Judite*, odaberite najljepše naslovnice i prezentirajte ih u bilo kojem digitalnom alatu za izradu prezentacija (*preporučujemo: Sway, Gennially, Canva ili još neki po svom izboru*).
- * Osmislite o čemu bi mogle razgovarati Marulićeva *Judita*, Kolareva *Janica* i Shakespeareova *Julija*.
- * Istražite gdje se nalazi grob Marka Marulića. (*Split, crkva sv. Franje*)
- * Pronađi fotografiju koja prikazuje kip Ivana Meštrovića, *Marulić*.
- * Istraži sve o Međunarodnoj kulturnoj manifestaciji »Marulićevi dani« (gdje se održava, čemu i komu je posvećena, kada je utemeljena, kada se održava, kada se obilježava Dan hrvatske knjige i zašto...).
- * Napravite *Juditin* profil po uzoru na Facebook u alatu Fake book. Stavite pet objava koje prate knjigu, ali moraju biti pisane u 1. os. jd. – kao da ste vi *Judita*. Bit će to 1. Facebook profil *Judite* u 2021. godini (o 500. obljetnici njezinog objavljuvanja).³

Uključenost u kurikul

Navedeni zadatci obuhvaćaju širi društveni kontekst koji uključuje pročitano djelo te njegovu prilagodbu drugim medijskim oblicima. Ti zadatci omogućuju uspostavljanje dijaloškoga instrumentarija te potiču suradničke oblike učenja i informativnu usmjerenošć na informacijsko-komunikacijsku tehnologiju.

- * Prema Marulićevoj *Juditit* 2000. g. libretu za operu *Judita* napisali su Frano Pača i Tonko Maroević. Redatelj je Petar Selem. Poslušaj jedan segment opere.
- * Pročitaj Gavranov roman *Judita* i usporedi ga s Marulićevom *Juditom*.
- * Komentiraj *Juditino* shvaćanje Boga Jahve.
»[...] ona glasno zavapi Gospodu i reče: (...) »Tvoja snaga nije u mnoštvu niti moć tvoja u silnicima, nego si ti Bog poniznih, pomoćnik si malenih, potporan slabih, utočište napuštenih, spasitelj očajnih.« (preveo Antun Sović).

³ <https://www.classtools.net/FB/home-page>

- * Sjeti se nekoga filma inspiriranoga biblijskom tematikom. Kako se redatelj poslužio biblijskim predloškom? Slijedi li točno biblijski tekst ili unoši u tekst neke nove elemente? (*Pasija, Kralj kraljeva, Isus iz Nazareta, Marija Magdalena...*).
- * Izaberite bilo koji dijalog iz epa i napravite strip u digitalnom alatu Toony Tool i MakeBeliefs Coomix (otvaramo mogućnost učenicima da pročitaju Marulićevo izvorno djelo i pročitaju *Juditu*).
- * Posudi u knjižnici *Juditu* Marka Marulića u izdanju Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje (2021.) koji je preveo Marulićev stari čakavski jezik na današnji suvremeniji standardni jezik.

4. Metodologija istraživanja

4.1. Cilj istraživanja, pripadajući problemi i hipoteze

Ovim smo istraživanjem željeli ispitati recepcionsko-prodукcijske sastavnice mikrostrukturiranoga metodičkog modela *Marulićeve Judite* u nastavi Hrvatskoga jezika utvrđivanjem mišljenja profesora Hrvatskoga jezika o recepcijskoj spremnosti učenika osmih razreda za sudjelovanje u interpretaciji Marulićeva djela *Judita*, o primjerenosti teksta s obzirom na temu, idejnu poruku, vrstu teksta, jezik i stil. Također smo utvrđivanjem mišljenja profesora Hrvatskoga jezika dali mogućnost odabira metodičkih postupaka koji bi mogli ukloniti recepcionske zapreke učenika osmih razreda u interpretaciji Marulićeve *Judite* preferirajući komunikacijski metodički sustav. Osobitu pozornost u trebalo bi ugraditi u prosudbu primjerenosti antologijskih i kanonskih tekstova, kao što je *Judita* Marka Marulića. Rasprave koje se katkad formalno ili neformalno odvijaju u stručnim krugovima, željeli smo znanstveno potvrditi. Stoga smo potražili odgovore na pitanja je li i kako primjerenovo zadržati *Juditu* u osnovnoj školi. Ispitali smo mišljenje najmjerodavnijih stručnjaka – učitelja hrvatskoga jezika – te želimo sugerirati moguće metodičko rješenje koje će omogućiti jezičnu recepciju i produkciju toga djela učenicima osmoga razreda.

- P1 Ispitali smo mišljenje profesora hrvatskoga jezika o recepcijskoj spremnosti učenika osmih razreda za sudjelovanje u interpretaciji Marulićeva djela *Judita* s obzirom na čitateljsko iskustvo te kognitivno znanje i iskustvo.

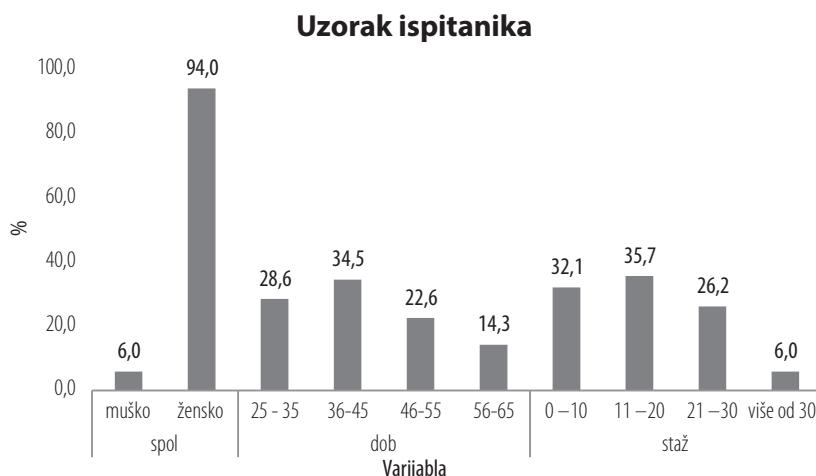
- H1 Prepostavili smo da profesori hrvatskoga jezika procjenjuju da su učenici recepcijски spremni s obzirom na navedene sastavnice.
- P2 Ispitali smo mišljenje profesora hrvatskoga jezika o određivanju primjerenosti teksta s obzirom na temu, idejnu poruku, vrstu teksta, jezik i stil.
- H2 Prepostavili smo da profesori hrvatskoga jezika procjenjuju da je za učenike osmih razreda djelo zahtjevno s obzirom na temu, jezik i stil.
- P3 Ispitali smo mišljenje profesora hrvatskoga jezika o tome koji bi metodički postupci mogli ukloniti recepcijске zapreke učenika osmih razreda u interpretaciji Marulićeve *Judite*.
- H3 Prepostavili smo da će profesori hrvatskoga jezika preferirati objašnjenje unutarnjih sastavnica teksta (sadržaja, teme, motiva, kompozicije, stilskih postupaka).
- P4 Ispitali smo profesore hrvatskoga jezika o tome koje bi primjerene sastavničce mikrostrukturiranoga metodičkog modela u komunikacijskom metodičkom sustavu omogućile učenicima raščlanjivanje, tumačenje i vrednovanje književno-umjetničkog teksta *Judite*.
- H4 Prepostavili smo da će profesori hrvatskoga jezika preferirati komunikacijski metodički sustav i kraće upućivačke sinteze koje bi pridonijele recepciji i razumijevanju navedenoga djela.

4.2. Instrument istraživanja

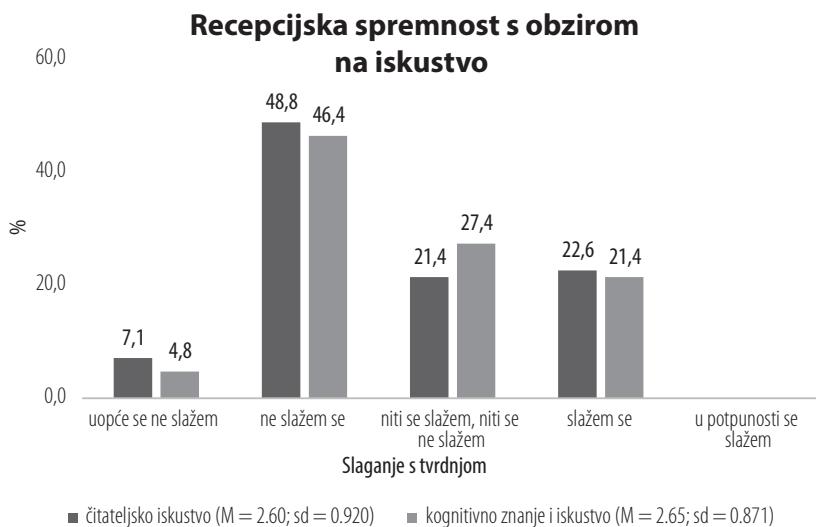
U procesu prikupljanja empirijskoga materijala i stvaranja iskustvene evidencije upotrijebili smo Likertovu ljestvicu. »Anketni je postupak (metoda) prikupljanja podataka ispitanika o njihovim stavovima, percepcijama, preferencijama i sl.« (Matijević, Bilić i Opić 2016: 371). Način provođenja istraživanja bio je *online* anketiranje. Ispitanici su popunjavali anketni upitnik na određenoj internetskoj stranici i elektroničkom poštom slali podatke.

4.3. Uzorak ispitanika

Uzorak ispitanika obuhvaća ($N = 84$) profesora hrvatskoga jezika; njih ($N = 47$), a to je 56%, radi u Gradu Zagrebu, a ostali u školama Zagrebačke županije ($N = 37$), a to je 44 %. Istraživanje je provedeno u veljači i ožujku šk. god. 2020./2021. (Slika 2).

Slika 2. Grafički prikaz uzorka ispitanika

Slika 3. Grafički prikaz recepcijске spremnosti s obzirom na čitateljsko iskustvo i kognitivno znanje

4.4. Recepcijska spremnost s obzirom na čitateljsko iskustvo te kognitivno znanje i iskustvo

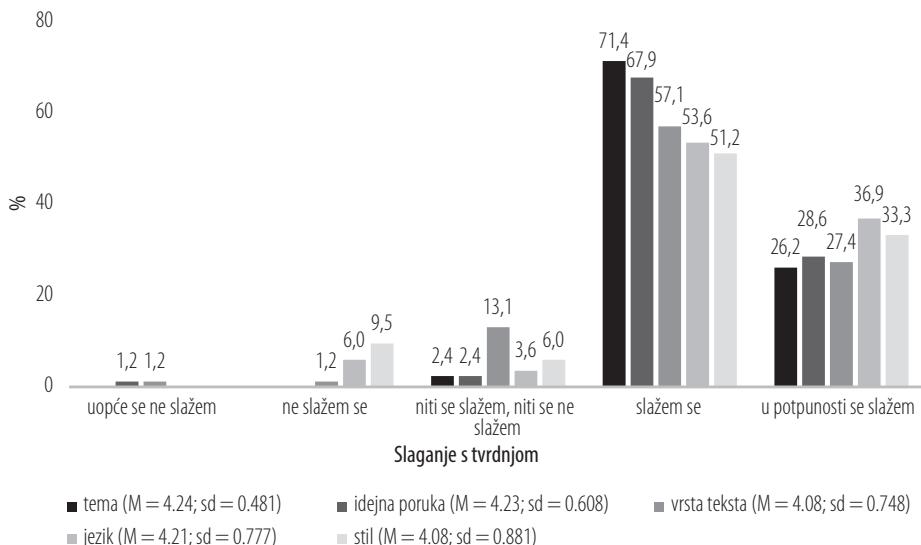
Ispitali smo profesore hrvatskoga jezika o njihovoј percepцији o tome jesu li učenici osmoga razreda recepcijski spremni za *Juditu* (koja je tematski i idejno zahtjevan tekst) s obzirom na njihovo:

- stečeno čitateljsko iskustvo
- kognitivno znanje i životno iskustvo.

Recepcijska spremnost s obzirom na čitateljsko iskustvo ($M = 2,60$; $sd = 0,920$) te kognitivno znanje i iskustvo ($M = 2,65$; $sd = 0,871$) podjednaki su, srednje veličine (*niti se slažem niti se ne slažem*). Najveći udio ispitanika *ne slaže* se s objema tvrdnjama (gotovo polovica). Postoji statistički bitna pozitivna povezanost među njima ($r(83) = .59$; $p < .01$). Drugim riječima, s povećanjem u percepциji dovoljnosti čitalačkoga iskustva raste i percepциja dovoljnosti kognitivnoga iskustva.

Nitko se od ispitanika nije *u potpunosti složio* s tvrdnjom da su učenici recepcijski spremni.

Elementi pri određivanju primjerenosti teksta

Slika 4. Grafički prikaz elemenata pri određivanju primjerenosti teksta

Gotovo polovica ispitanika ne slaže se s tvrdnjom da su učenici recepcijски spremni.

Na temelju dobivenih empirijskih pokazatelja željeli smo ispitati mogućnosti opstanka *Judite* u osnovnoškolskoj nastavi Hrvatskoga jezika.

4.5. Elementi pri određivanju primjerenosti teksta

Prigodom određivanja primjerenosti teksta ispitanici su se izjasnili da u obzir treba uzimati: temu, idejnu poruku, vrstu teksta, jezik i stil.

Rezultati Friedmanova testa ($\chi^2(4) = 2,57$; $p > ,05$) pokazali su da nema razlike u elementima (tema, idejna poruka, vrsta teksta, jezik i stil) pri određivanju primjerenosti teksta doživljajno-spoznajnim mogućnostima učenica/učenika. Sve elemente treba podjednako uzimati u obzir (srednje vrijednosti nalaze se na razini vrijednosti 4 – *slažem se*) i većina ispitanika daje ocjenu 4.

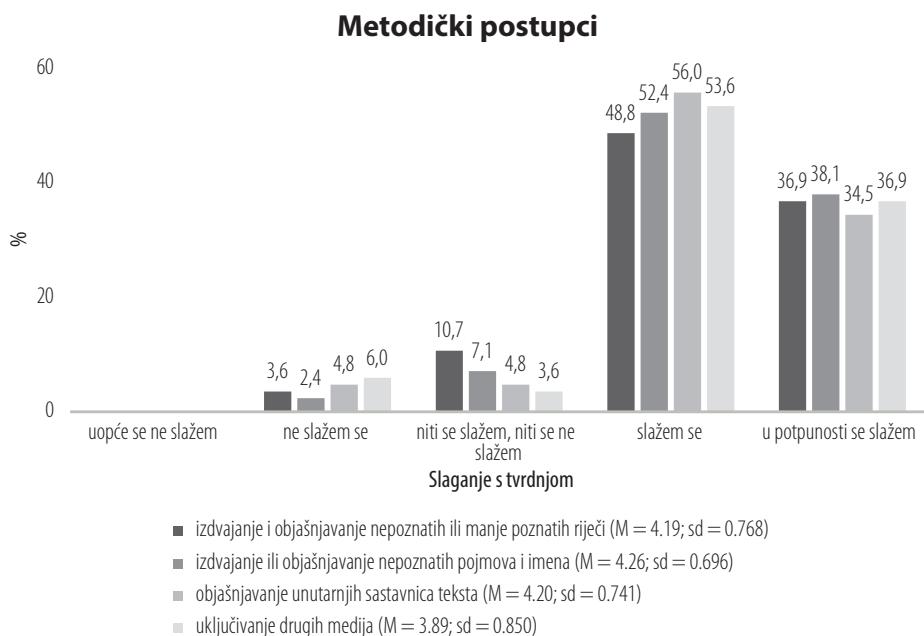
U rezultatima prikazanima na grafikonu dominiraju tema i idejna poruka kao elementi u određivanju primjerenosti teksta doživljajno-spoznajnim mogućnostima učenika.⁴

Budući da ispitanici smatraju tematski i idejni element važnim pri izboru djela, a učenike ne smatraju recepcijski spremnima za *Juditu* (kao tematski i idejno zahtjevno djelo), znači li to da treba izostaviti (ignorirati) tematski zahtjevne tekstove ili tekstove visoke razine zahtjevnosti jezika i stila?

4.6. Metodički postupci

Ispitali smo koji bi metodički postupci, prema mišljenju učitelja, mogli ukloñiti recepcijске zapreke. Manji udio ispitanika misli da *Juditu* »nema pomoći« (ili u to nisu sigurni) čak ni uz primjenu metodičkih postupaka: izdvajanja i objašnjavanja nepoznatih riječi, izdvajanje ili objašnjavanje nepoznatih pojmoveva i imena, ni uz objašnjavanje unutarnjih sastavnica teksta ili uključivanje drugih medija.

⁴ O temama tekstova i učeničkom interesu za te teme istraživale su pod mentorstvom Martine Kolar Billege studentice Krcivoj i Graberec (rad je dobio Rektorovu nagradu 2017. godine) Jesu li teme metodičkih predložaka u udžbenicima jednako poticajne za djevojčice i dječake?, a rezultati ukazuju na to da su teme u udžbenicima zanimljivije djevojčicama nego dječacima. To je istraživanje bilo potaknuto činjenicom da su djevojčice uspješnije u rezultatima vanjskoga vrednovanja čitalačke pismenosti. (<https://apps.unizg.hr/rektorova-nagrada/javno/stari-radovi/4301/preuzmi>)

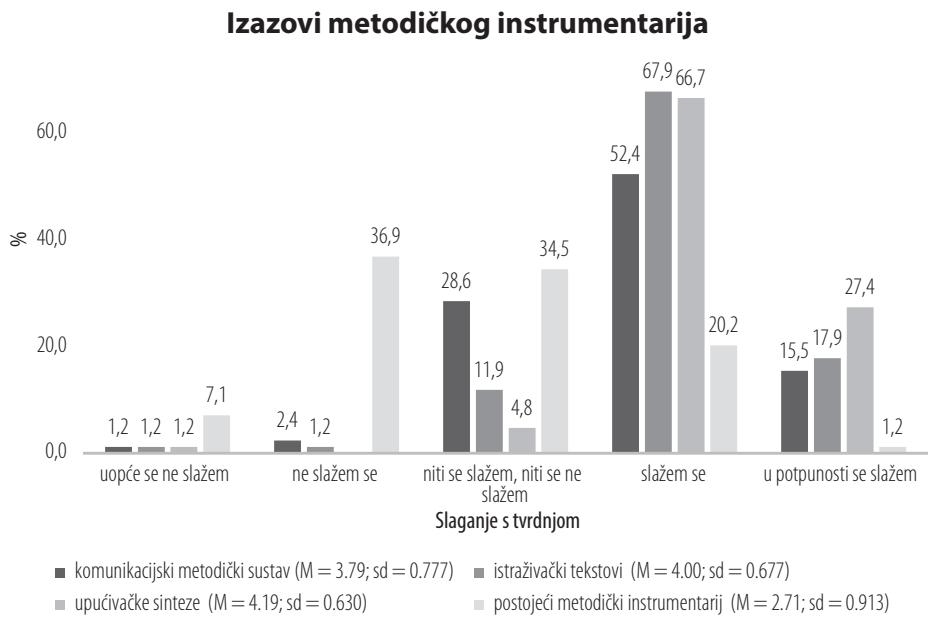

Slika 5. Grafički prikaz metodičkih postupaka u mikrostrukturiranom metodičkom modelu u komunikacijskom metodičkom sustavu

Veći se dio ispitanika ipak slaže ili se u potpunosti slaže s time da bi ti postupci omogućili suzbijanje recepcijskih zapreka. Usto postoji statistički bitna povezanost svih elemenata, odnosno s rastom jedne od varijabli rastu i sve ostale varijable. U projektu je za sve postupke srednja ocjena oko 4 (*slažem se*). Pokazalo se da se uključivanje drugih medija najmanje percipira svrhovitim ($M = 3,89; sd = 0,850$).

4.7. Primjerene sastavnice metodičkog instrumentarija

Rezultati Friedmanova testa ($\chi^2(3) = 135,42; p < .01$) pokazuju da postoji statistički bitna razlika u percepciji metodičkih instrumentarija kojima bi se mogli koristiti i onoga već postojećega. Mogući instrumentariji imaju prosječnu ocjenu oko 4 (*slažem se*), dok postojeći metodički instrumentarij ($M = 2,71; sd = 0,91$) ima najnižu ocjenu i nalazi se u kategoriji *niti se slažem niti se ne slažem*. Za moguće instrumentarije najveći udio ispitanika daje ocjenu 4 – *slažem se*, dok za postojeći

Slika 6. Grafički prikaz primjerenih sastavnica metodičkoga instrumentarija

instrumentarij podjednaki udio (više od jedne trećine) daje ocjenu 2 – *ne slažem se ili 3 – niti se slažem niti se ne slažem*.

Većina se ispitanika slaže da provedbu treba ostvariti u komunikacijskom metodičkom sustavu te uključiti istraživačke tekstove i upućivačke sinteze. U procjeni primjerenosti postojećega metodičkog instrumentarija (u udžbenicima i priručnicima) najviše se ispitanika izjasnilo da se ne slaže ili se niti slaže niti ne slaže da omogućuje recepciju djela *Judita*. To znači da postojeći metodički instrumentarij ne smatraju primjerenim.

Ako postoji ikakva metodička mogućnost, treba je iskoristiti, a ne izuzimati djele identitetske važnosti. Stariji ispitanici (i oni s više radnoga staža) manje misle da je postojeći metodički instrumentarij dobar. Uz to, s porastom dobi i staža ispitanika smanjuje se percepcija o dovoljnoj recepcijskoj spremnosti učenika s obzirom na kognitivno znanje i iskustvo. Što su stariji i što imaju više staža, to se ispitanici više slažu s time da je vrsta teksta važan element u određivanju primjerenosti teksta doživljajno-spoznajnim mogućnostima učenika.

5. Zaključna razmatranja i prijedlozi

Na temelju složenosti naslovljene teme *Recepcijsko-produkcijskih sastavnica mikrostrukturiranoga modela Marulićeve Judite u nastavi Hrvatskoga jezika* i provedena istraživanja predlažemo dobivene rezultate ovoga istraživanja implementirati u proces poučavanja. Potrebno je definirati primjerenu metodičku artikulaciju poučavanja koja će se temeljiti na znanstveno identificiranim sastavnicama uzimajući u obzir i kurikulski dokument.

Željeli smo ponuditi metodički model koji bi bio utemeljen na znanstvenim metodičkim spoznajama koje bi omogućile recepciju *Judite*, odnosno opisali smo u radu metodičke postupke i sustave koji bi mogli ukloniti recepcijске zapreke.

Navedeni predloženi model definira primjeren metodički pristup poučavanju, identificira slijed aktivnosti jezične recepcije i produkcije te uvažava znanstvenu utemeljenost povezanosti sadržaja poučavanja i aktivnosti koje omogućuju dosezanje ishoda.

Metodički pristup koji nudimo i obrazlažemo može podržati interpretaciju antologijskoga djela u suvremenom odgojno-obrazovnom kontekstu u kojem se od učenika očekuje aktivan pristup učenju, a od učitelja angažiranje učenika u tom procesu. Sadržaj koji će se ponuditi uz čitanje i interpretaciju *Judite* omogućuje dosezanje više ishoda Hrvatskoga jezika definiranih u kurikulu, a podržava ili čak izgrađuje kompetenciju »svijest o identitetu« te promiče vrednote povezane s identitetom. Rezultati ovoga istraživanja potvrđuju teorijske postavke elaborirane u ovome radu jer najveći broj ispitanika (profesora hrvatskoga jezika), njih 50 %, smatra da učenici nisu recepcijски spremni (čitateljsko iskustvo i kognitivno znanje) za čitanje *Judite*, koja je tematski i idejno zahtjevan tekst te se nitko od ispitanika nije u potpunosti složio s tvrdnjom da su učenici recepcijски spremni. Upravo zato nudimo sastavnice mikrostrukturiranoga metodičkog modela, kojim želimo ukloniti zapreke u čitanju antologijskih djela hrvatske književnosti, a koji je utemeljen na razumijevanju jezične poruke, poznavanju konteksta teme te znanja koja uključuju i kulturološke sastavnice. Na taj način moguće je osigurati nesmetanu recepciju djela koja će učeniku biti podloga za jezičnu produkciju u govorenom i pisanim modalitetu hrvatskoga jezika. Tijekom procesa učenja/poučavanja potrebno je primijeniti postupke formativnoga vrednovanja jer taj oblik omogućuje identificiranje dosezanja ishoda tijekom obrazovnoga procesa, povezuje se s učenikovim (jezičnim) razvojem te ima naglašenu dijagnostičku funkciju (Kolar Billege 2020).

Daljnja istraživanja potrebno je usmjeriti na metodičku efikasnost ponuđenoga mikrostrukturiranog modela tako da se identificira razlika u recepcijsko-produkcijskoj uspješnosti, pri čemu je navedeni model nezavisna varijabla.

L iteratura

- Bežen, Ante, Hrvatski identitet-pregled temeljnih sastavnica i nositelja, U: Bežen, Ante; Bošnjak, Milan (ur.) *Hrvatska nastava u inozemstvu*, Ministarstvo znanosti i obrazovanja i Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012., 141–174.
- Bežen, Ante, Dokle će Marko Marulić biti neobvezan pisac u kurikulu hrvatskoga jezika?, *Kana*, 564(6), 2021, 22–23.
- Bežen, Ante; Budinski, Vesna; Kolar Billege, Martina, *Što, zašto, kako u poučavanju hrvatskoga jezika*. Profil Klett d.o.o. i UFZG, Zagreb, 2018.
- Erdeljac, Vlasta, *Mentalni leksikon, modeli i činjenice*, Ibis, Zagreb, 2009.
- Dujmović-Markusi, Dragica, *Književni vremeplov*, Profil Internacional, Zagreb, 2007.
- Čeliković, Vlasta (ur.), *Zajednički europski referentni okvir za jezike: učenje, poučavanje, vrednovanje*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Grossman, Meta, *U obranu čitanja: čitatelj i književnost u 21. stoljeću*, Algoritam, Zagreb, 2010.
- Klarić, Dražen, *Hrvati koji su mijenjali svijet*, Školska knjiga, Zagreb, 2020.
- Kolar Billege, Martina, *Sadržaj, ishodi i vrednovanje u Hrvatskome jeziku – metodički pristup*, Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, Zagreb, 2020.
- Kovač, Slavica; Dunatov, Vesna; Tomas, Jadranka, *Priručnik za učitelje hrvatskoga jezika u 8. razredu osnovne škole*, Ljevak, Zagreb, 2009.
- Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije* (NN 10/2019)
- Lazzarich, Marinko, *Metodika Hrvatskog jezika u razrednoj nastavi*, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2017.
- Manguel, Alberto, *Povijest čitanja*, Prometej, Zagreb, 2001.
- Matijević, Milan; Bilić, Vesna; Opić, Siniša, *Pedagogija za učitelje i nastavnike*. Školska knjiga i Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2016.
- Martinović-Vlahović, Ružica, Judita kao inspiracija za muškarce i žene. *Kana* 564(6), 2021, 20–21.
- Nemec, Krešimir, *Leksikon likova iz hrvatske književnosti*, Ljevak, Zagreb, 2020.
- Peti-Stantić, Anita, *Čitnjem do (spo)razumijevanja*, Ljevak, Zagreb, 2019.
- Pšihistal, Ružica, Treba li Marulićeva *Judita* alegorijsko tumačenje?, U: Solar, Milivoj; Zrinjan, Snježana; Sorčik, Višnja (ur.), *Baština riječi 2*, Alfa, Zagreb, 2015.
- Rosandić, Dragutin, *Metodika književnog odgoja*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Skoko, Božo, *Hrvatski velikani*, Školska knjiga, Zagreb, 2014.
- Šito Čorić, Šimun, *Sto najznačajnijih Hrvata i Hrvatica*, Alfa, Zagreb, 2015.
- Zrnčić, Maja, *Priručnik za kulturnu osviještenost i izražavanje*. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb, 2018.

P r i l o g

ANKETNI UPITNIK

Poštovani!

Ispunjavanjem ovoga upitnika sudjelujete u istraživanju *Recepcijsko-produkcijske sastavnice mikrostrukturiranoga metodičkog modela Marulićeve Judite u nastavi Hrvatskoga jezika*.

1. Uz svaku navedenu tvrdnju molimo Vas da znakom • označite svoje slaganje s tvrdnjom: 1 – uopće se ne slažem; 2 – ne slažem se; 3 – niti se slažem niti se ne slažem; 4 – slažem se; 5 – u potpunosti se slažem.

	1	2	3	4	5
1. Recepcijska spremnost učenika 8. razreda dovoljna je za sudjelovanje u interpretaciji Marulićeva djela <i>Judita</i> s obzirom na njihovo stečeno čitateljsko iskustvo koje korespondira s tematsko-idejnom razinom teksta.					
2. Recepcijska spremnost učenika 8. razreda dovoljna je za sudjelovanje u interpretaciji Marulićeva djela <i>Judita</i> s obzirom na njihovo stečeno kognitivno znanje i iskustvo.					
3. U određivanju primjerenoosti teksta doživljajno-spoznajnim mogućnostima učenica/učenika treba uzimati u obzir:					
a) temu					
b) idejnu poruku					
c) vrstu teksta					
d) jezik					
e) stil.					

	1	2	3	4	5
4. Ovi metodički postupci mogu ukloniti recepcijске zapreke učenika u interpretaciji Marulićeve <i>Judite</i> :					
a) izdvajanje i objašnjavanje nepoznatih ili manje poznatih riječi					
b) izdvajanje ili objašnjavanje nepoznatih pojmoveva i imena					
c) objašnjavanje unutarnjih sastavnica teksta (sadržaja, teme, motiva, kompozicije, stilskih postupaka)					
d) uključivanje drugih medija (opera <i>Judita</i> , libreto za operu napisao je Frano Parać uz suradnju Tonka Marojevića).					
5. Primjerene sastavnice mikrostrukturiranoga metodičkog modela u komunikacijskom metodičkom sustavu omogućile bi učenicima raščlanjivanje, tumačenje i vrednovanje književnoumjetničkoga teksta <i>Judite</i> .					
6. Prateći tekstovi koji upućuju na otkrivanje, promišljanje i istraživanje teksta učenicima bi bili podržavajući faktor u komunikacijskom procesu recepcije književnoga djela i produkcije na temelju toga djela.					
7. U najavu i lokalizaciju teksta <i>Judita</i> Marka Marulića potrebno je uključiti kraće upućivačke sinteze koje bi pridonijele recepciji i razumijevanju djela <i>Judita</i> .					
8. Procijenite koliko metodički instrumentarij u udžbenicima s kojima se služite omogućuje učenicima recepciju djela <i>Judita</i> i jezičnu produkciju povezanu s tim djelom.					

P r i l o g 2

PLANIRANI KURIKULSKI ISHODI

B.8.1. Učenik obrazlaže odnos proživljenoga iskustva i iskustva stečenoga čitanjem književnih tekstova.

Razrada ishoda:

- učenik uočava da je u književnom tekstu riječ o svijetu i čovjekovoj sudbini
- povezuje vlastiti spoznajni i osjećajni doživljaj da bi stvorio cjelovitu sliku o književnom tekstu.

B.8.2. Učenik interpretira književni tekst na temelju vlastitoga čitateljskog isustva i konteksta primjenjujući književnoteorijska znanja.

Razrada ishoda:

- učenik prosuđuje različite osobine likova predočene govorom lika, njegovim razmišljanjem, emocionalnim i psihičkim reakcijama, moralnim stavovima i njihov međusobni odnos.

B.8.3. Učenik kritički vrednuje književni tekst i povezuje ga s vlastitim književnim iskustvom.

Razrada ishoda:

- učenik objašnjava svrhu pisanja i gledišta autora u književnom tekstu
- vrednuje misaonu poruku književnog teksta
- uspoređuje književni tekst s njegovim adaptacijama u drugim medijima.

B.8.4. Učenik argumentirano prosuđuje samostalno izabrani književni tekst i promišlja o njegovoj svrsi i obilježjima pripadajućeg žanra i autora.

Razrada ishoda:

- učenik uočava svrhu književnog teksta: razotkrivanje nevolja potlačenih, propitivanje autoriteta
- prepoznaće svevremenske i općeljudske vrijednosti i ideje koje prenosi književni tekst
- argumentirano raspravlja o vrijednostima izabranih književnih tekstova.

B.8.5. Učenik se stvaralački izražava prema vlastitom interesu potaknut različitim iskustvima i doživljajima tijekom učenja i poučavanja.

Razrada ishoda:

- učenik istražuje i samostalno i slobodno radi na temi koja mu je bliska nadgledajući vlastiti napredak
- nudi inovativna rješenja potaknut različitim iskustvima i doživljajima tijekom učenja i poučavanja
- pronalazi besplatne alate za provedbu, koristi se vlastitim digitalnim uređajima koji su mu dostupni (pametni telefon, tablet, besplatni program na internetu)
- stvara različite individualne uratke (dramatizira tekstove i priprema za izvedbu, osmišljava scenografiju, izražava se pokretom i plesom, oblikuje fotografije...)
- razvija vlastiti potencijal za stvaralaštvo.

C.8.1. Učenik vrednuje informacije i izvore informacija te povezuje odabrane informacije s postojećim znanjem radi rješavanja problemske situacije.

Razrada ishoda:

- uspoređuje informacije iz različitih izvora sa svrhom procjene pouzdanosti, točnosti i autorstva sa zadatkom
- zaključuje na temelju prikupljenih informacija.

C.8.3. Učenik tumači uporabu postupaka, tehnika i izražajnih sredstava u internetskom okružju sa svrhom prenošenja poruke.

Razrada ishoda:

- učenik se služi poveznicama koje proširuju sadržaj teksta
- uočava sastavne elemente hipermedije: međusobno povezani tekst, slika, video i zvuk.

S u m m a r y

RECEPTION AND PRODUCTION COMPONENTS OF THE MICROSTRUCTURED METHODOLOGICAL MODEL OF MARULIĆ'S JUDITA IN CROATIAN LANGUAGE TEACHING

Marko Marulić's *Judita* is a part of anthological Croatian literature, and the modern educational context relativizes adequacy of introducing anthological contents into the teaching process. Previous research indicates that with an appropriate methodological approach, demanding content can be purposefully introduced into Croatian language classes, and with its help, both reading literacy and reading ability can be acquired and developed.

»To say that an author is a reader or a reader is an author, to see a book as a human being or a human being as a book, to describe the world as a text or a text as a world, are ways of naming the reader's craft.« (Managuel, 2001, p. 180.). Every text read can be given meaning, and by re-reading the same text, new meanings can always be found in it, those that were missed the first time or, simply, what can be understood at a certain moment in life, but not before. We can conclude that reading is never final, simple, and unambiguous (Grossman, 2010).

The main goal of this paper is to propose a micro structured methodological model of interpretation of Marulić's *Judita* in Croatian language teaching in the 8th grade of primary school which would enable the reception of *Judita* and language production on cultural content in spoken and written modality of the Croatian language.

The research will examine the opinion of Croatian language teachers on the adequacy of the components of the micro structured methodological model in the communication methodological system.

Research participants were Croatian language teachers from four primary schools in Velika Gorica and four in Zagreb, N = 84. Dependent variables were constructed in a five-point Likert-type scale.

With this scientific research and approach, we examined the possibilities and purpose of including or excluding anthological texts in or from Croatian language teaching.

The research included reception readiness with regard to reading experience ($M = 2.60$; $sd = 0.920$) and cognitive knowledge and experience ($M = 2.65$; $sd = 0.871$) of students. The results indicate that cognitive knowledge and experience and reception readiness are equal, medium (neither agree nor disagree). The largest share of respondents (Croatian language teachers) do not agree with both statements (almost half). There is a statistically significant positive correlation between the variables cognitive knowledge and experience and reception readiness ($r (83) = .59$; $p <.01$). As the perception of reading adequacy increases, so does the perception of the adequacy of cognitive experience.

Keywords: reading literacy, Judita, Marulić, Croatian language methodology, micro structured methodological model

Ivana Jarebić
stručni rad

RECEPCIJA *JUDITE* U NASTAVI HRVATSKOGA JEZIKA

S a ž e t a k

Judita je kapitalno djelo hrvatske književnosti. Velika interpretativna moć toga djela omogućuje nastavnicima da kanonski tekst što bolje približe učenicima. Razgovarajući s učenicima drugoga razreda trogirske gimnazije o tom lektirnom naslovu, ustanovila sam kako je *Judita* ostavila snažan dojam na njih. Iako su čitajući djelo naišli na određene jezične barijere, djelo im se svidjelo zbog sadržaja. Juditu su doživjeli kao vrlo emancipiranu ženu, a čitanje ih je potaknulo na razmišljanje o opravdanosti njezina čina. Stoga sam organizirala raspravu. Rasprava je koncipirana tako da je jedan dio razreda trebao prikazati Juditu onako kako je vidi Marko Marulić, a drugi dio onako kako je prikazuje Miro Gavran u svojoj obradi. Odlučila sam se za ovu govornu vježbu kako bi učenici razvijali svoje komunikacijske sposobnosti, što smatram iznimno važnim. U radu ћu predstaviti spoznaje do kojih su učenici došli. Sve su potkrijepili citatima iz djela. Grupa koja je čitala Marulićev tekst, predstavila je Juditu kao vrlo pobožnu i požrtvovanu ženu koja želi osloboditi svoj narod. S druge strane, Gavranova je *Judita* emancipirana, moderna žena koja »iskiče iz zadanih tračnica«. Tijekom rasprave postavljala su se mnoga životna pitanja, kao npr. treba li se pojedinac žrtvovati za zajednicu ili gledati svoju dobrobit. To dokazuje činjenicu kako je ovo djelo itekako aktualno, unatoč tome što je pisano davno. Smatram kako je cilj nastave književnosti propitkivati životna pitanja o kojima možda nikada ne bismo razmišljali da nismo pročitali određeno djelo. Taj je cilj Marulić ispunio i zato i danas nalazi put do čitatelja, što dokazuje i ova rasprava. Odlukom sudaca rasprave pobijedila je grupa koja je prezentirala Marulićevu *Juditu*.

Rad donosi temeljitu psihološku karakterizaciju Marulićeve i Gavranove *Judite*, onako kako su to argumentirali učenici. Učenici su raspravljali i o tome koliko se društvo promijenilo od Marulićeve do Gavranova vremena, što po njima

jako utječe na prikaz Judite u tim djelima. Pretočit ću na papir neke njihove misli o tome. Spoznaje do kojih sam došla dokazuju hipotezu kako je *Judita* nezaobilazna u nastavi književnosti te da su učenici sposobni za cijelovito čitanje djela, ali i promišljanje o njemu.

Ključne riječi: *Judita*, recepcija, Marko Marulić, Miro Gavran, nastava, Hrvatski jezik

1. Rasprava o *Juditu* u nastavi Hrvatskoga jezika

Kao profesorica hrvatskoga jezika nastojim prenijeti na učenike ljubav prema čitanju. Čitanje je vrlo složena djelatnost koja pridonosi učenikovu razvoju jer čitajući poboljšava kognitivne sposobnosti, obogaćuje rječnik, razvija kritičko mišljenje... Iskustvo rada u nastavi pokazalo mi je kako je učenicima čitanje kanonskih tekstova u prvom razredu srednje škole zahtjevno, ali ako se sadržaj osvremeniji, oni postaju zainteresirani. Tako je i s *Juditom* koja se kao lektirni naslov obrađuje u drugom razredu srednje škole. Arhaičan jezik toga temeljca hrvatske književnosti nastaloga u 16. stoljeću postavio je malu barijeru pred učenike trogirske gimnazije, ali uz moju pomoć uspješno su je svladali. Olakšavajuća okolnost bila je i činjenica da dolaze iz podneblja kojem je čakavština bliska. Sadržaj djela ostavio je na njih snažan dojam te sam odlučila pokrenuti raspravu. Za raspravu kao govornu vježbu odlučila sam se kako bih aktualizirala djelo i dokazala da Judita i Marulić ne ostavljaju ravnodušnima današnje mlade čitatelje. Raspravljanje je zahtjevna jezična vježba kojom učenici poboljšavaju svoje komunikacijske kompetencije, što smatram jako važnim. Tako uče kako argumentirati tezu koju žele dokazati, ali i uvažavati suprotan stav.

Rasprava u nastavi temeljena na književnom djelu treba imati jasne smjernice koje određuje nastavnik. Stoga sam raspravu koncipirala tako da je jedan dio razređa imao zadatak prikazati Juditu onako kako je vidi Marko Marulić, a drugi onako kako je prikazuje Miro Gavran u suvremenoj inačici. Prethodno su učenici pročitali te lektirne naslove. Naglasak je bio na karakterizaciji *Judite* u jednom i u drugom djelu, prikazu društva u djelima te stilu pisanja. Sve argumente trebali su potkrijepiti citatima iz tekstova jer tako razvijaju funkcionalnu pismenost i uče znanstveno argumentirati svoje teze, čime se izbjegava subjektivnost jer rasprava mora biti znanstveno utemeljena, a učenici moraju pokazati svoje znanje o temi.¹ Tijekom rasprave

¹ Usp. Stjepko Težak, Teorija i praksa nastave hrvatskog jezika 1, Školska knjiga, Zagreb, 1996., 492.

zahtjevala sam smisleno izražavanje te gramatičku i govornu pravilnost, što učitelj hrvatskoga jezika nikako ne smije zapostaviti.²

Cilj je književnosti da pred nas stavlja pitanja o kojima nikada ne bismo razmišljali da nismo pročitali određeni naslov, a isto tako da nudi rješenja koja nam mogu sinuti kad i sami imamo problem. Takva je pitanja učenicima nametnula i Judita, a njihove stavove iznijet će u nastavku rada. O književnim djelima i likovima treba što više raspravljati u nastavi Hrvatskoga jezika jer to pridonosi dinamici nastavnog procesa, povezuje učenika i nastavnika, ali i osvještava kod učenika činjenicu da je čitanje važno ne samo zbog ocjene iz lektire nego i za što bolje funkciranje u svakodnevnom životu. Rasprava je pokazala kako su stari hrvatski pisci uvijek aktualni, baš kao što je to slučaj s Markom Marulićem, ocem hrvatske književnosti, vizionarom svojega vremena koji i danas, što je vidljivo iz navedene nastavne prakse, pruža mladim ljudima inspiraciju i ohrabrenje.

Uočila sam kako je rasprava potaknula motivaciju učenika za rad, ali i za čitanje tekstova starije književnosti. Pomogla im je da shvate kako je to Marulićevo djelo od neprocjenjive važnosti za hrvatsku književnost, ne samo zato što je prvi umjetnički ep pisani na hrvatskom jeziku već i zato što svojim sadržajem donosi revoluciju u onodobne teme jer Marulić u središte radnje stavlja ženu.

Sve navedeno dokazuje hipotezu kako je *Judita* nezaobilazna u nastavi Hrvatskoga jezika te da su učenici sposobni samostalno čitati djelo i o njemu vrlo suvereno promišljati.

2. Učeničke spoznaje o *Juditiji* Marka Marulića

2.1. Zapažanja učenika o liku Judite

»Književni lik textualna je konstrukcija koju doživljavamo kao osobu s prepoznatljivim ljudskim osobinama.«³ »Citatelj mora biti sposoban rekonstruirati književni lik kao stvarnu osobu. Kako bi to bilo moguće on mora imati svoje želje i sklonosti, intelektualni život, osjećaje prema nekome, vrijednosti prema kojima se orijentira, definiranu poziciju u društvu i fizički izgled.«⁴ Sve to posjeduje i Marulićeva *Judita* pa su zato učenici u mogućnosti doživjeti je sebi bliskom. Temeljne su osobine Juditina karaktera, prema mišljenju učenika, požrtvovnost, kreplost i pobož-

² Isto, 492.

³ Nebojša Lujanović, Autopsija teksta, Centar za kreativno pisanje, Zagreb, 2016., 71.

⁴ Isto, 73.

nost. Tu tezu potkrijepili su brojnim citatima iz djela. Njezine osobine vidljive su već na samom početku djela:

Dike ter hvaljenja presvetoj Juditi,
smina nje stvoren'ja hoću govoriti
zato ču moliti, Bože, tvoju svitlost,
ne htij mi kratiti u tom punu milost.
Ti s' on ki da kripost svakonu dilu nje i
nje kipu lipost s počten'jem čistinje; ti
poni sad mene tako jur napravi,
jazik da pomene ča misal pripravi.⁵

Iz navedenoga citata jasno je da Marulić epitetom *presveta* u uvodnim stihovima Juditu predočava kao sveticu, što su učenici primijetili. Njezina svetost ni u jednom trenutku kod njega ne dolazi u pitanje pa joj se tako oprštaju sitne laži i prevare kojima se koristila kako bi ostvarila misiju ubojstva vojskovođe Holoferna za spas svojega naroda. Doznajemo da je ona udovica koja utjehu pronalazi u vjeri. Dane provodi u molitvi, a u društvu uživa status heroine koja nema mrlje na svojoj savjesti. Zato je i izabrana od svojega naroda, što su potkrijepili stihovima:

Hotiše starpiti svit ovi Ozije
i jaše moliti da jim Bog baržije
pomoć svu podije i milo pohaja,
da jih ne ubije neprijatelj ni žaja.
Tada se nahaja Judit u gradu tom
kano svih nadhaja liposju, dobrotom,
ka živit životom odluči precisto,
poče imit od kom udovičtva misto.
Mnozi ju zaisto vlastele prosiše,
ona Bogu listo služiti želiše.⁶

Ni u jednom trenutku ona ne odstupa od svojih moralnih načela, a ono što je učenicima posebno bilo zanimljivo jest činjenica kako ona prihvata svoj zadatak bez straha i ni u jednom trenutku ne dovodi u pitanje svoju sposobnost da ga izvrši. Istančali su da se Marulić kao inspiracijom za djelo koristio biblijskom parabolom o *Judit*, približio ju je širokoj masi čitatelja, a tako je odao priznanje ženama jer je *Judita* primjer hrabre žene koja preuzima muški zadatak i to uspješno izvršava. Fascinirani

⁵ Marko Marulić, *Judita*, SysPrint, Zagreb, 1996., 27.

⁶ Isto, 59.

su Marulićevom odlukom da ženi poda glas, ali i sva prava koja stječe nakon što je spasila stanovnike Betulije. Time ih je kao mlade čitatelje potaknuo na razmišljanje o pravima žene u društvu. *Judita* je žena koja ima moć uništiti moćnu asirsku državu, a snagu za taj čin daje joj vjera u Boga. Kao argument za tu tezu izdvojili su citat koji govori o njezinu činu ubojstva Holoferna u kojem se uzda u Božju pomoć:

Bože, daj da stignu ča je godi tebi;
stvori milost meni, pokrip rabu twoju,
strah mi vas odnemi, dvigni ruku moju
da stvar svarši koju misal moja plodi,
da se tebe boju puci ter narodi!⁷

Raspravljujući o Juditinu činu ubojstva, postavili su pitanje o tome koliko čin ubojstva može biti opravdan. Istaknuli su kako nikada ne bi bili spremni ubiti nekoga, pa čak ni onda kada bi se našli u Juditinoj situaciji, ali Marulićevu Juditu mogu razumjeti. Ona je, po njihovu mišljenju, ustrajna žena koja ne odstupa od svojega cilja ma koliko god on bio mučan. Vođena je Božjom voljom, kojoj pripisuje i čin koji je morala izvršiti jer je to bilo jedino rješenje za spas njezina naroda i obranu teritorija. Tako su, ali jedino zahvaljujući uvjerljivosti Marulićeva iskaza, ubojstvu dali plemenitu svrhu. Judita je nagrađena i do kraja života uživala je veliku slavu. Oni to tumače kao nagradu za njezin krepstan i moralan život, koji se na kraju isplatio. Ističu kako je narod znao cijeniti njezinu žrtvu. Zahvalnost je, po njima, najmanje što su joj mogli dati. Brojni su citati o Juditinu počasnom statusu koji uživa do svoje smrti, a navest će samo jedan koji su spomenuli:

Tim ti se svakoga slava vred zamini,
ki zabivši Boga, svit ljubi i cini;
da tako ne čini presveta Judita,
zato Bog učini da je blagovita;
da se po sva lita i po vikov vike
hvala nje počita, nje pronose dike
po mora, po rike, po zemlji okol vas,
i gdi sve vernike sabire vičnji spas.⁸

Marulićeva je Judita vrlo energična žena koja je učenike inspirirala da promisle o tome koliko su spremni žrtvovati se za druge ljude. Njezina odvažnost i junaštvo u svijetu kojem dominiraju muškarci ostavila je na njih upečatljiv dojam. Gotovo

⁷ Isto, 85.

⁸ Isto, 67.

nitko ne bi bio spreman na takvu žrtvu, ali ona, onako kako ju je prikazao Marulić, izaziva kod njih duboko divljenje. Učenici smatraju *Juditu* pametnom ženom, a kao argumentaciju za tu tvrdnju ističu činjenicu kako je ona, svjesna svoje ljepote, zavela Holoferna te tako iskoristila taj svoj adut jedino u svrhu izvršenja zadatka, dok je prije i poslije toga živjela moralno, nije se dala pokolebiti i tako stekla ugledan društveni status. Osobito im je upečatljiv sljedeći citat koji o tome progovara:

Tako, kad osnovan jur misli svoje teg
vidi Judit, izvan urehe na se usteg
i skuta pouspreg, radosna pojde tad da
tuj, rukom poseg, osnovu otka sad.
Oloferne nju kad prid sobom ugleda,
u ljubavi zašad, sarce mu uspreda;
slaja mu bi meda, da gorkost će žerat,
studeniji leda kada bude ležat.⁹

Osobito ih se dojmila Juditina empatičnost i domoljublje za koje je spremna riskirati i vlastiti život. To je potaknulo pitanje o tome koliko je pojedinaca danas spremno podnijeti teret za dobrobit zajednice. Učenici misle da su takvi pojedinci malobrojni, a da i oni sami ne bi bili spremni na tako ogromnu žrtvu. Već na početku djela primjetili su kako Marulić naglašava Juditinu ljepotu, i to u duhu renesansne poetike. Tezu su argumentirali sljedećim stihovima:

Toj rekši, izvi se iz vriće i vodom
po puti umi se i namaza vonjom.
Splete glavu kosom, vitice postavi,
kontuš s urehom svom vazam na se stavi;
S ošvom ruke spravi, uši s ušerezmi,
na nogah napravi čizmice s podvezmi.
S urehami tezmi, ča mi je viditi,
dostojna bi s knezmi na sagu siditi;
i jošće hoditi na pir s kraljicami
i čtovana biti meju banicami.
Zlatimi žicami sjahu se poplitci,
a trepetljicami zvonjahu uvitci;
stahu zlati cvitci po svioni sviti,
razlici, ne ritci po shutih pirliti,

⁹ Isto.

svitlo čarljeniti ja rubin na parstih,
cafir se modriti, bilit na rukavih
biser i na bustih, i sve od zlatih plas
sjati se na bedrih preitno kovan pas.
Velik urehe glas, da liposti veći,
ka biše kako klas iz trave resteći,
al kami, ki steći u zlato, zlatu da,
izvarsno svitleći da zlato veća sja.
Tako t' ona prida uresi krasosti
poveće ner prija od njeje liposti.¹⁰

Uočili su utjecaj petrarkističke lirike jer je Juditina ljepota idealizirana i naglašena minucioznim Marulićevim opisima. Ta izvanredna ljepota uklapa se u njihovu sliku Judite kao žene nadnaravnih sposobnosti kojoj su moralne vrijednosti i etička načela životni prioritet.

Lik Judite pružio im je životni uzor jer ona je dokaz da požrtvovanost, krepot i etičnost mogu biti nagrađeni. Takva moralna poruka osobito je važna u današnjem svijetu punom izazova i prepreka za mlade ljude.

2.2. Zapažanja učenika o slici društva u Marulićevoj *Juditiji*

Za potpuno shvaćanje konteksta djela treba istaknuti vrijeme u kojem je Marulić stvarao. Bilo je to 16. stoljeće kad je Hrvatima prijetila opasnost od turske opsade, a Turci su se našli nadomak Splitu. U tom turbulentnom vremenu on pruža svojemu narodu utjehu pišući *Juditu*, i to na hrvatskom jeziku kako bi bila dostupna ne samo obrazovanoj eliti nego i neukom puku. Njezin čin trebao je ohrabriti hrvatski narod i pokazati mu da spas ipak postoji, a on je u vjeri. Učenici su istaknuli kako je temeljna poruka Marulićeva djela da skromni i bogobojažni mogu biti pobjednici u odnosu na ohole i bezbožne koji vjeruju samo vlastitoj snazi. Hrvatski narod trebaju krasiti vrline kojima su se dičili stanovnici Betulije, dok su Turci negativci, baš kao i Asirci. Pravda je, tvrde učenici, možda spora, ali ipak dostižna, a to dokazuje pobjeda stanovnika Betulije. Judita je žena koja predstavlja njihova duhovnoga vođu, a njezina snaga omogućuje im da ostvare svoj zemaljski cilj i obrane se. Stanovnici Betulije bili su veoma pobožan narod, a Judita najsvjetlijii primjer među njima, dok su Asirci simbol zla, otimanja i pljačke, ali i oholosti koju Bogu uvijek kažnjava. Učenici ističu

¹⁰ Isto.

kako je Marulić pisao *Juditu* vođen kršćanskom vjerom. To je vidljivo u invokaciji na početku djela, ali i u brojnim moralnim porukama koje iznosi, a jedna je od njih:

Da kakono rika barzo mimo hodi,
tako svaka dika s vrimenom odhodi:
i ki se užvodi u višu oholast,
teže mu zgoditi kad pade u propast.
Ki poni toku vlast i silu imiše,
zgubi svoj glas i čast kad ga razbiše;
i ki ga dobiše, jure potomtoga,
jer se oholiše, izgubiše mnoga.¹¹

Stanovnici Betulije simboliziraju kršćanski moralni sustav kojem Marulić odaje posebno priznanje. Njima je vjera u Boga jedina slamka spasa za koju se hvataju kako bi se izborili za svoju slobodu, što su učenici dokazali sljedećim citatom:

Tebi se podlože molimo u suzah,
ne daj da nas slože u tolicih tugah.
Od meči, od uzdah, kad si godi hotil,
i od jacih rukah ti nas si slobodil.
Ti nas jesi vodil prik mora po prahu,
onih si potopil kino nas tirahu.¹²

Te su stihove protumačili i kao Marulićevu molitvu za spas Hrvata. Neobjašnjava snaga, koja temelj ima jedino u ufanju Bogu, šokirala je okupatore pa su učenici izdvojili citat u kojem se Holoferno pita odakle stanovnicima Betulije smjelost da se suprotstave. To argumentiraju stihovima:

Tko su, reče, ovoj ki po varsih hode
bljudući prohode? Ki gradi? Ka hitrost?
Mnogi li se plode, mnoga li njih jakost?
Da imiju sminost stati protiv naju
ali našu hrabrost ni sile ne znaju?
Sami nas ne haju, toliko su smini,
ter nas ne sritaju s častju kako ini.¹³

¹¹ Isto, 28.

¹² Isto, 44.

¹³ Isto, 45.

Učenici uočavaju kako je u čitavom djelu Bog spona između dobra koje simboliziraju stanovnici Betulije i zla čiji su simbol Asirci, a na kraju On je taj koji donosi sud da dobro treba pobijediti, a Holofernova smrt simbol je te pobjede. Smrt, laži i prevare bile su samo nužno sredstvo kojim se narod trebao poslužiti da bi dobio bitku. Zato, prema mišljenju učenika, nigdje ne nailazimo na autorovu osudu tih grijeha iako je i sam kršćanin. Marulić opisuje borbu jednoga malog, gotovo neznatnoga naroda za svoj teritorij pa učenici u tome vide poveznicu s Hrvatskom: naša domovina površinom nije velika, ali je često bila na udaru osvajača od kojih se uvijek uspjela obraniti.

U Juditinu okruženju dominiraju muškarci koji se nalaze na čelnim mjestima, ali ipak mole nju da preuzme odgovornost za spas naroda. Jedna od njihovih teza bila je kako je Judita izabranica svojega naroda baš zbog toga što je ranije živjela pošteno i nije bila razmetna iako joj je muž ostavio bogat imetak. Njezina je skromnost nagrađena i ona postaje hvaljena u sve vijeke. Po njima, to je pokazatelj da je skromnost cijenjena vrlina, a skromni ljudi trebaju biti poželjni i u današnjem društvu.

U Marulićevu prikazu društva dominira, prema učeničkim shvaćanjima, vjera u Boga, nada i ufanje u ispunjenje sna o slobodi, kao i moralna načela kojih se treba pridržavati jer to je jedini pravi put za spasenje. To je stanovnike Betulije dovelo do cilja i odagnalo moćnu silu koja se oslanjala samo na snagu svojih mišića i dotadašnju slavu, ne računajući na faktor iznenađenja koji im je priušto jedan mali, na zemljopisnoj karti jedva vidljiv narod. Time je, prema učeničkim zapažanjima, Marulić poslao univerzalnu poruku svojemu narodu, ne samo u borbi protiv Turaka već u svim ostalim borbama koje su nas zadesile, a jedna od njih je i nedavni Domovinski rat.

2.3. Zapažanja učenika o Marulićevu stilu

Učenici su istaknuli činjenicu da je *Judita* prvi umjetnički ep pisani hrvatskim jezikom. Tako je Marulić postao otac hrvatske književnosti, a djelo učinio dostupnim »običnim« ljudima jer je napisano splitskom čakavicom. To doznaju iz njegove posvete don Dujmu Balisriliću u kojoj detaljno obrazlaže svoje namjere: »Tuj historiju čtući, ulize mi u pamaet da ju stumačim našim jazikom, neka ju budu razumiti i oni ki nisu naučni knjige latinske aliti djačke.«¹⁴

Arhaičan jezik predstavljao im je malu prepreku pri čitanju, ali uz moju mentorsku pomoć uspješno su je svladali, a osim toga čakavica im je bliska jer žive u Trogiru. Tijekom čitanja usvojili su i mnoštvo čakavskih riječi i izraza koji im do tada nisu bili poznati. Posebno su ih se dojmili razvedeni opisi i usporedbe, ali i brojne biblijske i

¹⁴ Isto, 21.

antičke reminiscencije kojima se autor poslužio, što upućuje na njegovo široko obrazovanje. Primjećuju da je Marulić iz antičke tradicije preuzeo invokaciju, ali on ne zaziva muze, već Boga. Tvrđnju argumentiraju sljedećim citatom:

Dike ter hvaljenja presvetoj *Juditiji*,
smina nje stvorenja hoću govoriti;
zato ču moliti, Bože, tvoju svitlost,
ne hti mi kratiti u tom punu milost.¹⁵

Naglašavaju utjecaj petrarkističke poezije u djelu, osobito u opisima *Juditine ljepote*, ali i u brojnim metaforama. Jedna je od njih metafora plavce koja predstavlja *Juditu*, a nalazi se na samom kraju djela:

Trudna tog plova ovdi jidra kala
plavca moja nova: Bogu budi hvala
ki nebesa skova i svaka ostala.
Amen.¹⁶

Moralno-teološke poruke nezaobilazno su obilježje Marulićeve stila. Učenici Marulića doživljavaju kao svestrana renesansnoga čovjeka, erudita koji je označio prekretnicu u hrvatskoj književnosti, ne samo odlukom da piše na hrvatskom jeziku već i odabirom teme te zaslужeno nosi titulu oca naše književnosti.

3. Učeničke spoznaje o *Juditiji* Mire Gavrana

3.1. Zapažanja učenika o liku Judite

Marulićeva i Gavranova interpretacija iste biblijske priče jako se razlikuju, što su učenici odmah uočili. To ih je motiviralo na sadržajnu raspravu, osobito o Gavranovoj karakterizaciji njezina lika. Najvažnija je novost koju on uvodi detaljna psihološka karakterizacija. Šokantnom ističu već prvu rečenicu djela: »Kada postah udovica i stavih kostrijet na sebe, prože me mir.«¹⁷

Odmah im je bilo jasno kako je Gavranova *Judita* drukčija od Marulićeve. Ona je pronašla svoj mir nakon smrti supruga jer ga nije voljela. O tome nije smjela govoriti zbog čuvanja ugleda u društvu, ali zato se ispovijeda dnevniku kojemu otkriva

¹⁵ Isto, 27.

¹⁶ Isto, 105.

¹⁷ Miro Gavran, *Judita*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2001., 5.

sve svoje tajne. Od rođenja je naučena da šuti, što u razredu potiče uvijek aktualnu raspravu o položaju žena. Citat koji ih je posebno motivirao na to glasi: »Otar govorio da su moja šutljiva usta pouzdanija od usta najodmjerenijih muškaraca, i da je šteta što sam svijet ugledala kao žena, jer da usprkos prelijepoj vanjštini snaga moje osobe pripada vrednijem spolu.«¹⁸

Žena nije imala pravo glasa, a Judita je željela toliko toga reći jer je odmalena bila vrlo pametna i znatiželjna, možda i sposobnija od svoje braće. Učenici su istaknuli kako i danas postoje predrasude i stereotipi o ženama, ali vidljiv je znatan pomak i zato o toj temi uvijek treba progovarati. Gavranova *Judita* pruža učenicima više podataka o svojem djetinjstvu. I ona je vjernica, ali svoju vjeru propituje, što je bitna novina u odnosu na Marulićevu. Tu tezu potkrijepili su citatom: »Opsjedala me u djetinjstvu misao na Mojsijevo smrt, na trenutke kad ga Jahve u sto dvadesetoj godini, nakon lutanja pustinjom odvede na brdo Nebo, na vrhunac Pisge, nasuprot Jerihonu, gdje mu Jahve pokaza svoju zemlju: Gilead do Dna, sav Naftali, kraj Efraimov i Manašeov, svu Judinu krajinu do Zapadnog mora, zatim Negre, područje doline Jerihon – grada palmi – do Soara pa mu reče: ‘Ovo je zemlja za koju sam se zakleo Abrahamu, Izaku i Jakovu da će je dati svom potomstvu, dopustio sam da je pogledaš svojim očima, ali ti onamo nećeš prijeći.’ Nisam mogla dokučiti zašto mu Jahve ne dopusti da zakorakne u obećanu zemlju, da bar godinu, mjesec ili dan pozivi na cilju prema kojem se kretao cijeli život.«¹⁹

Takva preispitivanja nisu bila moguća u Marulićevu prikazu zbog povijesnih okolnosti u kojima je stvarao, ali zato čine Gavranovu *Juditu* blisku učenicima jer i sami prolaze kroz to, osobito u adolescenciji.

Marulićevu Juditu upoznajemo kao presvetu udovicu, ali ne doznajemo ništa o njezinu ljubavnom životu. Učenici, suprotno tome, primjećuju kako je Gavranova junakinja bila zaljubljena i prije nego što je uplovila u dogovoren brak. To su potkrijepili citatom u kojem ona priznaje ljubav prema Eliabu: »Opeče mi tijelo do tada neznana vatra, i ja spoznah da taj mladić u mom srcu pali plamen i treptajem oka i običnom rečenicom ispod glasa izgovorenom. Bijaše to ljubav.«²⁰

Judita, po mišljenju učenika, vrlo otvoreno progovara o svojem emotivnom životu. Ona je samosvjesna i emancipirana. U raspravi naglašavaju kako je od Marulićeve razlikuje činjenica da se ne uklapa u patrijarhalno društvo koje je okružuje jer je svjesna kako postoji i drukčiji svijet od onoga koji joj se nameće. Ona je žrtva dogovorenoga braka. Njega joj je nametnuo otac jer je Manaše bio imućan, ali Juditinu

¹⁸ Isto, 5.

¹⁹ Isto, 16.

²⁰ Isto, 23.

srcu iznimno odbojan, pa izdvajaju rečenice kojima to potvrđuju: »A druga nesreća bje u istini da će postati žena mladića Manašeа, kojega nekoliko puta vidjeh na trgu i pred Hramom, a sve što osjetih spram njemu bje odbojnost od pogleda na njegovu ružnu pojavu, podbuhle obraze i hladne oči.«²¹

Tako su učenici raspravljali i o tome isplati li se ući u brak bez ljubavi samo zbog materijalnih dobara. Složili su se kako ne bi pristali na to jer je ljubav za njih važnija od bogatstva koje nema veliku svrhu bez bračne slove. Kazali su kako Judita nije imala pravo na vlastitu odluku jer bi je sredina osudila zbog opiranja očevu autoritetu, dok danas živimo u slobodnom društvu u kojem većina ima pravo samostalno donositi odluke.

Opisi tjelesne ljubavi u Gavranovu djelu predstavljaju za njih najveći odmak od Marulićeva predloška. Judita doživljava traumu jer je njezin zakoniti muž uzima nasilu, a ona ispunjava dužnosti. Međutim, to joj iskustvo ostavlja duševne rane s kojima se kasnije teško nosi. Citat kojim su dokazali tu tezu glasi: »Opijen sladostrašćem i vinom ne vidje on ni suze, ni bezglasnu molbu petnaestogodišnje djevojčice-žene da ublaži svoje nasrtaje i da bar jednom umirujućom riječju prekine zastrašujuću šutnjnu u kojoj se sve to događalo. O kako bijah nemoćna i jadna, unižena snagom kojoj se ne mogoh oduprijeti i zgrožena spoznajom da moja patnja, bol i jecaji pojačavahu njegovo sladostrašće.«²²

Judita nema priliku težinu te traume podijeliti s bliskom osobom, ali joj vjera, snaga i pisanje dnevnika pomažu da je donekle prebrodi. Tako, prema mišljenju učenika, postaje bliska stvarnim ženama jer se mnoge od njih bore s nasiljem u obitelji. Pobožnost je osobina koju dijeli s Marulićevom istoimenom heroinom, samo što Gavranova junakinja vjerske dogme ne smatra neupitnima, već o njima promišlja. U njihovim je očima ona, kao i Marulićeva, vrlo sposobna samostalno voditi brigu o sebi i imanju koje nasljeđuje. O tome svjedoči rečenica: »S lakoćom sam upravljala muževim imanjem i kućom što mi osta nakon njegove smrti.«²³

Gavranova Judita također je vrlo odgovorna, što se po njima očituje u činjenici da ona nakon suprugove smrti nastoji očuvati svoju čast i zadržati imanje u dobrom stanju, onako kako ga je i on ostavio. Tezu su dokazali sljedećim citatom: »Vrijeme teških postova i okajanja Manašeove smrti bijaše iza mene – osjećala sam se iskulpljenom za grihe prvotne beščutnosti kojom dočekah vijest o njegovoj smrti.«²⁴

²¹ Isto, 26.

²² Isto, 39.

²³ Isto, 51.

²⁴ Isto, 51.

Gavranova je Judita razapeta između emocija i pravila koja nameće društvo, što kod Marulićeve, tvrde učenici, nije slučaj jer tamo izostaje psihološka karakterizacija. Ta razapetost temeljni je Juditin problem kad treba ubiti Holoferna zato što se ona u njega zaljubljuje. Učenicima su posebno dojmljivi prizori u kojima Holoferno i Judita ostvaruju emotivnu povezanost jer Gavran kobnoga vojskovođu pretvara u osjećajnu muškarca, što je potpuno suprotno od Marulićeva prikaza. Holoferno Gavranovoj Juditi simbolizira ispunjenje ljubavi u svim segmentima. Učenici to argumentiraju rečenicama: »Zbunjivala me spoznaja da svi muškarci nisu isti i da žena može dosegnuti užitak za koji vjerovah da samo muškarcima pripada.«²⁵

Emocije koje su se dogodile između Judite i Holoferna, a s druge strane njezina primoranost da izvrši čin njegova ubojstva, otvaraju među učenicima raspravu o tome kako ubiti nekoga koga voliš. Složili su se kako je Juditin zadatak beskrajno težak i samo se najhrabriji mogu s tim nositi. Ona zbog toga osjeća krivnju koja nije mučila Marulićevu Juditu jer ona nikada svoj čin nije dovodila u pitanje, a ni sam autor koji je od početka idealizira. Gavranova je Judita, onako kako je učenici doživljavaju, jedna od nas. Muče je ovozemaljske dvojbe jer voli muškarca kojega ne bi smjela voljeti. Osobito im je upečatljiv citat: »Bog mi je svjedok da u tim trenucima nemadoh snage uzeti Holofernov mač što ga je otpasao i odložio uz ložnicu. Bijah is-cprljena do krajnjih granica svoje moći.«²⁶

Ona teškom mukom izvršava zadatak, nakon čega uživa slavu, ali za razliku od Marulićeve, ta joj slava predstavlja teret zbog grižnje savjesti koja je muči. Učenici suojećaju s njom. Posebno im se u pamćenje urezao citat: »Postadoh ono što nisam. Postadoh junakinja i živa legenda. I posta moj život nesnosna mučnina i nesnosna laž, što guši me iz dana u dan kao prokletstvo nepodnošljivo.«²⁷

Također, izdvajaju zadnju rečenicu romana koja dokazuje ranije izrečene teze: »A meni podari strpljenje i snagu da uzmognem živjeti izmirena sa sobom.«²⁸

3.2. Zapažanja učenika o slici društva u Gavranovoj *Juditi*

Gavranova Judita također živi u društvu kojim vladaju stroga religijska pravila, ali ona o tim pravilima promišlja i ne uzima ih kao jednoznačnu činjenicu. To je važna novina koju uvodi Gavran, a učenici uzrok takvom pristupu vide u vremenskom odmaku od pola tisućljeća. U središtu je radnje samosvjesna žena bogatoga

²⁵ Isto, 108.

²⁶ Isto, 109.

²⁷ Isto, 132.

²⁸ Isto, 134.

emocionalnog i duhovnog života, nasuprot strogim zakonima koje nameću društvo i njezin otac. Gavranova junakinja boji se osude okoline i to je sprječava da se glasno odupre zahtjevima koji su pred nju postavljeni. Ona, kažu učenici, sebe ne smatra dovoljno čvrstom i sposobnom da ispuni misiju ubojstva za spas svojega naroda, ali na to pristaje kako bi izbjegla kritiku okoline. S druge je strane Marulićevo Judita. Ona bez pogovora odlučno pristaje povesti svoj narod u slobodu. Primijetili su kako Gavranovoju Juditi dnevnik predstavlja ispovjednika i prijatelja koji je razumije jer društvo to nije u stanju, ali ni njezina obitelj. Judita iz Gavranova romana također je bila vrlo pametna žena, što argumentiraju rečenicom: »U igri, bez napora, naučih od brata svoga čitati i pisati. Ovladah umijećem ženi neprimjerenim.«²⁹

Patrijarhalno društvo u kojem se odgajala nije joj dopušтало да pokaže sve što zna i može. Majka ju je učila kako treba biti podložna suprugu. U takvom društvu, sukladno vjerskim pravilima, bludništvo je smatrano grijehom za najstrožu osudu. Učenici su te tvrdnje potkrijepili ovim citatom: »Zakon je jasan i za sve isti, na usta Mojsijeva Jahve nam reče: Čovjek koji počini preljub sa ženom svog susjeda, neka se kazni smrću, I preljubnik I preljubnica, neka se kamenuj, i neka njihova krv padne na njih.«³⁰

Suprotno svim zakonima i pravilima Gavranovoju Juditi događa se nedopustivo, a to je ljubav s Holofernom, inteligentnim i otmjenim vojnikom. I to, ističu učenici, prava ljubav. Za razliku od Marulićeve Judite, kojoj zavodnički maniri služe kao takтика koja će je dovesti do cilja, Gavranova je Judita, po njima, »žena od krvi i mesa« koja se prepušta emocijama. Zadaća koju joj nameće sredina, onemogućava joj ispunjenje u emocionalnom životu. Iako je učenici doživljavaju kao svojeglavu i buntovnu, naglašavaju kako nije spremna na radikalne poteze, a to su nepristanak na dogovoren brak s Manašeom ili odbijanje ubojstva Holoferna. Njihova je teza da je razlog za to Gavranova želja da ostane blizak Marulićevu predlošku. Jedno je od mišljenja kako je mogući uzrok i taj da autor dokaže koliko društvo može odrediti sudbinu pojedinca i oteti mu pravo na sreću. To se dogodilo Juditi. Ona se, iako je zadovoljila svoju okolinu i izvršila poslanje, boris s vlastitom krivnjom. Posebno im je upečatljiva rečenica: »O, kad bih bar mogla zaboraviti tog čovjeka na čijoj smrti je izraslo moje ime.«³¹ Učenici smatraju kako i danas postoje ljudi koji svoje snove ne mogu ostvariti jer nisu prihvatljivi društvu u kojem žive.

²⁹ Isto, 13.

³⁰ Isto, 30.

³¹ Isto, 133.

3.3. Zapažanja učenika o Gavranovu stilu

Stilom pisanja Gavran se dopao učenicima. Njegov roman u obliku dnevnika blizak im je jer pruža osjećaj povezanosti s glavnom junakinjom i problemima koji je muče. Roman je pitak i jednostavan za čitanje, za razliku od Marulićevih stihova koji zahtijevaju veću koncentraciju zbog arhaičnosti izraza. Autora smatraju provokativnim jer progovara o tabu-temama. Gavran stavlja naglasak na psihološku karakterizaciju, što im pruža temeljiti uvid u njezin unutarnji svijet, ali i društvene prilike kojima je bila okružena. Taj novi pristup smatraju pozitivnim, ali ne zaboravljuju naglasiti činjenicu da je Marulić bio taj koji je prvi odabroa baš *Juditu* da njezinim primjerom ohrabri Hrvate u teškim trenutcima njihove povijesti. Njegovo je djelo inspiriralo i Gavrana kao suvremenoga pisca. Učenici smatraju kako je povjesni kontekst odredio i stil pisanja dvojice autora. Marulić je moralno-teološki pisac, a Gavran moderan, spreman progovoriti o problemima koji izazivaju polemiku zajednice. Primijetili su kako je Gavran spojio arhaičan izraz, kao sponu s biblijskim predloškom, i standardni jezik. Ističu kako su njegove rečenice melodiozne, ali prozni oblik ono je što predstavlja drastičan stilski odmak u odnosu na Marulića. Pozitivnim ocjenjuju nov pristup u karakterizaciji i oblikovanju likova, osobito Holoferna i Joakima. Međutim, Marulić je za njih maestralni književnik i uzor kojega je novim književnim naraštajima teško nadmašiti.

4. Zaključak

Cilj je ovoga rada bio prenijeti misli koje su u raspravi organiziranoj na satu Hrvatskoga jezika o *Juditi* Marka Marulića i o *Juditi* Mire Gavrana iznijeli učenici drugoga razreda trogirske gimnazije. Pokazalo se kako učenici daju prednost Marulićevoj obradi biblijske priče o kreposnoj udovici koja je na svoja pleća preuzela teret odgovornosti za spas svojega naroda od asirske sile i ubila njihova glavešinu Holoferna. Marulićovo djelo ostavilo je snažan dojam na učenike, ne samo zbog zanimljiva sadržaja nego i zbog izbora glavne junakinje, razvedenih opisa, energičnosti kojom djelo odiše i njegove odluke da piše na hrvatskom jeziku. S obzirom na vrijeme u kojem je stvarao, Marulića smatraju vizionarom koji s pravom nosi titulu oca hrvatske književnosti. S druge strane, Gavranovu obradu smatraju modernom varijantom u kojoj je naglasak stavljen na psihološku karakterizaciju, ali i teme o kojima treba progovorati u književnim djelima, a to je, primjerice, uvijek aktualna tema o položaju žena. Prema njihovu mišljenju djela su ostvarila namjenu koju su im odredili autori. Marulićeva je *Judita* pružila narodu utjehu u teškim vremenima, a Gavranova pokazala

kako suvremena obrada poznate priče može ponuditi znatno drukčiji pogled, a pri tom zadržati vjernost izvornoj biblijskoj priči. Dublji utisak na učenike ostavila je Marulićeva *Judita* jer ni u jednom trenutku nije dvojila oko svojega čina, dok je Gavranova zadatak izvršila teškom mukom jer joj se dogodila ljubav koju nije mogla ostvariti. Marulićev zadatak doima im se znatno težim jer je djelo pisao u stihovima, a Gavranov izbor dnevničkoga zapisa izaziva kod njih osjećaj empatije za probleme s kojima se nosi njegova heroina. Posebno valja naglasiti činjenicu da je rasprava otvorila neka aktualna životna pitanja. To i jest cilj nastave književnosti. Učenici su se složili kako je ubojsvo najteži grijeh koji nema opravdanje, ali zbog uvjerljivosti kojom je Marulić ispisao svoje djelo, *Juditu* su doživjeli kao ženu nadnaravnih sposobnosti spremnu nositi se s time. Temeljito su se pripremili za raspravu i pokazali poznavanje književno-povijesnoga konteksta nastanka jednoga i drugoga djela. Citati su bili njihovi argumenti za teze koje su iznosili. Time su pokazali da razumiju tekstove i dokazali da su sposobni za cijelovito čitanje djela, ali i promišljanje o njemu. To je jako važno jer mladi ljudi koji promišljaju o postupcima junaka književnih djela i izvlače iz toga pouku za svoj život postaju intelektualci koji će biti sposobniji za što uspješnije funkcioniranje u svojoj okolini, a moje je nastojanje da Marulićovo kapitalno djelo hrvatske književnosti i Gavranova suvremena obrada budu tek kapi u moru književnih naslova koje će pročitati sa zanimanjem i obogatiti svoj duhovni svijet te s godinama donijeti društvu pozitivne promjene koje su nam toliko potrebne. To je, među ostalim, bio jedan važan motiv za pokretanje rasprave.

L i t e r a t u r a

- Gavran, Miro, *Judita*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2001.
Lujanović, Nebojša, Autopsija teksta, Centar za kreativno pisanje, Zagreb, 2016.
Marulić, Marko, *Judita*, SysPrint, Zagreb, 1996.
Težak, Stjepko, Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika, Školska knjiga Zagreb, 1996.

S u m m a r y

RECEPTION OF JUDITH IN CROATIAN TEACHING

Judith is a magnum opus in Croatian literature. The great interpretive power of this work enables teachers to bring the canonical text as close as possible to the students. Talking to the second-grade students of the grammar school in Trogir about this reading assignment, I found out that Judith has left a strong impression on them. Although they were faced with some language barriers during their reading, they liked the work because of its content. They saw Judith as a very emancipated woman, while reading made them think about the justification of her act. Hence, I organised a discussion. The idea behind the discussion was that one part of the class was supposed to present Judith as portrayed by Marko Marulić, while the other part of the class needed to present her as Judith portrayed by Miro Gavran in his remake. I opted for this speaking exercise striving to develop students' communication skills, which I find

extremely important. In this paper I will present the findings that the students have provided, all of them corroborated by the quotes from the book. The group that read Marulić's text presented Judith as a very pious and self-sacrificing woman who wants to liberate her people. On the other hand, Gavran's Judith is an emancipated, modern woman who follows her own path. During the discussion, many life questions were asked, such as whether an individual should sacrifice for the community or focus on their own well-being. This proves the fact that the work in question is very topical, irrespective of the fact that it was written a long time ago. I believe that the objective of teaching literature is to question life issues that we may never have considered had we not read a specific book. Marulić met this objective and that is why he still reaches the readers, which has also been proved by this discussion. The panel of judges decided that the winner was the group presenting Marulić's Judith.

The paper provides a comprehensive psychological characterisation both of Marulić's and Gavran's Judith, as argued by the students. The students discussed how much the society has changed from Marulić's time to Gavran's time, which, according to them, strongly influences the portrayal of Judith in these works. I will present some of their thoughts about that.

The insights I gained prove the hypothesis that Judith is imperative in the teaching of literature and that students are capable of reading the work in its entirety, as well as of reflecting on it.

Keywords: Judith, reception, Marko Marulić, Miro Gavran, Croatian teaching

Marina Marijačić

stručni rad

MARULIĆEVA *JUDITA* – METODIČKI IZAZOV UČITELJIMA I NASTAVNICIMA HRVATSKOGA JEZIKA

S a ž e t a k

U radu se iznosi prijedlog metodičkih postupaka obrade Marulićeve *Judite* od nižih razreda osnovne škole do završnoga razreda srednje škole. Različitim metodičkim postupcima i drugim funkcionalnim sredstvima moguće je *Juditu* obraditi u cjelokupnoj okomici obrazovnoga sustava osnovne i srednje škole na načelima primjerenoosti i postupnosti. Uz razvidno postavljena i oprimjerenata četiri razvojna stupnja i uz odgovarajući metodički instrumentarij percepcija arhaične *Judite* može postati bliža i dostupnija učenicima. U drugome dijelu rada raščlanjene su četiri faze metodičkoga postupka: od informativne razine, potom recepcije *Judite* s fokusom na elemente bajke i njihovu svrhu i pouku, do obrade dijela epa u izvornome obliku uz usporedni prijevod na standarni jezik, a na kraju obrazovne okomice može se pristupiti cjelovitome djelu uz prikaz utjecaja *Judite* na suvremene autore. Na prikladnome tekstu prof. Slobodana Prosperova Novaka moguće je i međupredmetno istraživanje različitih slojeva *Judite*, kao i Marulićeve važnosti za hrvatski identitet i neprijepornu simboliku koja treba naći mjesto u hrvatskom obrazovnom sustavu.

Ključne riječi: metodički postupci, postupnost u obradi, simbol hrvatskoga identiteta, utjecaj Judite na suvremene autore

Uvod

U obljetničkoj Marulićevoj godini, koja bi trebala iznjedriti mnoge načine i pristupe ponovnoga približavanja Ocu Hrvatske Književnosti na svim razinama, u ovome će radu predložiti i pokazati metodičke postupke i primjere interpretacije *Judite* u cijeloj obrazovnoj okomici od najniže do najviše dobi. Kao *zagлавni kamen* hrvatskoga

kanona ovo »u versih harvacki« napisano hrvatsko djelo treba naći svoje odgovarajuće mjesto u školskim udžbenicima.

»Zašto đaci ne čitaju Juditu? Koga briga. Nitko ništa ne čita. Malo tko uči matematiku i fiziku, ali to je obvezno gradivo. Da se sa školskim programom izlazi ususret nesposobnosti i nezainteresiranosti – ravno je kulturnoj katastrofi. *Judita* je, ponajviše zbog svojega jezika, teška i nepristupačna, ali samo ako taj čitatelj nije educiran.« To je izjavio Marko Grčić (2016.), prevoditelj *Judite* na standardni jezik.

Može li ipak Marulićeva *Judita* postati metodički izazov učiteljima i nastavnici ma hrvatskoga jezika?

Prijeporima oko *lektirne Judite* podjednako revno svojedobno su se bavili i još se bave znanstvenici, učitelji, nastavnici, roditelji, komentatori *opće prakse* po društvenim mrežama, dospijevalo je to pitanje često u rasprave, a još češće odgovor je znao biti poput onoga inatljivog splitskog *rap-refrena* Vojka Vrućine – *Ne može!*

Nedvojbeno može i – mora! Pokazat će kako se funkcionalno to može i postići. Budemo li, naime, učenicima podilazili, dobit ćemo tek njihovu kratkoročnu naklonost. A budemo li odustali, moglo bi se i ostvariti ono što Ružica Pšihistal (2018: 367) pomalo cinično zaključuje u svojem radu *Marulićeva Judita, novi kurikul i kanon u ruševinama*:

»Neka srednjoškolci čitaju Marulićevu *Juditu* s ‘versima harvackim’ – na engleskom jeziku! Treba ju još samo uspješno *transferirati* u kurikul engleskoga jezika.«

Akademik Pavao Pavličić u svojevrsnom distopijskom osvrtu pod nazivom *Prijedlog za ukinuće hrvatske književnosti* (2013: 365–380) satirički, među ostalim, iznosi sljedeće:

»Ukratko, hrvatsku književnost treba ukinuti. Ali, valja od prvog časa znati da to neće biti lako, jer ona je uhvatila duboke korijene i trebat će se pomučiti da se oni isčupaju. Još više, nužno je da u vezi s tim ciljem ostvarimo opći društveni konsenzus, pa da se onda zajednički angažiramo na ostvarenju. Istom tada – istom ako svatko odradi svoj dio posla – možemo se nadati rezultatu.«

Vjerujem da se kulturni, ali i kurikulni nehaj može spriječiti, a svoje posezanje za ciničnim i sarkastičnim citiranjem ograničit će na ovaj uvodni dio nadajući se kako su korijeni koje je uhvatila *Judita* dovoljno duboki da ih se novovjekii *reformatori* neće usuditi isčupati.

Moj prilog tomu prijedlog je metodičkoga pristupa u cjelokupnoj okomici obravzognoga sustava osnovne i srednje škole na načelima primjerenosti i postupnosti – u četiri razvojna stupnja – uz odgovarajući metodički instrumentarij, čime bi se mogla promijeniti percepcija *Judite* kao dalekoga i zahtjevnoga djela.

1. Edukativna slikovnica – za učenike nižih razreda osnovne škole

Budući da se u predmetnom području *Književnost i stvaralaštvo*, unutar propisanoga školskoga kurikula za predmet Hrvatski jezik već u uvodu izrijekom, među ostalim, navodi važnost osobnoga i nacionalnoga identiteta te razumijevanja općekulturnoga nasljeđa, smatrala sam da je to temelj na kojem treba postupno graditi identitetsku obrazovnu i odgojnu okomicu.

Prvi susret učenika s književnim velikanimi koji su obilježili hrvatsku kulturu valjalo bi, stoga, upriličiti na informativnoj razini edukativnom slikovnicom s optimalnim odnosom teksta i ilustracija, primjereno učenicima nižih razreda osnovne škole. Već postoje, naime, slične slikovnice za tu dob. Spomenut će samo neke s kojima učitelji možda nisu dovojno upoznati, a resi ih mnogostruka pedagoška i obrazovna dimenzija:

1. *Faust Vrančić*, Marijana Borić, Gradska knjižnica Zagreb, 2015.
2. *Marin Držić po dječju*, PŠ Montovjerna, 2018.
3. *Marija Jurić Zagorka*, Tomislav Zagoda/Dario Kukić, Opus Gradna, 2019.
4. *Ivana Brlić Mažuranić*, Tomislav Zagoda/Dario Kukić, Opus Gradna, 2020.

Vodena upravo nakanom da se najmlađi čitatelji odmalena usmjere prema čitanju takvih štiva, nisam dvojila o potrebi da se u prvom razvojnem stupnju koji predlažem u ovomu radu susretnu s funkcionalnom i primjereno edukativnom slikovnicom koja bi im u nastavku školovanja bila poticaj da postanu i čitatelji zahtjevnijih djela. U prigodi 500. obljetnice Marulićeve *Judite* činilo mi se stoga logičnim da bi se nakladnici mogli odlučiti za objavljivanje slikovnice koja bi pokazala vrijednost te knjige. To se upravo i dogodilo u trenutku dovršavanja ovoga rada, pa s velikim zadovoljstvom preporučam učiteljima da svojim učenicima predlože za čitanje slikovnicu *Marul i Judita – priča glasovita*, Andrijana Grgičević, Ibis grafika, 2021.

Sve ono što sam u ovoj prvoj fazi namrijela malim čitateljima, ali i njihovim učiteljima – da za početak otvore prozorčić kroz koji će uči prvi traci koji će ih zagrijati za čitateljsku pustolovinu koja ih čeka tijekom dalnjeg školovanja – sve to osjetila sam ponajprije sama čitajući tu sjajnu knjigu splitske autorice, ali i u odjecima koje je ta slikovnica imala. Donosim ovdje najprije tri strofe iz slikovnice kako bih učiteljima predstavila autoricu i njezin pristup te potom komentare i dojmove, nadajući se da će i ona, ali i druge slične edukativne slikovnice o Juditi i Maruliću, doći do naših učenika u škole te da će, što bi za ovaj prvi razvojni stupanj bilo korisno, prosvjetne vlasti preporučiti edukativne slikovnice za lektirno čitanje ili da će autori

čitanaka i jezičnih udžbenika neke njezine dijelove iskoristiti kao lingvometodičke polazne tekstove.

Znaš li gdje još Marul ima svoje mjesto?
Saznat ćeš kad stekneš prvih kuna petsto
Novčanica vrijedna, rijetka – to svi znamo.
No nije tek slučaj što je Marko tamo.

Značenje je ovo: prije tol'ko ljeta
nastao je moćan ep – Judita sveta.
A zašto je važan, reći ću potanko
na samome kraju, i shvatit ćeš lako.

E, pa znajte i to da je Pjesnik snen
počevši Juditu bio prestrašen.
Pa se sruši, skruši i reče: »O, Bože!
Hajde mi pomozi pisati, je l' može?«

»Iz ove ilustrirane priče u stihovima Marulić će pred djecu iskočiti kao čovjek koji je sačuvao za njih priču o velikom junaštvu. To što je junakinja žena, u davnina ratnička vremena neravnopravna muškarcu, ali jednako hrabra, ima poseban značaj. Priopovjedaču je Andrijana zapravo dala ulogu sličnu korifeju u starogrčkom kazalištu. On predstavlja likove, usmjerava čitateljevu pažnju na ono važno, što upravo dolazi u priči, izražava svoje oduševljenje ili poštovanje. U tome je šarm ovoga djela: s puno ljubavi i privrženosti knjizi govori živim, djeci razumljivim i tečnim jezikom, i to s uzvišene pozicije pripremanja kazališne predstave.« (Zalar 2021).

»Ideja da se divna i davana Judita, toliko važna za hrvatski jezik i njegov opstanak, te njezin tvorac, veliki Marko Marulić, pretoči u »lakonoge« stihove koji brzo skakuju od srca do srca, sasvim jasno i čisto, osvanula je realizirana u djelu Andrije Grgičević. Mogućnost scenskog prikaza koji, sigurna sam, daje dodatnu dimenziju vrijednosti, ispričanih stihovima, još je jedna karika od koje se može stvarati lanac znanja i emotivnog pristupa književnom povijesnom djelu. Napisana u rimama, prihvatljivija je mlađoj djeci kojoj glazba riječi lakše ulazi u uho, ali i u memoriju. Ujedno, ukratko educira o osnovnim pojmovima vezanim uz samog Marulića i nastanak njegova djela, pa se slobodno može reći da na ovakav način ponuđeno znanje, ponuđen temelj hrvatske književnosti, nikada neće biti zaboravljen.« (Čagalj 2021).

»Pripremu za sudjelovanje u promociji slikovnice »Marul i Judita« započeli smo čitanjem teksta naglas, u učionici. Velika pažnja kojom su učenici 3.c razr. pratili tekst kako me iznenadila i obradovala.

Djeca koja do sada nisu bila u prilici slušati tekst napisan stihovima u dvostruko rimovanom dvanaestercu (kako je napisana ova slikovnica) bila su vidljivo oduševljena. Nakon upoznavanja s tekstrom, učenici su izrazili veliki interes za povjesnim činjenicama, postavljajući brojna pitanja vezana za sadržaj priče. To je pokazatelj kako je književnica svojim tekstrom, na jednostavan i zanimljiv način, djeci uspješno približila lik i djelo Judite i Marulića, ali i vremena u kojem je nastao izvornik.

Ovu bih slikovnicu preporučila za čitanje, ne samo djeci osnovnoškolskog uzrasta, nego i srednjoškolcima, kao i odraslim osobama, kako bi se prisjetili značajne uloge Marulića i *Judite* za hrvatsku jezičnu baštinu, ali i junačke srčanosti kojom je Judita uspjela obraniti svoju domovinu, kada je to bilo potrebno. Djeca su bez poteškoća shvatila metaforiku kojom se poslužio Marulić. Slikovnica je svevremenska i sigurno vrijedan doprinos hrvatskoj književnoj sceni za djecu, ali i odličan predložak za nastavu iz svih područja vezanih uz zavičajnost.« (Stipinović 2021).

2. Bajka i biografija – prikladan način za približavanje *Judite* učenicima 5. – 7. razreda osnovne škole

Metodičkim postupkom pripovijedanja bajke može se ispričati cijelovita biblijska priča. Podsjeoćam da je u kurikulu Vjeronauka, primjerice, tema u 5. razredu upravo *Biblija – knjiga nad knjigama, Biblija kao nadahnuće u književnosti i likovnoj umjetnosti*. Zašto ne i *Judita*? Vjerujem da se učenicima postupkom pripovijedanja bajke može predstaviti tako da ih privuče i nadahne. »Biblijski predložak iznosi tek četrnaest dvostupčanih stranica, a Marulićeva ga Judita u sadržajnom smislu dosljedno slijedi.« (Pšihistal 2018: 367).

Dobrodošla je i međupredmetna suradnja (Vjeronauk i Hrvatski jezik), u kojoj bi se, uz prethodni dogovor predmetnih nastavnika, u školski kurikul mogla unijeti zajednička tema koja bi imala korelativni potencijal i dodatno potaknula učenike da pokažu svoju sklonost pripovijedanju bajke uz biblijsku podlogu.

Budu li u prigodi ranije se upoznati s edukativnom slikovnicom o Marulu i Juditi, vjerujem da bi učenici uz pomoć svojih nastavnika mogli – na temelju biblijske priče – stvoriti okosnicu radnje i razumjeti njezinu pouku i simboliku – onako kako se metodički pristupa bajci.

Okrutne scene ne bi se razrađivale u pojedinosti – upravo kako se radi i u bajkama. Primjerice, bajka uvijek ima pouku, dobro na kraju pobjeđuje. Bajke jesu na prvi pogled počesto pune okrutnosti, ali one nisu same sebi svrhom, baš kao što u *Juditi* Maruliću nije cilj dijaboličko-sadistički strašiti čitatelje. Takvim se pristupom

Judita može približiti učenicima i poručiti im kako život jest borba, ali i da se za prave vrijednosti vrijedi boriti. Podsjecam kako izloženost djece formativne dobi okrutnostima filmova ili računalnih igrica nema baš nikakvu dobru poruku, ali su svejedno dio njihova odrastanja – koliko god se kao društvo trudili odmaknuti djecu od tih utjecaja.

Judita se svojim činom otvorila Dobru, kao poduzetna žena zabljesnula je tim svojim činom. U vremenu uzmicanja, a takvo je po svemu i ovo današnje vrijeme, ona je preuzeila inicijativu, a mlakosti i malodušju koje ju je okruživalo ponudila je – izlaz. »Judita je zanimljiva kao opće kulturno mjesto. Ona je žena koja je postala junakinja u svijetu u kojem su zatajili muškarci.« (Grčić 2016). Judita je bila dio Božjega plana u spasenju svijeta. I uspjela je.

Važno je napomenuti kako u ovoj dobi učenicima nije potrebno tumačiti kompleksnije slojeve *Judite*, poglavito one koji se odnose na versifikaciju, niti im objašnjavati što je ep – o svemu tome učit će kasnije. Na ovome stupnju nema mjesta teoretiziranju.

Budući da su urednici iz nakladničke kuće Opus Gradna, koja je već spomenuta u prvome dijelu ovoga rada zbog objavljivanja slikovnica o Mariji Jurić Zagorki i Ivani Brlić Mažuranić, najavili kako će u ovoj obljetničkoj Marulićevoj godini uskoro u svojem edukativnome serijalu *Ilustrirane biografije* objaviti i Marulićev životopis, vjerujem da bi za učenike ovoga uzrasta i za njihove nastavnike bio izazov predstaviti Marka Marulića na taj način, pogotovo stoga što je jedan od kurikulnih sadržaja za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda upravo – životopis. Zato životopis može otvoriti još jedan mogući metodički pristup za upoznavanje učenika s važnosti Marulića i njegova doba, a također i povezati nastavnike hrvatskoga jezika, povijesti, geografije jer zasigurno ima mnoštvo pojedinosti koje će se ispreplitati u biografskim pojedinostima na temelju kojih se može aktualizirati Marulićev vrijeme i stalna prijetnja Osmanlja.

Jedna od pojedinosti koja se može problematizirati i ova je opaska:

»Smirena piščeva biografija posvema je odudarala od životopisa većine njegovih renesansnih vršnjaka. U njihovim su se životima smjenjivali dvorovi i gradovi, a u Marulićevu su se smjenjivali naslovi brojnih knjiga. Čovjek koji je zahvaljujući knjigama najbolje među Hrvatima poznavao geografiju, nije putovao dalje od obližnjih Solina i Šolte. Bilo je teško u tom uzinemirenom zavičaju pronaći točku uz pomoć koje se mogla sačuvati ravnoteža u općim nesporazumima i kaosu tadašnjih sudbina.« (S. Prosperov Novak 2021, osobno pismo).

Bez obzira na to hoće li učenicima biti dostupan Marulićev životopis ukoričen u prigodne knjige ili neće, nastavnici bi mogli zatražiti od učenika da istraže,

primjerice, neke pojedinosti iz Danteova života (i zato što ove godine Talijani slave 700. obljetnicu njegove smrti) te ih usporedi s Marulićevim životom.

»Talijani znaju tko je Dante. (...) Nitko to ne čita tek radi čitanja, to je dio obrazovnog sustava ili proučavanja. Svrha kulturnog programa u nastavi jest da učenici steknu pojam o vlastitom identitetu. Hrvatska je mala književnost, malenog naroda, a imala je svoju renesansu i svoj barok.« (Grčić 2016).

Poznato je, naime, da je Marko Marulić kad je napisao *Juditu* 1501. godine zapisao u pismu prijatelju da je toga dana hrvatska književnost dobila svojega Dantea.

3. *Judita* u izvornome obliku – uz usporedni prijevod dijela epa na standardni jezik (za učenike 8. razreda)

Nakon upoznavanja učenika s onim slojevima *Judite* i važnosti koju za hrvatski identitet ima njezin autor, učenici završnoga razreda spremni su doći *na ogled* izvornom djelu – doduše ne cjelovitomu ni samo u izvornome obliku. Na ovomu razvojnom stupnju učenici će, uz prethodna osnovna znanja o Ocu Hrvatske Književnosti i *Juditu*, koju su upoznali i prepoznali kao simbol otpora kojim je pokazala svoju hrabrost da se žrtvuje za ideale u koje je vjerovala, dobiti prigodu za prvi susret s Marulićevim *librima*. Tom će *susretu* posredovati Grčićev ili Kolumbićev prijevod na standardni jezik te će *Judita* pred njih doći – parafrazirat će Grčićev prijevod – »da ih okrijepi i da pred njihove oči iznese sve ljepote, krasote, krjeposti, dike i hvale svoje«. Prvi put učenici će dozнати što je ep, koje su njegove karakteristike, upoznati se s dvostruko rimovanim dvanaestercem i sa svim ostalim odlikama toga djela.

»Juditin puk doživljen je u epu kao Marulićev narod. Hrvatska, Split i Dalmacija premda se u epu nigdje izravno ne spominju, useljeni su u svaki stih. *Judita* je veliki pjesnički događaj svojega doba, najranije izvorno epsko djelo u slavenskim književnostima uopće. *Judita* je čudo rime. Sve se u njoj rimuje s nečim, i to ne samo na razini stihovlja nego je rimovanje stanje toga epa. I zato kao što se šesteročlani Marulićevi polustihovi udružuju u dvanaesterce, a ovi sljubljuju u distihe, tako se isto na planu kompozicije i priče izdvajaju u *Juditu* njezinih šest dijelova koji se slažu i razlažu čudesnom lakoćom I svečanom sporoću. Čitav hrvatski svijet toga vremena odjekuje u stihovima i jeziku *Judite* u kojoj jedan usamljeni čovjek poput Atlasa na pleća podiže čitavu svoju domovinu, onu iz njegova vremena i onu buduću. Bio je Marko Marulić prvi hrvatski književnik koji je objavio da sav smisao nacionalne književnosti može biti svjetski čak i onda kada je samo njezin.« (S. Prosperov Novak 2021, osobno pismo).

4. *Judita i Marulić – neiscrpno vrelo simbola i utjecaja (srednjoškolski uzrast)*

U zadnjem razvojnom stupnju obrazovne okomice moguće su brojne interpretativne mogućnosti i pristupi kojima na odgovarajući način treba doprijeti do učenika srednjoškolske dobi te ih aktivirati na problemsko promišljanje. Kako stoji u propisanoj Kurikulumu za nastavni predmet Hrvatski jezik (2019.), Judita se uvodi »pregledno i na ulomcima« dok je kao djelo za cijelovito čitanje propisan Mažuranićev epski spjev *Smrt Smail-age Čengića*. U ovomu radu neću problematizirati taj odabir, no ipak »uz kanonsku vrijednost iz književnopovijesne vizure, *Judita* ima i iznimni interpretativni potencijal u novim kulturnim konfiguracijama« (Pšihistal 2018: 360). Stoga vjerujem kako će barem 500. obljetnica tiskanja *Judite* biti poticajna nastavnicima da svojim učenicima osvijeste važnost Marulićeva epa, ukazujući pritom i na, primjerice, povjesni krimić *Marulov san Dine Milinovića* (Hrvatska sveučilišna naklada d.o.o., 2019.), a posebice na roman *Judita* Mire Gavrana (Mozaik knjiga, 2001.).

Svakako su vrijedni i primjeri dobre prakse koji su već doprli do stručne javnosti u slavljeničkoj Juditinoj godini. Primjeri izlaganja s dvodnevнога interdisciplinarnog stručno-znanstvenoga skupa *Marko Marulić, Judita (1501. – 1521. – 2021.)* u organizaciji Agencije za odgoj i obrazovanje pokazali su da *Judita* nikad nije bila kamen spoticanja i da je njezin trag čvrsto otisnut te ga samo treba prenijeti među učenike te pokazati i njima, a ne samo svojim sustručnjacima, da ga nikakvi trendovi ne mogu izbrisati. Za sada ču se zadržati na primjerima iz meni bliskoga Zadra. Iako je Split Marulićev, mnogo je razloga da i Zadar bude Marulićev, a upravo je u pripremi manifestacija pod nazivom *I Zadar je Marulićev*, koja bi trebala podsjetiti na povezanost zadarskoga pisca Petra Zoranića, koji je stihove iz prvoga hrvatskog romana *Planine* posvetio upravo Maruliću: *Blažen i slovući biti će njega glas, / Dokole živući bude hrvackih stas*. Jedan je od primjera hvalevrijednoga obilježavanja 500. obljetnice vezan uz Tehničku školu u Zadru, u kojoj su učenici soboslikarske struke uredili pano posvećen Maruliću. U istoj školi već tradicionalno organizira se i projekt *Marulu u pohode*. U zadarskoj Znanstvenoj knjižnici čuva se prvo izdanje *Judite* iz 1521. godine, sačuvano u Hrvatskoj u samo dva primjerka. Ta je ustanova uvijek rado otvorena za stručno vođenje i pokazivanje toga, ali i drugih vrijednih primjeraka hrvatske renesanse. U obližnjem Povijesnom arhivu čuva se i oporuka Marka Marulića.

Kao što je već poznato, cijenjeni zadarski kroatist i akademik Nikica Kolumbić na suvremenim je jezik prepjevao i komentarima popratio *Juditu* 2001. godine, a ove se godine, dakle, obilježava 20. obljetnica i toga vrijednog djela. Kazalište lutaka Zadar u režiji Marina Carića 1990. godine izvelo je lutkarsku predstavu *Judita* (tada s

proročanskom notom, najavljujući ratne dane grada Zadra), a ove godine lutkarski ansambl planira opet postaviti tu nagrađivanu predstavu. Zadrinka Katarina Lijanić, svjetski priznata muzikologinja, u sklopu Glazbenih večeri u svetom Donatu izvela je 2007. godine glazbenu monodramu *Judita*, a ove je godine s istom monodramom bila gošća u Splitu.

Valja na kraju podsjetiti naše učenike i cjelokupnu zainteresiranu čitateljsku javnost i na neke za hrvatski identitet važne činjenice koje nisu samo amblematske naravi, nego trebaju postati vrelo nadahnuća i za nove naraštaje koji će naslijedovati Marulićevu ostavštinu.

Osim što je Hrvatski sabor 2021. godinu proglašio Godinom Marka Marulića, očekuje se u kolovozu ove godine tiskanje prigodne poštanske marke, Marko je Marulić na hrvatskoj novčanici od 500 kuna – što je ove godine simbolična obljetnička podudarnost. Uz poznate spomenike diljem Hrvatske, Marulić, što je manje poznato, ima spomenike u Berlinu, Rimu, Punta Arenasu, Budimpešti, Bratislavi, Vilniusu i Santiagu. Ukorijenjen u nacionalnu književnost Marulić jest naš, ali je i nesporni europski bard.

»Marko Marulić bio je pjesnik otpora, glasnik književnosti koja je prije svega bila potraga za pravim mjerilima. Na rubu zapadnoga svijeta takav je izbor stvorio opus kojemu će se kasnije, desetljećima pa i stoljećima, diviti potomci.« (S. Prosperov Novak 2021, osobno pismo).

P r i l o g

Cjelovit tekst prof. dr. sc. Prosperova Novaka koji mi je poslao u obliku osobnoga pisma, nakon što sam ga upoznala sa svrhom za koju mi je bio potreban u ovome radu, prilažem ovdje, a po potrebi je bio citiran unutar rada. Nadam se da će ovaj tekst u cijelosti ili parcijalno, ovisno o afinitetima učitelja i nastavnika, biti im poticaj za međupredmetno istraživanje i problematiziranje, a u nekim svojim slojevima možda i dio nekoga poticajnog polaznog teksta u čitankama ili udžbenicima hrvatskoga jezika.

»Rodnim mjestom hrvatske knjige Split je postao gotovo jedno tisućljeće prije nego što se u njemu rodio Marko Marulić, pisac Judite. *Splitski evanđelistar* najstarija je hrvatska knjiga u kojoj je stari antički volumen zamijenjen pergamentnim i lako prenosivim kodeksom. Bila je to revolucija koja je u čitanje uvela pojam stranice. Najstarija hrvatska knjiga bila je manjega formata i mogla se lakše prenositi. Ove prve knjige bile su još vrlo skupe jer su ih pisari rukom ispisivali na skupim janjećim kožama. Ali tekst ovih novih knjiga počeo se oblikovati u poglavljima, uvođeni su naslovi i međunaslovi, stvarale su se pregledne rubrike, na kraju dodavali indeksi koji su

olakšavali snalaženje u tekstu. Kodeksi su se za razliku od antičkih svitaka sve više čitali u tišini, za sebe, i nije se njihov sadržaj čitao naglas. Na stranicama tih novih knjiga nastajala je Europa u kojoj je knjiga postala alat kojim je čovjek osvajao do tada neugledane prizore znanja i dokolice, svijet osobnih pobožnosti, ali i užitka u umjetničkom tekstu. Za razliku od antičkih volumena, ovi su novi kodeksi sve češće oslikavani, a kada je skupi pergament zamijenjen papirom, došlo je do prave eksplozije književnosti. Kao nova figura u tadašnjem se svijetu pojavio knjižar, trgovac knjigama, a uz njega djelovali su majstori koji su se bavili prepisivanjem i umnožavanjem do tada rijetkih rukopisa. Nastajale su prave prepisivačke manufakture pa kad ih je zamijenila uz pomoć pomicnih olovnih slova tiskana knjiga, u izgledu tih novih kodeksa malo što da se promijenilo. Naime, novi kodeksi i kad su tiskani i dalje su desetljećima podsjećali na prethodne rukopise. Marko Marulić objavljivao je svoje knjige u tom vremenu tiskarske revolucije. *Juditu* on je zgodovio 1501. godine i tim povodom zapisao u pismu prijatelju da je toga dana hrvatska književnost dobila svoga Dantea.

Marko Marulić tom izjavom bio je duboko svjestan simboličke važnosti svoje knjige. Zbog toga njegova *Judita* i danas nije samo epsko djelo namijenjeno čitanju nego je ona čisti simbol hrvatske nacionalne ideje o državnosti. Nije stoga slučajno da su oni koji ne podnose hrvatsku državnost oduvijek nasrtali na Marulićevu *Juditu* i to samo zato što je postala simbol hrvatskoga jezika i njegova opstanka. Inače *Judita* je kao i sva velika hrvatska književna djela napisana u panici i strahu, u vremenima kad je naša potreba tako prijeka da je ta potreba za obranom bila tako izravna da se nije smjelo oklijevati. *Judita* je epska *Molitva suprotiva Turkom*. Marko Marulić bio je pjesnik otpora, glasnik književnosti koja je prije svega bila potraga za pravim mjerilima. Na rubu zapadnoga svijeta takav je izbor stvorio opus kojemu će se kasnije, desetljećima pa i stoljećima, diviti potomci. Smirena piščeva biografija posvema je odudarala od životopisa većine njegovih renesansnih vršnjaka. U njihovim su se životima smjenjivali dvorovi i gradovi, a u Marulićevu su se smjenjivali naslovi brojnih knjiga. Čovjek koji je zahvaljujući knjigama najbolje među Hrvatima poznavao geografiju, nije putovao dalje od obližnjih Solina i Šolte. Bilo je teško u tom uz nemirenom zavičaju pronaći točku uz pomoć koje se mogla sačuvati ravnoteža u općim nesporazumima i kaosu tadašnjih sudbina. Točka od koje je Marulić krenuo bilo je davanje književnog digniteta govornom jeziku svoga zavičaja. Marulić je svoj jezik, koji se tada, a i dugo poslije, nazivalo i slovinskим, i ilirskim, i dalmatinskim, već na početku svojega životnoga djela epa *Judita*, nazvao hrvatskim. Dogodilo se to u prvoj godini šesnaestoga stoljeća, u godini koju doživljavamo kao simbolični početak hrvatskoga književnog moderniteta (i kad se, uostalom, prvi put pojavljuje obliče današnjeg hrvatskoga grba s izmjenom crvenih i bijelih polja). *Judita* koja je tiskana u Veneciji čak dvadeset godina nakon što je napisana ispjevana je po uzusu rimskih epičara. Ima šest pjevanja

i ukupno 2126 dvostruko rimovanih dvanaesteraca povezanih u vrlo kompleksan sustav prenesenih rima. Judita je priča o starozavjetnoj udovici Juditi koja je vlastitom žrtvom, nakon ljubavne noći, na prijevaru odsjekla glavu neprijateljskom vojskovođi Holofernu i tako spasila rodni grad. Juditin puk doživljen je u epu kao Marulićev narod. Hrvatska, Split i Dalmacija premda se u epu nigdje izravno ne spominju, uسئلjeni su u svaki stih. Judita je veliki pjesnički događaj svojega doba, najranije izvorno epsko djelo u slavenskim književnostima uopće. Judita je čudo rime. Sve se u njoj rimuje s nečim, i to ne samo na razini stihovlja nego je rimovanje stanje toga epa. I zato kao što se šesteročlani Marulićevi polustihovi udružuju u dvanaesterce, a ovi sljubljuju u distihe, tako se isto na planu kompozicije i priče izdvajaju u Juditi njezinih šest dijelova koji se slažu i razlažu čudesnom lakoćom. I svečanom sporoču. Čitav hrvatski svijet toga vremena odjekuje u stihovima i jeziku *Judite* u kojoj jedan usamljeni čovjek poput Atlasa na pleća podiže čitavu svoju domovinu, onu iz njegova vremena i onu buduću. Bio je Marko Marulić prvi hrvatski književnik koji je objavio da sav smisao nacionalne književnosti može biti svjetski čak i onda kada je samo njezin. Ta objava bila je presudnija od inače notorne činjenice da je Marko Marulić bio prvi hrvatski književnik s inozemnim uspjehom koji su doživjela sva njegova latinska djela. Ona pisana na hrvatskom jeziku trebala su za svoj inozemni uspjeh čekati da naša domovina stekne nezavisnost pa da se prepozna njihova simboličnost i u krilu drugih i tuđih kultura.« (S. Prosperov Novak 2021, osobno pismo).

L iteratura

- Čagalj, Zvjezdana, Dojmovi suradnika, U: *Marul i Judita (priča glasovita)*, 2021. https://sway.office.com/TjaPbcGptiDXfIls4?ref=Link&fbclid=IwAR20M3P7ZaWdHo-57f2IHg-1jFxxR8MYHvhWURNPIjBMI0_UL0Gj5JPAtBB4z
- Grčić, Marko (<https://www.telegram.hr/kultura/prava-istina-o-marulicu-jesmo-li-zanemarili-juditu/>, objavljeno 19. ožujka 2016., učitano 11. travnja 2021.)
- Grčinović, Andrijana, *Marul i Judita, priča glasovita*, Ibis Grafika, 2021.
- Kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik*, Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2019.
- Marulić, Marko, *Judita*, Prepjevao i komentirao Nikica Kolumbić, Golden Marketing, Zagreb, 2001.
- Moguš, Milan, *Rječnik Marulićeve Judite*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje, Zagreb, 2001.
- Pavličić, Pavao, *Prijedlog za ukinuće hrvatske književnosti*, Forum 4/6, 2013., 365–380.
- Prosperov Novak, Slobodan, osobno pismo, 2021.
- Pšihistal, Ružica, Marulićeva Judita, novi kurikul i kanon u ruševinama, *U jezik uronjeni: Zbornik posvećen Ireni Vodopiji*, Ur. Smajić, Dubravka; Krumes, Irena; Mance, Nina, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera, Osijek, 2018., 353–371.

Stipinović, Meri, Dojmovi suradnika, U: *Marul i Judita (priča glasovita)*, 2021. https://sway.office.com/TjaPbcGptiDXfIs4?ref=Link&fbclid=IwAR20M3P7ZaWdHo57f2IHg-1jFxxR8MYHvhWURNPIjBMI0_UL0Gj5JPAatBB4ž

Zalar, Diana, Dojmovi suradnika, U: *Marul i Judita (priča glasovita)*, 2021. https://sway.office.com/TjaPbcGptiDXfIs4?ref=Link&fbclid=IwAR20M3P7ZaWdHo57f2IHg-1jFxxR8MYHvhWURNPIjBMI0_UL0Gj5JPAatBB4ž

S u m m a r y

JUDITA BY MARKO MARULIĆ: METHODICAL CHALLENGE FOR CROATIAN LANGUAGE TEACHERS

This paper offers a suggestion of the methodical models for teaching *Judita* by Marko Marulić at different stages of education, from elementary school, through middle school, to final year of high school. Different methodological approaches and other functional means enable incorporating *Judita* throughout the entire educational system, from the earliest age all the way to the end of high school while, at the same time, adhering to the principles of appropriateness and gradualism. The perception of the archaic *Judita* can be made closer and more approachable to the students by means of clearly defined and exemplified four developmental phases and through the relevant methodological toolkit. The second part of the paper provides an overview of the four phases of the methodological approach: starting with the informative phase, through the reception of *Judita* with the focus on the fairytale elements and their ('fairytales') purpose and moral, to the analysis of the epic in its original form with the parallel translation in the standard Croatian language; at the final stages, the analysis of the entire epic can be completed with the works of the contemporary authors that were influenced by *Judita*. An appropriate text by dr. Slobodan Prosperov Novak also enables interdisciplinary research of different layers of *Judita*, as well as research of the importance of Marulić for Croatian identity and undisputed symbolism that has to find its place in the Croatian educational system.

Keywords: methodical models, gradual processing, symbol of Croatian identity, contemporary authors influenced by *Judita*

Glorija Mavrinac – Maja Sokač

prethodno priopćenje

IMAGOLOŠKO ČITANJE MARULIĆEVE *JUDITE* – PROŠIRIVANJE MOGUĆIH OKVIRA UČENIČKE RECEPCIJE

S a ž e t a k :

Rad pristupa iščitavanju Marulićeve *Judite* imagološkim alatima. Središnja teza rada polazi od strukture naracije Marulićeva epskoga spjeva za koju ćemo nastojati dokazati da prati postavljene dihotomije binarnosti. U prvomu dijelu rada analizirat ćemo autopredodžbe i heteropredodžbe u djelu te stereotipe koji proizlaze iz binarnoga seta razmišljanja. Suprotstavit ćemo dva tipa nacionalnih stereotipa koji su rezultat predodžbi o sebi i predodžbi o drugome: Juditu, koja je rezultat mitologizacije lika u svrhu konstruiranja nacionalnoga identiteta, i Holoferna, čiji je lik oblikovan prema postulatima Drugoga. Analizirat ćemo kako Marulić kolektivnim kršćanskim stereotipom artikulira glasove onih s donje strane binarnoga para podređeni – nadređeni dajući im kršćansku eshatologiju kao iskupljenje u odnosu na postojeću stvarnost. U analitičkome dijelu rada aktualizirat ćemo problematiku djela proširivanjem okvira učeničke recepcije epskoga spjeva, pri čemu ćemo metodički prikazati nastavni sat obrade *Judite* u kojem je naglasak stavljen na kritičko sagledavanje binarnoga načina razmišljanja.

Ključne riječi: imagologija, mistifikacija, binarnost, ideologemi, učenička recepcija

1. Uvodna razmatranja: o mogućnostima imagološkoga čitanja djela starije hrvatske književnosti

Kanonska djela starije hrvatske književnosti analizirana alatima novijih teorijskih pristupa, kao što su postkolonijalni, animalistički, antropološki, feministički ili pak imagološki, otvaraju čitavu lepezu novih značenja i različite ključeve interpretacije tekstova. Premda suvremeni tekstovi često postaju predmetom proučavanja novijih teorija, njihova je primjena pri analizi kanonskih djela osobito pogodna u radu s učenicima zbog toga što, osim osuvremenjivanja djela i njegove aktualizacije, traže povijesnu kontekstualizaciju i interdisciplinarno razumijevanje društvenoga konteksta nastajanja djela, čime se afirmira nadogradnja postojećih učeničkih znanja i razumijevanja te se proširuju okviri učeničke recepcije kanonskoga djela. U ovome ćemo se radu vratiti *Juditu* Marka Marulića, oca hrvatske književnosti, koju ćemo, kako bismo otvorile pitanje gradnje nacionalnoga identiteta i osuvremenjenim pristupom pobudile interes učenika, iščitati imagološkim instrumentarijem te prikazati moguće načine njegove primjene u nastavnoj praksi. Artikulacija imagološkoga čitanja kanonskoga djela u nastavi Hrvatskoga jezika razumijeva uzajaman suodnos tradicionalnih i suvremenih nastavnih metoda čiji je cilj razviti učenikov interes za stariju hrvatsku književnost, ali i pojednostaviti katkad teže razumijevanje teksta.

U literaturi nije zabilježeno imagološko čitanje *Judite*, stoga rad kontekstualizira hrvatska imagološka istraživanja starije književnosti u području globalne komparativistike te otvara mogućnosti primjene imagologije u nastavi, u čemu vjerujemo da se ostvaruje njegov znanstveni doprinos. Imagologija je istraživačka grana komparativne književnosti koja od šezdesetih godina prošloga stoljeća naovamo označava bavljenje književnim predodžbama o stranim zemljama i narodima, heteropredožbama, te o vlastitoj zemlji i narodu, autopredodžbama, a čiji je specifičan predmet proučavanja »iskustvo stranoga u književnosti kao prekoračivanje granica koje u promatrajućoj kulturi nužno stvara predodžbe« (Dukić 2009: 9). Moura, govoreći o filozofskoj i povijesnoj dimenziji imagologije, ističe kako se pojam »društveno imaginarno u osnovi shvaća kao neprestano i potpuno nedeterminirano« stvaranje figura/oblika/slika, pri čemu samo polazeći od njih može biti riječi o nečemu (vidi Moura 2009: 160). Laura Laurušait navodi kako se imagologija bavi kompleksnom vezom između realnosti i njezina književnoga konstrukta te slikom i njezinom projekcijom, pri čemu je temeljna intencija spojiti sfere percepcije i zamišljaja s odgovarajućom realnosti. U tome je kontekstu, navodi Laurušait, imagologija osobito usmjerena na egzistentnost konstrukcije i (re)dekonstrukcije etniciteta, nacionalnih, rasnih i kulturnih identiteta, ali i zamišljaja te stereotipa koji se iz njih mogu razviti (vidi Laurušait 2018: 9).

Uzimajući u obzir tematske preokupacije hrvatske renesanse, koje s jedne strane ostvaruju sve jače značenje grada i gradske kulture, izrazito »razvijen smisao za ljepotu« (Kombol, Novak: 1992: 52) petrarkistički idealizam i usmjerenošć k individualizmu te s druge strane težnju za prikazom hrvatske zemlje kao predziđe kršćanstva, jasno je da renesansna književnost otvara mjesto imagološkomu iščitavanju tekstova. Potonje je razvidno i pri samome pogledu na temeljni antipod koji Marulić razrađuje u epskom spjevu *Judita*: »Marulić je ovdje kršćanski pjesnik koji s jedne strane nekim grubim realizmom nesimpatično crta Holoferna i njegove vojskovođe, dok s druge strane uvijek obavlja aureolom glavu glavne junakinje« (Kombol, Novak 1992: 61). Ta će binarnost biti polazište dokazivanju temeljnih dviju teza našega rada koje se odnose na strukturu naracije kao pratitelja postavljene dihotomije binarnosti. Narrativno-tematske slojeve i profiliranje likova u Marulićevu epskom spjevu možemo sa-gledati kroz prizmu temeljnih imagoloških pojmovima: (re)konstrukcija kolektivnoga kršćanskog imagotipa, gradnja nacionalnoga identiteta narrativom o naciji, prostorna i vremenska mistifikacija te afirmacija autopredodžbi i heteropredodžbi o kojima ćemo u sljedećem poglavlju govoriti.

2. Autopredodžbe i heteropredodžbe kao proizvođači stereotipa u *Juditiji*

Govoreći o naciji kao konstruktu određenom naracijom i književnoj konzumaciji stereotipa u Marulićevoj *Juditiji*, valja krenuti od homogeniziranih predodžbi o Drugima, heteropredodžbi, i sebi, autopredodžbi, koje na razini djela možemo tumačiti njihovim proizvođačima. Joep Leerssen navodi kako predodžbe svojom prirodnom signaliziraju interkulturnalno sučeljavanje, odnosno susret između domaće pozadine teksta i nepoznate prirode stranca koju tekst opisuje (vidi Leerssen 2009: 108), pa se u *Juditiji*, kao narrativu o naciji, iskustvo stranoga evidentira reprezentacijom Asiraca. Ona proizlazi iz konstrukta homogenizirane mase nepoznatoga naroda i zamisljaja njihova stranoga prostora, a koji mogu biti, uzimajući u obzir povijesne čimbenike Marulićeva vremena, produkt straha i nesigurnosti uzrokovane realitetom s uporištem u izvanknjivnoj zbilji. Heteropredodžbe u *Juditiji* usko su povezane s nacionalnim identitetom i (ne)pripadnosti kršćanstvu, drugim riječima, predodžbe o Drugima u djelu temeljene su na zasadama nacionalne i vjerske pozadine. O takvim nacionalnim heteropredodžbama i stereotipima koji iz njih proizlaze Leerssen ističe sljedeće: »Nacionalna stereotipizacija ne bavi se posebno prikazivanjem činjenica o danoj naciji nego definiranjem njezinoga karaktera. Na površini to znači da diskurs nacionalne stereotipizacije barata u prvom redu psihologizmima, pripisujući

nacionalnostima određene značajke osobnosti (francuska vedrina, talijanska ljubomara itd., listom obilježja s područja emocija i psihološkog temperamenta)« (vidi Leerssen 2009: 113). Izdvojiti ćemo opise asirske vojske u kojima možemo zamijetiti afirmaciju nacionalnih heteropredodžbi o kojima Leerseen govori: »Ni šibi ni biču ne daju pokoja / goneći optiču i puni su znoja / mnoštva svakog soja onđe bijehu tada / ne biješe im broja i kola i stada« (Marulić 2001: 22), »Bijahu bez brada, mladi, jake volje / sve osvajat tada pripravni najbolje / il na čisto polje izić natežući / lukove bivlje, mačima sjekući« (Marulić 2001: 21), »(...) al razbor pod nogu postavi nerazbor / jer se čini ukor to vezirimi svim / čudeć se da otpor može tko pružit im; / i rasrđeni tim, mišljahu onaj čas / da ga okrive zlim i pogube danas« (Marulić 2001: 38). Osim na kolektivnoj razini, heteropredodžbe istovjetno funkcioniraju na individualnoj razini. Sukladno tomu kralj Nabukodonozor profiliran je kao lik ohola tiranina čiji je ultimativni cilj ubiti protivnika *nevjernika*, što možemo iščitati iz njegovih naredbi Holofernu, ali i stavova stanovnika Betulije o kralju: »Stazu ovu prati, podi ka zapadu / nek sve zemlje gradi, sad poda me padu / strah moj nek imadu svatko nek me štuje / nek mi hvale dadu gdje se za me čuje« (Marulić 2001: 21) i »Oholost da l' bljuje od ovog tko veće? / gdje li sad svijest mu je, nad Boga se meće (...)« (Marulić 2001: 30). Na tragu stereotipizacije ohologa i častohlepljivoga lika tiranina nezapadnjaka ostvaruje se i Holofernova karakterizacija koja će kasnije biti detaljnije razrađena.

Karakterizacija asirske vojske na mikrorazini i makrorazini obiluje psihološkom i fizičkom tipizacijom mase utemeljenoj na nepoznatoj Drugosti i egzotiziranju fizičkih opisa pa su Asirci »crnokose glave« (Marulić 2001: 43) skloni opijanju i prejedanju, ogrnuti su crveno-bijelim bojama i okičeni su zlatom. Egzotizirani i generalizirani opisi figure stranca nezapadnjaka impliciraju da je njihovo bogatstvo stečeno barbarskim pustošenjima kršćanskoga svijeta. Ovim se kontrastiranjem artikulira binarni par *mi: stanovnici Betulije i oni: asirska vojska – stanovnici Drugog prostora* koji sugerira odnos podređenosti i nadređenosti u izvanknjiževnoj zbilji. Napad stranaca na prostor Betulije učvršćuje epistemološku nadređenost kategorije *oni* zbog čega figura stranca napadača postaje zasićena ranije analiziranim negativnim konotacijama Drugosti.

U ovome se kontekstu valja osvrnuti na Leerssenov stav o trajnosti nacionalnih stereotipa u kanonskim djelima: »(...) tekstovi koji uživaju kanonski status imaju dulji vijek trajanja i veću rasprostranjenost nego drugi žanrovi. Nacionalne predodžbe formirane u književnim tekstovima (npr. u Shakespeareovim komadima) zato će ostati u kulturnom sistemu mnogo duže (i sa svim dodatnim ugledom jer ih je formulirao slavni autor) (...)« (vidi Leerssen 2009: 113). Blisko tomu, Pageaux pod pojmom književne slike smatra »skup ideja o stranim zemljama obuhvaćenim procesom literalizacije, ali i socijalizacije. (...) Slika je predodžba neke strane kulturne stvarnosti kojom pojedinac ili grupa koji su je oblikovali (ili koji je dijele i promiču) otkrivaju

i tumače kulturni i ideološki prostor u kojem su smješteni» (vidi Pageux 2009: 127). Imajući u vidu alegorijski potencijal asirske vojske, koja označava turska pustošenja i predstavlja svojevrsno književno utjelovljenje straha od turskih prodora, valja spomenuti topos turske opasnosti kao stalno mjesto starije hrvatske književnosti. Davor Dukić napominje kako turske teme i njihove predodžbe zauzimaju važno mjesto u hrvatskoj književnosti pri čemu bismo izdvojili, kako ga Dukić naziva, »prvo ili lamentacijsko razdoblje (kraj 15. i polovica 16. stoljeća) koje odražava sveopći strah i naglašenu kršćansku bogobojaznost, čime je istaknuto veće ili manje *sotoniziranje* Turaka kao bitna odlika svih literarnih ostvarenja toga razdoblja« (vidi Dukić 2004: 289). Uzimajući u obzir ranije navedene Leerssenove čimbenike trajnosti, zaključujemo da je njihova tematska rasprostranjenost u starijoj hrvatskoj književnosti, a napose u renesansi, kao i neosporiv Marulićev značaj za hrvatsku književnost, učvrstila egzistenciju i rasprostranjenost nacionalnih stereotipa u kolektivnoj svijesti ondašnjih svjetonazora. Zbog navedenoga heteropredodžbe u *Juditu* popraćene su procesom mistifikacije koja na razini djela funkcioniра kao jedan od graditelja koherentnoga nacionalnog identiteta temeljenoga na kršćanskim zasadama, o čemu ćemo govoriti kasnije u radu.

Iz same se predodžbe o Drugome zrcali predodžba o samome sebi pa ako je onaj iz gornje polovice para percipiran kao ohol, nemilosrdan, nadređen i grešan, donju će polovicu obilježiti nevinost, pravednost, podređenost i utišanost. Autopredodžbe u *Juditu* vezane su uz nacionalnu kršćansku autokarakterizaciju pa se isticanjem napadnutoga kršćanskog naroda oblikuje autopredodžba o kolektivnome egalitarističkom identitetu, što je jedan od graditelja nacionalnoga identiteta. Autopredodžbe su osobito vidljive u molitvama stanovnika Betulije Bogu nakon što im Holoferno uskrati vodu. U tome je dijelu epskoga spjeva razvidno kako su Betulijani, za razliku od Asiraca, svjesni svoje iskonske grešnosti i za nju traže oprost, požrtvovni su, nesebični, a kršćanstvo smatraju najvećom životnom vrijednošću. Asirci su opisani kao oni koji orobljavanjem kršćanskog naroda intenciraju prepisati tuđu kulturu vlastitom i usaditi nove kulturne obrasce izraelskomu narodu. Stoga oni, kao svojevrsni protunarativ, upotrebljavaju vlastite, kako ih Jan Assmann naziva, organizacijske oblike kulturnoga pamćenja, a koji se očituju u zajedničkom jeziku potlačene skupine ili zajedničkim ritualima. Assmann navodi: »Istina se mora, da bi se ustalila u sjećanju grupe, predstaviti u konkretnoj formi događaja, osobe ili mjesta« (vidi Assmann 2005: 44). Ideja kršćanske čistoće i zajedništva, koja se djelom nastoji upisati u kolektivnu nacionalnu svijest, ostvaruje se i zajedničkim jezikom potlačenoga naroda, odnosno molitve, ali i cjelokupna autokarakterizacija. Relacija između žrtve i agresora i suodnos heteropredodžbi i autopredodžbi iznjedrili su dva binarna stereotipna potencijala o kojima ćemo govoriti u nastavku.

3. Binarni stereotipni polovi i kolektivni kršćanski identitet

Autopredodžbe i heteropredodžbe u *Juditu* pospješuju oblikovanju kolektivnih i individualnih stereotipa koji na razini djela funkcioniraju kao binarni parovi, određujući time strukturu naracije koja prati postavljenu dihotomiju binarnosti. Stereotipi o Drugome proizlaze iz heteropredodžbi kojima je zasićen Holofernov lik. Razmotrimo li profiliranje njegovih vanjskih i unutarnjih osobina kroz prizmu postkolonijalne kritike, uočavamo stereotipno oblikovanje temeljeno na pretpostavkama nezapadnjaka, saidovski¹ rečeno, Drugoga. Leerssen uočava uvriježeni uzorak koji naziva *imagem* ili *otisak*, a koji leži u temelju raznolikih, konkretnih, pojedinih aktualizacija koje se mogu susresti u tekstu (vidi Leerssen 2009: 110). *Imagemi* kojima se popunjava Holofernov lik počivaju na njegovoj nepripadnosti Zapadu, ali i odbacivanju kršćanskih vrijednosti. U njegovim je opisima primijenjena crno-bijela karakterizacija lika, pa je on »zatrovani zlobom« (Marulić 2001: 22), ohol i formiran kao lik nemilosrdna tiranina, što je pak rezultat binarnoga seta razmišljanja i razmatranja nacija. Njegova je vanjština istovjetna unutarnjoj karakterizaciji lika zasićenoga stereotipima nezapadnjaka, zamišljajima i predodžbama čime se postiže funkcija alegorijskog mučitelja hrvatskoga naroda: »Prvo ću savladati onoga što ne htjede štovati mene kao boga« (Marulić 2001: 36), »A on ti sjediše oholo, visoko, / a sam pogledaše po vojsci široko / krvavo mu oko, obraz biješe rumen / brada već nekoliko sijeda, trbuh nadmen. / Znojan bi uz studen, tako tust je bio / ko ovan nestrižen što se dugo krio (...)« (Marulić 2001: 36). Izdvojeni navodi, ali i cjelokupnost oblikovanja lika, upućuju na selektivizam u prikazu izdvojenih, negativno konotiranih ili egzotiziranih, segmenata nezapadnjaka koji postaje metonom čitave kulture Istoka.

¹ Edward Said je palestinsko-američki književni kritičar i teoretičar. Kao nasljednik fanonovske teorijske misli, postulira ideju o kanonu kao izravnom vršitelju kozmovizija ili represije nad onima koji nisu pripadnici zapadnog svijeta. U knjizi *Orijentalizam* (1978), Said naglašava da je još od vremena Homera svaki Europejac, prema onome što je rekao ili napisao o Istoku, etnocentrik ili rasist (vidi Said 1978: 30). Said smatra da svako pojavljivanje Istoka u euroameričkoj književnosti dovodi do etnocentrizma i nastajanja kozmovizija. To je usko povezano s njegovom tezom o stvaranju hegemonijske povijesti putem diskursa, kao i istaknutim definicijama orijentalizam koje je ponudio. Petnaestak godina kasnije u djelu *Culture and Imperialism* (1993) Said analizira neka od temeljnih djela i razdoblja zapadnog književnog kruga propitujući pritom na koji se način u njima manifestiraju ideje kolonijalizma i imperializma. Istiće kako je narativ temeljni pojam njegove rasprave upravo zbog toga što je on središte, ali rekli bismo i alat, onoga što su istraživači i pisci pisali o stranim krajevima. S druge strane, napominje kako je narativ i metoda kojom kolonizirani upućuju na vlastiti identitet i postojanje nezapadne povijesti (Said 1993: 253).

S druge strane, Juditin lik rezultat je idealiziranih kršćanski motiviranih imago-tipova koji, izranjajući iz ranije objašnjenih autopredodžbi, Juditu određuju nositeljicom glorificiranih unutarnjih i vanjskih osobina, čime njezin lik na razini naracije funkcioniра kao antipod Holofernu, stoga govorimo o naraciji određenoj dihotomijom binarnosti. Ona nadrasta petrarkističku pasivnost žene, uzdignuta je na razinu agensa i narativnoga okidača epskoga spjeva: »u radnji epa dominirala je jednolika kolektivnost u akcijama; a poslije Juditine pojave ona postaje inicijator svih akcija. Kad se moli i traži Božju pomoć, kad počne varati Holoferna i nuka asirske vojsko-vode da se napiju i na kraju kad odluči ubiti Holoferna, ona je stalno aktivna i radnja epa time će biti sve dinamičnija, tijek događaja će se ubrzavati« (Lokos 2006: 76). Juditine se unutarnje vrline zrcale na njezin vanjski izgled što nije rijetkost u renesansi. Gulin Zrnić navodi kako je tjelesnost humanističkoga i renesansnoga razdoblja nerazdruživa od »odnosa s dušom, odnosno tjelesnost ima svoj početak i uzrok: ljepota tijela odraz je ljepote i vrline duše« (vidi Gulin Zrnić 2006: 119). Pageaux smatra da je pri izricanju stereotipa učestao fizički i fiziološki registar (vidi Pageaux 2009: 132). Promatramo li Juditu kao metonom kršćanskog naroda ili kao označitelja nacije, njezina je ljepota produkt idealizirane autokarakterizacije, odnosno jedan od temeljnih čimbenika velikih priča koje tvore kolektivno pamćenje nacionalnih skupina. Zbog toga svjedočimo zasićenosti mitologemima i ideologemima, kojima je popunjena njezin junački čin, fizički izgled, ali i zbog kojih dolazi do poistovjećivanja Judite s Bogorodicom čija je funkcija izgradnja kolektivnoga i koherentnoga nacionalnog identiteta. Njezina je senzualna i pogibeljna privlačnost svodi na seksualni objekt koji je, usprkos djelovanju i poziciji agensa, određen muškim pogledom i percepcijom što otvara problem rodne i spolne stereotipizacije pa ćemo kasnije u radu predložiti neke od mogućih načina bavljenja ovim problemom u nastavnom procesu.

4. Mistifikacija vremena i prostora (narativ o naciji)

U analizi književnih djela znanost o književnosti uglavnom se usmjeravala na njezini estetsku i/ili formalnu funkciju dok je uloga književnosti u nacionalnome i etničkome stereotipiziranju, smatra Leerseen, bila zanemarena (vidi Leerseen 2009: 100). Valja naglasiti kako svako književnopovijesno razdoblje vidi naciju na određen način pa Leerssen postavlja pitanje »što upravlja takvim diskurzivnim pomacima i nepostojanošću« (vidi Leerseen 2009: 107). Razlog tomu treba tražiti u činjenici da je umjetnost oduvijek reakcija na društvenu stvarnost pa stoga ne čudi činjenica pojavnosti pomno profiliranih djela koja mogu poslužiti (direktno ili indirektno) u propagiranju određenih ideja u duhu nacionalnih interesa. Zanimljivo je pristupiti *Juditu* kao

književnoumjetničkome djelu koje je u datom trenutku potkrepljivalo ideju stvaranja narativa o naciji. »Narativna sjećanja uvijek se tvore od kulture« (Stanić 2017: 69) pa je važan element za stvaranje kohezivnih priča o naciji ideja oko koje se oblikuje narativno sjećanje. U tome smislu moguće je govoriti o kohezivnome narativu koji se prezentira različitim mehanizmima. Kada govorimo o *Juditit*, riječ je nametnutom utilitarizmu i pragmatizmu, a iste su se pojave ponavljale još nekoliko puta tijekom povijesti književnosti. Stanić tako navodi primjere Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Staljinov Sovjetski savez i sl. (vidi Stanić 2017: 69). Konstruiranje takvih narativa o naciji uključuje nekoliko važnih odrednica: supostojanje binarnih opreka, proces mistifikacije vremena i prostora te ranije spomenute autopredodožbe i heteropredodžbe.

Kada su u pitanju binarne opreke, Leerssen izdvaja nekoliko njih, a smatra ih, najčešće, nepromjenjivim čimbenicima. To su opreke između juga i sjevera, jakog i slabog te između središnjeg i perifernog (vidi Leerssen 2009:107). Za ovaj je rad osobito zanimljiva opreka između jakoga i slaboga, koja se, valja naglasiti, u hrvatskoj književnosti dugo zadržala (primjerice, nalazimo je i u ratnoj prozi o Domovinskoj ratu²). Kada je pak riječ o formiranju nacionalnoga identiteta, zahtijeva se *Drugo* prema kojemu se može diferencirati. U ranovjekovnoj hrvatskoj književnosti to je bio islam, koji je »za kršćanski svijet bio ključna odrednica Osmanskoga Carstva« (Fuček 2008: 29). Poznato je da od 14. stoljeća započinju osvajanja Osmanskoga Carstva, a osmanska je ekspanzija jačala ideju ujedinjavanja Katoličke Crkve i pravoslavnih crkava: »Osmansko Carstvo tema je europskih interesa i izvan ugrožene zone, ne samo kao vjerski neprijatelj nego i kao važan diplomatski i politički faktor te općenito ravнопravan politički akter u klasičnom razdoblju Carstva« (Fuček 2008: 34). Strah od Osmanlija i povjesna nepravda koja se osjeća i u drugim djelima hrvatske (osobito starije književnosti) prati povijest hrvatskoga naroda. Odnos društvene nejednakosti, prikaza kolektiva koji osjeća nepravdu doprinio je ideji stvaranja dvaju nacionalnih ideologema – Hrvatska kao predziđe kršćanstva i Hrvatska kao žrtva agresora. Takvo stvaranje nacionalnoga ideologema bilo je moguće upravo zbog ispisivanja povijesti naroda na temelju binarnih opozicija Ja (žrtva) – Drugi (agresor), a u ovome djelu s istaknutim pojedincem – Juditom koja postaje glavni narativni pokretač pa je tako u djelu »uključen problem nacionalnoga identiteta i sučeljavanja« (Leerssen 2009: 100). Likovi su tako često karakterizirani »s svojim izgledom i svojom narativnom ulogom, prema konvencijama i stvarnim stereotipima glede nacionalne pozadine« (Leerssen 2009: 100). Ta je ideja potlačenosti vidljiva u sljedećim stihovima: »U teškim časima

² Zanimljivo bi bilo analizirati binarne opreke u ratnoj prozi o Domovinskoj ratu. Prema istoj analogiji Hrvatsku promatramo kao žrtvu agresora, a njezin se (nacionalni) identitet gradi u odnosu prema Drugome.

ovoga vremena / mi slanim kapima lakšamo bremena; / plache brižna žena i već sad je rada / s djecom bit robljena nego mrijet od glada« (Marulić 2001: 41). Ona se dodatno potkrepljuje epitetima: *teška (vremena), brižna (žena)*, ali i odabranim riječima poput: *breme, plač, robstvo, glad*, čime se stvaraju pozitivne konotacije glede židovskoga naroda koji se stavlja u poziciju žrtve. Ta se ideja sučeljavanja postiže i nekim stilskim figurama, primjerice kontrastom čime se ističe binarna opreka dobro – loše: »Ona se sada **sja**, vi ste u **tamnosti** / nju **radost** obasja, vi ste **plačni** dosti; / ona je u **milosti kralja nebeskoga**, / vi ste u **pakosti đavla paklenoga**« (Marulić 2011: 77).

U kontekstu stvaranja narativa o naciji bitni su i koncepti vremena i prostora koje je moguće shvatiti kao nadkategorije (okvire) u koje se smješta glavni narativ – u ovome slučaju, epska priča. Govoreći o kategorijama povijesnoga (stavnoga) i narativnoga (konstruiranoga) vremena, valja se vratiti društveno-povijesnome kontekstu razdoblja u kojem je nastao epski spjev. Naime, godine 1493. dogodila se znamenita Krbavska bitka kada je osmanlijska vojska preko poražene Hrvatske krenula s osvajanjima zapada i juga. Nešto kasnije (od 1499. do 1502.) traje rat Mlečana i Osmanlija. Tada Osmanlije osvajaju makarsko primorje i nadomak su Splitu. Sve su nabrojane ratne okolnosti bile poticaj Maruliću za pisanje epskoga spjeva. Biblijska mu je pak priča o Juditi poslužila kao intertekst koji postaje alegorija za osmansko-kršćanske sukobe. S ciljem pisanja djela pristupačnoga široj publici (podsjećamo da je *Judita* pisana na narodnome jeziku), Marulić je oslonac tražio u hrvatskoj tradicijskoj kulturi koja je »esencijalno oslonjena na Bibliju i biblijski svjetonazor« (Botica 2000: 267) koja je vrijednosni sustav našega naroda, pa samim time i odraz nacionalnoga identiteta. »Fabularni karakter dopustio je autoru da parafazirajući, slobodno formira životni materijal iz biblijskog doba i tako stvori vlastito umjetničko djelo« (Lokos 2006: 77). Valja istaknuti kako Hrvatska tek godine 1519. poprima atribut *antemurale christianitatis*.³ Kada pak govorimo o prostoru u književnome djelu, načelo podjele prostora prema opoziciji Ja – Drugi dovodi do procesa mistifikacije, smatra Pageaux (vidi Pageaux 2009: 138). Dalje navodi kako je na metaforičkom planu moguće uspostaviti odnos između geografskoga i psihičkoga prostora, što dovodi do njegove simbolizacije (vidi Pageux 2009: 138). U prilog tomu ide i činjenica da su u djelu rijetki konkretizirani opisi prostora poput ovoga: »Danica već školje zrakom odijevaše / i crveno polje suncu prepuštaše; / sunce podizase tad svjetlu glavu van, / već posvud svitaše, većasta bijeli dan« (Marulić 2001: 70). Izostajanje konkretnih opisa prostora pridonosi alegorijskome tumačenju djela, pa onda i univerzalnosti tematike, što bi značilo da ideja potlačenosti nekoga naroda nije nužno vezana isključivo za 16. stoljeće i samo jedno područje.

³ Poznato je da je djelo *Judita* napisano 1501., ali objavljeno tek 1521. godine.

Kao što i Leerssen ističe, nacionalna karakterizacija oblikuje se u »međuigri dje-lovanja autopredodžbi i heteropredodžbi« (vidi Leerseen 2009: 106). Baš poput drugih stereotipa funkcioniraju kao neka opća mjesta, odnosno »iskazi koji su učestalom ponavljanjem zadobili prizvuk poznatosti« (Leerssen 2009: 111). To je dodatno razra-đeno u prvoj dijelu rada jer su uprave veze između autopredodžbi i heteropredodžbi bile polazište imagološkomu iščitavanju ovoga djela. Naime, te simboličke pred-stave o Drugosti oduvijek su prisutne u društвima, a dokazali smo da se i u ovome djelu može pratiti »taj razvoj od činjeničnoga prikazivanja do nacionalnih stereotipa« (Leerssen 2009: 114), odnosno kako dolazi do mentalnoga mapiranja u našoj svijesti.

5. Proširivanje mogućih okvira učeničke recepције (*Judita* u nastavnoj praksi)

Estetski proces komunikacije s književnoumjetničkom djelom nezaobilazan je u na-stavi književnosti. On se u nastavnoj praksi postiže raznovrsnim, pomno osmišljenim aktivnostima. Manja Kovačević ističe važnost prvoga susreta s tekstrom kada valja postići asocijativnost i emotivnu dubinu između čitateljskoga (pa onda i komu-nikacijskog) trokuta – učenik – djelo – nastavnik (vidi Kovačević 1997: 28). Učitelj ima ulogu prenositelja djela starije književnosti, ali i regulatora komunikacije izme-đu učenika i djela (vidi Kovačević 1997: 32). To je osobito otežano kada je riječ o re-cepцијi djela starije hrvatske književnosti kakva je i analizirana *Judita*, stoga je jedan od glavnih zadataka, smatra Kovačević, ospozobiti učenika da ovlada čitanjem takvih djela kako bi mogao komunicirati s njime⁴ (vidi Kovačević 1997: 48). Metodički je opravdano ponuditi učeniku prijevod ili poluprijevod izvornika jer je i to jedan od načina kako djelo učiniti recepcijskih prihvatljivijim. Kovačević iznosi tezu »da s ob-zirom na to da se djelo takve književnosti dovodi u novi horizont očekivanja, da se očekuje konkretizacija na nov način, lingvistička transkripcija starijeg djela u čitljive jezične strukture s potencijalno sačuvanim smisлом djela bitan je preduvjet za prista-janje učenika na djelo⁵« (vidi Kovačević 1997: 56).

Osmišljeni nastavni sati *Suvremene judite* predviđeni su za 3. razred srednje ško-le (gimnazija i četverogodišnje strukovne škole). Njima bi se realizirali sljedeći isho-di (za gimnazijski program): SŠ HJ B.3.2. Učenik uspoređuje književne tekstove iste

⁴ Manja Kovačević predlaže tri načina na koje djelo može biti pripremljeno za učenika: na izvor-nome jeziku, na izvornome jeziku, ali uz prethodno tumačenje nepoznatih riječi ili kao prijevod ili po-luprijevod (vidi Kovačević 1997: 48). U svrhu aktualizacije ovoga djela odlučile smo učeniku ponuditi suvremeniji prepjev djela.

⁵ Kao iznimke navodi lirska i dramska djela.

teme ili žanra na sadržajnoj i izraznoj razini i tumači reprezentativnost književne vrste u različitim književnopovijesnim razdobljima te SŠ HJ B.3.4. Učenik se stvaralački izražava prema vlastitome interesu potaknut tekstrom. U strukovnim su školama ishodi gotovo identični: SŠ HJ B.3.1. Učenik izražava svoj literarni doživljaj i uspoređuje svoje stavove sa stavovima drugih čitatelja, SŠ HJ B.3.2. Učenik uspoređuje književne tekstove iste teme ili žanra na sadržajnoj i izraznoj razini i tumači reprezentativnost književne vrste u različitim književnopovijesnim razdobljima. Moguće je ostvariti i ishod međupredmetne teme Osobni i socijalni razvoj: osr A.5.1. Razvija sliku o sebi.

Nastavni sati artikulirani su prema modificiranome problemsko-stvaralačkome metodičkome sustavu. U nastavku će se rada predstaviti osmišljene aktivnosti tabličnim prikazom⁶.

1. nastavni sat

Prva aktivnost:

Učenicima je projiciran prikaz idela ženske ljepote tijekom povijesti: <https://bit.ly/ideal-ljepote> Razgovor o temi: *Razmislite koje mogu biti kolektivne i individualne posljedice nametnutih ideala ljepote? Tko nameće ideale ljepote danas, a tko je nekad? Razmislite tko je nametao ideale ljepote u Marulićevu dobu?* Učenike se usmjerениm razgovorom dovodi do analize pojma stereotipizacije ženskoga tijela te ih se upućuju na zapisivanje nekoliko primjera iz svakodnevnoga života te nekoliko primjera književne stereotipizacije žene. Razgovara se o negativnim posljedicama stereotipa na percepciju žene i njezinoga djelovanja u društvu.

Druga aktivnost:

Uvodi se pojam imagologije kao znanosti koja se bavi književnim stereotipima, objašnjavaju se pojmovi *autopredodžbe* i *heteropredodžbe* koje su objašnjene na primjeru grafičkoga prikaza. Učenike se vođenim procesom uvodi u imagološko čitanje tako što u tekstu koji nudi prikaze asirske vojske moraju jednom bojom markirati dijelove teksta u kojima je razvidan stav stanovnika Betulije prema Asircima i dijelove teksta u kojima se očituje njihov odnos prema sebi. Učenici te citate povezuju s *autopredodžbama* i *heteropredodžbama* pa u *T-tablicu* razvrstavaju markirano. Učenici

⁶ Nastavni materijali dostupni su na platformi Edutorij: <https://edutorij.e-skole.hr/share/page/document-details?nodeRef=workspace://SpacesStore/20d42204-e9ea-4bf0-b78a-e990361fa8c1> (priступljeno 25. lipnja 2021.).

potom na temelju ispisanih predodžbi o sebi i predodžbi o Drugome zaključuju kakuvi bi se stereotipi mogli razviti iz njih. Koristeći se digitalnim alatima, učenici će izraditi *mem* ili strip tako što će prikazati citirati dijelove teksta u kojima su vidljive predodžbe o sebi i Drugima te će pokazati stereotip koji iz njih proizlazi, a moraju i pokazati kako taj stereotip oštećuje onu skupinu na koju se odnosi.

Nakon što su učenici vođenim procesom usvojili aktivnost usmjerenoga čitanja, učenici će samostalno čitati početak četvrтoga pjevanja otkrivajući eventualne načine razvijanja stereotipa (nastavni listić 1). Podcrtat će sve dijelove teksta koji se odnose na Juditin vanjski izgled, odnosno njegovo ukrašavanje. Rješavaju zadatke ispod teksta koji ih navode prema razumijevanju stereotipizacije ženskoga tijela i književnih stereotipa. Učenici će povezati imperativne ženske ljepote i stereotipe do kojih oni dovode, a što je povezano s razgovorom koji koji su vodili na početku sata.

2. nastavni sat

Treća aktivnost:

Učenicima je podijeljen nastavni listić 2 s generatorom pitanja (tablični prikaz koji služi za razradu problemskoga pitanja i osmišljavanje motivacijskoga pitanja). Postavljeno je početno problemsko pitanje – *Kako je oblikovan Juditin lik?* Učenici samostalno ispunjavaju tablicu te oblikuju novo istraživačko pitanje. Osmišljavaju problemska pitanja koja su povezana sa stereotipima u djelu te raspravljaju o alternativnim završecima te razmatraju kako bi ukidanje stereotipa utjecalo na radnju djela (очекivano pitanje: *Što bi bilo da Judita nije lijepa?*).

Četvrta aktivnost:

Učenici pišu vezani tekst (od 250 do 300 riječi) kojim razlažu odgovore na dva istraživačka pitanja – *Što Juditu čini nalik ostalim renesansnim ženskim likovima, a po čemu se razlikuje? Kako autopredodžbe i heteropredodžbe oblikuju stereotipe u djelu?*

3. nastavni sat

Peta aktivnost:

Učenicima je prethodno dodijeljena uloga glavnih likova: Judite i Holoferna. Također, izabran je tročlani žiri koji prema unaprijed osmišljenim smjernicama za vršnjačko vrednovanje (nastavni listić 3) prati koliko su se učenici snašli u zadanim

ulogama. Ostatak razreda unaprijed priprema pitanja za odabранe likove. Pitanja mogu, ali i ne moraju pratiti radnju djela, a učenici postavljaju pitanja likovima o tome kako se osjećaju zbog toga što su stereotipizirani, utječe li to na njihove postupke, omalovažava li ih stereotipizacija i sl.

Šesta aktivnost:

Učenicima je zadana tablica (nastavni listić 4) s temama i smjernicama za obradu teme. Navedene su općenite teme kojima se nastoji aktualizirati epsko djelo. Svaka grupa odabire jednu temu, a kasnije nadopunjavaju tablicu. Cilj aktivnosti je povezati stereotipe nastale u Marulićevu vrijeme s onim koji nastaju danas. Učenici uočavaju da su načini proizvodnje stereotipa u renesansi i danas vrlo slični te da jedino što razlikujemo je medij prijenosa i proizvodnje *autopredodžbi* i *heteropredodžbi*. Učenici istražuju novinske članke te uočavaju sličnosti medija i književnosti kao proizvođača stereotipa. Izdvajaju grupu o kojoj su stereotipi proizvedeni te navedene stereotipe povezuju s onima koje stanovnici Betulije imaju prema asirskoj vojsci.

4. nastavni sat

Sedma aktivnost:

Učenici odabiru jedan od ponuđenih zadataka za samostalan rad (nastavni listić 5).

Osmá aktivnost:

Vrednovanje za učenje i vrednovanje kao učenje – učenici ispunjavaju listu projene (nastavni listić 6).

Novim bi se pristupom ovomu kanonskom djelu proširile mogućnosti učeničke recepcije. Kombinacijom tradicionalnih i suvremenih metoda postigla bi se dinamika sata, a učenika se u svim aktivnostima stavlja u poziciju aktivnoga sudionika u nastavnom procesu. Imagološko čitanje *Judite* tako otvara put aktualizaciji djela, stoga sada možemo govoriti o problematici fatalnih žena, emancipaciji, pojavi društvenih stereotipa koji proizlaze iz afirmacije *autopredodžbi* i *heteropredodžbi* te dokazati kako je Marulić progovarao o univerzalnim temama koje mogu biti zanimljive i suvremenim čitateljima. Na taj se način istraživanjem o nekim »prikrivenim vrijednostima djela spajaju prošlost i sadašnjost i suvremenom čitatelju otvaraju prostore u potrazi za svojom ljudskom istinom, individualnim i zajedničkim identitetom« (vidi Kovačević 1997: 85).

6. Zaključak

Oblikujući s književne i povijesne strane vrijedan i složen narativ, Marulić povezuje renesansni individualizam i stilske renesansne imperative s kršćanstvom i hrvatskom književnom tradicijom. Pri tomu je, što je u dotadašnjoj hrvatskoj književnosti bilo rijetkost, pomaknuo ženu s pozicije pasivnoga subjekta podigavši je na razinu agensa. Društvena i politička kontekstualizacija Marulićeva djela, ali i obilježja epskoga spjeva, nude mogućnost iščitavanja imagološkim alatima, pri čemu se kao temeljno obilježje narativnoga sloja nameće praćenje postavljenih dihotomija binarnosti. One proizlaze iz artikulacije binarnoga para nadređeni – podređeni koji je produkt međudjelovanja autopredodžbi i heteropredodžbi. Imagološkim mehanizmima prikazana je njihova funkcija u proizvodnji i konzumaciji nacionalnih stereotipa, odnosno općih mesta zasićenih mitologemima i ideologemima, a koja pak dovode do mistifikacije vremena i prostora. Autopredodžbe i heteropredodžbe grade dva suprotstavljenata seta binarnosti – Juditu, koja je rezultat mitologizacije lika u svrhu konstruiranja nacionalnoga identiteta, te Holoferna – književni lik koji je oblikovan postulatima Drugoga. Marulić kolektivnom kršćanskom autokarakterizacijom artikulira glasove utišanih i podređenih dajući im kršćansku eshatologiju kao iskupljenje u odnosu na postojeću stvarnost. Uzimajući u obzir društveno povijesni kontekst djela i težnju za stvaranjem vrijednoga narativa o naciji, navedene procese tumačimo kao činitelje u izgradnji koherentnoga nacionalnog identiteta i kolektivnoga kulturnog pamćenja.

U analitičkome dijelu rada aktualizirana je problematika djela proširivanjem okvira učeničke recepcije *Judite* te su prikazani metodički oblikovani nastavni sati obrade u kojima je naglasak stavljen na kritičko sagledavanje binarnoga načina razmišljanja i posljedice stereotipnoga prosuđivanja. Postupci kojima se dolazi do aktualizacije djela starije hrvatske književnosti važan su faktor nastave Hrvatskoga jezika jer se među učenicima razvija svijest o njihovoј važnosti u kontekstu nacionalne književnosti. Nužno je pronaći primjerene načine kako učenike zainteresirati za takva djela te oblike jezične i sadržajne prilagodbe njihovim recepcijskim mogućnostima. Smatramo da imagološki pristup djelu može osvremeniti nastavu književnosti pa poticanjem učenika na razmišljanje o stereotipima u starijoj hrvatskoj književnosti i upotrebom spomenutih aktivnosti afirmiramo kritičko mišljenje koje je nužno u obradi lektirnih sadržaja i proširujemo dosadašnje okvire recepcije djela.

Literatura

- Assmann, Jan, *Kulturno pamćenje*, Biblioteka tekst, Zenica, 2005.
- Botica, Stipe, Marulićeva Judita i hrvatska tradicijska kultura, *Colloquia Maruliana* 9, 2000., 265–276., <https://hrcak.srce.hr/8629> (pristupljeno: 6. ožujka 2021.)
- Dukić, Davor, Sultanova djeca, Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja, Thema, 2004. Vol. 34–35 No. 27–28. 289–291., <https://hrcak.srce.hr/27610> (pristupljeno: 24. lipnja 2021.)
- Dukić, Davor, Predgovor: O imagologiji, Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju, Ur. Dukić, Davor; Blažićević, Zrinka, Zagreb, Srednja Europa, 2009.
- Gulin, Zrnić Valentina, O jednom pristupu drugom spolu u tri čina: Kaleidoskop ženskih slika u Dubrovniku 15. i 16. stoljeća, Čovjek prostor vrijeme: Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti, Ur. Benčić, Živa; Fališevac, Dunja, Zagreb, Disput, 2006.
- Fuček, Marko, Osmansko »Drugo« u formiranju europskog identiteta, *Pro tempore: časopis studenata povijesti* 5, 2008., 29–49, <https://hrcak.srce.hr/54315> (pristupljeno: 10. travnja 2021.)
- Kombol, Mihovil; Prosperov, Novak Slobodan. *Hrvatska književnost do nacionalnog preporoda*, Zagreb, Školska knjiga, 1992.
- Kovačević, Manja, Metodičko-knjževna motrišta, Zagreb, Školske novine, 1997.
- Laurušaitė, Laura, Imagology as Image Geology, *Imagology Profiles: The Dynamics of National Imagery in Literature*, Ur. Laurušaitė, Laura, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2018.
- Leerssen, Joep, Retorika nacionalnog karaktera – programatski pregled, Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju, Ur. Dukić, Davor; Blažićević, Zrinka, Zagreb, Srednja Europa, 2009.
- Lőkös, István, 2006. Naracija, akcija, prostor i vrijeme u strukturi Marulićeve Judite, *Colloquia Maruliana*, 2006., No. 5. 73–79., <https://hrcak.srce.hr/2811> (pristupljeno 6. 3. 2021.)
- Marulić, Marko, *Judita*, Suvremeni prepjev, Zagreb, Golden marketing, 2001.
- Moura, Jean-Marc, Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze, Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju, Ur. Dukić, Davor; Blažićević, Zrinka, Zagreb, Srednja Europa, 2009.
- Pageaux, Daniel-Henri, Od kulturnog imaginarija do imaginarnog, Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju, Ur. Dukić, Davor; Blažićević, Zrinka, Zagreb, Srednja Europa, 2009.
- Rosandić, Dragutin, *Problemska, stvaralačka i izborna nastava književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
- Said, Edward, Culture and Imperialism, New York, Random House Inc, 1993.
- Said, Edward, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Svjetlost, Sarajevo, 1999.
- Stanić, Saša, Narativ društvenog konteksta: udio kulture u osmišljavanju vlastite tradicije i nacije, *Tranzicija i kulturno pamćenje (zbornik radova)*, Ur. Karlić, Virna; Šakić, Sanja, Marinković, Dušan. Zagreb, Srednja Europa, 2017.

Editorij. Carnet, 2017., Imagološko čitanje Marulićeve *Judite* – proširivanje mogućih okvira učeničke recepcije, <https://editorij.e-skole.hr/share/page/document-details?nodeRef=workspace://SpacesStore/20d42204-e9ea-4bf0-b78a-e990361fa8c1> (pristupljeno: 29. lipnja 2021.)

Narodne novine, 2021., Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_10_215.html (pristupljeno: 29. lipnja 2021.)

Narodne novine, 2021., Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Hrvatski jezik za srednje strukovne škole na razini 4.2. u Republici Hrvatskoj, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_10_214.html (pristupljeno: 29. lipnja 2021.)

S u m m a r y

IMAGOLOGY IN *JUDITA* BY MARKO MARULIĆ – HOW TO BROADEN A POSSIBLE RECEPTION AMONG STUDENTS

Imagological tools have been applied throughout the reading process of Marulić's *Judith*. We shall try to prove that the narrative structure of Marulić's epic poem follows social dichotomies. In the first part we shall analyze auto-images and hetero-images as well as stereotypes arising from binary thinking. We will oppose two stereotypes: Judith, who is the result of mythologization of character for the purpose of constructing national identity, and Holofernes, whose character is shaped according to the postulates of the Other. We shall analyze how Marulić articulates the voices of those at the bottom of the binary pair subordinate – superior through collective Christian stereotype, giving them Christian eschatology as a redemption in relation to the existing reality. In the analytical part we shall actualize the topic by expanding student framework perception of the epic poem, at the same time methodically presenting the interpretation of Judith during a teaching hour, where the emphasis shall be placed on the critical consideration of binary thinking.

Keywords: imagology, mystification, binarity, ideologemes, student's reception

Irena Sačić – Sanja Budimir
stručni rad

**PROJEKT *JUDITA* – INTEGRIRANA NASTAVA
POVIJESTI I HRVATSKOGA JEZIKA**

S a ž e t a k

Povijest je predmet čiji se sadržaji uspješno mogu povezati s drugim nastavnim predmetima kroz osmišljavanje projekata i primjere dobre prakse. Prema kurikulumu nastavnog predmeta Povijest učenik, među ostalim, »... razumije važnost očuvanja zavičajne, nacionalne i svjetske kulturne, povijesne i duhovne baštine«.¹ U tom kontekstu osmišljen je Projekt *Judita* – integrirana nastava Povijesti i Hrvatskoga jezika u povodu obilježavanja 500 godina od prvoga tiska Marulićeve *Judite*, prve autorske knjige na hrvatskom jeziku. U projektu su sudjelovali učenici 2.e razreda Tehničke škole Šibenik, smjer Arhitektonski tehničar i nastavnice Povijesti i Hrvatskoga jezika. Projekt je trajao dva mjeseca, ožujak i travanj 2021. godine. Ciljevi projekta bili su: objasniti povijesni kontekst vremena u kojem je *Judita* nastala, interpretirati lik Judite kao biblijske junakinje i renesansne Madonne, aktivno učiti, razvijati kritičko i kreativno mišljenje te komunikacijske i socijalne vještine. Tijekom projekta odgojno-obrazovni ishodi na razini aktivnosti učenika bile su određene za svaki predmet pojedinačno. Rezultati rada, crteži i strip o Juditi koji su učenici crtali, odnosno izradili uz pomoć digitalnoga alata Storyboard, bili su predstavljeni učenicima u školi, nastavnicima i roditeljima putem web stranice škole.

Ključne riječi: integrirana nastava, Split, Marko Marulić, *Judita*, digitalni alat Storyboard

¹ Kurikulum nastavnog predmeta Povijest za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj, 2019. (NN 27/2019 (18.3.2019.))

Uvod

Rečenica »U središtu suvremene nastave jest učenik i njegova postignuća.«² danas se često čuje u nastavnom procesu. Naime, još do jučer u nastavnom procesu prevladavao je tradicionalni pristup koji se temeljio na »uvjerjenju da je učenje proces stjecanja, prikupljanja i akumulacije informacija te rutinskih postupaka koje učenici trebaju upamtiti.«³ Promjenom paradigme učenja i poučavanja učenik postaje subjekt u nastavi, odnosno fokus je na učenicima i aktivnom učenju. Kako suvremenim nastavnim proces ne stavlja naglasak isključivo na znanje, već na stjecanje znanja i vještina te na razvoj učenikovih kompetencija, važno je da nastavnici primjenjuju aktivnosti, metode i strategije koje će učeniku omogućiti da uči smisleno i s razumijevanjem. Jedan od načina poučavanja je integrirana nastava.

Prema Skupnjak: »Temelj integrirane nastave je tematsko poučavanje čije polazište je zajednička tema koja se proučava s različitim gledišta. Ono organizira kurikulum tako da učenici mogu uvidjeti povezanost između različitih predmeta i odnose tih predmeta prema životu.«⁴ Tako definiranu integriranu nastavu možemo prepoznati u Kurikulumu nastavnoga predmeta Povijest, koji ukazuje na povezanost s drugim predmetima, pa tako i s Hrvatskim jezikom.⁵ Također, poticaj za integriranu nastavu nalazimo i u Kurikulumu nastavnoga predmeta Hrvatski jezik, koji je, kada je riječ o društveno-humanističkom području, prepoznaće na način da ... *vrednuje i čuva povjesno, kulturno i književno nasljeđe, baštinu i tradicijske vrijednosti te hrvatski narodni i nacionalni identitet.*⁶ Povezivanje Povijesti i Hrvatskoga jezika u vidu integrirane nastave, s jedne strane, omogućava učenicima da lakše usvajaju i povezuju znanje, dublje razumijevanje sadržaja, razvijaju kritičko i kreativno mišljenje, a s druge strane, povezivanjem sadržaja brišu se granice predmeta, potiče se interdisciplinarnost i oživotvoruju suvremena načela učenja i poučavanja.

² Koren, Snježana, *Čemu nas uči povijest? Nastava povijesti, ideje o učenju/poučavanju i ishodi učenja*. Profil International, Zagreb, 2014. str. 13.

³ Koren, isto, str. 13.

⁴ Skupnjak, Draženka. *Integrirana nastava — prijedlog integracije u početnoj nastavi matematike*. Napredak: časopis za pedagošku teoriju i praksu, 2009., 150 (2), str. 262–263.

⁵ *Povijest je povezana s Hrvatskim jezikom i stranim jezicima u razvoju medijske kulture, povijesti književnosti, kritičkog čitanja i pisanja te jasnog, primijerenog i stručnog izražavanja.* Kurikulum nastavnog predmeta Povijest za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj, 2019. (NN 27/2019 (18.3.2019.))

⁶ Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za srednje strukovne škole na razini 4.2. u Republici Hrvatskoj (NN 10/2019 (25. 1. 2019.))

1. Projekt *Judita* – integrirana nastava Povijesti i Hrvatskoga jezika

Kako je već rečeno, bit je integrirane nastave da se nastavni predmeti, u ovom slučaju Povijest i Hrvatski jezik, sjedine kroz jednu nastavnu temu koja se može obraditi s različitim gledišta, čime se osigurava dublje razumijevanje nastavnoga sadržaja. Upravo s ciljem boljega razumijevanja sadržaja i usvajanja odgojno-obrazovnih ishoda propisanih nastavnim kurikulumu osmišljen je Projekt *Judita* – integrirana nastava Povijesti i Hrvatskoga jezika.⁷

Projekt *Judita* – integrirana nastava Povijesti i Hrvatskog jezika nastao je kao rezultat Javnoga poziva koji je Agencija za odgoj i obrazovanje krajem prosinca 2020. godine uputila znanstvenim ustanovama, odgojno-obrazovnim institucijama i sveučilištima u Republici Hrvatskoj u povodu obilježavanja 500 godina od prvoga tiska Marulićeve *Judite*, objavljene u Veneciji 1521. U projektu su sudjelovali učenici 2.e razreda Tehničke škole Šibenik, smjer Arhitektonski tehničar i nastavnice Povijesti i Hrvatskoga jezika. Projekt je trajao dva mjeseca, ožujak i travanj 2021. godine.⁸ Ciljevi projekta bili su: objasniti povijesni kontekst vremena u kojem je *Judita* nastala, interpretirati lik Judite kao biblijske junakinje i renesansne Madonne, aktivno učiti, razvijati kritičko i kreativno mišljenje te komunikacijske i socijalne vještine. Ishodi projekta na razini aktivnosti učenika bili su određeni za svaki predmet pojedinačno.

Projekt je uključivao više faza:

1. najava projekta
2. ciljevi i ishodi projekta
3. podjela učenika u grupe i davanje uputa

⁷ Prema Čudina-Obradović i Brajković: »projekt je uz korelaciju i tematsko poučavanje, jedan od oblika integriranog poučavanja.« Čudina-Obradović, Mira i Brajković, Sanja. *Integrirano poučavanje*. Pučko otvoreno učilište, Korak po korak, Zagreb. 2009. Autorice navode da u projektu dolazi do izražaja aktivnost učenika, suradničko učenje te učenje putem osobnog iskustva. Također, projekt uvijek rezultira uratkom ili proizvodom učenika kao što su na primjer maketa, slikovnica, karta, izložba, izvedba dramskog teksta ili crtež kao što je slučaj u Projektu *Judita*.

⁸ Iako je s jedne strane Javni poziv potaknuo znatiželju i radoznalost kod nastavnica povijesti i hrvatskog jezika, s druge strane, ideja da se ide u realizaciju istog bila je pomalo zastrašujuća prvenstveno iz razloga što je nastava bila organizirana po C modelu (nastava na daljinu) zbog epidemiološke situacije uzrokovane COVID -19 što je dovodilo u pitanje način realizacije projekta. No, usprkos nastavi na daljinu i teškoćama koje ona nosi, početkom ožujka krenulo se u realizaciju *Judite*. Treba istaknuti da je jedan od razloga da se krene u realizaciju projekta bio poticaj učenika kojima se projekt kao način rada (zabavan, zanimljiv, motivirajući) iznimno svidao s obzirom na neka od prijašnjih iskustava.

4. analiziranje povijesnih izvora i književnoga teksta
5. izrada crteža i strip-a
6. prezentiranje projekta
7. evaluacija projekta.

1. Najava projekta

Projekt *Judita* – integrirana nastava Povijesti i Hrvatskoga jezika predstavljen je učenicima 2.e. razreda Tehničke škole, smjer Arhitektonski tehničar krajem veljače 2021. godine. Učenicima je nastavnica povijesti, u dogovoru s nastavnicom hrvatskoga jezika, izložila ideju Projekt *Judita*. Tijekom razgovora, koji je održan preko *meeta* na digitalnoj platformi Google Classroom zbog održavanja nastave po C modelu (nastava na daljinu),⁹ nastavnica je učenicima istaknula značenje *Judite* za hrvatsku povijest i književnost, upoznala ih s etapama projekta, načinom realizacije i, najvažnije, njihovom ulogom u projektu. Također, učenici su bili upoznati s mogućim poteškoćama koje se mogu pojaviti u realizaciji s obzirom na održavanje nastave na daljinu. No, neovisno o mogućim preprekama i poteškoćama učenicima se ideja svidjela pa se moglo krenuti u realizaciju.

2. Ciljevi i ishodi projekta

Nakon prihvatanja projekta trebalo je definirati ciljeve i ishode. Na razini projekta ciljevi su bili objasniti povijesni kontekst vremena u kojem je *Judita* nastala, interpretirati lik Judite kao biblijske junakinje i renesansne Madonne, aktivno učiti, razvijati kritičko i kreativno mišljenje te komunikacijske i socijalne vještine.

Za razliku od ciljeva koji su bili definirani na razini projekta, ishodi su bili definirani za svaki predmet pojedinačno.

Uz ciljeve i ishode tijekom projekta realizirane su Međupredmetne teme: Učiti kako učiti, Osobni i socijalni razvoj i Uporaba IKT-a.

⁹ Nastava na daljinu ili po C modelu u Tehničkoj školi trajala je od 18. siječnja 2021. do 24. svibnja 2021. Unatoč nastavi na daljinu projekt je uspješno realiziran.

2.1. Povijest u Projektu *Judita*

Kako se nastavni predmet Povijest u Tehničkoj školi, smjer Arhitektonski tehničar, odvija prema Nastavnom planu i programu iz 1997. godine, nastavne jedinice obuhvaćene projektom bile su *Hrvatsko-turski sukobi do Bitke na Mohačkom polju* i *Hrvatske zemlje pod mletačkom vlašću*. Iste se nalaze unutar nastavnih cjelina *Hrvatska u razvijenom i kasnom srednjem vijeku* i *Hrvatska u ranom novom vijeku*. S tim u vezi odgojno-obrazovni ishodi na razini projekta bili su:

Učenik:

1. navodi obilježja turskih osvajanja hrvatskih zemalja
2. analizira političke prilike u Splitu u Marulićevo doba.

Navedeni ishodi dobro se uklapaju i u Kurikulum Povijesti za gimnazije iz 2019. godine u okviru domene Politika, teme Hrvatske zemlje na granici Habsburške Monarhije, Osmanskoga Carstva i Mletačke Republike. Uspon apsolutizma na europskom zapadu, gdje je odgojno-obrazovni ishod POV SŠ D.2.1. *Učenik analizira državno-politički razvoj u srednjem i ranom novom vijeku u svijetu, Europi i u hrvatskim zemljama.*

2.2. Hrvatski jezik u Projektu *Judita*

Odgojno-obrazovni ishodi za hrvatski jezik:

Učenik:

1. opisuje književnopovijesno razdoblje u kojemu je *Judita* nastala
2. u liku Judite prepoznaje Marulićev odnos prema ženi.

Ishodi su proizašli iz Kurikuluma za nastavni predmet Hrvatski jezik za srednje strukovne škole na razini 4.2. u Republici Hrvatskoj.

Kako je prema strukturi kurikula jedno od triju predmetnih područja književnost i stvaralaštvo,¹⁰ ishodi Projekta *Judita* vrlo su se lako mogli uklopiti u odgojno-obrazovni ishod SŠ HJ B.2.3. *Učenik uspoređuje književne tekstove s obzirom na književnopovijesni, društveni i kulturni kontekst.*

¹⁰ Uz književnost i stvaralaštvo druga dva predmetna područja Kurikuluma su Hrvatski jezik i komunikacija i Kultura i mediji.

3. Podjela učenika u grupe i davanje uputa

Nakon što su definirani ishodi projekta za svaki nastavni predmet pojedinačno, sljedeća faza bila je podjela učenika u grupe i davanje uputa. Učenici su bili podijeljeni u tri grupe po pet učenika prema interesima i željama. Za svaki nastavni predmet unutar projekta formirane su dvije grupe. Treća grupa, koja je djelovala na razini cijelog projekta, imala je zadatak nacrtati i napraviti strip o Juditi.

Idući korak, nakon formiranja grupa, bilo je davanje uputa. Nastavnice su učenicima objasnile da će na platformi Google Classroom moći preuzeti odabrane povjesne izvore (grupe Povijest) i književni tekst (grupe Hrvatski jezik) te način kako ih trebaju analizirati. Nadalje, dogovoren je da će svaka grupa, nakon što odrade svoj zadatak, upoznati ostale s rezultatima rada kako bi svi učenici dobili uvid u napravljeno. Grupa koja je bila zadužena za crtanje i strip o Juditi upoznata je s digitalnim alatom Storyboard s pomoću kojega se strip trebao napraviti. Osim toga, dogovoren je i vrijeme unutar kojega bi projekt trebao biti dovršen kako bi se mogao predstaviti učenicima i nastavnicima Škole putem web stranice škole.¹¹ Na kraju, dogovarena je daljnja komunikacija ne samo putem digitalne platforme Google Classroom već i putem aplikacije WhatsApp 2. e razreda.

4. Analiziranje povjesnih izvora i književnoga teksta

Zasigurno najteža i najzahtjevnija faza u realizaciji projekta bila je analiziranje povjesnih izvora i književnoga teksta, odnosno aktivnost učenika tijekom projekta. Zbog rada na daljinu realizacija je trajala više od planiranoga (za rad na povjesnim izvorima i književnom tekstu umjesto predviđena dva školska sata radilo se četiri školska sata).¹² Unatoč teškoćama integrirana nastava Povijesti i Hrvatskoga jezika i aktivnost učenika na projektu *Judita* mogla je započeti.

Za potrebe integriranja navedenih predmeta, odnosno za provedbu i realizaciju projekta *Judita*, u dalnjem tekstu bit će naveden primjer integriranoga poučavanja (analiza povjesnih izvora i književnog teksta) za svaki nastavni predmet pojedinačno.

¹¹ Projekt je trebao biti realiziran do 23. travnja, do Svjetskoga dana knjige, odnosno do održavanja Stručno-znanstvenoga skupa *Marko Marulić Judita (1501. – 1521. – 2021.)*, koji se održavao u Splitu 23. i 24. travnja 2021.

¹² Planirana četiri školska sata, koja su bila predviđena za aktivnost učenika, bila su podijeljena na 2 + 2 sata, dnosno dva školska sata za Povijest i dva za Hrvatski jezik. Međutim, aktivnost učenika odužila se na ukupno osam sati prije svega zbog održavanja nastave po C modelu.

4.1. Povijest

Nastavne cjeline:

Hrvatska u razvijenom i kasnom srednjem vijeku

Hrvatska u ranom novom vijeku

Ishod na razini tema:

Učenik:

1. navodi obilježja turskih osvajanja hrvatskih zemalja
2. analizira političke prilike u Splitu u Marulićevu doba.

U skladu s novim Kurikulumom Povijesti za gimnazije mogućnost prilagodbe projekta izgledala bi ovako:

Tema: *Učenik analizira državno-politički razvoj u srednjem i ranom novom vijeku u svijetu, Europi i u hrvatskim zemljama*

Domena D: Politika

Nastavne jedinice:

*Osmanska osvajanja na tlu Hrvatske i organizacija obrane
Mletačka Dalmacija, Istra između Mlečana i Habsburgovaca*

Ishod na razini nastavnoga predmeta:

POV SŠ D.2.1. Učenik analizira državno-politički razvoj u srednjem i ranom novom vijeku u svijetu, Europi i u hrvatskim zemljama.

Opis teme

Kraj 15. i prva polovica 16. stoljeća jedno je od najtežih razdoblja hrvatske prošlosti. To je vrijeme turskih osvajanja i početak »rasapa« srednjovjekovnoga Hrvatskog Kraljevstva. U tom relativno kratkom razdoblju Hrvatsko Kraljevstvo doživjelo je poraz na Krbavskom polju (što je označilo početak stoljetnih turskih osvajanja), raspad Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva, izbor Habsburgovaca za nove vladare i ulazak u Habsburšku Monarhiju. Također, još početkom 15. stoljeća Dalmacija je odvojena od hrvatskoga državnog teritorija nakon što je Venecija zauzela većinu istočnojadranjske obale, što je bitno utjecalo na njezin politički i gospodarski razvoj. Dolaskom Turaka u zaleđe dalmatinskih gradova sve češće provale ugrožavaju i Split. Naime, od sredine 15. stoljeća nije bio godine da turski vojnici nisu provalili na splitski teritorij.

Pred vratima Splita bili su i 1501. godine. Tada su u gradu utočište pred turskom opasnošću našli stanovnici splitskih varoši i okolice, pa se unutar zidina nalazilo preko 7000 ljudi.

U takvom ozračju Marko Marulić, splitski humanist, svjedok turskih pustošenja, stvara *Juditui*, u kojoj na metaforički način ukazuje na opasnost koja vreba izvan splitskih bedema. Činjenica da su hrvatske zemlje krajem 15. i početkom 16. stoljeća bile izložene stalnim turskim provalama utjecalo je na pojavu djela s protuturskom tematikom u takozvanim antiturskim govorima.

Nastavne jedinice:

Hrvatsko-turski sukobi do Bitke na Mohačkom polju,

Hrvatske zemlje pod mletačkom vlašću

Odgojno-obrazovni ishodi na razini nastavne jedinice:

Učenik:

1. temeljem odabranih povijesnih izvora objašnjava uzroke i posljedice turskih osvajanja hrvatskih zemalja
2. analizira političke i gospodarske prilike u Splitu krajem 15. i početkom 16. st. temeljem odabranih povijesnih izvora.

Predviđeni broj sati za realizaciju nastavnih jedinica: 4 školska sata

Povezanost s međupredmetnim temama:

1. Učiti kako učiti

A.4/5.1. Učenik samostalno traži nove informacije iz različitih izvora, transformira ih u novo znanje i uspješno primjenjuje pri rješavanju problema.

A.4/5.2. Učenik se koristi različitim strategijama učenja i samostalno ih primjenjuje u ostvarivanju ciljeva učenja i rješavanju problema u svim područjima učenja.

A.4/5.3. Učenik kreativno djeluje u različitim područjima učenja.

B.4/5.3. Učenik regulira svoje učenje mijenjajući prema potrebi plan ili pristup učenju.

B.4/5.4. Učenik samovrednuje proces učenja i svoje rezultate, procjenjuje ostvareni napredak te na temelju toga planira buduće učenje.

C.4/5.1. Učenik može objasniti vrijednost učenja za svoj život.

C.4/5.2 Učenik iskazuje pozitivna i visoka očekivanja i vjeruje u svoj uspjeh u učenju.

D.4/5.2. Učenik ostvaruje dobру komunikaciju s drugima, uspješno surađuje u različitim situacijama i spremjan je zatražiti i ponuditi pomoć.

2. IKT

A 4. 1. Učenik kritički odabire odgovarajuću digitalnu tehnologiju.

D 4. 1. Učenik samostalno ili u suradnji s drugima stvara nove sadržaje i ideje ili preoblikuje postojeća digitalna rješenja primjenjujući različite načine za poticanje kreativnosti.

3. Osobni i socijalni razvoj.

A 4.3. Razvija osobne potencijale.

B 4.2. Suradnički uči i radi u timu.

B 4.3. Preuzima odgovornost za svoje ponašanje.

Aktualizacija teme:

Obilježja turskih osvajanja hrvatskih zemalja u povijesnoj perspektivi

A 4.1. Razvija sliku o sebi.

Oblici vrednovanja:

Vrednovanje za učenje i Vrednovanje kao učenje na kraju sata

Tehnički koncepti:

Koncept vremena i prostora, koncept rada s povijesnim izvorima, koncept usporedbe i sučeljavanja, koncept uzroka i posljedice, koncept povijesne perspektive

Sredstva, pomagala, digitalni alati: računalo, radni materijali u pripravi nastavnika

Odgojno-obrazovni ishodi na razini aktivnosti:

Učenik:

1. kritički prosuđuje odnos Venecije i europskih država prema hrvatskim pozivima u pomoć u borbi protiv Osmanlija temeljem povijesnih izvora
2. objašnjava ulogu Marka Marulića u otporu Osmanlijama.

Vremensko trajanje aktivnosti: 2 školska sata

Sredstva, pomagala, digitalni alati: računalo, radni materijali u pripravi nastavnika, digitalni alat Storyboard

Prijedlozi aktivnosti: izrada vremenske lente, rad na povijesnim izvorima

Ključne riječi: Turci Osmanlije, protuturski govori, Split, Marko Marulić

Razrada aktivnosti:

Uvodni dio sata

Aktivnost 1. (10 minuta) Koncept vremena i prostora

U uvodnoj aktivnosti učenici su, podijeljeni u dvije grupe, ponovili vremenski i prostorni okvir osmanlijskih osvajanja na europskom kontinentu i širenja na hrvatski teritorij tako što su izradili vremensku lenu na koju su upisali najvažnije godine i bitke. Zadatak je svake grupe bio da raspravi zašto su navedene bitke bile važne i posljedice tih bitaka. Nakon toga je predstavnik svake grupe trebao prezentirati vremensku lenu i argumentirano je objasniti.

Glavni dio sata

Aktivnost 2. (40 minuta)

Koncept povijesne perspektive, koncept rada s povijesnim izvorima, koncept usporedbe i sučeljavanja, koncept uzroka i posljedice

Na početku druge aktivnosti nastavnica je podijelila učenike u dvije grupe.

Prva grupa analizirala je odabранe povijesne izvore s protuturskim govorima (izvor 1., 2. i 3.). Nakon pročitanih i analiziranih izvora grupa je, koristeći digitalni alat Lino zapisala podatke o protuturskim govorima. Na temelju toga trebali su objasniti razloge protuturskih govora i prosuditi odnos Venecije i europskih država prema hrvatskim pozivima u pomoć u borbi protiv Osmanlija. S rezultatima rada prva grupa trebala je upoznati drugu grupu.

Druga grupa je temeljem odabranih Marulićevih tekstova objasnila njegovu ulogu u obrani Splita od Osmanlija (izvori 4., 5. i 6.). Kao i prva grupa, druga je grupa nakon pročitanih i analiziranih tekstova, koristeći digitalni alat Lino, zapisala podatke o svojim spoznajama. Naravno, nakon toga je s rezultatima rada upoznala prvu grupu.

Povijesni izvor 1.

Juraj Divnić, Pismo papi Aleksandru VI.

Juraj Divnić ninski je biskup u vrijeme najtežih turskih napada. Njegova je dje-latnost usmjerena na obranu od Turaka. I sam je više puta sudjelovao u obrani Nina, osobito 1499. kada su Turci, predvođeni Bajazidom, osvojili polja oko Zadra i Nina. Nakon Krbavske bitke 1493. odmah odlazi na bojno polje potresen stradanjem stanovnika svoje biskupije. Na molbu Gašpara Perušića i preostalog plemstva u Lici piše s bojišta 27. rujna papi Aleksandru VI. pismo s molbom za pomoć, koju je potkrijepio iscrpnim izvještajem o tijeku bitke, rasporedu sukobljenih snaga, nevremenu koje se sručilo i uzrocima poraza te o strahotama turske osvete. Papa je odmah poslao pomoć u novcu, hrani i oružju.

Presveti Oče u Kristu i Gospodine, preblagi Gospodine, prvo ti ljubim svete noge. Mislim da je tvoja Svetost usmeno i pismeno obaviještena o porazu kršćanskog i o propasti pokrajine Hrvatske, Slavonije i Panonije koju je upravo nedavno prouzrokovao okrutni i mrski neprijatelj naše vjere... Događaj će, dakle, prikazati istinito, ne kićenim riječima. Stoga će prvo iznijeti razlog zašto je Turčin napao ove pokrajine i izvršio pokolj, zatim koje je sve nevolje pretrpjela najkršćanskija vojska. Naposlijetku neću propustiti da kažem od kolike će štete biti za kršćansku zajednicu ono uništenje ljudi. Prvi, dakle, i najpreči razlog što Turčin ovako navaljuje na pokrajine po mom je mišljenju ovaj: duh koji se ne može zasilit pokolja vjernika i koji požudno hlepi da prigri vlast nad čitavim svijetom. Zatim obilje imanja i ljudi koje plodna Bosna hrani i goji, Bosna, kažem najbolja od svih pokrajina koja se može mjeriti sa svakom od pamativjeka, bogata i obilujući svime to je potrebno za ljudski život. ... Bosna je, jao, i suviše blizu jadnim Hrvatima. Nju čitavu nastava Turčin odakle, kad god zaželi, siguran izlijeće, te optrčava i pljačka susjedne pokrajine kako mu se prohtije... Pustoši polja, gvožđem uništava stabla, razara kuće i gradove, odvodi stoku kolikogod je ima. Zarobljenike vodi u jaram, pljačka, udara na muke, ... tjera ih bosonoge i gole preko brda i kamenja. ... To je, preblaženi Oče, uzrok nevolja, naime, to da može bezbrižno i slobodno činiti što god mu padne na pamet. A već počinje gospodariti ovim pokrajinama... Prošlih dana taj vrlo podmukli neprijatelj naše vjere podiže u Bosni čete velike vojske i napadne pokrajine da ih opljačka. (...) prelazeći preko Liburnije dove do Carevih zemalja... Kad okonča i put i pljačku i kad se već spremao da se vrati svojima, Mirko Derenčin u međuvremenu, poslan od ugarskog kralja u krajeve Hrvatske i Slavonije ... sakupi za nekoliko dana nemali

broj ratnika... Koliko god se puta s Turcima pobio ispod grada što se zove Jajce... toliko je puta izašao kao pobjednik. Zato, pouzdavši se, kako mislim, u tu slutnju, držeći se tog znamenja, osmjeli se sa cijelom svojom vojskom sići na ravna mjesta... Turčin je pak predvidio zasjedu pa bojeći se kršćanske vojske..., skrene prema evropskim primorskim planinama što se dižu nad Dalmacijom želeći izbjegći naše čete ili je radije samo hinio bijeg htijući se, po običaju, boriti lukavstvom i spletkom. Ali što da se više zavaravam sveti Oče? Odmah ču obnoviti boli, prisiljen sam govoriti ono što je bo savjetovala da prešutim. Tko će biti tako rječit i tko će raspolagati tolikim bogatstvom izraza i činjenica da može po zasluzi oplakati ovaj poraz? ... Devetog rujna u šest sati ujutro na Krbavskom polju pod gradom Udbinom, odakle se može doći u Dalmaciju za treći dio dana, ban veselo reče: »Neka Bog bude sklon našem pot hvatu!»... Naši vojnici kao da su sigurni u pobjedu... baciše se u borbu i lako bi... bili razbili neprijatelja većom silom da bogovi nisu vrlo jasno drukčije odredili. Naime, na nebu se pojaviše znakovi koje treba označiti crnim kamenčićem... Doista su, preblaženi Oče, ti znakovi videni i zbog toga se s pravom može smatrati da su naši bili uništeni ne neprijateljskim oružjem, već božjom voljom, jer da nije htio, ne bi se tako dogodilo... Padoše, dakle, junaci Izraela, umriješe oni koji hrabro stajahu na vratima i neprijatelj nije tako sigurno lutao pokrajinama dok su oni budno stražari... Ne spominjem koliko je pokrajina opustošio mačem i ognjem, ne spominjem neizmjeran broj zarobljenika i prijašnja i sadašnja vremena...

Okrutna li naroda! Bogovi, odvratite takvu počast od zemlje! ... Jer ako se ta pogubna zvijer ne obuzda i ne suzbije, bit će gotovo s pokrajinama. Ne znam ipak, što će biti s ostalima. Vaša Svetost dobro zna što očekuje susjed kad godi obližnji zid. ... Ipak je to, kako rekoh, neprijateljima otvoren put po sredini što su ga do sada štitali Hrvati i Slavonci. A upravo će taj put.. biti opasan i štetan za kršćansku državu. Događaju se naime, neočekivane stvari ngo češće nego ono čemu se nadaš... kako se vaša Svetost posve jasno shvatiti po glasnicima ..., ako Gospad na nebesima i vaša Svetost na zemlji ... ne pruži pomoć nama jadnima koji je tražimo.

U Lici 27. rujna 1493. godine

Juraj Dalmatinac, biskup ninski, vrlo se ponizno preporuča klečeći pred nogama vaše Svetosti.

Fisković, Cvito. *Govori protiv Turaka.*
Splitski književni krug, knjiga 7, str. 313–320.

Povijesni izvor 2.

Govor Šimuna Kožičića Benje na šestom zasjedanju Lateranskog sabora 27. travnja 1513.

Šimun Kožičić Benja bio je modruški biskup. Nakon pada Modruše pod Turke 1528. prelazi u Vinodol, a potom u Rijeku, u kojoj je osnovao glagoljičnu tiskaru. Poznata su dva njegova protuturska govora na Lateranskom saboru u Rimu. U prvoj, održanoj 1513., istaknuo je važnost obnove Katoličke Crkve i pokretanja rata protiv Osmanlija. U drugome, glasovitom govoru Opustošena Hrvatska (*De Corvartiae desolatione*), što ga je održao 1516. pred papom Leonom X., naglasio je potrebu hitne pomoći Hrvatskoj u ratovima protiv Osmanlija. Oba govora tiskana su 1530. u Veneciji.

Što se pak u moje vrijeme dogodilo, mislim da nema nikoga među vama tko sve to ne bi znao kao i ja, dapače još bolje od mene... Ne spominjem spaljene brodove, izgubljene galije, snagu imena našega za kojim više puta čeznemo. Ima li osim toga ikoga tko ne bi znao da je zadarsko polje pet puta u istoj godini bilo opljačkano turškim bijesom i opustošeno mačem i ognjem. Skradin, središte nekoć vrlo poznatog sudišta, bio je više puta napadan... Ne spominjem preostalu obalu Jadranskoga mora i čitavu Dalmaciju; iako je ona uz nemirena neprestanim provalama, ... ipak da vas uporno ne brane budne straže Mlečana i uvijek moćna mornarica i da k tome Dalmatinci nisu ratoborni, pred sobom biste na svoje oči gledali Turke u Italiji...

O željeznih srdaca kršćanskih, o okrutnih kršćana koji to ne vide, ne čuju, ne vjeruju! Nekoć mišljenje samog Katona i afričke smokve pokazane pred skupštinom nagnaše senat i rimski narod da razruše Kartagu. Nas ništa ne uzbuduje ni što je više puta izgubljena Afrika i Azija i veliki dio Evrope, ni neprestani pokolji kršćana, ni suze. Nas ništa ne plavi sve bliži, sve moćniji, sve okrutniji neprijatelj...

Preko mnogo toga šutke prelazim, a kako su ljudi našeg vremena to vidjeli i pretrpjeli, mislim da je bolje to ne iznositi (da se ne bi stare rane ponovo otvorile)...

Neka se pogleda Evropa: zaista čut ćemo krv koja vapi iz zemlje i glasove ubijenih koji govore: Osveti, Gospode, osveti Gospode, krv našu što je prolivena!

Šimun Kožičić Benja, *Opustošena Hrvatska* (govor održan pred papom Leonom X)

Kad bih mislio da ste potpuno zaboravili ono o čemu sam vam već govorio u dosta dugom i žalosnom govoru, sad bih uz veću bujicu suza izlagao pustošenja koje je snašlo Hrvatsku. No, kako će ovaj današnji dan potvrditi ono prijašnje stanje, nisam smio odbiti obvezu ovog izaslanstva kad sam i došao k tebi, preblaženi Oče, koji si me i drugom prilikom vrlo dobrostivo saslušao, i kad se borim za tvoju stvar, najbolji i najsilniji Bože, čije milosrđe sada ponizno zazivam da udijeliš i meni obilnu rječitost i našem papi Leonu i ovim ocima spremnost da uvide naše nevolje i da nam pomognu...

Pod tvojim vodstvom i pred tvojim očima tko ne bi rado poginuo za kršćansku vjeru? Kraljevi će se podići, knezovi se pokrenuti, more će se prekriti brodovima, polja će se ispuniti vojnicima... I pobjeći će zmija ispred lava koji će je uz riku progonti... No ako za taj opći pothvat još nije (kako bi se možda moglo reći) kucnuo pravi čas, želite li da nas sačuvate kako bismo tada zajedno s vama pograbili oružje, osvrnite se na nas i smiluj nam se! Djelujte stoga da možemo očekivati to vrijeme kad vam neće biti žao što ste spasili rod ljudi doista vrlo hrabar i vrlo vješt u ratovanju s Turcima. Na taj ćeš način, sveti Oče, sačuvati rimske gradove...

Ali ako ne marite za naše jadikovke i ne slušate naše molbe, neka tvoja Svetost zna da nas odsvuda pritješnjuju sve moguće nevolje. Izdale su nas snage, svi naši prijatelji i susjedi, koji bi se morali boriti za nas, napustiše nas pa se u brizi za slobodu uzdamo još jedino u najboljem i najsilnijem Boga i u tvoju Svetost. Ako se i u tome ona naša nesretna domovina razočara, ovo smo posljednji put preuzeći dužnost izaslanstva tvojoj Svetosti. Naši su, naime, ljudi prisiljeni da s Turcima sklope kakav savez ili mir i da im plaćaju danak...

Čuo si dakle, preblaženi Oče, kakve su naše nevolje i patnje. Čuj isto tako i ispriku za slučaj krajnje nužde... Naposljetu bez ikakva osjećaja krivnje otvoreno ću reći još i ovo: bojim se, sveti Oče, da oni naši siromašni zemljaci zbog oskudice, neimštine i očaja, ne budu prisiljeni da ratuju zajedno s Turcima i da pljačkaju ostale kršćane. Tko bude krivac tome, neka položi račun pred svemoćnim Bogom. To sam vam ipak – ako sada niste skloni da mi vjerujete – kazao zato da se, kad do toga dođe, sjetite da sam vam to najavio.

Fisković, Cvito. Govori protiv Turaka.
Splitski književni krug, knjiga 7, str. 323–334.

Povijesni izvor 3.

Govor splitskoga nadbiskupa Bernarda Zane 1513. godine na Lateranskom saboru u Rimu

Tijekom 1507. i 1508. godine Splitu je zaprijetila turska opasnost. Tadašnji splitski nadbiskup Bernard Zane osobno sudjeluje u borbama Turaka, dajući tako primjer ostalim sugrađanima. Kako navodi Duško Kečkemet, Zane je 1507., kada su Turci počeli jurišati na gradske bedeme, skinuo sa sebe crkvenu odjeću, uzeo mač u jednu, a koplje u drugu ruku te svojim primjerom bodrio ostale splitske građane, nakon čega su Turci odbijeni od Splita.¹³ Iako su Turci opljačkali splitsko polje, uništavali usjeve, odvodili i ubijali ljude i stoku, Mlečani ne pružaju zaštitu, već prepusta-ju Split vlastitoj sudbini. U takvoj situaciji 1512. godine splitski nadbiskup odlazi na Lateranski sabor, gdje drži govor koji je ozbiljno zabrinuo sve prisutne, kako papu Juliju II., tako i kardinale, nadbiskupe, biskupe, opate i ostale izaslanike iz cijele Europe.

Ne opisujem nevolje, koje su Turci u prošla vremena nanijeli, jer su vam poznate. Razmotrite, oci, sadašnje jade kršćana, nad kojima Turci najsvisirepije iskaljuju svoj bijes. Oni otimaju sinove iz roditeljskog zagrljaja, djecu sa majčinih grudi, oskvrnuju žene u prisutnosti njihovih muževa, djevice otimaju iz majčina zagrljaja radi svoje pohote, starce roditelje, kao beskorisne, ubijaju pred očima njihovih si-nova, mladiće uprežu u plug kao volove i sile ih, da oru zemlju lemešom. Nemaju nikakva poštovanja prema dječjoj dobi, nikakva smilovanja prema starosti. Ovo ja priopovijedam, presveti Veliki Svećeniče, vrlo učeni oci, ne što sam čuo ili čitao, nego što sam doista vlastitim očima video, – kažem video – kako dolaze čak u predgrađa moje nadbiskupske rezidencije i onog najbjednjeg grada Splita, pustošeći sve, uništavajući sve ognjem i mačem, da onda odvedu u tužno ropstvo muškarce i žene, dje-ču Tvoje Svetosti i moju. To je vidjelo u svojim gradovima dvanaest sufragana Tvoje Svetosti, koji su i moji. Često sam ja, Presveti Oče, i više puta (jadna i nesretna mene), dok sam obavljao svete čine, bio prisiljen da ostavim »cappu« i biskupske haljine i da uzmem oružje, potrcim na gradska vrata, tješim ožalošćeni splitski narod, koji mi je Tvoja Apostolska dobrota povjerila, da ga oduševljavam i podstičem, da ustane protiv onih, koji su naše krvi žedni..

Kečkemet, Duško. Život Marka Marulića Spliťanina. Gradska knjižnica Marka Marulića, Split. 2010. str. 65–66.

¹³ Kečkemet, Duško. Život Marka Marulića Spliťanina. Gradska knjižnica Marka Marulića, Split. 2010., str. 64.

Pitanja za analizu povijesnoga izvora:¹⁴

1. O kojoj je vrsti pisanih izvora riječ: primarnim ili sekundarnim povijesnim izvorima?
2. Tko je autor navedenih povijesnih izvora?
3. O čemu povijesni izvori govore? Detaljno opiši.
4. Za koga su napisani? Zašto su napisani?
5. Je li autor imao pristup informacijama koje donosi?
6. Jesu li autori povezani s događajima o kojima pišu?
7. Koje su glavne poruke koje autori žele prenijeti?
8. Što nam izvori govore o poziciji i razmišljanju autora?
9. Mogu li se informacije iz ovih izvora potvrditi drugim izvorima?
10. Postoje li dokazi o utjecaju ovih izvora na ljudе za koje su napisani?
11. Na temelju pročitanih povijesnih izvora i dosadašnjega znanja prosudi kakav je bio odnos Venecije i europskih država prema hrvatskim pozivima za pomoć u borbi protiv Turaka. Argumentirano obrazloži svoj odgovor.

Povijesni izvor 4.

Marko Marulić, *Judita*

Libar Marka Marula Splićanina u kom se uzdarži istorija svete udovice Judit u versih, harvacki, složena kako ona ubi vojvodu Oloferna po sridu vojske njegove i oslobodi puk israelski od velike pogibli

Marko Marulić, najistaknutiji splitski humanist, bio je svjedok turskih pustošenja splitskoga polja i dolaska na vrata Splita početkom 16. stoljeća. Sve do svoje smrti iskazivao je svoj patriotizam kroz djela s protuturskom tematikom. *Molitva suprotiva Turkom* ili *Judita* samo su neka od njih. Osim toga, Marulić se, kao i splitski nadbiskup Bernard Zane, obraća za pomoć papi Hadrijanu VI. pismom u kojem traži pomoć u borbi protiv Turaka.

Biblijska priča o Juditi, hrabroj udovici koja je spasila svoj grad od osvajačke Nabukodonozorove vojske, poslužila je Maruliću da ohrabri svoje sugrađane u teškim vremenima kad su Turci došli nadomak Splita.

¹⁴ Napomena: Pitanja za analizu povijesnih izvora većinom su korištena iz knjige Nastava europske povijesti 20. stoljeća Roberta Stradlinga. Stradling, Robert. Nastava europske povijesti 20. stoljeća. Srednja Europa, Zagreb, 2003., str. 233, 241–243. Također, pitanja za sve izvore su ista (za prvu grupu), stoga su navedena nakon zadnjeg izvora.

Judita

*Bože, daj da stignu ča je godi tebi;
stvori milost meni, pokrip rabu twoju,
strah mi vas odnemi, dvigni ruku moju
da stvar svrši koju misal moja plodi,
da se tebe boju puci ter narodi!
Sada, sada hodi, tvoj grad Jerusolim
od nevolj slobodi i vas puk twoj, molim;
rasap daj oholim ki se uzvišuju,
pokoj pošlji boljim ki se ponizuju.
Ovo ča veruju po tebi ja moći,
koko potribuju, hoti mi pomoći,
u dne ter u noći tebi da hvalu dam,
jer u tvoje moći sad svršit to uzdam.*

Povijesni izvor 5.

Molitva suprotiva Turkom

*O gospodine Bože, ti Oče naš
koji jedini sve naše potrebe znač
vjerno nam sada pomagaj
i Turčina nevjernika,
tvoje crkve protivnika,
svojom rukom savladaj!
Mi smo naime vrlo slabi,
da bi od njegove moći britke
sami sebe obranili;
nema spasitelja,
kakav si ti, ni jednoga;
zato se smiluj nama!
I ako smo griješili,
grijesima tvoj gnjev zaslužili,
kao što smo tog svi jednako svjesni:
ali ti si barem milostiv
i prema svim tvojim dobrostiv;
u to se mi uafamo.*

— --

*O gospodine Bože, pogledaj barem,
kako se Turčin pakosno trudi sada
tvoje ime zatrijeti
i sve nas krčane,
tvoje uboge službenike,
čak žive proždrijeti.
Ako ti to budeš dopustio,
tko će te na zemlji štovati,
kada vjernika više ne bude?
Jer će te Turci samo psovati,
nama i tebi se rugati;
pomisli, kakva će to biti šteta.*

— --

*Osim toga, sjeti se što si ti sam
u svojoj svetoj riječi nam
stanovito obećao:
da ćeš uvijek s nama biti,
tvoju crkvu sačuvati,
kao što si i prije činio.
Tako i sada budi uz nas
i od Turaka nas brani,
da se ne uzoholi.
Ovu molbu djece tvoje
usliši, ti milostivi Bože,
po Isusu. Amen.*

Prijevod: Luko Paljetak

Paljetak, Luko, *Molitva suprotiva Turkom* u kontekstu protuturskog otpora u Europi Marulićeva vremena i poslije njega, *Colloquia Maruliana XI*, 2002., str. 334–362.

Povjesni izvor 6.

Papi Hadrijanu šestom Marko Marulić Spiličanin ponizno i s molbom.

Uticajući mi pero u ruku mnoge suze i pretužna lica onih, što k nama svaki dan, nevoljni, pribjegavaju... Ovo su nevolje koje nas tiše: Nevjerni nam Turci svakodnevnim provalama zadaju jada i neprekidno nas muče; jedni se kolju, drugi odlaze u ropstvo, imanja se razgrabljuju, stoka odvlači, zaseoci i sela izgaraju u vatri, a polja koja su nam obrađena omogućavala život, dijelom se pustoše, dijelom, ostavljena bez obrađivača, rode trnjem, ne žitom. Samo zidovima branimo svoj opstanak i zadowoljni smo što zbog nekog prividnog mira jedino gradovi naše Dalmacije nisu još opsjedani i izloženi jurišu. Poštedeni su dakle samo gradovi, a sve je ostalo izloženo pljački i grabežu... Stoga smatram da treba da što prije svi pošalju pomoći ovoj kraljevini nakon čijeg će, ne dao Bog, osvojenja neprijatelju biti otvoren put da navali na Njemačku i Italiju, da pokori čitavu Iliriju i, napisljeku, da pod svoju vlast podvrgne preostali kršćanski svijet... Zajednička pogibija mora se suzbiti zajedničkim oružjem. Nitko neka ne misli, da je daleko od neprijatelja. Ako se vatra što prije ne ugasi, širit će se bez kraja i konca i uništiti će sve do na kraj svijeta. Nitko neka se ne uzda sam u svoju snagu... Molim te dakle da se pokažeš predvodnikom toliko narodâ koliko ih je Gospod povjerio twojoj zaštiti, tj. svih kršćana. Sve njih kao otac potiči na mir i uzajamnu ljubav, a kao gospodar na to ih nagoni. Taj zadatak doista dolikuje najboljem papi Hadrijanu uzvišena duha, koji je protiv nevjernih vukova (kako ja viđim) raspaljen više nego što mogu iskazati. One koji stoje na svojim granicama neprekidno, presveti Oče, pomaži oružjem, novcem i svim potrepštinama kako bi što lakše mogli ostati pri svojoj odluci da se neće predati poganim niti napustiti svoje mjesto.

Kečkemet, Duško. *Život Marka Marulića Spiličanina*. Gradska knjižnica Marka Marulića, Split. 2010. str. 65–66.

Pitanja za analizu:

1. O kojoj je vrsti pisanih izvora riječ: primarnim ili sekundarnim povijesnim izvorima?
2. Tko je autor navedenih povijesnih izvora?
3. O čemu povijesni izvori govore? Detaljno opiši.
4. Za koga su napisani? Zašto su napisani?
5. Je li autor povezan s događajima o kojima piše?
6. Koje su glavne poruke koje autor želi prenijeti?

7. Što nam izvori govore o poziciji i razmišljanju autora?
8. Na temelju pročitanih povijesnih izvora objasni Marulićevu ulogu u obrani Splita od Turaka.

Završni dio sata

Aktivnost 3. (10 minuta)

U zaključnom dijelu sata provelo se vrednovanje učenika.

Vrednovanje za učenje provelo se uz pomoć izlazne kartice. Na temelju zadatah pojmova učenici su trebali napisati najmanje tri rečenice o položaju hrvatskih zemalja tijekom turskih osvajanja, protuturskim govorima i ulozi Marulića u obrani od Turaka. Također, učenici su trebali napisati najmanje jedno pitanje koje im je nakon sata ostalo nejasno.

Vrednovanje kao učenje provelo se uz pomoć Liste za procjenu. Učenici su procjenjivali kvalitetu svog rada i rada drugih članova grupe, jesu li članovi grupe međusobno uvažavali tuđa mišljenja i sviđa li im se ovakav način učenja i poučavanja.

4.2. Hrvatski jezik

Jedna od tema u prijedlogu Izvedbenoga programa nastave hrvatskog jezika u drugom razredu strukovne škole jest Književni vremeplov unutar koje su zastupljeni književnopovijesni sadržaji. Renesansa kao književnopovijesno razdoblje odlično se uklopila u Projekt *Judita* – integrirana nastava Povijesti i Hrvatskoga jezika.

Nastavna cjelina: Renesansa u hrvatskoj književnosti

Ishod na razini teme:

1. opisuje književnopovijesno razdoblje u kojemu je *Judita* nastala
2. u liku Judite prepoznaje Marulićev odnos prema ženi.

Područje predmetnoga kurikula B: Književnost i stvaralaštvo

Ishod na razini nastavnoga predmeta:

SŠ HJ B.2.3. Učenik uspoređuje književne tekstove s obzirom na književnopovijesni, društveni i kulturni kontekst.

Opis teme

Hrvatska renesansa, koja se razvila pod utjecajem talijanske književnosti u gradovima uz more, obilježila je razdoblje 16. stoljeća. Tijekom navedenoga razdoblja hrvatske zemlje pripadaju različitim državnopravnim entitetima. Već krajem 15. stoljeća Osmanlije dolaze u zaleđe dalmatinskih gradova pod vlašću Mletačke Republike. Banska Hrvatska, *reliquiae reliquiarum*, u sklopu je Habsburške Monarhije. Dubrovačka Republika, *oaza slobode*, ima status vazalne države Osmanskog Carstva sve do pada pod francusku vlast 1808. godine. Takvo je stanje imalo velik utjecaj na razvoj književne kulture jer su jedino hrvatski gradovi na Jadranu (koji su izbjegli turško osvajanje) u kulturnom i književnom pogledu održali korak s dijelovima zapadne Europe, naročito s Italijom, u kojoj je renesansa započela.

Iako je hrvatsku renesansu obilježila ljubavna lirika, religiozne, satiričke i političke pjesme, komedije, biblijsko-vergilijevski ep, a Biblija i politička povijest (rati protiv Turaka) najvažnije su teme hrvatske renesansne naracije, književnost početkom 16. stoljeća u znaku je Marka Marulića, tvorca *Judite*, prvoga epa na hrvatskom jeziku.

Nastavna jedinica: *Judita*

Odgojno-obrazovni ishodi na razini nastavne jedinice:

Učenik:

1. izdvaja stihove u kojima prepoznaje antičke, biblijske i suvremene elemente epa
2. analizira odabrana pjevanja *Judite* i izdvaja barem dva ključna elementa u kojima prepoznaje Juditu kao biblijsku junakinju i renesansnu ženu te prepoznaje njezin odnos prema domovini.

Predviđeni broj sati za realizaciju nastavne jedinice: 2 školska sata

Povezanost s međupredmetnim temama:

1. Učiti kako učiti

uku A.4/5.1. Učenik samostalno traži nove informacije iz različitih izvora, transformira ih u novo znanje i uspješno primjenjuje pri rješavanju problema.

uku A.4/5.2. Učenik se koristi različitim strategijama učenja i samostalno ih primjenjuje u ostvarivanju ciljeva učenja.

uku B.4/5.4. Učenik samovrednuje proces učenja i svoje rezultate, procjenjuje ostvareni napredak te na temelju toga planira buduće učenje.

uku D.4/5.2. Učenik ostvaruje dobru komunikaciju s drugima, uspješno surađuje u različitim situacijama i spreman je zatražiti i ponuditi pomoć.

2. Osobni i socijalni razvoj

osr. A.4/5.4. Učenik samostalno kritički promišlja i vrednuje ideje.

osr. B.4.2. Suradnički uči i radi u timu.

3. IKT

ikt A.4.1. Učenik kritički odabire odgovarajuću digitalnu tehnologiju.

Sredstva, pomagala, digitalni alati: računalo, radni materijali u pripravi nastavnika

Odgojno-obrazovni ishodi na razini aktivnosti:

Učenik:

1. navodi primjere/citate iz *Judite* u kojima prepoznaće biblijske elemente epa
2. otkriva i razvrstava informacije iz zadanoga pjevanja *Judite* u kojima prepoznaće Juditu kao renesansnu ženu i junakinju.

Vremensko trajanje aktivnosti: 2 školska sata

Oblici vrednovanja: Vrednovanje za učenje i Vrednovanje kao učenje na kraju sata

Prijedlozi aktivnosti: vruća olovka, rad na književnom tekstu

Ključne riječi: renesansa, Marko Marulić, Judita

Razrada aktivnosti:

Uvodni dio sata

Aktivnost 1. (10 minuta)

U uvodnoj aktivnosti učenici su metodom slobodnoga pisanja trebali 5 minuta pisati sve što su do sada naučili o renesansi, Marku Maruliću i Juditi. Po isteku tih 5 minuta učenici su trebali pročitati svoje bilješke. Pročitane bilješke nastavnica je po potrebi nadopunila, korigirala i objasnila.

Glavni dio sata

Aktivnost 2. (40. min.)

Na početku druge aktivnosti nastavnica je podijelila učenike u dvije grupe. Učenici u skupinama rade 30 minuta, a zatim svaka skupina preostalih 10 minuta izlaže rezultate rada.

Zadatak prve grupe bio je da nakon pročitanih odabranih pjevanja *Judite* (književni tekst 1., 2. i 3.) odgovore na postavljena pitanja: U čemu se prepoznaju elementi biblijskoga epa? U kojem se pjevanju utjelovljuje kršćanska moralnost? Argumentirano obrazloži svoj odgovor. Objasni na koji je način Marulić idealizirao lik *Judite* (navedi pjevanje).

S rezultatima rada prva grupa trebala je upoznati drugu grupu.

Druga grupa izdvaja informacije iz zadanoga pjevanja *Judite* u kojima prepoznaje *Juditu* kao renesansnu ženu i junakinju (književni tekst 4., 5. i 6.). Druga je grupa nakon pročitanih i analiziranih pjevanja s rezultatima rada upoznala prvu grupu.

Knjижevni tekst 1.

Judita, Pjevanje prvo

*Grad veli Egbatan sazida i sredi
kralj hvale pohvata(n), 13 Arfaksat od Medi;
pokol jur pogledi, da vlada narodom
preza svoje zledi kih podbi pod sobom.
Mnjaše da ni robom, ni moćju od ljudi,
ni plemenitim rodo(m) na svit mu para ni;
da pozna po sebi, jer slava človika
najveća, ka se di, ne tarpi dovika.
Da kakono rika barzo mimohodi,
tako svaka dika s vrimeno(m) odhodi.
I ki se uzvodi u višu oholast,
teže mu se zgodi kad pade u propast.
Ki poni toku vlast i silu imaše,
gubi svoj glas i
čast kada ga razbiše.*

*I ki ga dobiše, jure potomtoga,
jer se oholiše, izgubiše mnoga.
Pored da je boga, Nabukodonosor
mnjaše se dilj toga – nimaše bo razbor.
Jer skupiv mnogi zbor i polag Eufrata
razvivši svoj šator, pobi Arfaksata.
S veseljem u vrata niniwska ulize
goneći na jata sužnje u želize.
...Zato odlučuju sa svimi imit rat
ki se ne obituju poda mnom da će stat.
A parvo ču obujat darzave od onih
ki se ne htiše dat kakono ja hotih,
nere rugo i smih u takovoj stvari
...«Ki sto(j)ite niže, moga slugu verna»,
sad reče, »najbarže zovite Oloferna!«
Kad dojde: »Biserna kruna mi s'«, reče, »bil,
strila zlatoperna, kud si godi hodil.
Hrabro si se nosil u sve boje tvoje,
tiral si, jal, ubil protivnike moje.
A sada ovo je stvar ku ti ja velim:
skup ljudi, tokoje sve ča je tribi njim.
Obrativ putem tim, ka zapadu poji,
grade ter župe prim i čin da su moji.
Da me se svak boji, svaki da me štuje,
kako se dostoji, gdi godi me čuje.«*

Knjижevni tekst 2.

Judita, Pjevanje drugo

*S tom vojsko(m) prejako(m) Oloferne greduć,
Asiri(j)om jur svom prošal biše hituć.
I sve svaršiti vruć, da mu ne bude ukor,
ča veli kralj moguć Nabukodonosor.
Nigdir nimav opor, dojde na livi kraj*

*Cilici(j)e, do gor angiskih, ter ondaj
obhode kako zmaj, popali posade
i sva mista onaj zauja i grade.
Da jer se ne dade poglavit grad Melot,
odarvat se nade, zaskoći mu oplot;
tudje u jedan bot vaze ga, potuče
svih u njem, kako skot, a njega rastuče.
Ča zasta, razvuče i pošađi varsi,
poplini i svuče ki bihu u Tarsi.
Još da se ne omarsi, kon zemlje Celine
potar pak i smarsi ismaelske sine.
Prik Eufrata mine, vodeć Asiri(j)u,
posede konfine, Mesopotami(j)u.
Kastile, parčiju vaze, polja, gore
i ki su u Siri(j)u grade ter njih hore
...Jesu se bojali Židove da i njim
rasap ter pečali ne budu kako inim,
Da grad Jerosolim, Oloferne došad,
nastupom oholim ne stare. Zato tad
slaše ljudi ki šad Samari(j)om uzgor
der gdi je Hjerik grad, sedoše na varh gor.
Još da niki opor bude, opletoše
selu tere njih dvor, i koko mogoše,
u gradu snesoše žita za potribu
u toj vrime loše čekaje pogibu.
.. Tad svi jednim vapjem moljahu govore;
»Bože, koga u svem kripost svaka more,
pozri nas odzgore i glase naše čuj,
ter, ki nas sad more, strahov nas obaruj.
Ti ne daj da ovuj pogibil prime puk,
puk ovi twoj, kojuj dat misli ljuti vuk.
Jakost od tvogih ruk oblomi ovoga
oružje, strile, luk, ki ne čtuje Boga.
A ne daj da twoga grada stan primisti,
i templa ovoga oltar onečisti!
Svagdan se na nj misti za slavu twoju tov
žartja, kono čisti grišnike od grihov«.*

Književni tekst 3.

Judita, Pjevanje treće

... »Ovo se zareče Oloferne sardit,
da će sva na meče mesa vaša razdit.
I mene s vami ubit, na to me je zagnal.
Bog daj da bi ta prit njemu na glavu pal.
Toj se je prisegal stvoriti vam sa mnom,
jerbo sam ja rekao: Bog vlada zemljorn tom,
i Bog vaš sam sobom da ima moć i vlas,
u vrimenu ovom obarovati vas.«
... Tako t' se obzirući, Ozi(j)a predaje
pogibil viduci, da li još uzdaše.
Zato govoraše, roneći suzami,
tere jih toljaše simi besidami:
»Ne sobom, da vami, bratjo, pečalan bih,
zato vazda s nami Bog hoće biti, rih.
I sada ja vas svih, ja životom mojim,
iskupil bih od tih nevolj i blagom svim.
To bit ne more, vim. Da on ki stvori svit,
to vazda reći smim, pomoć nam more bit.
Zato nitkor zgubit ne hti(j) čeljad i stan,
i sam sebe ubit. Počkajmo još pet dan.
Jeda s' odrene van Bog saržbu tu od nas
ter svoj podstavi dlan uzdaržeć ov puk vas.
Ako ne dojde spas ki mnju da će biti,
ča ste rekli danas, hoćemo stvoriti«
Hotiše starpiti svit ovi Ozi(j)e
... Tada se nahaja Judit u gradu tom,
kano svih nadhaja lipostju, dobrotom.
Ka živit životom odluci prečisto,
poče imit od kom udovičtva misto.
Mnozi (j)u zaisto vlastele prosiše,
ona Bogu listo služiti želiše.
Skrovišće imiše gori pod slimena,
gdi Boga zoviše s rabom zatvorena.

*Hotinja putena usteza posteći,
strunami pletena vričića noseći.
Tege li težeći da ni telu pokoj,
almuštva čineći skupščini uboškoj.
... Tko ste, da céte moć Božju iskusiti,
ter svim vekšu nemoć, vekši gnjiv naditi?
Jer se razsarditi hoće tom ričju Bog,
pri ner se smiliti, ni dati nam odlog.
Vele dvigoste rog, roke take upram
k Bogu, ki je svemog, da milost svu da nam,
ter da tad pride sam pomoć puku semu,
kada je drago vam, ne kad je god njemu!
Milostan je u svemu, prošćenje prosimo
od togaj tere mu duše ponizimo.
S skrušenjem molimo da po njega volju
lahkost očutimo, odbivši nevolju.
... Ona reče: »Danas ča sam rekla godi,
kako zna svaki nas od Boga da shodi.
Tako po sej škodi hoćete vidit stvar,
ku misal ma svodi, da ni ner Božji dar.
Sada imite var višnjega moliti
da ruku mu prostar, rači to stvoriti.
Ostavte hotiti znati misal moju,
na vratoh siditi hoćete noć ovu.
A kada ja pojdu vanka s Abrom mojom,
dokla opet dojdu, svi vi z družbom svojom
molte svetom molbom za nas otca Boga
s umiljenom pojmom i s skrušenja mnoga.«*

Književni tekst 4.

»Priroda uvijek teži stvoriti savršeno biće, muškarca, ali se ponekad dogodi pogreška — žena.«¹⁵ Ovakvo shvaćanje jasno je pokazivao odnos prema ženi i njen položaj unutar srednjovjekovnog društva. Žena, sklona griješu i nesposobna brinuti se o sebi, bila je

¹⁵ Vađunec, Ines. *Položaj žene u srednjem vijeku na hrvatskim prostorima*. Eseji, članci i rasprave, Pro Tempore 6/7, str. 49.

moralno i intelektualno inferiorna muškarcu. Iako renesansa nasljeđuje tradicionalno viđenje žene, stavovi o ženi koja je »divno zlo«, opaka i varljiva, desna ruka Sotone i isključivi krivac za izgon iz zemaljskog raja ipak se mijenjaju. To se prvenstveno očituje u djelima renesansnih pisaca gdje se fizička ljepota izjednačava s ljepotom duše i morala. Takvo viđenje žene nalazimo u Marulićevoj Juditi koja je tek naizgled slaba žena koja u trenucima ugroze poprima ulogu junakinje.

Judita, Pjevanje četvrto

*Oni odašadši, Judit u komori
svojoj tad pošadši, dviže ruke gori.
Ter tako govori lugom potrusivši
svu glavu odzgori, kip vrićom odivši:
»Bože, ki stvorivši svaka, oblađaš svim,
i sve naredivši, zakon si dal tvojim.
... Tebe humiljeno, Gospodine, molju,
pogledaj smiljeno na našu nevolju.
Odpusti zlu volju i rabi Juditi
pomozi, ka volju tvu želim špuniti.
... Splete glavu kosom, vitice postavi,
kontuš s urehom svom vazam na se stavi.
S ošvom ruke spravi, uši s ušerezmi,
na nogah napravi čizmice s podvezmi.
S urehami tezmi, ča mi (j)e viditi,
dostojna bi s knezmi na sagu siditi.
I jošće hoditi na pir s kraljicami
i čtovana biti meu banicami.
Zlatimi žicami sjahu se poplitci,
a trepetljicami zvonjahu uvitci.
Stahu zlati cvitci po svioni sviti,
razlici, ne ritci po skutih pirliti.
Svitlo čarljeniti ja rubin na parstih,
cafir se modriti, bilit na rukavih
biser i na bustih, i sve od zlatih plas
sjati se na bedrijh prehitro kovan pas.
elik urehe glas da liposti veći,
ka biše kako klas iz trave resteći,*

*al kami, ki steći u zlato, zlatu da,
izvarsno svitleći da zlato većma sja.
Tako t' ona prida uresi krasosti †
poveće ner pri(j)a od njeje liposti.
I to ne bi dosti, kako pismo pravi,
Bog njeje svitlosti uljudstva pristavi.
Jer te take spravi ne bihu od bludi,
da svete ljubavi i pravdenih čudi.
Zato joj posudi da tko ju ugleda,
svak joj se počudi i za njom pogleda
... Tako pod šatori veziri ki stahu
govoreći, gori hvale nje dvizahu.
I nju ti gledahu ka prid Olofernem
stase, gdi vi(j)ahu nju s Abrom nje vernom.*

Književni tekst 5.

Judita, Pjevanje peto

*... Oloferne nju kad prid sobom ugleda,
u ljubavi zašad, sartce mu uspreda.
Slaja mu bi meda, da gorkost će žerat,
studeniji leda kada bude ležat.
Kon sebe ju pojat hiti za tarpezom
i niže njeje stat zapovidi knezom.
Njoj reče: Obezom« jesi me obezala,
jer harlim potezom dojti si bajala.
Tim si dostojava da pri mni milosti,
ku želiš, imala budeš u radosti.
Sad vesela dosti sa mnom pi(j) ter blaguj
i s ovimi gosti obilo se počtuj.«
... Oloferne stati na noge prejedva
mogaše. Jer jati koko mogahu dva
toliko sam on zzva i obuja ga san.
... Postilja je bila na sridu komori,*

*mehka, čista, bila, s pisani zastori.
Na njoj se obori Oloferne unid,
zaspa većma gori nego morski medvid.
... Judita zastore postilji razmače,
sartce joj kopore, bliže se primače.
Ruku s rukom stače i k nebu podvignu,
na kolina klače i suzami rignu.
Glasa ne izdvignu, da moli u sebi:
»Bože, daj da stignu ča je godi tebi.
Stvori milost meni, pokrip rabu tvoju,
strah mi vas odnemi, dvigni ruku moju
da stvar svarši koju misal moja plodi,
da se tebe boju puci ter narodi!
Sada, sada hodi, twoj grad Jerosolim
od nevolj slobodi i vas puk twoj, molim.
Rasap daj oholim ki se uzvišuju,
pokoj pošljи boljim ki se ponižuju.
Ovo ča veruju po tebi ja moći,
koko potribuju, hoti mi pomoći.
U dne ter u noći tebi da hvalu dam,
jer u twoje moći sad svaršit to uzdam«
... »Otvorte, otvorte grad, jere je s nami Bog!
Otvorte, otvorte! Sad oni ki (j)e svemog
puku svomu pomog, skazal je svu kripo(st).
Nečistih u barlog varže, nam da milost.«
Pri(j)am jih u naglost, stražane idoše.
Nenadinu radost tu popom rekoše.
... Vidivši puk like nevolj svo(j)ih, pokol
Bog jur protivnike smete i njih okol,
prignuše glavu dol, njemu zahvališe
slaveć njegov pristol, Juditu hvališe.
... »Evo glava«, reče, »kano su daržavu priti da rasteče.«
Pak razvivši peče: »Evo«, reče, »karzan
na kom pjan pričeče, na kom karvu parzan
osta vele marzan, kad od jedne žene
smartju bi povarzan, Bog pomogši mene.
Ki stvar tako rene, ki moga počten'ja
čuva da ne uvene s nikoga zgrišen'ja.*

Književni tekst 6.

Judita, Pjevanje šesto

*... Riše joj: »Slava si Jerosolime sve,
sva radost naša si, počtenje zemlje se.
Jere je sartce tve muški se nosilo,
tobom je strane ove misto oživilo.
A sve je to bilo, jer čistoću tvoju‡
pogleda Bog milo i da t' milost svoju.
Jer sta u pokolu, muža ne poznavši,
i u svetih broju, parvi ti umarvši.
Bog tebe zazvaši sparti nas brimena
i tebe obravši proslavi t' imena.
Tim blagoslovljena biti ćeš po sve dni.
Biti ćeš blažena gdi dobru konca ni.*

Pitanja za analizu:

1. U kojoj je funkciji Juditina ljepota?
2. Je li Juditina ljepota prikazana kao grijeh? Argumentirano obrazloži odgovor.
3. Koje su Juditine vanjske i unutarnje kvalitete?
4. Koga predstavlja Holofern i njegova vojska?
5. Na temelju pročitanih pjevanja objasni Marulićev odnos prema ženi.

Završni dio sata

Aktivnost 3. (10 minuta)

U zaključnom dijelu sata provedeno se vrednovanje učenika.

Vrednovanje za učenje provedeno se pomoći holističke rubrike za samoprocjenu uspješnosti učenja na kraju sata.

Vrednovanje kao učenje provedeno se uz pomoći Liste za procjenu. Učenici su procjenjivali kvalitetu svojega rada i rada drugih članova grupe, jesu li članovi grupe međusobno uvažavali tuđa mišljenja i sviđa li im se ovakav način učenja i poučavanja.

5. Izrada crteža i stripa

Izrada crteža i stripa o Juditi bila je, prema komentarima učenika koji su činili treću grupu, najlakša i najzabavnija faza u projektu. U razgovoru s nastavnicama učenici su se složili da će se u izradi crteža služiti crtačkom tehnikom olovka. Također, dogovoren je da se u izradi stripa koristi digitalni alat Storyboard.¹⁶ Iako je na izradi crteža i stripa trebalo sudjelovati pet učenika, u izradi ih je sudjelovalo osam. Naime, kako je izrada stripa bila zabavna i zanimljiva, grupi su se pridružila još tri učenika. Strip se tijekom izrade više puta mijenjao, a konačan je izgled dobio prije završetka projekta, 23. travnja 2021. godine.

6. Prezentiranje projekta

Projekt *Judita* – integrirana nastava Povijesti i Hrvatskoga jezika prezentiran je, kao primjer dobre prakse, na Stručno-znanstvenom skupu *Marko Marulić Judita (1501. – 1521. – 2021.)*, koji je održan 23. i 24. travnja 2021. godine u Splitu. Također, objavom na web-stranici Tehničke škole postao je dostupan svim zainteresiranim učenicima i njihovim roditeljima te nastavnicima.

7. Evaluacija projekta

Nakon završetka projekta nastavnice su razgovarale s učenicima o tome koliko su zadovoljni učinjenim, odnosno jesu li zadovoljni svojim radom u projektu, što im se tijekom rada na projektu svidjelo, jesu li imali poteškoća pri radu, bi li ponovno radili na projektu. Učenici su iskazali zadovoljstvo i izrazili spremnost za rad na nekom budućem projektu. Evaluacija projekta provedena je putem holističke rubrike (u prilogu).

8. Zaključak

Uloga nastavnika u nastavnom procesu je koristi strategije i metode koje učeniku omogućavaju stjecanje znanja i vještina te razvoj kompetencija. Projekt *Judita* – integrirana nastava Povijesti i Hrvatskoga jezika potvrdio je razmišljanja nastavnica i učenika da poučavanje i učenje može biti zanimljivo, kreativno i poticajno. Iako je proces poučavanja i učenja duži, zahtjevniji za nastavnika i učenika, on može biti

¹⁶ Storyboard je grafički organizator koji se sastoji od ilustracija ili slika prikazanih u nizu u svrhu previzualizacije filma, animacije, grafike ili interaktivnoga medijskog slijeda. <https://en.wikipedia.org/wiki/Storyboard>

zanimljivo otkrivanje manje razumljivih povjesnih događaja, pojava i procesa. S obzirom na to da se nastava povijesti izvodi s manjim brojem sati (2 školske godine, 2 sata nastave tjedno), a učenici su u strukovnoj školi više usmjereni na interes prema strukovnim sadržajima, ovakvi projekti poboljšavaju interes za sadržaje drugih predmeta. Stoga integrirana nastava kod učenika potiče timski rad i partnerski odnos te stjecanje znanja i vještina *kako bi ostvario osobne potencijale te odgovorno djelovao u javnome životu lokalne, nacionalne, europske i globalne zajednice.*¹⁷

L iteratura

- Biblija, Stari i Novi zavjet*, Ur. Duda, Bonaventura; Kaštelan, Jure, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003.
- Birin, Ante; Galović, Tomislav; Šarlija, Tomislav; Magaš, Tihana, *Povijest 2, Uџbenik iz povijesti za drugi razred gimnazije*, Alfa, Zagreb, 2020.
- Čudina-Obradović, Mir; Brajković, Sanja, *Integrirano poučavanje*. Pučko otvoreno učilište, Korak po korak, Zagreb. 2009.
- Dujmović Markusi, Dragica; Rossetti-Bazdan, Sandra, *Književni vremeplov 2, čitanka za drugi razred strukovnih škola*, Profil Klett, Zagreb, 2020.
- Fisković, Cvito, *Govori protiv Turaka*, Knjiga 7, Splitski književni krug, Split, 1983.
- Kečkemet, Duško, *Život Marka Marulića Spilićanina*, Gradska knjižnica Marka Marulića, Split, 2010.
- Klaić, Nada, *Izvori za Hrvatsku povijest do 1526. godine*, Fortuna d.o.o., Zagreb, 2019.
- Koren, Snježana, *Čemu nas uči povijest? Nastava povijesti, ideje o učenju /poučavanju i ishodi učenja*. Profil International, Zagreb, 2014.
- Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za srednje strukovne škole na razini 4.2. u Republici Hrvatskoj* (NN 10/2019 (25. 1. 2019.))
- Kurikulum nastavnog predmeta Povijest za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj*, 2019. (NN 27/2019 (18. 3. 2019.))
- Marulić, Marko, *Judita*, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995.
- Mažuran, Ive, *Povijest Hrvatske od 15. stoljeća do 18. stoljeća*, Golden marketing, Zagreb, 1998.
- Paljetak, Luko, *Molitva suprotiva Turkom u kontekstu protuturskog otpora u Europi Maruliceva vremena i poslije njega*, *Colloquia Maruliana XI*, 2002., str. 334–362.
- Skupnjak, Draženka, Integrirana nastava — prijedlog integracije u početnoj nastavi matematike, *Napredak: časopis za pedagošku teoriju i praksu 2*, 2009.
- Stradling, Robert, *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*, Srednja Europa, Zagreb, 2003.
- Vađunec, Ines, Položaj žene u srednjem vijeku na hrvatskim prostorima. Eseji, članci i rapsprave, *Pro Tempore 6/7*.
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Storyboard>

¹⁷ Kurikulum nastavnog predmeta Povijest za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj, 2019. (NN 27/2019 (18.3.2019.))

Priloz i

Lenta vremena

Vrednovanje za učenje – Izlazna kartica (/Povijest)

	IZLAZNA KARTICA	
1. Napiši najmanje tri rečenice o položaju hrvatskih zemalja tijekom turskih osvajanja, protuturskim govorima i ulozi Marulića u obrani od Turaka. _____ _____		
2. Napiši jedno pitanje o temi koje ti je ostalo nejasno nakon lekcije. _____ _____		

Holistička rubrika za samoprocjenu uspješnosti učenja na kraju sata (Hrvatski jezik)

Razine ostvarenosti kriterija	Opisnice	Razine ostvarenosti kriterija	Opisnice
	Razumijem sve o čemu smo danas naučili. Mogu o tome što sam saznao/saznala poučiti i ostale učenike u razredu.		Razumijem većinu, ali ne sve što smo danas naučili.
	Čini mi se da dobro razumijem sve što smo danas naučili.		Većinu sadržaja koje smo danas naučili ne razumijem i ne mogu ponoviti.

Vrednovanje kao učenje – Lista za procjenu¹⁸

Popis za provjeru	Razina ostvarenosti kriterija		
	potpuno	djelomično	potrebno doraditi
Jesmo li uspješno izvršili zadatak?			
Je li svaki član grupe dao maksimalan doprinos izvršenju zadatka?			
Je li zadatak zahtijevao sudjelovanje svih članova grupe?			
Jesu li članovi grupe međusobno uvažavali tuđa mišljenja?			
Jesi li zadovoljan/a osobnim doprinosom izvršenju zadatka?			
Sviđa li ti se ovakav način učenja i poučavanja?			
Možeš li nakon ovoga grupnog rada uspješno opisati što si naučio/naučila na satu?			
U čemu smo bili najuspješniji?			
Što trebamo poboljšati za sljedeći grupni rad?			

¹⁸ Napomena: Lista za procjenu bila je ista za povijest i hrvatski jezik

S u m m a r y

JUDITH PROJECT – INTEGRATED TEACHING OF HISTORY AND CROATIAN LANGUAGE

History is a school subject whose content can successfully be combined with other school subjects through different kinds of projects and examples of good practice. According to the curriculum of History as a school subject, a student, among all the other outcomes, understands the importance of preservation of native heritage, national and world cultural, historic, and spiritual heritage. Within this frame of reference, the project ‘Judith’ – integrated History and Croatian teaching was designed to mark the 500th anniversary of the first printed copy of Marulić’s Judith, the first book by a Croatian author written in the Croatian language. The participants in the project were the students of class 2E, Technical School Šibenik, vocation – architectural technician and a History teacher and a Croatian teacher. The project lasted for a month, from March to April 2021. The aims of the project were to explain the historical context of the period in which Judith was written, to interpret the character of Judith as a famous biblical heroine and Renaissance Madonna, to actively learn, to develop critical and creative thinking as well as communication and social skills. During the project the educational objectives and learning outcomes were set for each subject individually. The work results, sketches, and a comic about Judith, which was created by the students using digital tool Storyboard, were presented to students, teachers, and parents via school web page.

Keywords: integrated teaching, Split, Marko Marulić, Judith, digital tool Storyboard

Rina Vidović
stručni rad

ARHETIPSKI I FEMINISTIČKI PRISTUP MARULIĆEVOJ JUDITI

S a ž e t a k

Bibilijsko-religioznom epu *Judita* hrvatskoga renesansnog pjesnika Marka Marulića u ovom se članku pristupa sa stajališta arhetipske i feminističke kritike povezujući ga s mitom o Perzeju i gorgoni Meduzi. Također, interpretira se Juditina dualna struktura ličnosti. Naime, ona je paradoksalno i Dalila i Madona, i Perzej i gorgona Meduza. Dio rada posvećen je motivu pogleda (koji zadvljuje, inspirira, snaži ili pak skamenjuje, nagovještava smrt i ubija) te motivu obeščaćenosti (žena, grada, hramova). Analiziraju se i antički te biblijski prikazi žena koje se uglavnom pojavljuju u kumulativnoj stilskoj figuri, tzv. katalozima. U usporedbi tih dvaju djela primjenjuju se spoznaje francuskoga filozofa Renea Girarda o svezi nasilja i svetoga.

Ključne riječi: Marulićeva *Judita*, mit o Perzeju i gorgoni Meduzi, arhetipovi mača, ugrožene djevice (obeščaćenja), pogleda, dekapitacije

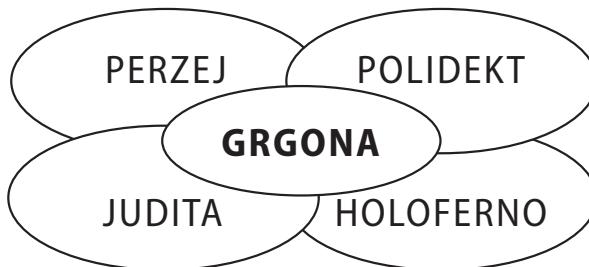
Uvod

U ovom radu pokazat će se mogućnost arhetipskoga i feminističkoga pristupa Marulićevu *Juditu* i antičkomu mitu o Perzeju i gorgoni Meduzi. Pri tome će se u okviru analize uzeti u obzir i mit o Perzeju i gorgoni Meduzi u Ovidijevim *Metamorfozama* te biblijska *Knjiga o Juditi*. Prema *Hrvatskoj enciklopediji, mrežnom izdanju*, arhetipsku kritiku »skupina kritičara različitim strukovnim usmjerena, ali srodne metodologije, koji ostvaruju utjecaj na angloameričkom području poglavito između 1930-ih i 1950-ih (M. Bodkin, R. Graves, J. Campbell, G. Wilson Knight, R. Chase, F. Ferrugsson, Ph. Wheelwright, N. Frye). Polazište su im Frazerov i Jungov pojам arhetipa kao drevna obrednog ili simboličkog obrasca koji nesvesno oblikuje i suvremene

psihičke i umjetničke tvorevine.¹ »Feministička kritika smjer je književne i kulturne teorije oblikovan u slijedu revolucionarnih studentskih zbivanja 1968. radi afirmacije specifičnosti ženskog iskustva u okolnostima muške prevlasti nad kulturom.² Utemeljiteljica feminističke kritike jest francuska filozofkinja Simone de Beauvoir, koja u svojem filozofskom djelu *Drugi spol* »inaugurira feminističko iščitavanje svijeta i analizira položaj žena tijekom povijesti na fiziološkoj (biološkoj), psihološkoj i intelektualnoj razini te pokazuje da su u odnosu na muškarce one bile ono ontološko i lingvističko ‘drugo’ te time opresirane.³

U spomenutim se djelima, naime, uočavaju zajednički arhetipovi mača, ugrožene žene i djevice (obeščašenosti), žrtvovanja, smrtonosna pogleda, dekapitacije i alegorije mudrosti.

Oba lika, Judita i Holoferno, međusobni antagonisti u epu, svojim se djelovanjima začudno približavaju jedno drugom iskazujući osobine gorgone Meduze. Tako je zanimljivo sagledati sljedeće odnose u komparativnoj analizi: Holoferno – gorgona Meduza, Judita – gorgona Meduza, Holoferno – Judita i Judita – Perzej. (U nastavku ovoga rada pojам gorgone odnosit će se na gorgonu Meduzu.)

MARULIĆEVA JUDITA - MIT O GORGONI

– arhetipovi mača, ugrožene žene i djevice (obeščašenja), žrtvovanja, smrtonosnog pogleda, dekapitacije i alegorije mudrosti

Prikaz preklapanja mita o Perzeju i gorgoni Meduzi i Marulićeve *Judite*

¹ *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. listopada 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=3739>>.

² *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. listopada 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19201>>.

³ *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. listopada 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6485>>.

Holoferno i gorgona

Na samom početku Marulićeve *Judite* susrećemo se s fizičkim i psihološkim opisom ohologa Holoferna koji podsjeća na demona: crvenih obraza i krvavih očiju, a i crvene boje zastave. Sav je okružen zlatom, srebrom i metalom (kola, odjeća i oružje), čime se ukazuje na njegovu moć (također je svoju moć isticala gorgona metalnim krilima i bakrenim pandžama):

*A on ti si(j)aše oholo, visoko,
a sam pogledaše po vojsku široko;
karvavo mu oko, čarljen biše obraz
brada jur nikoko prosida, debel haz.⁴*

On je prikazan u svojoj srdžbi kad dozna da mu se Židovi ne žele predati. Njegove zakrenute oči, škrgut zuba i zloba, koju isijava prema svojim podanicima da ga se boje pogledati u lice, podsjećaju na gorgonu:

*To rekši, zapini usta, zube sharsti,
a njim ti namini zala svake varsti.
Splete parste s parsti, a glavom pokima
i od toke garsti zavrati očima.
Svaki jih strah ima gledat ga u lica,
gdi marmnje meu njima, ter obrazom nica
stahu, kako ditca kad skulan di: Quitto!«⁵*

Toliko je ohol da ne poštije tuđe bogove i ne vjeruje u postojanje Boga koji bi bio transcendentalan, nematerijalan i ujedno svemoguć, nego samo u materijalnu pomoć (fizičku snagu i oružje). Tako protjeruje svojega podanika Ahiora, koji ga upozorava da uspjeh njihove vojske ovisi o odnosu Židova sa svojim Bogom. Nabukodonozor je za njega i Asirce bogoliki čovjek i smatra da u njega jedinoga treba vjerovati. I nakon što su mu se poklonili pokoreni narodi, Holoferno je srušio njihove gradove koji su i dalje štovali svoje bogove:

*Ni tim ne zaparši on tvardosti svoje,
mnozim grad potarši, posiće i hvoje**

⁴ Marulić, Marko, *Judita* https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/marulic_judita.pdf, cit. str. 16., st. 233–236.

⁵ Marulić, Marko, *Judita* https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/marulic_judita.pdf, cit. str. 28., st. 534–540.

*gdi bozi njih stoje. »Bog«, reče, »ni nitkor
ner koga se boje, Nabukodonosor.⁶*

On ne vjeruje u Božju duhovnu zaštitu (*štít* – u biblijskom predlošku), smatra da se stanovnici Betulije nemaju čime zaštititi (*ni se zna ščititi, ni meč u boj nositi*), što implicira na kraju da će poput gorgone »izgubiti glavu« zbog svoje gordosti.

Slijedom navedenih događaja dolazi se do jednoga od najzanimljivijih trenutaka u djelu, motiva prvoga pogleda u četvrtom pjevanju, kad Holoferno prvi put ugleda Juditu:

*Kad ju je video, s parvoga pozora
ranu je očutio ljubvena umora.
Staše kako gora, sobom ne krećući,
oči ne zatvora, k njoj jih upirući.
Tako sta tarnući serfski gospodin,
Medusu kažući njemu Dana(j)e sin.⁷*

Tu su prisutne usporedbe s dvama antičkim motivima: petrarkističke Amorove strelice koja ranjava, a za Holoferna znači smrt (oksimoron: *ljubveni umor*) i gorgone. Perzej je, pokazavši gorgoninu glavu kralju Polidektu, oslobođio majku Danaju od njegova zlostavljanja. Serfski gospodin je taj kralj Polidekt – Holofernova je reakcija poput njegove, on se je skamenio jer je Judita postala njegova kob. U arhetipskom smislu pogled prema njoj u njemu je pobudio emocije i nesvesno doveo da uroni u svoju vlastitu dušu (P. Diel: *koga skamenjuje od užasa*). Prema *Rječniku simbola* »Meduza je simbolizirala izopačenje najvažnijeg poriva, duhovnog i evolutivnog u isprazno mrvilo«.⁸ *Paradoksalno i psihanalitički utemeljeno možemo reći da se Holoferno nesvesno zrcalio sa slikom svoje crne, grozomorne unutrašnjosti – njega eros, ljubav, jedino može odvesti prema thanatosu, smrti, jer je on oličenje svega zlog, demonskoga i patološkoga u epu (i jedino može vidjeti svoje isprazno mrvilo).*

Kod njega se nije dogodila inicijacija dječaka u zrela čovjeka (s uskladjenim četiri arhetipa – kralja, ratnika, čarobnjaka i ljubavnika prema knjizi Roberta Moorea i Douglasa Gillettea *Kralj, ratnik, čarobnjak, ljubavnik*), već pretjerana negativna transformacija u arhetipe u sjenama: tiranina, sadista, manipulatora i ovisnoga

⁶ Marulić, Marko, *Judita* https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/marulic_judita.pdf, cit. str. 23., st. 406–409.

⁷ Marulić, Marko, *Judita* https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/marulic_judita.pdf, cit. str. 55., st. 1212–1217.

⁸ Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Rječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989., cit. str. 173.

ljubavnika.⁹ Zanimljivo je uočiti kako je za njega poguban zadnji spomenuti arhetip. Naime, »preplavljen« intenzivnim osjetilnim (senzualnim) željama za užitcima, jedom, pićem i strašću prema ženama, dolazi do svoje propasti. Na slikama talijanskoga baroknog slikara Caravaggia *Meduzina glava* i *Judita ubija Holoferna* može se vidjeti kobna sličnost između Meduze i Holoferne.

Regresija u nesvjesno i autodestruktivan put muškarca prema vlastitoj propasti arhetipski je kod brojnih starih naroda prikazan ženskom demonskom figurom, u navedenom slučaju gorgonom, što je i tumačenje Ericha Neumanna, analitičkoga psihologa, Jungova učenika, u knjizi *Velika majka*.¹⁰

Ali i gorgona sama živi svoje *isprazno mrtvilo*, a zapravo je jedna obespravljenata, nezaštićena i povrijedjena žena koju je bog Apolon obeščastio u Ateninu hramu i kojoj se nikad nije iskazalo poštovanje i pravo na život te je pretvorena u čudovište (ogromnih zuba (ponekad svinjskih kljova), isplažena jezika, katkad s bradom, s pojasmom od zmija). Ona se svojim bijesnim pogledom (prema odluci boginje Atene, koja je njezine zlatne uvojke pretvorila u zmije otrovnice) osvećuje muškarcima, iako to nije izraz njezine osobne volje. Sudbina je htjela da nikad nije imala prilike za ljubav i njezina je trauma pretvorena u strahotu za mnoge.

Michelangelo Merisi da Caravaggio, *Meduzina glava*, Uffizi, Firenze, 1597. – 1598.

Michelangelo Merisi da Caravaggio, *Judita ubija Holoferna*, Nacionalna galerija drevne umjetnosti, Rim, 1598. – 1599.

⁹ Moore, Robert i Gilette, Douglas, *King, Warrior, Magician, Lover: Rediscovering the Archetypes of the Mature Masculine*, San Francisco: HarperSanFrancisco, 1990.

¹⁰ Neumann, Erich, *Velika majka*. Beograd: Fedon, 2015., str. 216–217.

Judita i gorgona

Judita želi svladati muškarca koji ima plan (ideju) oskvrnuti Betuliju (prema Martinu Lutheru arhetipu svete djevice¹¹), njezine oltare i hramove, a pri tome je zapriječio mjesta koja omogućuju život (izvore i bunare) i predstavljaju elementarne simbole Ženskoga. Gorgona je ujedno i štitila simbole Ženskoga (bila je na kućama, hramovima, vazama, posudama za vino i fontanama te egidi – Ateninu štitu). Na priloženoj je slici prikazan stup u tzv. *Potopljenoj palači*, cisterni bazilike u Istanbulu iz 6. st. s glavom gorgone na postolju, iz čega je razvidno da je ona predstavljala zaštitu vode (zanimljivo je da poput gorgone mnoga htonska božanstva nose u sebi dualizam dobra i zla).

Judita se obraća Bogu, sjećajući se jedne svoje obešašćene pretkinje Dine (*Ki ovaščiniše sestru njih*),¹² stoga možemo naslutiti da ga moli kako bi nju sačuvao od takvoga nasilja kad dode Holofernu. Moli ga da zaslijepi Holoferna svojom ljepotom, čime se približava arhetipu gorgone.

Stup *Potopljene palače* u Instanbulu, 6. st.
(Izvor: <https://hagiasophiaturkey.com/basilica-cistern/>)

¹¹ Mayer, Hans, *Autsajderi*, Zagreb: GZH, 1981., cit. str. 55.

¹² Marulić, Marko, *Judita* https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/marulic_judita.pdf, cit. str. 47., st. 1016.

*Pridaj mu slipošti, neka ga zadi(j)u
mrižom me lipost i zamkom oči(j)u.*¹³

Važno je naglasiti da se Judita obraća Bogu pogledom prema gore, prije odlaska u Holofernov tabor i prije njegova ubojstva, dok svi ostali likovi muškarci gledaju samo nju (ostadoše zadriveni, zamamljeni ili omađijani). Pripovjedač izražava dojam koji Judita ostavlja na stanovnike Betulije (poglavar Oziju i svećenike) prigodom njezina odlaska u Holofernov tabor:

*Ča veće dim tebi? Paris taku ženu imil
da bi sebi, pustil bi Helenu,
ku Garci odvedenu, jer opet nimaše,
Troju podsedenu deset lit arvaše***.
Ako poni staše zamamljeni, ove
kad lice sgledaše, s Ozi(j)om popove,
ne čudo, jer slove koga moć, Bog tadi
nje gizde takove lipostju obnadi.*¹⁴

Nakon toga slijedi reakcija asirskih stražara:

*gledaje nje svitlost svi se zamamiše.
Kud se obratiše, hode meu vojskom,
svim oči zaniše, svaki zarča za njom.*¹⁵

Upravo prema njihovim doživljajima (što je sasvim dovoljno) zaključujemo o njezinoj ljepoti, čime podsjećaju na reakciju trojanskih staraca na Heleninu ljepotu u trećem pjevanju Homerove *Ilijade*:

*Zamjere nazuvčarom Ahejcem ni Trojima nije,
Što zbog takove žene već odavno nevolje trpe!
Licem je ona vrlo na besmrtnе boginje nalik!*¹⁶

¹³ Marulić, Marko, *Judita* https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/marulic_judita.pdf, cit. str. 48., st. 1054–1055.

¹⁴ Marulić, Marko, *Judita* https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/marulic_judita.pdf, cit. str. 52–53, st. 1156–1163.

¹⁵ Marulić, Marko, *Judita* https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/marulic_judita.pdf, cit. str. 54., st. 1205–1207.

¹⁶ Homer, *Ilijada* https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/homer_ilijada.pdf, str. 45., 156–158.

Judita i Holoferno

Ako bismo Juditi pristupili s arhetipskoga stajališta prema knjizi *Strukturne forme ženske psihe* analitičke psihologinje, Jungove učenice Toni Wolf, uočili bismo da se kod nje najviše razvio arhetip amazonke »neovisne o muškarцу čiji je interes usmjeren prema objektivnim postignućima koja želi postići sama«.¹⁷ I Marulić spominje u tzv. katalogu antičkih junakinja Hipolitu – amazonku koju je Judita, kao i sve ostale žene koje navodi u katalozima, natkrilila svojom ljepotom, a naravno i vjерom u Boga te u pravedan cilj svojega pothvata:

*Koj poni Hipoliti, koj Pantasileji
,more se saviti kruna, ka je oveji.*¹⁸

Međutim, iako je taj arhetip najistaknutiji i približava je muškom arhetipu ratnika, kod nje se, u brizi za građane Betulije, može primijetiti i arhetip boginje Demetre te postaje arhetip kolektivne majke. Vjeruje u Boga, duhovnu silu i zna da će joj pomoći, čime je uronjena u kolektivno nesvesno i pokazuje osobine žene posrednice (medija) između Boga i naroda.

No, prejaki arhetip žene amazonke dovodi do toga da arhetip žene ljubavnice (u iskrenom osobnom odnosu s muškarcem) kod nje nije ostvaren, jedino prijetvorno, kiteći se da bi zadivila, zavela i ubila Holoferna. Ona »udara« u njegovu najslabiju točku, koja je i njezina najslabija točka ili možda najjača jer se u kršćanskom svjettonazoru među krepostima osobito isticala čistoća. Lik Judite »ostavlja prostora« da je se u tom smislu promišlja, pa je akademski slikar Dimitrije Popović intrigantno u svojoj knjizi *Eros, krv i svetost* upozorio na njezin psihološki procijep između erosa i tanatosa na temelju detalja Michelangelove freske na svodu Sikstinske kapele u Vatikanu: »Prikazana je kao da se na neki način opršta od svoje žrtve. [...] Freska je djelo snažne izražajnosti što ostavlja veličanstven utisak u kojem je Juditina pobjeda proglašena tragizmom njezina erosa.«¹⁹

Profesorica na talijanistici Francesca Maria Gabrielli u svojem djelu *Evine kćeri* navodi da je »lik Judite – i kad se prikazuje kao uzor čednosti i kao fatalna žena – u službi patrijarhalne logike dominacije« te zaključuje u vezi s Holofernom i Juditom: »[...] iz perspektive Girardove teorije oboje su mimetički dvojnici« (subjekt i

¹⁷ Wolff, Toni Anna, *Structural forms of the feminine psyche*, Zurich: C. G. Jung Institute, 1956., cit. str. 9.

¹⁸ Marulić, Marko, *Judita* https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/marulic_judita.pdf, cit. str. 81., st. 1888–1889.

¹⁹ <https://www.7dnevno.hr/vijesti/kultura/judita-saloma-marija-magdalena-fatalne-bibiljske-zenе-u-procijepu-erosa-i-tanatosa/> (pristupljeno: 30. lipnja 2021. godine)

Toni Wolf: **Strukturne forme ženske psihe**

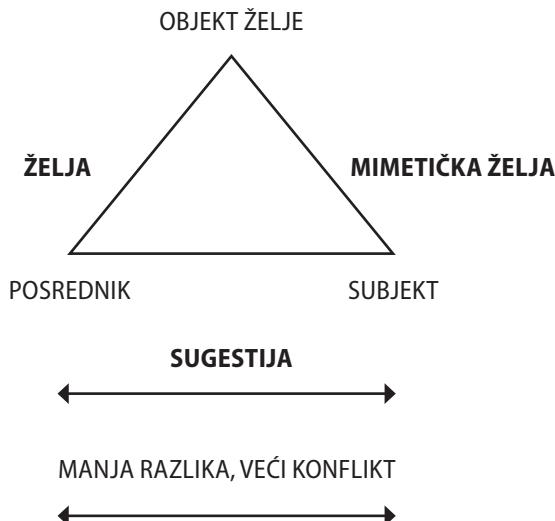
Prikaz četiriju ženskih arhetipa prema analitičkoj psihologinji Toni Wolff

Michelangelo Buonarrotti, *Sikstinska kapela* (detalj), Vatikan, 1512.

posrednik). »Holoferno je izvorni uzor Juditine žudnje, a objekt za kojim oboje teže je Betulija. Judita i Holoferno nesvesno, ali i sustavno sve više sliče jedno drugom: žele usrećiti vlastite bogove, prijetvorni su, pokušavaju zavesti jedno drugo, ubijaju²⁰ (Istim oružjem!)

Među njima je ostvaren sukob zbog sličnosti, a ne zbog različitosti (prema Reniu Girardu²¹). Dakle, Judita se približava Holofernovim arhetipovima u sjenama.

Prikaz tzv. *mimetičke želje* prema Reniu Girardu

S obzirom na spomenutu osobinu prijetvornosti, kroz povijest umjetnosti postojala je sličnost u prikazu Judite s prikazom Filistejke Dalile, koja je onesposobila Samsonovu moć zavevši ga. Tako njemački književni kritičar Hans Meyer u svojoj knjizi *Autsajderi* uočava da u »američkoj civilizaciji dolazi do čiste sinteze obje žene, naime, obje preuzimaju isti arhetip. [...] Iako je Dalila minoritet kao žena, nevjerna suložnica, strankinja, Judita je Bogom izabrana nedodirljiva udovica. Judita je

²⁰ Gabrielli, Francesca Maria, *Evine kćeri*. Zagreb: Disput., 2019., cit. str. 145.

²¹ Internet Encyclopedia of Philosophy, <https://iep.utm.edu/girard/#SH6a> (pristupljeno: 30. lipnja 2021. godine)

narodna i božanska junakinja židovskog naroda: znatno više Samsonova suputnica, no partnerica strane i prijetvorne Dalile«.²²

Kod Marulića ne dolazi do preklapanja njihova arhetipa, on Dalilu navodi u tzv. katalogu da bi istaknuo Juditinu duhovnu i tjelesnu iznimnost:

*Al ona koj odkriv otajstva istinu
i u krilo se uviv, izgubi jačinu.
Da ovih krivinu, u kih jest, odkladam,
lipost, ne rič inu, Juditi prikladam.*²³

Judita i Perzej

Perzej gorgonu ubija srpolikim mačem, a Judita Holoferna njegovim oružjem (*bičagom* – bodežom, tj. mačem (u biblijskom izvorniku)), oboje svoje neprijatelje ubijaju u snu. Njihove glave postaju trofeji s pomoću kojih oni uspijevaju svladati sve ostale neprijatelje koji im se pojavljuju na putu (Asirce ili Atlasa, morsku neman i Polidekta). Perzeju pomaže boginja mudrosti Minerva (Atena), koju francuska feministkinja de Beauvoir dovodi u vezu s Bogorodicom u spomenutoj knjizi *Drugi spol*: »Bliska ratnici Minervi, ona je kula od bjelokosti, citadela, neosvojiva tvrđava.«²⁴ U Leksikonu kršćanske ikonografije Judita je shvaćena kao prefiguracija Bogorodice, a predstavljala je i alegoriju mudrosti.²⁵

Prema Ovidijevim *Metamorfozama* (u četvrtom pjevanju) Perzej se nakon uspješna pothvata zahvaljuje bogovima koji su mu pomogli da svlada gorgonu (Ateni i Merkuru) te najvišemu bogu Zeusu, njihovu i njegovu ocu. Naime, Merkur mu je dao krilate sandale i Zeusov srp, a Atena navodila njegovu ruku (i dala štit sjajan poput ogledala). Trima bogovima tako Perzej priređuje životinjsku žrtvu:

(...) Minèrvi se zakolje krava,
Najvišem bogu bik, a bogu krilonogom tele.²⁶

²² Mayer, Hans, *Autsajderi*, Zagreb: GZH, 1981., cit. str. 31–33.

²³ Marulić, Marko, *Judita* https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/marulic_judita.pdf, cit. str. 52., st. 1140–1143.

²⁴ Beauvoir, Simone de, *Drugi spol*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2016.

²⁵ Badurina, Andelko i dr., *Leksikon ikonografije, simbolike i liturgike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2006., cit. str. 339.

²⁶ Ovidije, *Metamorfoze* <https://docplayer.gr/70307847-Ovidije-metamorfoze-preveo-i-komentari-napisao-tomo-maretic.html>, cit. str. 21., st. 755–756.

Stanovnici Betulije zahvaljuju Bogu za njegovu milost priređujući mu žrtve u Jeruzalemu:

*Saužge činiše gori na oltare,
zavite svaršiše prikazavši dare.²⁷*

Holofernova smrt povezala je zajednicu, osigurala mir (koji neće biti trajan) kao što je gorgonina smrt značila inicijaciju Perzeja u svijet zrelosti. Tu se, dakle, potvrđuje ideja da je žrtva potrebna kako bi se konsolidirala zajednica, a žrtva je dio religijskoga obreda²⁸ i u mitu o Perzeju i gorgoni i u Marulićevoj *Juditi*.

Benvenuto Cellini, *Perzej s Meduzinom glavom*, Firenze, 1545. – 1554.

Luciano Garbati, *Meduza*, 2008.

²⁷ Marulić, Marko, *Judita* https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/marulic_judita.pdf, cit. str. 86., st. 2026–2027.

²⁸ Rene Girard, *Promatrati Sotenu kako poput munje pada*, Zagreb, 2004., str. 105–119.

Zaključak

U svojemu djelovanju Judita se služi arhetipskim metodama (poput njenih muških predaka), tj. njezin čin izvršen je prema mimetičkom modelu i služi konsolidaciji i integraciji te samopotvrđivanju zajednice. Posebno je problematično to što se njezina ženska linija pretkinja (po materi) uopće ne uzima u obzir i ne spominje se ni u biblijskom predlošku, ni u Marulićevu djelu. Iako žena, ona tako potvrđuje i legalizira patrijarhalni model funkciranja društva. Gorgona se kažnjava jer je izazvala pohotu boga Apolona i bila obešašćena te pretvorena u čudovište, čime je dvostruko postala žrtvom, a takvu sudbinu ne propituje ni antički mit, ni Marulić (slične su sudbine nekih junakinja u tzv. katalozima antičkih i starozavjetnih junakinja, npr. biblijske Tamare). Također je u tim katalozima sporno to što se na neki način insinuira da je ženska ljepota jedina njihova vrijednost (bile one žrtve ili »negativke«) koja je zavela muškarce da bi ih poželjeli (milom ili silom), a uopće se ne ukazuje na mogućnost njihova razbora, mudrosti i samokontrole.

Literatura

- Badurina, Andelko i dr., *Leksikon ikonografije, simbolike i liturgike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006.
- Beauvoir, Simone de, *Drugi spol*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2016.
- Biblija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2001.
- Chevalier, Jean i Gheerbrant, Alain, *Rječnik simbola*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983.
- Gabrielli, Francesca Maria, *Evine kćeri*, Disput, Zagreb, 2019.
- Girard, Rene, *Promatrah Sotunu kako poput munje pade*, AGM, Zagreb, 2004.
- Homer, *Ilijada*, https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/homer_ilijada.pdf
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2021.
- Internet Encyclopedia of Philosophy, <https://iep.utm.edu/girard/#SH6a>
- Judita, Saloma, Marija Magdalena – fatalne biblijske žene u procijepu eroza i tanatosa*, <https://www.7dnevno.hr/vijesti/kultura/judita-saloma-marija-magdalena-fatalne-bibiljske-zene-u-procijepu-erosa-i-tanatosa/>
- Mayer, Hans, *Autsajderi*, GZH, Zagreb, 1981.
- Moguš, Milan, *Rječnik Marulićeve Judite*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje, Zagreb, 2001.
- Moore, Robert i Gilette, Douglas, *King, Warrior, Magician, Lover: Rediscovering the Archetypes of the Mature Masculine*, HarperSanFrancisco, San Francisco, 1990.

- Marulić, Marko, *Judita*, https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/marulic_judita.pdf
- Neumann, Erich, *Velika majka*, Fedon, Beograd, 2015.
- Ovidije Nazon Publije, *Metamorfoze*. <https://docplayer.gr/70307847-Ovidije-metamorfoze-preveo-i-komentare-napisao-tomo-maretic.html>,
- Wolff, Toni, *Structural forms of the feminine psyche*, C. G. Jung Institute, Zürich, 1956.

S u m m a r y

ARCHETYPAL AND FEMINIST LITERARY CRITICAL APPROACH TO MARULIĆ'S EPIC »JUDITH«

The biblical-religious epic Judith by the Croatian Renaissance poet Marko Marulić is approached in this presentation from the point of view of archetypal and feminist criticism, connecting it with the myth of Perseus and the Gorgon Medusa. Also, Judith's dual structure of personality is interpreted. Namely, she is paradoxically both – Delilah and Madonna, Perseus and the Gorgon Medusa. Part of the work is dedicated to the motive of sight (which amazes, inspires, strengthens or petrifies, hints at death and kills) and the motive of disgrace (women, city, temples). Ancient and biblical depictions of women are also analyzed, which mainly appear in a cumulative stylistic figure, the so-called catalogs. In comparison with these two works, the findings of the French philosopher Rene Girard on the connection between violence and the sacred is applied.

Keywords: Marulić's *Judith*, the myth of Perseus and the Gorgon Medusa, archetypes of the sword, endangered virgins (disgrace), gaze, decapitation

Lucija Mlakar
stručni rad

JUDITA KAO SIMBOL MODERNE ŽENE KOJA SE BORI ZA SVOJA PRAVA

S a ž e t a k

U svrhu istraživanja učeničke recepcije kanonskoga djela *Judita* Marka Marulića učenicima osmih razreda dodijeljen je istraživački zadatak u kojem su, čitajući djelo, pokušali razumjeti svrhovitost Judite kao snažne žene koja je spasila svoj narod te je pokušali aktualizirati. Svojim su radovima učenici istaknuli važnost pojedinca, u ovom slučaju žene, u promjeni poretka i svijeta. Nakon zajedničke interpretacije epa, a među ostalim i nijemoga filma iz 1914. napravljena po istoimenom biblijskom predlošku, učenici su bili motivirani za stvaranje poveznica između dvaju svjetova koji nisu toliko različiti – svijet u kojem se narod borio za samostalnost i moderni svijet u kojem se pojedinci bore za svoja prava. Marulićevu Juditu učenici su pokušali prikazati kreativnim radovima (medupredmetna povezanost s Likovnom kulturom i Informatikom) tako da vi-deouratkom ili novinarskim radom istraže ženska prava i prikažu ih uz pomoć moderne tehnologije i digitalnih aplikacija.

Ključne riječi: *Judita*, ženska prava, samostalnost

U svrhu istraživanja učeničke recepcije *Judite* Marka Marulića učenicima osmih razreda dodijeljen je istraživački zadatak u kojem su, čitajući pojedinačna pjevanja *Judite*, pokušali razumjeti svrhovitost Judite kao snažne žene koja je spasila svoj narod te je predstaviti kao ženu modernoga vremena. Svojim su radovima učenici istaknuli važnost pojedinca, u ovom slučaju žene, u promjeni poretka i svijeta.

Prvi zadatak koji su učenici dobili jest da pročitaju pojedinačna pjevanja dje-la. Svaki je učenik dobio po jedno pjevanje i pitanja za razumijevanje pročitanoga. Svim je učenicima uručen suvremeniji prijevod *Judite* Nikice Kolumbića. Učenici koji su čitali posvetu, odgovarali su na pitanja: Zašto je to djelo važno; na kojem je jeziku

napisano?, Kome Marulić posvećuje svoj ep?, Što je Maruliću bila inspiracija za *Juditu*? Što je Marulić želio postići ovim djelom? (Kome je djelo namijenjeno?), Kada i gdje je *Judita* napisana? Učenici koji su čitali *libro prvo*, osim na sam sadržaj, usmjerili su se na invokaciju i Marulićevu molitvu Bogu za uspješno pisanje epa. U *libru drugom* učenike se usmjerilo na opis pohoda Holofernove vojske, koju je Marulić virtuzno predstavio. Učenici koji su čitali *libro treće*, opisivali su nedaće Juditina naroda i prvi se put upoznali s Juditom koja pobudi hrabrost svojih sugrađana. Učenici koji su se bavili *librom četvrtim*, opisivali su Juditu, njezin plan i pothvat ulaska u neprijateljski tabor. Oni koji su čitali *libro peto*, doznali su o Juditinu hrabrom poduhvatu kojim je spasila židovski narod iskoristivši svoju ljepotu i mudrost. Učenici su istaknuli važnost Judite za narod Betulije i opisivali su sam događaj ubojstva Holoferna. Oni koji su čitali *libro šesto*, ispisivali su upute koje je Judita dala narodu kako bi pobijedio vojsku te njezin život nakon što je spasila svoj narod od osvajača. Neki su učenici imali zadatak da pročitaju cijelovito djelo i pokušaju usporediti Juditu Marulićeva epa s modernom ženom. Razlika je bilo vrlo malo, a sličnosti mnogo. Osim čitanja, dva su učenika iz svakoga odjela imala zadatak da pogledaju nijemi film *Judith of Bethulia* iz 1914., koji je snimljen po istoimenoj biblijskoj priči, i pripreme kratko izlaganje o filmu. Na dvosatnoj interpretaciji djela svaki je učenik predstavio pjevanje koje je pročitao, čitajući odgovore na postavljena pitanja za razumijevanje, ili je imao kratko izlaganje o filmu. Prije samoga predstavljanja učenici su is taknuli kako im je tekst bio težak za čitanje zbog toga što je u stihovima i što se ti stihovi rimuju na nekoliko mjesta. Nisu bili svjesni koliko su ti stihovi važni te da je riječ o dvostruko rimovanim dvanaestercima. Na to su se nadovezali učenici koji su gledali film govoreći kako je gledanje nijemoga filma predstavljalo napor za praćenje same radnje. Već tijekom predstavljanja posvete učenici su shvatili koliko je Marulićeva *Judita* važna za one »koji nisu naviknuti na knjige latinske iliti dijačke« te kolika je snaga Marulićeva pisanja jer je uspio pretvoriti biblijsku priču u stihovani ep koji ni danas ne gubi na važnosti. Tijekom tumačenja ostalih pjevanja učenici su sve više upoznavali Juditu, pobožnu junakinju koja je, iako u lošijoj poziciji, uspjela u svom naumu da osloboди svoj narod od gruboga i zlobnoga Holoferna. S obzirom na to da se interpretacija djele ostvarivala na Dan žena, učenici su se prisjećali mnogih važnih žena u svojem životu te su ih uspoređivali s Juditom. Za njih je moderna Judita, naravno, najčešće bila njihova majka zbog sve ljubavi i požrtvovnosti koju daje za njih i svoju ostalu djecu. Baš kao što je Judita majka svojega naroda, i učenicima je njihova majka vođa na putu odrastanja i sazrijevanja. Bezuvjetno povjerenje koje je narod imao u Juditu, učenici imaju u svoje majke jer znaju da će ih one uvijek zaštiti. Učenici su još zaključili da je moderna Judita svaka ona žena koja svakodnevno uspijeva na poslu, koja se bori sa svim nedaćama koje ju svakodnevno dočekaju, koja pronalazi vrijeme za svoje bližnje

čak kada ga nema ni za sebe te da moderna Judita ne mora nositi samo haljine i nije predodređena da samo kuha i sprema. Moderna je Judita pokretačica novih zbivanja i osvajačica mnogih dostignuća, a neki su je učenici takvom i nacrtali. Izgled nacrta-nih žena vrlo je aktualan i moderan, a one ne izgledaju kao da bi trebao dodatan štit ili žezlo da dođu do željenih ostvarenja. Marulićeva Judita, lijepa i pametna, sposobna da ostvari sve što poželi, motivacija je za sve moderne žene koje žele uspjeti u životu. Tom su premisom učenici bili motivirani za stvaranje poveznica između dvaju svijeto-va koji nisu toliko različiti – svijet u kojem se narod borio za samostalnost i moderni svijet u kojem se pojedinci bore za svoja prava. Marulićevu Juditu učenici su, osim cr-težom, prikazali kreativnim radovima – videoreportažama ili novinarskim radovima u kojima su istražili prava žena kroz povijest, istaknuli žene važne za dobivanje prava glasa i usporedili ih s Juditom te naveli poziciju žena danas. U jednom je od učenič-kih novinarskih članaka istaknuto: »Judit je žena koja je postala junakinja u svijetu u kojem su muškarci podbacili. Svojom snalažljivošću, hrabrošću i snagom, odlikama prave žene, uspjela je nadmudriti Holoferna i ubila ga je. U svijetu u kojem je ona, kao žena, bila zanemarena i pomalo nevažna, istaknula je svoje osobine i dokazala je da je žena jednako bitna i da žena ima jednaku vrijednost kao i muškarac.« U svo-jim su radovima istaknuli kako u nekim zemljama još uvijek žene nemaju pravo gla-sa i njihova pozicija u društvu nije nimalo laka. Svojim su radovima učenici iskazali poštovanje svim tim ženama i poželjeli im Juditine odvažnosti i spremnosti za borbu.

Na kraju svih aktivnosti učenici su zaključili kako je djelo *Judita* jedno od naj-znamenitijih djela hrvatske književnosti jer na poseban način, u stihovima, slavi hra-brrost jedne žene. Iz toga su djela naučili da su se bića, iako krhkka i slaba, sposobna nadići iznad svojih strahova i izboriti se za ono što smatraju da može biti drukčije i bolje. Žena, čija je pozicija u društvu tijekom povijesti često bila omalovažavana, po-staje vođa modernoga društva čije se misli sluša, a radnje hvale, baš kao što su i Judi-tin potez hvalili i slavili njezini sumještani, već u ono doba shvativši da bi bili izgu-bljeni da se ona nije nametnula, prekorila ih zbog odustajanja i odnijela pobedu nad velikim neprijateljem. Svaka od učenica, u razrednim odjelima koji su se bavili čita-njem *Judite*, zatvorivši stranice knjige, unijela je u sebe malo Juditine hrabrosti i sna-ge, a učenici su to primijetili i zahvalnijim su očima gledali svoje prijateljice, bez ko-jih ni oni sami ne bi bili isti.

L iteratura

- Gabelica, Marina; Težak, Dubravka, *Kreativni pristup lektiri*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2017.
Kolumbić, Nikica, *Judita*, Golden Marketing, Zagreb, 2001.
Marulić, Marko, *Judita*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.

- Rosandić, Dragutin, *Metodika književnog odgoja*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Borba za pravo glasa za žene – TV kalendar 14. 6. 2018. Povijest filozofije TV kalendar, https://www.youtube.com/watch?v=7U-zyq_VwAE&ab_channel=PovijestfilozofijeTV-kalendar (pristupljeno: 6. ožujka 2021.)
- Judita (1,1–16,25). Biblijanet (Internet). Slovenia: Bible Society of Slovenia, 2020., https://www.youtube.com/watch?v=7a0tXDkvfG4&ab_channel=LibraryofCongress (pristupljeno: 6. ožujka 2021.)
- Judith of Bethulia, Library of Congress (Youtube), 2018., <https://www.biblijanet/biblijacgi?Bible=Bible&cm=Jdt&id40=1&pos=0&set=3&l=en>
- (pristupljeno: 23. veljače 2021.)
- Marulić, Marko, *Judita*, U: Bežen, A.; Jambrec O., *Hrvatska čitanka: udžbenik za 8. razred osnovne škole*, Ljevak, Zagreb, 2021. <https://www.ljevavkskole.hr/catalog-repository/file/Citanka%208%20MarulicJudita.pdf>
- Matotek V., Prava žena kroz povijest, *Povjesni portal – Elektronički časopis za povijest i srodne znanosti*, 2010 Jul, <http://povijest.net/2018/?p=1456> (pristupljeno: 6. ožujka 2021.)
- Međunarodni dan žena, 2020, https://hr.wikipedia.org/wiki/Me%C4%91unarodni_dan_%C5%BEena (pristupljeno: 6. ožujka 2021.)

S u m m a r y

JUDITH AS A SYMBOL OF THE MODERDN WOMAN FIGHTING FOR HER RIGHTS

In order to research the students' reception of the canonical work »Judith« by Marko Marulić, eighth grade students were assigned a research task in which they tried to, by reading the book, understand the purpose of Judith as a strong woman who saved her people and tried to actualize it. With their works, the students emphasized the importance of the individual, in this case women, in changing the order and the world. After a joint interpretation of the epic, including a silent film from 1914, based on the biblical template of the same name, the students were motivated to create connections between two worlds that are not so different – the world where people fought for independence and the modern world in which the individuals are fighting for their rights. The students tried to present Marulić's Judith with creative works (interdisciplinary connection with Art and Information and Communication Technology) by exploring women's rights with a video or a journalistic work and presenting them with the help of modern technology and digitally available applications.

Keywords: Judith, woman rights, independence

Andelka Rihtarić

stručni rad

KOLIKO JUDITĀ ŽIVI U JUDIT?

S a ž e t a k

U prvome se dijelu teksta razmatra koliko Marulićeva *Judita* komunicira s recipijentima današnjega vremena te koje mogućnosti komuniciranja sa suvremenom publikom ima tekst koji ove godine slavi petstotu obljetnicu tiskanja, ne misleći pritom samo na *jezičnu barijeru*, nego ponajprije na barijeru uzrokovanoj drukčijim sustavima vrijednosti današnjih čitatelja – kako društvenih, tako i osobnih. Postavlja se pitanje koliko je *Judita* razumljiva i prihvatljiva danas mladima – u svijetu razmrvljenih i razdijeljenih percepcija stvarnosti i nejunačkome vremenu. Govore li Judite iz doba prije 2500 godina i prije 500 godina jezikom koji danas mogu i žele razumjeti mlađi?

U drugome će se dijelu usporedno analizirati i prikazati tri biblijske žene – Estera, Jaela i Judita – čija se djelovanja i postupci mogu prepoznati kao tri načela djelovanja svakoga od nas, nastojeći tim modelom tumačenja ponuditi jednu mogućnost čitanja *Judite* Marka Marulića, koja suvremenim mladim ljudima može biti itekako zanimljiva i poticajna. Tim se postupkom istražuje kakva je žena Marulićeva Judita, koju on, usred prijetnje jedne od najokrutnijih vojska u povijesti ratovanja, uzdiže na prijestolje uzornosti želeći tako vidjeti svoj zavječaj slobodnim poput Betulije nakon Juditina herojskoga čina. Koja je simbolika sadržana u činjenici da usred ratnoga vremena Marulić za uzor ističe – ženu?

Ključne riječi: starozavjetne heroine; plemenito i uzvišeno; model junaštva; osobni integritet.

Nejunačkome vremenu usprkos

»Ima u *Juditiji* i doktrinarnosti srednjovjekovlja, ali u njoj češće odjekuju metafore iz lektire Petrarkinih ljubavnih stihova. U *Juditiji* ožive i trubadurske slike, ali one ne mogu zastrijeti pišćevo duboko poznavanje svetačkih legendi. Sve to koegzistira u stihovima i jeziku *Judite*, u kojoj je jedan usamljeni čovjek poput Atlasa na pleća čitavu

podigao kuglu jedne nacionalne književnosti, pokazujući da ona nije samo svijet književnih i tradicijskih iskustava, nego da je tada, oko 1500., već bila otežala i pod težinom suvremenosti.« (Novak 2004: 61)

Kad se prije nekoliko godina, u vrijeme zadnjih izmjena kurikula Hrvatskoga jezika u osnovnoj i srednjoj školi, u stručnoj, ali i sveopćoj javnosti bila živo rasplamsala rasprava o činjenici da u navedenome kurikulu *Judita* Marka Marulića, prvo hrvatsko tiskano autorsko djelo, kamen temeljac i kamen miljokaz hrvatske povijesti, književnosti, identiteta, nije uvršteno na popis obveznih djela za cijelovito čitanje u srednjoj školi, u prilog brisanju *Judite* s popisa obveznih djela za cijelovito čitanje mogli su se čuti argumenti kako su jezik i stil *Judite* preteški, predaleki suvremenomu mlađom čitatelju, kako je tekst zamoran i teško mu shvatljiv; krug argumenata uglavnom se kretao oko *teškoće i daljine Juditina jezika* suvremenomu mlađom čitatelju.

Ako u ovome trenutku ostavimo po strani činjenicu da poslovima podučavanja i učenja nikad nisu primarno bile svojstvene *lakoća i zabavnost*, a vrstan će učitelj i najteži posao učenja znati učeniku učiniti dostižnim i nadahnjujućim (nasuprot *lakoći i zabavnosti*), može se zapaziti kako su u svim raspravama o položaju *Judite* u novome kurikulu njezin jezik i stil bili u prвome planu, dok je o sadržaju, ideji i poruci djela bilo rečeno veoma malo. A upravo se na području *Juditina* sadržaja, ideje i poruke učenicima može ovo veliko djelo ne samo približiti nego ih učiniti angažiranim akterima sustvaranja *Judite* čitanjem i vlastitom aktualizacijom.

Zaista, u razmatranju sadržaja i ideje *Judite* nameće se pitanje koliko je ona razumljiva i prihvatljiva danas. Je li *Judita* doista anakrona ili je itekako potrebna (pa i razumljiva) nama suvremenima? U današnjemu *nejunačkom* vremenu, u kojem su poslušnost i poniznost nestale s popisa vrlina, a poželjne su osobine odbijanje, pa i prijezir prema autoritetu i bilo kakvim zadanostima, dok je pojam žrtve potpuno nestao iz poželnog rječnika, ima li *Judita*, koja čini sve, koja se žrtvuje kako bi ostvarila Božji plan za sebe i Njegov narod, što reći? Što ona takva danas može poručiti mlađima, utopljenima u svijetu materijalne ugode, duhovne ravnodušnosti i praznine te kratkotrajnih užitaka kao imperativa koji im nameću suvremenim medijim napadajući ih sa svih strana: s mnoštvima mrežnih portala, iz vrtloga društvenih mreža, televizijskih zbiljokaza počesto degutantnih sadržaja, reklama koje se sve više svode na sekualizaciju svega što nas okružuje? Ima li, dakle, Marulićeva *Judita* što poručiti i današnjoj djeci od petnaestak godina ili joj zaista nije mjesto u kurikulima, ponajprije zbog »neprohodna i teška« staroga jezika hrvatskog?

Za odgovor na ova pitanja poslužit će se nazivom izložbe koju je Društvo hrvatskih umjetnika »Medulić« pod vođenjem Ivana Meštrovića postavilo 1910. godine u Zagrebu: *Nejunačkome vremenu usprkos*. U ovome vremenu koje ne promiče

junaštvo, upravo njemu, nejunačkome vremenu usprkos, imaju jedna biblijska junačinja i njezin autor, otac nacionalne književnosti, što reći. Naime, iako je vrijeme (a vrijeme činimo mi ljudi, mi društvo) nejunačko, iako ono nominalno ne teži za slavljenjem svojih heroja i heroina, ona duboka, iskonska čežnja za plemenitim i uzvišenim i dalje opstoji u svakome od nas, bili mi toga svjesni ili ne. Ta će se čežnja probuditi te plemenito i uzvišeno utjeloviti budemo li znali otvoriti prava vrata – ona koja vode prepoznavanju potencijala svakoga od nas. Osobito je to potrebno mladim ljudima u formativnoj dobi, upravo našim učenicima u osnovnim i srednjim školama.

Zato, nejunačkome vremenu usprkos, svojim učenicima možemo i trebamo nuditi junačke modele – u književnosti, kao i u stvarnome svijetu koji ih okružuje. Jer svatko je od nas pozvan na plemenitost, uzvišenost i težnju idealima. Svatko je pozvan graditi sebe i graditi svoju zajednicu, ma koliko takav govor i takav rječnik danas bili proglašavani nepotrebnima i arhaičima. Na taj će se način izgrađivati jaki pojedinci – toliko potrebnii suvremenome svijetu, no još potrebniji budućnosti. Svjedoci smo svijeta koji se nevjerojatno brzo mijenja i stoga je njegov razvoj nepredvidiviji nego ikad. Jak, empatičan, poduzetan pojedinac trebao bi danas biti prvi cilj odgoja i obrazovanja – kako obiteljskoga, tako i institucionalnoga. Jaka, empatična, poduzetna – to su bitne karakteristike Judite, biblijske i Marulićeve. U svojoj poduzetnosti, potaknuta empatijom, Judita je nevjerojatno jaka – ona se usuđuje prijeći granice, poduzeti inicijativu, učiniti presedan, ni u jednome trenutku ne ispuštajući iz vida širu sliku: korist svojoj zajednici i očuvanje osobnoga integriteta. Nije li takva junakinja uzor koji valja slijediti? Nejunačkome vremenu usprkos.

Tri biblijske starozavjetne žene: tri načela djelovanja

»Bio je prvi hrvatski književnik koji je objavio da sav smisao nacionalne književnosti može biti svjetski čak i onda kada je samo njezin. Ta objava bila je presudnija od inače notorne činjenice da je Marko Marulić bio prvi hrvatski književnik s inozemnim uspjehom.« (Novak 2004: 62)

»Zapitali bismo se prije svega zašto je Marulić iz starozavjetne predaje izabrao baš pripovijest o Juditi, gdje je posrijedi spasonosni čin žene ljepotice, istina, junački, ali povezan s deliktom. Nije to nipošto iznimka u njegovu naracijskom području prisjetimo li se da je u *Susani* također nazоčna »škakljiva« tema (zapletom ravna izazovna ženska ljepota), te da je u *Davidijadi* više prizora spolne požude, nasilja i rodoskrnuća. Čitanje Biblije Marulić je kao iskreno pobožan čovjek podredio uzvišenoj svrsi, ali je u odabiru za literarnu obradu slijedio svoj auktorski instinkt.« (Tomasović 1994: 16)

U Juditinoj jakosti, empatičnosti i poduzetnosti skriva se i jedan od odgovora na pitanje zašto Marulić, gledajući osmanlijske osvajače, jednu od najokrutnijih vojska u povijesti ratovanja, kako nezaustavljivo nadire prema njegovu gradu, uzima za primjer i uzdiže na prijestolje uzornosti jednu ženu. Kakve sve vrline krase tu ženu? Odgovor na to pitanje potražit ćemo promatraljući Juditu u kontekstu drugih dviju starozavjetnih žena, čija se djelovanja i postupci mogu prikazati kao tri načela djelovanja svakoga od nas. Tim modelom istraživanja i komparacije možemo svojim učenicima ponuditi jednu mogućnost čitanja *Judite* Marka Marulića koja će im biti ne samo zanimljiva nego i poticajna za osobni razvoj.

Estera: načelo *Prepoznaj priliku!*

Knjiga o Esteri jedna je od najpoznatijih knjiga Staroga zavjeta, a sama je Estera među najpoznatijim biblijskim ženama.

Nakon što ju je perzijski kralj Ahasver izabrao za kraljicu, Židovka Estera, koju je kao dijete bez oca i majke odgojio rođak Mordokaj, živi na kraljevskome dvoru. U međuvremenu je kralj pod utjecajem Hamana, koji se uvrijedio zato što mu se Mordokaj nije želio klanjati držeći se stava da se klanja jedino Bogu, donio dokument kojim se naređuje da se određenoga dana u mjesecu pobije i zatre sav židovski narod.

Mordokaj nagovara Esteru da ode kralju Ahasveru i zamoli ga za milost prema židovskome narodu, no taj bi ju potez odveo ravno u smrt zbog sljedeće kraljeve uredbe: »Svi službenici kraljevi i narodi kraljevih pokrajina znaju kako svakoga onoga, bio on muškarac ili žena, koji nepozvan uđe kralju u unutrašnje predvorje, čeka jedan jedini zakon: smrtna kazna; osim ako kralj ne pruži takvome svoje zlatno žezlo i poštedi mu život.« (Est 4, 11) (Biblija 2018.). Bojeći se smrtnе opasnosti, Estera isprva odabiya izići nenajavljeni pred kralja, no tada joj Mordokaj poručuje: »Nemoj misliti da ćeš se zato što se nalaziš u kraljevoj palači spasiti jedina od svih Židova: jer budeš li u ovoj prilici šutjela, doći će Židovima pomoći i spas s druge strane, a ti ćeš s kućom svoja oca propasti. Tko zna nisi li se baš i popela do kraljevske časti zbog časa kao što je ovaj?« (Est 13–14). Na te se riječi Estera odlučuje izići nenajavljeni pred kralja: prije toga moli sve Židove u Suzi da za nju tri dana poste i mole, što i sama čini.

Nakon trodnevnoga posta i molitve Estera »svuče molitvene haljine i zaodjenu se slavom svojom. Tako čarobna zazva Boga svevida i spasitelja.« (Est 5, 1–1a) te nepozvana dolazi pred kralja. On joj poštedi život te usliša njezinu molbu. Tim je njezinim potezom židovski narod bio spašen, a put prema ispunjenju Božjega plana za spasenje svijeta i dalje otvoren – zahvaljujući hrabroj, lijepoj i poduzetnoj ženi.

Kako Estera djeluje? Ispočetka ona ne vidi priliku za djelovanje, a kad joj Mordokaj pokaže put, ona okljeva zbog straha. Mora se priznati da je strah opravdan jer prilika na koju joj Mordokaj ukazuje nije nimalo bezopasna, naprotiv – ulog je goli život. Ključan je trenutak u kojem joj Mordokaj poručuje dvije pojedinosti: jedna je činjenica da se ne može jedina od svih Židova nadati poštedi zato što živi na kraljevdu dvoru. Ta je opasnost veoma izgledna, no ona u ovoj priči nije ona koja je odnijela prevagu. Prevagu odnosi druga Mordokajeva poruka: uzdignuta si na kraljevski položaj ne radi svoga boljatka, nego radi spasa svojega naroda. U tome trenutku Estera konačno prepoznaće priliku za djelovanje, jasno sagledava svoju ulogu u Božjem planu i donosi odluku o djelovanju. Nakon triju dana posta i molitve – osobne, ali i cijele zajednice – Estera je spremna za izlazak pred kralja.

Nastup pred kraljem, ipak, nije nimalo lak, Estera dva puta klone od straha i iznemoglosti, ali ne odustaje i konačno postiže svoj cilj. Da čudesan tijek Božjega plana bude još jasniji, upravo su joj njezine krhkost i slabost pomogle da stekne u kralja milost: »Tada Bog sklonu kraljevu dušu na blagost. Zabrinut, kralj skoči sa svojeg prijestolja i uze je u naručje dok ne dođe k sebi.« (Est 5, 1e)

Estera, dakle, djeluje prema načelu prepoznavanja prilike: onoga trenutka kad prepoznaće priliku za djelovanje i kad prepoznaće svoj udio u spasenju svojega naroda, ona ne bježi od odgovornosti i rizika, ma kako on velik bio. Duhovno se i tjelesno priprema za akciju te na kraju djeluje u skladu sa svojim ciljem – uspješno jer prihvata sebe kao dio šire slike spasenja vlastitoga naroda.

Jaela: načelo *Zgrabi priliku!*

U četvrtome poglavљu Knjige o Sucima, koje nosi ime Debora i Barak, kratku, ali snažnu, ključnu ulogu odigrat će relativno nepoznata starozavjetna žena Jaela. Izraelci se u to doba nalaze pod vladavinom moćnoga kanaanskoga kralja Jabina, koji ih okrutno tlači dvadeset godina, a njegovom vojskom upravlja vojskovođa Sisera.

Nakon što Barak pod Deborinim vođenjem pobijedi jaku Siserinu vojsku, ona se dade u bijeg, a sam Sisera siđe sa svojih željeznih bojnih kola i bježi pješice. Dok Barakova vojska ubija Siserine vojnike, on dolazi do šatora Jaele, žene Hebera Kenijca, koji je bio u miru s kraljem Jabinom.

Dalje Jaelino postupanje donijet će pobedu Izraelcima, upravo onako kako je Debora prorekla Baraku pozivajući ga da se sukobi sa Siserom: »Idem s tobom«, reče mu ona, »ali na putu kojim ćeš poći slava neće tebi pripasti jer će Jahve ženi predati u ruke Siseru.« (Suci 4, 9). Jaela postupa veoma brzo, gotovo instinkтивno: budući da je njezina kuća u miru s kraljem Jabinom, ona izlazi Siseri ususret, poziva ga da uđe

pod njihov šator nudeći mu utočište. Pokriva ga pokrivačem, napoji ga mlijekom te on čvrsto zaspe. U tome trenutku Jaela, ne časeći ni časa, zgrabi priliku koja joj se pružila: uzima čekić i šatorski klin u ruke te ubija Siseru u snu zabivši mu klin kroz sljepoočice. A kad nađe Barak progoneći Siseru, »Jaela izide preda nj i reče mu: 'Dodi da ti pokažem čovjeka koga tražiš.'« (Suci 4, 22).

Dok je Estera razmišljala i razmatrala, dvojila i preispitivala priliku koja joj se pružala, Jaela djeluje potpuno suprotno od nje: nema vremena za razmišljanje, nego postupa brzo, gotovo instinkтивно, plan se u njezinoj glavi rađa u jednome trenutku, a već u drugomu ona ga sprovodi u djelo.

Jaela time ostvaruje načelo brzoga djelovanja u situaciji kad nema vremena za razmišljanje o mogućim taktikama i strategijama. Ona, suprotno od Estere, trenutačno prepoznaje priliku te je objeručke zgrabi i ostvari plan koji se u njezinoj glavi upravo bio rodio. No i Jaela je, kao i Estera, dio šire slike i velikoga plana za židovski narod: njezin je čin Debora proročanski najavila, a posljedicu toga čina čitamo u zadnjoj rečenici ovoga poglavљa: »I zemlja bijaše mirna četrdeset godina.« (Suci 5, 31).

Judita: načelo *Stvorи priliku!*

Ona reče: »Danas ča sam rekla godi,
kako zna svaki od nas od Boga da shodi,
tako po sej škodi hoćete vidit stvar,
ku misal ma svodi, da ni ner Božji dar.
Sada imite var višnjega moliti,
da ruku mu prostari, rači to stvoriti; [...].«

Ona reče: »Što sam god danas rekla,
Kako svatko od nas zna, od Boga dolazi,
Tako ćeće, nakon ove nevolje, vidjeti da je stvar
Koju misao moja snuje samo Božji dar.
Sad se pobrinite da se Višnjem pomolite
Da, ruku moju prostrvši, to izvoli učiniti; [...].«
(Marulić 1983)

Dok i Estera i Jaela imaju pred sobom priliku za djelovanje i koriste se njome svaka na svoj način, Judita je u potpuno drukčjoj situaciji: Judita, naime, priliku – nema. Njezin se grad nakon trideset i četiri dana opsade našao bez pitke vode, ljudi bijahu obeshrabreni, djeca iznemogla, a žene i mladići padali u nesvijest od žeđi. U

takvome bezizlaznom stanju sav narod dolazi gradskomu starješini Oziji s prijedlogom da se predaju Holofernovoj vojsci:

»Bog«, riše, »sud postav meu tobom i nami,
u kolik trud pridav vrže nas u plami;
ne hti podvit rami da mirno govorиш
pri ner nas žajami nevoljno umoriš.
Sad oto sam vidiš, veće ne moremo
ov grad, u ki sidiš i ki u nj živemo;
sami sebe čemo dat Asirijanom
pri nere budemo mrtvi sa svim stanom. [...].«

»Bog«, rekoše, »neka sudi između tebe i nas
Što si nas, zadavši nam toliku muku, vrgao u plamen;
Nemoj izbjegavati da mirno pregovaraš
Prije negoli nas žeđu nevoljno pomoriš.
Sad i sam vidiš da više ne može trpjeti
Ovaj grad, u kojem sjediš ti i mi koji u njemu živimo;
Sami čemo se predati Asircima
Prije negoli budemo mrtvi sa svim gradom. [...].«

(Marulić 1983)

U sveopćemu očaju građani i Ozija dogovaraju se da će pričekati još pet dana prije predaje, nadajući se da će im se Bog ipak smilovati i poslati im pomoć; ako se to ne dogodi, predat će se.

Božja intervencija stiže, i to upravo u liku časne i vjerne udovice Judite. Ona najprije upozori gradske starješine kako se ne priliči Bogu postavljati rokove i iskušavati Ga, nego Mu treba vjerovati i prepustiti svoju sudbinu Njemu, te podiže i jača njihovu vjeru: »Ali mi ne znamo drugoga Boga do njega, pa se stoga nadamo da neće napustiti ni nas ni ikoga od našeg plemena.« (Jdt 8, 20). Na kraju im priopćuje: »Poslušajte me! Izvest ću djelo o kojemu će spomen prelaziti od pokoljenja na pokoljenje među sinovima našeg naroda. Budite noćas na gradskim vratima da mognem izići sa svojom sluškinjom. Prije onog dana u koji ste namislili predati grad neprijateljima, Gospod će rukom mojom donijeti spas Izraelu. Ne tražite da vam kažem što sam namjerila. Neću vam odati ništa dok ne bude izvršeno ono što sam odlučila učiniti.« (Jdt 8, 32–34).

U situaciji, dakle, kad nitko u Betuliji nema više ni snage ni ideje za obranu grada, kad više nema nikakve prilike za spas, Judita priliku sama stvara. Dok Estera priliku prepoznaće nakon promišljanja, a Jaela ju munjevito zgrabi, Judita, našavši se u bezizglednoj situaciji, priliku jednostavno – stvara. K tome, stvara je i izvodi na

krajnje neobičan, efektan, opasan, spektakularan način, rekli bismo današnjim rječnikom. I u tome je Juditina veličina, ona veličina koja ju je tijekom povijesti činila izvanrednom temom književnosti, slikearstva, glazbe, religioznosti; koja ju i dalje drži potkom socioloških i psiholoških promišljanja, koja može biti predmetom istraživanja i suvremenih mlađih ljudi željnih uzora i spremnih na razmišljanje *izvan kutije*. Upravo je ta veličina motivirala i Oca Hrvatske Književnosti da prvo tiskano književno djelo na hrvatskome jeziku posveti upravo njoj. Ženi koja u pustinji mogućnosti stvara oazu što ne presušuje više od 2500 godina.

Svoju snagu Judita nalazi ne samo u vjeri u Boga nego u potpunome povjerenju u Njega: ona bez imalo dvojbe prihvata i u djelu provodi čin koji graniči s ludošću. Odakle joj takva snaga i povjerenje u Boga? Ona sagledava širu sliku: sebe vidi kao sredstvo kojim će Bog ostvariti svoj plan spasenja, ona sebe stavlja potpuno u službu svoga naroda i zadatka koji joj je povjeren. Njezin ego kao da ne postoji, već se potpuno predaje Božjemu planu za sebe, ne nastojeći *ostvariti sebe*, nego *ostvariti Božji plan za sebe*.

Današnjemu je čitatelju i čovjeku prilično neobičan takav način razmišljanja, no Juditi je on svrha života. O tome svjedoči i njezin postupak nakon pobjedičkoga slavlja. Ona se vraća svojemu starom životu u tišini, čistoći i posvećenosti Bogu, iako je stekla besmrtnu slavu. O tome biblijski pripovjedač kaže: »A nakon tih dana svaki se vrati na svoju baštinu. Judita se povuče u Betuliju i osta na svom posjedu. I svega vijeka svojega bila je slavna na svoj zemlji. Mnogi su je prosili, ali ona ne upozna ni jednoga čovjeka u sve dane života svojega otkad joj umrije muž Manaše i bi pridružen narodu svome. Starjela je i u domu muža svojega postigla dob od sto i pet godina. Sluškinji svojoj dala je slobodu. Umrije u Betuliji. Pokopaše je u pećini Manašea, muža njezina. Dom Izraelov oplakivaše je sedam dana. Prije smrti razdijelila je svoja dobra rođacima svojim i rođacima muža svojega, Manašea.« (Jdt 16, 21–24). Velika u jednome djelu, Judita ostaje velika u svim svojim djelima.

A da je zaista ostvarila Božji plan za sebe i svoj narod, svjedoči i završetak Knjige o Juditi: »U Juditino vrijeme, a i mnogo poslije smrti njezine, ne bijaše nikoga tko bi zadavao strah sinovima Izraelovim.« (Jdt 16, 25).

Juditin poučak

U svakome od nas žive usporedno i Estera, i Jaela, i Judita. Svatko je od nas u životnim situacijama jednom Estera, drugi put Jaela, treći put Judita. Ponekad prepoznamo životne prilike, ponekad ih zgrabimo, a ponekad ih, koliko god teško bilo, stvaramo. Ta tri načela djelovanja u zahtjevnim životnim situacijama dobro je prepoznati kako bismo svojim postupcima bolje upravljali.

Smatram da je svrshodno ovakav model istraživanja i komparacije ponuditi našim učenicima koji se nalaze u formativnoj dobi. Proučavanjem triju biblijskih žena, proučavanjem Marulićeve Judite doznat će ponešto i o sebi samima, kako se to redovito događa u susretu s vrsnim književnim djelima. I u konačnici, dok budu uranjeni u Marulićev tekst, ma i u najmanjoj mjeri, neće li i svaldavanje toga staroga jezika hrvatskog biti svojevrstan pothvat koji će ih izgrađivati i brusiti im vrlinu?

Uvjeren da će se s čitanjem slovinskih slova događati upravo tako, Otac Hrvatske Književnosti veličanstveni tiskani prvijenac *u versih hrvatski složen*, tu svoju novu ladicu predaje i nama današnjima, da vjetar u njezinim jedrima nikad ne opadne:

Komu poklon diju, Bogu, spasu momu,
jere konac viju pročitan'ju tomu,
Juditu u komu slava će bit dokol
svitu zemaljskomu počne gorit okol;
ako li daj dotol dokla zemlja ova
bude na karte folj slovinjska čit slova.
Trudna toga plova ovdi jidra kala
plavca moja nova: Bogu budi hvala
ki nebesa skova i svaka ostala.
Amen.

Ovaj poklon dajem Bogu, spasu svome,
Jer vidim konac kazivanju tome,
U kojem će Juditi slava trajati sve dok
Ne počne gorjeti krug zemaljskoga svijeta;
Ili barem dotle dokle zemlja ova
Bude na listu papira čitala slovinska slova.
Umorna od te plovidbe, ovdje jedra spušta
Lađica moja nova: Hvala budi Bogu
Koji skova nebesa i sve ostalo.
Amen.

(Marulić 1983)

Literatura

Biblija, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2018.

Marulić, Marko, *Juditita*, prijevod i komentari Marko Grčić, Mladost, Zagreb, 1983.

Novak, Slobodan Prosperov, *Povijest hrvatske književnosti: Raspeta domovina*, Marjan tisak, Split, 2004.

Tomasović, Mirko, *Juditita Marka Marulića*, Školska knjiga, Zagreb, 1994.

S u m m a r y

HOW MANY JUDITHS ARE THERE IN *JUDITA*

In the first part of this paper, the author discusses the question of how *Judita* by Maruli communicates with the contemporary recipients and what possibilities exist for this text, which this year celebrates 500 years since the first printing, to communicate with the contemporary audience. The main focus or problematic here is not the *language barrier*, but rather the barrier that exists due to different value system that the contemporary readers have compared to that of Maruli and his contemporaries, including both social as well as personal values systems. The question that is being posed is to what extent is Judita comprehensible and acceptable today to the youth and young adults – in this world that consists of crumbled and divided perceptions of reality and in these un-heroic times. Do Juditas from 2500 years ago and from 500 years ago speak the language that younger generations today can and want to understand?

The second part of the paper provides a parallel analysis and presentation of three biblical women – Esther, Jael, and Judith – whose agency and actions can be regarded as three principles of agency for each of us. The intention is to provide a model which can be used as a basis for reception of *Judita* by Marko Maruli, which can be interesting and inspirational to the contemporary young adults and youth. This model foresees research of what kind of woman Judita as written by Maruli was. Maruli places her amidst the threat of one of the cruelest armies in the history of human wars and puts her on a pedestal, making her a role model. Thereby he expresses his wishes, to see his land free just like Bethulia was freed after the heroic act of Judith. What is the symbolism contained in the fact that in the midst of wartime Maruli as a role-model offers – a woman?

Key words: Old Testament heroines; noble and sublime; heroism model; personal integrity.

Lucijana Armando Šundov
izvorni znanstveni rad

**ŠTO JE PAVLIČIĆU MARULIĆEVA
JUDITA U ROMANU *POKORA*?**

S a ž e t a k

Autorica iznosi tezu kako Pavličić u svojem fantastičnom trileru *Pokora* uspostavlja intertekstualni odnos s Marulićevom *Juditom* kako bi preispitao ulogu književnoga kanona u kritici društvenoga poretka. U interpretaciji romana autorica polazi od postavke da Pavličić ključ za čitanje romana *Pokora* daje u svojim znanstvenim tekstovima, prije svega u analizi *Posvete* Marulićeve *Judite*, ali i u romanima poput *Večernjega akta* i *Kraljnjim vratima*. U analizi članka fokus je stavljen na intertekstualnost, fiktofaktalnost i na realiziranu metaforu kao na ključne pripovjedne postupke koji koreliraju s postmodernizmom. Analiza romana za cilj ima pokazati kako su razina oblikovanja likova i fabule podređene širim čitateljskim krugovima, pa zato čine roman popularnim krimićem, dok je idejno-tematska razina subverzivna i vezana je uz obilježja fantastične književnosti. Koristeći se navedenim postupcima, Pavličić ne preispituje samo ulogu književne tradicije u suvremenosti, već i ulogu koju u procesu kanonizacije i očuvanja tradicije imaju književne institucije i politika koje su predmet kritike u romanu.

Ključne riječi: tradicija, fantastična književnost, intertekstualnost, fiktofaktalnost, Judita

Uvod

Titulu oca hrvatske književnosti¹ Marko Marulić zaslužio je ponajprije spjevavši prvi biblijski ep na hrvatskom jezikom ističući izražajnu moć narodnoga jezika čime je, iako nije bio prvi pjesnik koji pjeva na narodnom jeziku, odredio polazišnu točku

¹ Ružica Pšihistal (2002: 153) napominje kako je Maruliću izvorno taj epitet nadjenuo Ivan Kukuljević Sakscinski u knjizi *Pjesme Marka Marulića*, SPH iz 1869. te je on glasio »otac umjetnoga pjesništva u Hrvatah».

hrvatske književnosti. Svjetsku slavu postigao je latinskim dijelom svojega opusa u kojem se ističu *Institucija* i *Evanđelistar*; prvo djelo u 16. i 17. st. objavljeno je barem petnaestak puta u izvorniku, već u 16. st. prevedeno je na talijanski, njemački, portugalski, francuski i češki jezik, a 1591. objavljena je i japanska adaptacija (Lučin 2002: 16), dok je drugo djelo prevedeno na talijanski, španjolski, flamanski i francuski. Oba djela imala su slavnu publiku; *Instituciju* su čitali sv. Franjo Ksaverski, sv. Franjo Saleški, sv. Petar Kanizije, sv. Karlo Boromejski, sv. Ignacije de Loyola te španjolski pjesnik Francisco de Quevedo, dok su *Evanđelistar* čitali engleski kralj Henrik VIII. i njegov kancelar Thomas More (Isto: 16–17). Marulićeva *Judita* kanonski je primjer biblijsko-vergilijevskoga epa koji je postao ishodišna točka hrvatske književnosti i inspiracija za suvremene reinterpretacije toga djela, ali i lika Judite. Miro Gavran napisao je 2001. djelo *Judita* uz napomenu da je riječ o romanu, a Boris Senker 2004. objavio je trilogiju *Tri glavosjeka* u kojoj je prvi dramski tekst *Pobjednica Judit*.² Cvijeta Pavlović (2007: 315) ističe kako su oba djela usredotočena na sudbinu junakinje i već naslovom uspostavljaju intertekstualnu vezu s renesansnom Marulićevom *Juditom*. Za razliku od tih dvaju djela, u naslovu Pavličićeva romana *Pokora* (1998.) ne naslućuje se izravna veza s Marulićevom *Juditom*, iako ona igra važnu ulogu u romanu. U fantastičnom trileru *Pokora* pojavljuje se izgubljeno izdanje Marulićeve *Judite* iz 1507. koje počinje ozbiljno mijenjati zbilju, kulturu i nacionalnu povijest jer ima sposobnost uništavanja slova i teksta iz bilo koje druge knjige i dokumenta koji mu se nađe u blizini. Osim toga, u romanu se pojavljuje i lik Judite (Dite) Vinković, koja svoju ljubav prema glavnom liku Vitomiru (Viti) Krpanu žrtvuje radi viših nacionalnih i kulturnih ciljeva. Dok su se Gavran i Senker usredotočili na sudbinu Marulićeve junakinje nudeći novo viđenje njezina herojskoga pothvata,³ Pavličić se koncentrirao na knjigu kao predmet koji uništava druge knjige. Predmet je ovoga rada upravo interpretacija Pavličićeve *Pokore* i pobliže određivanje uloge koju Marulićovo

² I u starijoj književnosti nastale su određene inačice priče o Juditi; krajem 17. ili početkom 18. st. nastala je tzv. zadarska anonimna *Komedija od Juditi*, a u otprilike isto vrijeme nastaju i *Oslobodenje Betulije* Antuna Gledevića i *Početak tragedije imenovane Judita* Ignjata Đurđevića, od koje se sačuvao samo ulomak. Postoji i slavonska *Judita* iz 18. st. (Vigato, Srebrović, 2015), a upravo je tu inačicu u svojem znanstvenom tekstu analizirao Pavličić upozoravajući na odnos toga teksta prema zbilji, što je uostalom središnji problem i njegove *Pokore* (Pavličić, 2003: 141). Osim romana i drame, nova čitanja Marulićeve *Judite* pojavila su se i u okviru libreta i tekstova koji su nastali za scensko ili koncertno izvođenje u fuziji s glazbom, a ponudili su ih redom: Vojmil Rabadan i Boris Papandopulo, Dunja Robić i Milutin Vandekar, Frano Parać te Katarina Livljanić (Pavlović prema Grgić, 2007: 314).

³ Pavlović (Isto: 323) tvrdi kako je »Gavran šokirao čitatelja tajnama Juditina intimnog svijeta«, a Senker ga je zabavio »parafrazama vremenom istrošenih opisa i odnosa«. Gavran vrlo smjelo opisuje intimne trenutke između Judite i Holoferna pretvarajući ih u ljubavni par, a Senker se više pozabavio političkom borbom za vlast u kojoj Judita ima više protivnika.

djelo ima u značenju Pavličićeva romana. Interpretacija *Pokore* ne uključuje usporedbu s Gavranom i Senkerom jer Pavličić, iako u romanu oblikuje verziju moderne Judite u liku Dite, ne dekonstruira biblijsku priču o opkoljenoj Betuliji i Juditi koja treba odrubiti Holofernu glavu, nego konstruira utjecaj najstarijega izdanja *Judite* na suvremenu znanost o književnosti i nacionalnu povijest i kulturu.

Književni dio Pavličićeva opusa obilježen je osobitom brigom za čitatelja koja se najviše očituje u vraćanju fabule i događajnosti u prvi plan. Na taj način on se ogradio od elitistički shvaćene književnosti u avangardi u kojoj se kvaliteta djela mjerila nerazumljivošću.⁴ Dok Krešimir Nemec (2003: 299) smatra da je povratak priči i vrsnoći zapleta potisnuo u drugi plan »kvalitetu »obrade«, stilsku raznolikost i finalnu estetizaciju«, a »redukcija izraznih mogućnosti i odabir lakih rješenja te žrtvovanje kvalitete za kvantitetu, pogađa sve strukturne razine romana«, Velimir Visković (1988: 184) tvrdi kako Pavličić afirmira novo poimanje umjetnički vrijednoga u kojem se vrijednost ne mjeri nekomunikativnošću djela i ekskluzivnošću publike i u kojoj važnu ulogu ima naglašena funkcionalnost detalja. Zaokupljenost publikom Pavličić iskazuje u prozi *Rukoljub* (1995.) koja se sastoji od pisama u kojima se autor obraća ženama iz književnoga i kulturnoga života te fikcionalnim likovima. Nije slučajnost da je prvo pismo upućeno Mariji Jurić Zagorki koja je, jednako kao i Pavličić, u isto vrijeme nastojala zadovoljiti čitatelje i u djelu upisati subverzivne poruke koje su bile svojevrsna kritika vladajućega društvenog poretka. U pokušaju tipološke kategorizacije Pavličićeva knjiženo-znanstvenoga opusa Tatjana Jukić (1999: 225) govori o tri tipa pisma; prvo se odnosi na književno-znanstvene tekstove, drugo na fantastične trilere, a treće na autobiografski intonirane isповijesti. Različiti teoretičari nude različite nazine za fantastične trilere među koje spada i *Pokora*. Tako Dubravko Jelčić (2004: 580) govori o kriminalističkoj priči s elementima fantastike koja se onda dijeli prema temama, Nemec (Isto: 301) smatra da Pavličić ima tendenciju u kriminalističke žanrove uvoditi sekundarne (pod)žanrove, Julijana Matanović (1991: 102) ističe da se fantastikom Pavličić koristi od zbirke *Lađa od vode*, samo je kombinira s drugim žanrovima, a na sličnom je tragu i Helena Sablić Tomić (2000: 173), koja u Pavličićevu stvaralaštvu uočava nekoliko modela: fantastički, kriminalistički i detektivski, memoarski te kontaminirani model u kojem pisac kombinira žanrove.

Ovaj rad polazi od postavke da je Pavličić ključ za čitanje fantastičnoga trilera *Pokora* ponudio prije svega u tekstu *Žito urešeno cvijećem* koji se nalazi u knjizi *Skrivena teorija* (2006.),⁵ a u kojem se analizira posveta Marulićeve *Judite*. Osim toga,

⁴ Usp. Visković 1988: 184.

⁵ Slično je učinila i Jukić u članku *Ivan po Pavlu* (Jedno čitanje romana *Kraljna vrata* Pavla Pavličića) u kojem je pokušala pokazati kako se roman *Kraljna vrata* može čitati uz pomoć Pavličićevih

smjernice se djelomično nalaze i u drugim Pavličićevim znanstvenim tekstovima i romanima: u *Raspravama o hrvatskoj baroknoj književnosti* (1979.) piše o *Juditu i Osmanu* kao tipovima epova, u *Poetici manirizma* (1988.) piše o manirizmu i tradiciji, manirizmu i zbilji, o metatekstualnosti i manirizmu, a sve su to teme koje inkorporira u *Pokoru*, u raspravama *Čemu služi autoreferencijalnost* (1993.) i *Intertekstualnost i intermedijalnost. Tipološki ogled.* (1988.) obrazlaže stavove o temama iz naslova na kojima koncipira i *Pokoru*. Što se tiče romana, za razumijevanje *Pokore* od osobite su važnosti *Večernji akt i Koraljna vrata*; u prvom se tematizira falsificiranje dokumenata i književno-znanstvenih otkrića, a u drugom se pronalazak cjelovitoga izdanja *Osmana* miješa u zbilju prema istom principu kao i pojava najstarijega izdanja *Judite u Pokori*. U nastavku teksta autorica analizira roman *Pokora* uz pomoć svih navedenih ključeva za čitanje, naglašavajući subverzivnu dimenziju karakterističnu za fantastičnu književnost.

Radnja Pavličićeve *Pokore*

Fabularnu okosnicu toga fantastičnog trilera čine događaji povezani s pronalaskom izgubljenoga najstarijeg izdanja Marulićeva epa *Judita* iz 1507. Ironično je što je kanonski ep u ruke dospio dizajućem Vitomiru (Viti) Krapanu, koji radi u tvrtki koja prodaje računalnu opremu i koji je, što se književnosti tiče, potpuni amater. U početku pri povjedač ustraje na realističkoj koncepciji djela, ali od trenutka kad Ladislav (Lacko) Ciglenjak svojem bivšem dobrom prijatelju Viti na čuvanje povjerava nepostojeće izdanje *Judite*, za koje se ispustavi da ima nadnaravnu moć brisanja slova iz knjiga i dokumenata koji mu se nađu u neposrednoj blizini, roman poprima obrise fantastične književnosti. Objasnjavajući prirodu fantastike u Pavličićevim djelima, Visković (1983: 65) se koristi terminom »maksimalna iluzija zbilje« kako bi objasnio ono što se u teoriji fantastične književnosti naziva »hinjenim realizmom.«⁶ To bi značilo da se pri povjedač trudi kako bi stvorio iluziju zbilje pa se radnja u romanu ravnala prema zakonima fizike sve dok u nju ne prodre element koji od toga odstupa. U ovom slučaju element koji remeti zakone fizike jest izdanje *Judite* koje može »zaraziti« ostale knjige i dokumente. Od fantastičnih rekvizita u djelu pojavljuje se i parakauzalnost ili pandeterminizam, prema kojem je sve što se događa uzročno-posljedično

znanstvenih rasprava o manirizmu i baroku. U tom tekstu autorica tvrdi kako *Koraljna vrata* nisu samo fabularizirana verzija Pavličićeva metateksta o *Osmanu*, već su i primjer nove paradigmе i vlastitih rješenja koja možda nije moguće pomiriti s postmodernom ontologijom. O povezanosti Pavličićevih fantastičnih trilera s ontološkom krizom koja se naglašava u postmoderni, osim Jukić pisali su primjerice Dubravka Oraić-Tolić (2008.) i Nemeć (2017.).

⁶ Navedenim terminom koristi se Jurica Pavičić u studiji *Hrvatski fantastičari*.

povezano pa i sam glavni lik naglašava kako on, kao računalni stručnjak, ne vjeruje u čarolije, već u analogiju (Pavličić, 1998: 67). Po toj analogiji na Vitu velik utjecaj ima grafičarka Dita, koju upoznaje u boksačkom klubu te se u nju zaljubljuje.

Vitin bivši prijatelj Lacko asistent je književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i surađivao je s profesorom Plovanićem, koji je zapravo pronašao neobično izdanje *Judite* u jednom samostanu u Đakovu u fondu knjiga koje su spašene iz franjevačkoga samostana u Vukovaru. Profesor je umro misterioznom smrću, a Lacko je preuzeo knjigu i upotrebljavao ju je kao biološko oružje kojim može zaraziti ostale knjige i dokumente. Slično kao u *Koralnjim vratima*, i ovdje knjiga ima određeni miris, ali rezultat njezina djelovanja nije ozdravljenje poput *Osmanova*, već oboljenje. Lacko se uz pomoć knjige zapravo osvećuje profesoru Plovaniću jer mu je odbio doktorat tvrdeći kako on nije sposoban biti asistent iz književnosti. Ujedno se osvećuje i Viti jer se oženio njegovom djevojkom Renatom i jer je u njemu poticao osjećaj nesigurnosti. Lackove namjere raskrinkao je njegov i Vitin zajednički prijatelj Nikola koji je na Visu smrtno nastradao, što je Lacku pomoglo da fingira vlastitu smrt. Uz Ditinu pomoć Vito uspijeva spojiti komadiće kriminalističke zagonetke u kojoj kao da sudjeluje čitava književna zajednica koja je podijeljena na *Zavod za knjigu* i *Udružgu nakladnika i knjižara*. U prvoj instituciji okupljeni su nacionalisti, a u drugoj kozmopoliti, ali i jedni i drugi željni bi imati sporno izdanje *Judite* kako bi kontrolirali nacionalnu kulturu, a samim time i društveni poredak. Na kraju Vito spaljuje *Juditu* kako bi zaustavio njezin utjecaj na ostale knjige, Lacko se zaista utopi, a Vito i Dita odriču se svoje ljubavi u ime viših ciljeva.

Judita i Judita u Skrivenoj teoriji

U *Skrivenoj teoriji* Pavličić detaljno analizira Marulićevu *Posvetu Judite* kao prvi naš poetički tekst i dolazi do zaključka kako Marulić zavjetuje svojega kuma Balistrilića da ispravno shvati *Juditu* te se za nju zauzme u javnosti, iz čega proizlazi da se Marulić bojao određene kritike te je svoj tekst nastojao opravdati (Pavličić 2006: 13). Upozoravajući na dvostruku namijenjenost Marulićeva epa, Pavličić kao da govori o vlastitom književnom opusu koji je također namijenjen širokim čitateljskim krugovima, ali i književnim znalcima.⁷ Naime, Pavličić tvrdi (Isto: 19) kako »Juditu zapravo nije namijenjena onima koji nisu naučni knjige latinske, aliti dijačk.«⁸, već je namijenjena

⁷ Na dvoslojnost Marulićeva recipijenta upozorava i Pšihistal (2002: 170).

⁸ U originalu: »neka ju budu razumiti i oni ki nisu naučni knjige latinske aliti dijačke... Evo bo historiju tuj svedoh u versih po običaju naših začinjavac i jošće po zakonu onih starih poet, kim ni zadovoljno počitati kako je dilo prošlo, da mnoge načine obkladaju, neka je vičnije onim ki budu čili,

literarnim znalcima kojima će donijeti literarni užitak. Na to ga je nagnala Marulićeva metafora o književnom stvaranju kao o priređivanju jela za ljude koji, prema Pavlićiću, već imaju određeni ukus i nisu samo gladni. U Pavlićićevoj *Pokori* elementi poput funkcionalnih detalja, uzročno-posljedične povezanosti, kriminalističkoga zapleta i ljubavne priče obilježene erotskim scenama namijenjeni su širim čitateljskim krugovima, a fiktofaktalnost, intertekstualnost, autoreferencijalnost te kritika vladajućega društvenog poretka rezervirani su za proučavatelje književnosti. Opravdavajući Marulićev postupak kićenja epa stilskim sredstvima koji će znalcima pružiti užitak, Pavlićić opravdava svoj roman, ali i svoj stav da užitak nije suprotno proporcionalan estetskoj vrijednosti i kvaliteti djela. Iz toga proizlazi da se intertekstualne veze s Marulićevom *Juditom* ne svode samo na puko spominjanje knjige koja mijenja zbilju i koja je u ovom slučaju baš Marulićev ep, već se radi o preuzimanju Marulićevih stilskih postupaka ukrašavanja djela kako bi ono donijelo užitak, ali uz postmodernistički pomak.

Dalje Pavlićić argumentira razloge zbog kojih bi Balistrilić mogao krivo shvatiti *Juditu*; mogao bi pomisliti da su ukrasi važniji od sadržaja: »Ta nakićenost, naime, inzistira na ženskoj ljepoti i na snazi erotске privlačnosti u kojoj se u epu toliko raspreda.« (Isto: 20). Zanimljivo je da se i *Pokora* temelji na erotskoj privlačnosti između Vite i Dite (Judite), što je naglašeno kroz razmišljanja glavnoga lika fantazira o Ditinu vratu i figuri što ga uzbuduje (Pavlićić 1998: 88), a njihovi su ljubavni susreti zapravo opisani kao erotske scene: »Bacila mu se oko vrata i stala ga ljubiti po licu, po vratu, gdje god je mogla dosegnuti, usne su joj drhtale, dah joj je bio isprekidan, tiho je ječala... grabila ga je kao što se grabi zrak ili voda, kao što je i on grabio po njezinu tijelu...« (Isto: 227). Na usta ljubavnoga para Vite i Dite postavlja se pitanje je li taj osjećaj koji dominira njihovom vezom ljubav ili strast, a pripovjedač njihovu vezu opisuje crtajući tjelesne nagone i nabijajući opise erotikom⁹ koja na mjestima graniči s opisima iz pornografskih romana koje glavni lik Vito spominje: »Svalili su se jedno pored drugoga na usku postelju. Dita je zabilje glavu pod njegovo pazuh, i tako su neko vrijeme dahtali, a Vito je za to vrijeme pobjednički držao u ruci njezinu dojku...« (Isto: 324).¹⁰ U postmodernističkim djelima često je korištenje postupaka trivialne književnosti koji se suprotstavljaju visokom stilu kanonske književnosti. Spominjući erotski naboj u kanonskom epu, Pavlićić opet opravdava korištenje istoga u

naslidujući umitelnu sredbu raskošna kuhača... da slaje bude onim ki su prišli blagovati.« (Marulić 1988: 113–114)

⁹ Na erotici inzistira i Gavran čija se Judita u već spomenutom romanu prepušta erotskim strastima s Holofernom u njegovu šatoru.

¹⁰ U romanu ima još eksplicitnijih scena: »Stali su se ljubiti, a on je samo odmahnuo plahtu i stao žešće milovati tamo gdje je do tada milovao blago i rastreseno... Nježno ju je polegao na leđa, zagledao joj se u oči i legao na nju. Gledali su se u oči dok je polako ulazio.« (Pavlićić 1998: 188)

vlastitom romanu. Kao mogući razlog za spornost Marulićeva epa Pavličić vidi upravo činjenicu što je glavna junakinja epa žena s erotskim kvalitetama – istim onima kojima je opisana Dita u *Pokori*.

Za Marulićevu Juditu Pavličić (2006: 22) u analizi *Posvete* tvrdi da je kao lika ne bi bilo da nije bila ljepotica, pa se može učiniti kako je jedina svrha toga epa slavljeњe ženske ljepote. U prilog tome ide činjenica da je Marulić proširio biblijski opis Juditina kićenja¹¹:

»Toj rekši, izvi se iz vriće i vodom
po puti umi se i namaza vonjom.
Splete glavu kosom, vitice postavi,
kontuš s urehom svom vazam na se stavi.
S ošvom ruke spravi, uši s ušerezemi,
na nogah napravi čizmice s podvezmi.
S ureham tezmi, ča mi je vidjeti,
dostojna bi s knezmi na sagu siditi;
i jošće hoditi na pir s kraljicami
i čtovana biti meu banicami.
Zlatimi žicami sjahu se poplitci,
a trepetljicami zvonjahu uvitci;
stahu zlati cvitci po svioni sviti,
razlici, ne ritci po skutih pirliti,
svitlo čarljeniti ja rubin na parstih,
cafir se modriti, biliti na rukavih
biser i na bustih, i sve od zlatih pas
sjati se na bedrijh prehitro kovan pas.
Velike urehe glas da liposti veći,
ka biše kako klas iz trave rasteći,
al kami, ki steći u zlato, zlatu da,
izvarsno svitleći da zlato većma sja.«

(Marulić 1988: 154–155)¹²

¹¹ Lučin (2002: 9) ističe kako je Marulić Juditinu ljepotu potanko opisao pa je od desetak biblijskih redaka nastalo čak tridesetak stihova. Pavlović (2007: 324) upozorava da je Gavran u opisu Juditina kićenja poprilično konzervativan jer nasljeđuje *Bibliju*, a ne Marulića. Za razliku od njega, Senker je mnogo provokativniji pa je Juditu prilagodio vulgarnijim standardima modernoga vremena.

¹² Opis Juditina kićenja u *Biblijii*: »Svuče sa sebe kostrijet, skide udovičke haljine, opra vodom tijelo, namaza se mirisavom mašću, počeslja kosu i stavi prevjes na glavu, odjenu se u svečane haljine u koje se odijevala dok je još živio muž njezin Manaše. Obu sandale, metnu narukvice, ogllice, prstenje,

U navedenom opisu dominira zlatna boja, slično kao što se u opisu Dite iz Pavličićeve *Pokore* uvijek ističe žuti kaput koji joj je odlično pristajao. Biblijska i Marulićeva Judita opisuje se kao krjeposna žena koja je u kršćanskem horizontu *imago virtutis* (Pavlović 2007: 317). U *Pokori* Ditu opisuje povjesničar književnosti Goran Mervar, koji za nju kaže da je »fajn ženska« i u nastavku tvrdi: »Kažu da je silno ugodna osoba, svi je vole, lijepo se za nju, muškarci i žene... ima neku blagost... Udana je za nekog biologa... Dosta je stariji od nje.« (Pavličić 1998: 52)¹³ Neupitno je da između Marulićeve Judite i Pavličićeve Dite postoje određene sličnosti, iako Pavličić nije koncipirao svoj lik po uzoru na Marulićev. Prije bi se moglo reći kako je čitateljima ponudio modernu verziju Judite koja nije uzorna žena, ali ipak podnosi žrtvu jer se odriče ljubavi zbog viših nacionalnih interesa. U analizi *Posvete* Pavličić (2006: 23–24) tvrdi da je situacija u kojoj se Judita nalazi figuralna, a u povijesti se ponavljaju slične situacije. Tako su i biblijska i Marulićeva i Pavličićeva Judita na neki način nastojale spasiti svoj narod. Marulićeva *Judita* kao djelo slavila je svu ljepotu narodnoga jezika, a Pavličićeva Dita kao lik pokušala je od brisanja spasiti sve ono što je na tom jeziku bilo napisano.

Pavličić (Isto: 23) smatra kako Marulić između djela i glavne junakinje uspostavlja analogiju, pa je u *Posveti* Marulićev govor koncipiran na principu *zeugme* jer djelo ujedno označava i osobu. Tako Marulić, misleći na knjigu, kaže: »Eto k vama gre Judita gospoja ma visoko počtovana, more bit ne s manjom urehom nego kada se ukaza Olofernu.« (Marulić 1988: 114). To se u isto vrijeme odnosi i na njegov roman *Pokora* u kojem se, kao i u *Koralnjim vratima*, koristi figurom realizirane metafore. Prema Oraić-Tolić (2008: 234) realizirana metafora figura je u kojoj se neka metafora razvija na razini sižea i postaje dijelom priče pa tako predstavlja središnju figuru fiktofaktalnosti. Mogli bismo čak reći da se u slučaju Pavličićeve *Pokore* radi o metonimiji jer se značenje prenosi prema stvarnim odnosima. I u Pavličićevu romanu Judita označava ep i Ditu; Vito Ditu upoznaje dok u ruci odmotava knjigu *Judita* koju mu je Lacko dao, u isto vrijeme u Vitin život ulaze knjiga i Dita, Vito u jednom trenutku govori kako je »dragocjena knjiga tajanstveno nestala« (Pavličić 1998: 99) misleći pritom na knjigu i aludirajući na Ditu koja je jednako tajanstvena kao knjiga; vezu između Vite i Dite predstavlja upravo knjiga. Osim toga, Dita je uz pomoć Vitinih riječi opisana kao knjiga, što se najbolje vidi u sljedećim riječima: »Ditino je tijelo knjiga, i on tu

naušnice i sav nakit; uresi se što je mogla ljepše da bi očarala oči ljudi koji je budu gledali.« <https://www.biblija.net/biblija.cgi?Bible=Bible&m=Jdt+10%2C1-23&id40=1&pos=0&set=3&l=en> (pri-stupljenje: 20. travnja 2021.)

¹³ U navedenom opisu vide se sličnosti Pavličićeve Dite i Gavranove Judite; za obje se lijepe muškarci i žene jer u Gavranovoј verziji Juditina sluškinja Šua pokuša je zavesti te se za obje naglašava da su udane za starijega čovjeka, kojega zapravo ne vole. Moguće je da je Gavranu Pavličićeva Dita poslužila kao inspiracija koju je onda oblikovao prema svojim pravilima.

knjigu mora pročitati... I činilo mu se – sada, ujutro, u polusnu – da je do toga trenutka upoznao Ditino tijelo onako kako je sinoć čitao Lackov dnevnik.« (Isto: 352). Naglašava se kako knjiga i Ditina blizina imaju jednak učinak: »Mislila si – nastavlja je Vito – da bi netko mogao utjecati na tebe kao što one knjige jedne na drugu utječu?... A ja – reče – kod mene je obratno. I meni se čini da ti na mene utječeš...« (Isto: 187). Ditino lice opisano je, opet uz pomoć Vitina zapažanja, kao kombinaciju općega i posebnoga: »Gledao je to lice i znao da nije savršeno. Ono je zapravo bilo čudna kombinacija općega i posebnoga, onoga što je naslijedeno, zajedničko i onoga što pripada samo Diti.« (Isto: 353). Opisujući Ditine opće i posebne crte, Vito kao da govori o Marulićevu epu, koji s jedne strane ima svojstva općega biblijsko-vergilijskoga epa, a s druge strane ima posebne crte koje se očituju u stilskom ukrašavanju koje je Marulić toliko opravdavao u *Posveti*. Također, sam lik Judite u epu ima opće crte biblijske Judite, ali ima i posebne crte koje je Marulić dodao kako bi njegova junakinja nalikovala na splitske gospode njegova vremena (Lučin 2002: 10). Tako Vito nastavlja o opisu općega i posebnoga pa kaže: »Po tipu, po tim općim crtama, Ditino lice bilo je domaće, obično, bilo je izdaleka nalik na neka druga lica.« (Pavličić 1998: 353). Po uzoru na profesora Plovanića, koji je spavao grleći knjige, Vito u jednoj sceni stavlja knjigu na trbuš kako bi shvatio način na koji je radio Plovanićev um. Pripovjedač dalje ističe kako je Vito zaspao i počeo sanjati, a u opisu toga sna teorija o realiziranoj metafori pretvara se u praksi jer se knjiga iz predmeta pretvara u ženu: »Sanjao je kako dugo i s užitkom obljubljuje silno veliku knjigu, koja je ujedno bila i Dita, jer su raširene stranice bila njezina bedra, a na njima je bio isписан nečitljiv, ali silno uzbudljiv tekst.« (Isto: 242). Svi navedeni citati idu u prilog tezi da je Pavličić u romanu *Pokora* od Marulića preuzeo princip zeugme o kojem piše u analizi Marulićeve *Posvete*, a to se opet uklapa u njegovu teoriju o tri uvjeta koje intertekstualnost podrazumijeva i od kojih se onaj drugi odnosi na činjenicu da intertekstualni odnos mora biti ostvaren uz pomoć korištenja sličnih književnih postupaka (Pavličić 1988a: 157).¹⁴

Pavličić (2006: 24) u analizi *Posvete* tvrdi da se Judita preobrazila ulaskom u Holofernov šator jer je tako odbacila svoj prošli život.¹⁵ To bi pak značilo da se i biblijska priča preobrazila uz pomoć Marulićevih literarnih ukrasa. Po analogiji, roman *Pokora* promijenio se uz pomoć intertekstualnih referencijskih koja su djelu pridodale sasvim

¹⁴ Prvi je uvjet (Pavličić 1988a: 157) da odnos književnoga teksta prema drugim tekstovima bude vidljiv, iako može biti donekle prikriven. Prema drugom uvjetu odnos književnoga teksta prema drugim književnim tekstovima mora biti ostvaren uz pomoć književnih postupaka (stilski, kompozicijski) ili da jedno djelo komentira ili parafrazira postupke drugoga, a sve to kako bi se ispunio treći uvjet; da je intertekstualna veza ispunjena značenjem.

¹⁵ Već je istaknuto kako tu preobrazbu obrađuje Gavran, čija se Judita u šatoru zaljubila u Holoferna i s njim doživjela strast zbog koje je okljevala u izvršenju svojega zadatka.

novu dimenziju i značenje, što je ujedno Pavličićev treći uvjet intertekstualnosti. U konačnici Pavličić (Isto) dolazi do zaključka kako je Marulić želio da se fabula *Judit*a shvati simbolično, ali da se tako ne shvati Juditin lik, i to iz dvaju razloga: prvi se odnosi na poetička pitanja toga djela, a drugi na odnos toga djela prema zbilji. Poetička pitanja odnose se na to da Marulićev ep ponajviše po načinu obrade teme odstupa od pravila epskoga stvaranja. Možemo se upitati nije li Marulić postao otac hrvatske književnosti i vrh kanona upravo zbog odstupanja od istoga. Što se tiče odnosa Marulićeva djela prema zbilji, autor je odabrao radnju koja je korespondirala sa zbiljom pa *Posveta* predstavlja pokušaj da se našoj zbilji nađe mjesto unutar poetičkih parametara onoga doba (Isto: 27). Pavličić također oblikuje djelo koje predstavlja hibridni žanr fantastičnoga trilera koji se prema društvenoj i književno-znanstvenoj zbilji odnosi kritički. Kao što je Maruliću *Judita* zbog neortodoksnosti stvorila silne glavobolje, tako je i Pavličiću *Pokora* bila uzrok kontroverzija i političkoga naboja.¹⁶ Na kraju analize *Posvete* Pavličić (Isto: 28) tvrdi kako vezu između Marulićeva epa i zbilje mogu razabrati samo oni koji su dobro upućeni. Slično je i s *Pokorom*, čiju alegoriju o postojanju Zavoda i Udruge mogu razumjeti samo proučavatelji književnosti. Koristeći se Pavličićevim riječima iz *Posvete*, zaključujemo: *Pokora* predstavlja pokušaj da se našim okolnostima nađe mjesto unutar važećih poetičkih parametara postmodernističke književnosti i kulture.

Intertekstualnost i fiktofaktalnost u *Pokori*

U naslovnoj priči zbirke *Lađa od vode* (1972.) iznosi se ideja o intertekstualnosti koju će Pavličić tumačiti u znanstvenim tekstovima i primjenjivati u fikcionalnim:

»U svakoj mi se knjizi ponešto činilo kao nastavak prethodnih, kao nešto što slijedi iz već pročitanoga... Ali ja sam u svemu nalazio neku tajnu srodnost, nešto što se nadovezuje: sve su knjige, činilo se, zatvarala neki krug i svaka je na svoj način opisivala slična zbivanja i likove... Nastavljanje knjiga jednih na druge privlačilo me više od svega... Tako sam se počeo zanositi mišlju o tome kako bi bilo kad bih mogao uzimati iz knjiga samo neka poglavљa, samo ulomke koji dobro pristaju jedan uz drugi i sastaviti ih...« (Pavličić 1972:124–125).

¹⁶ T. Jukić (1999: 226) upozorava na činjenicu da ni jedan Pavličićev roman nije proizveo toliko kontroverzija i sekundarnih tekstova kao što su intervju s autorom u *Globusu* i *Nacionalu*. U oba intervjuva autora su zamolili da komentira sukob u Matici oko časopisa *Vijenac* jer se smatralo da se u *Pokori* i na to aludira. Pavličić je u intervjuu za *Nacional* (Dugandžija 1998: 45) naglasio kako *Pokora* nije politička knjiga, nego knjiga koja ima društvenu dimenziju. Također objašnjava kako je u romanu želio izbjegći priču o vlasti pa je zato pisao o dvije udruge koje se bave knjigama.

Nije slučajnost da je u romanu *Pokora* tezu da sve na svijetu ima jedno s drugim nekakve veze izrekao asistent književnosti Lacko. Njegov bivši prijatelj Vito prikazan je kao lik koji nije poznavao književnost, gubio se u složenim alegorijama i ljutio se na poznavatelje književnosti koji su »govorili tako kao da svatko zna sve o tome tamo Maruliću« (Pavličić 1998: 48), ali je isto osjećao da »sve jedno na drugo upućuje« (Isto: 258). I u ostalim svojim fantastičnim trilerima Pavličić provlači ideju o intertekstualnosti; u *Večernjem aktu* (Pavličić 2016: 75) čudnovati lik Gribler iznosi stav da nema originalnih književnih djela pa u pokušaju da ipak bude originalan, ugrađuje samoga sebe u svoje djelo, u *Koralnjim vratima* (Pavličić 2008: 186) filolog Krsto razvija teoriju o tome kako su sva djela hrvatske književnosti dopuna *Osmanu*, u *Školi pisanja* književnici amateri pronalaze stroj koji ima sposobnost napisati priče bolje od pisaca, pa je tako stroj bolji od Mažuranića u dopuni *Osmana* i bolji je od Kombola u dopuni Držića (Pavličić, 1994: 121), *Zaborav* započinje i završava rečenicom da sve na nešto podsjeća (Pavličić 1996: 5, 458). Svoje viđenje intertekstualnosti Pavličić detaljno obrazlaže u već spomenutom članku iz 1988. *Intertekstualnost i intermedijalnost. Tipološki ogled* u kojem razlikuje sinkronijsku i dijakronijsku intertekstualnost, od kojih se svaka dalje dijeli na konvencionalnu i nekonvencionalnu.¹⁷ Slijedom te teorije moglo bi se reći da se u *Pokori* koristi dijakronijskom nekonvencionalnom intertekstualnošću koja se uspostavlja uz pomoć korištenja sličnih stilskih sredstava kako bi se sa starim tekstom (u ovom slučaju Marulićevom *Juditom*) stupilo u osobiti misaoni dijalog i kako bi se *Pokori* dalo sasvim novo značenje. Zanimljivo je da se Pavličić, kako bi eksplisirao uspostavljanje intertekstualne dijakronijske veze uz pomoć stila, poslužio upravo primjerima citiranja Marulića.¹⁸ Primjerima iz Marulićeve *Judite* služi se i u studiji *Poetika manirizma*, i to posebno u dijelu u kojem analizira odnos manirizma prema tradiciji.

U *Pokori* se uspostavlja i sinkronijska nekonvencionalna intertekstualnost, i to s romanom *Ime ruže* Umberta Eca. Većina proučavatelja Pavličićeva opusa primjetila je intertekstualnu vezu *Koralnjih vrata* s *Imenom ruže*, a ovdje se ta veza proširuje i na *Pokoru*. Jukić (1994: 53) je upozorila na činjenicu da Ecov roman svoju priču

¹⁷ Sinkronijska intertekstualnost podrazumijeva uspostavljanje veza s drugim tekstovima koji spadaju u krug iste poetike, a dijakronijska na uspostavljanje veza s tekstovima prošlih epoha i drugačijih poetika. Konvencionalni tip intertekstualnosti, prema Pavličiću (1988a) uspostavlja se u konvencionalnim razdobljima (renesansa, klasicizam, realizam) i poznaje pravila za uspostavljanje intertekstualnosti, a nekonvencionalna intertekstualnost karakteristična je za nekonvencionalne epohe (manirizam, romantizam, avangarda) i nema pravila za intertekstualnost, već se ona ostvaruje od slučaja do slučaja.

¹⁸ U tom dijelu Pavličić (1988a: 167-168) daje primjere kada suvremeni pjesnik o suvremenom problemu piše Marulićevim jezikom kako bi stupio u dijalog s Marulićevom poezijom i našao analogije. Također tekst, tvrdi Pavličić, više nije razumljiv bez Marulića što se postiže stilom, ali i drugim elementima.

temelji na uzorcima već ispričanih priča te za mjesto radnje bira samostansku knjižnicu koja funkcioniра kao labirint.¹⁹ Mogli bismo dodati kako i u *Pokori* samostanska knjižnica ima važnu ulogu jer je profesor Plovanić sporno izdanje *Judite* pronašao u đakovačkoj knjižnici u fondu knjiga koje su spašene iz franjevačkoga samostana u Vukovaru. Takoder, Lacko sebe naziva Gospodarom knjiga koji u svojem pohodu na knjige napada knjižnice, pa se jedna od ključnih scena odvija u knjigovežnici Znanstvene i sveučilišne knjižnice. Tamo je Lacko među knjige na koje se stavlja crtični kod podmetnuo svoju bilježnicu koja se zarazila od *Judite* i koja bi trebala zaraziti ostale knjige. Dok u *Kraljnim vratima* Osman gori zbog zdravlja koje širi i na taj način destabilizira zbilju, u *Pokori Judita* gori jer zaražava ostale knjige i širi bolest destabilizirajući zbilju. Budući da u Ecovu *Imenu ruže* gori drugi dio Aristotelove *Poetike* kojem su stranice otrovane, može se reći da se u *Pokori* postiže još veća simbolička sličnost s *Imenom ruže*. Ecov ubojica Jorge²⁰ zločine je počinio jer se bojao utjecaja koji bi izgubljeni dio Aristotelove *Poetike* mogao imati na zbilju, a u *Pokori* se Zavod i Udruga trude da pronađu najstarije izdanje *Judite* kako bi mogli utjecati na zbilju.

Postmodernističko načelo preklapanja fikcije i zbilje u Pavličićevim romanima signal je očitovanja krize zbilje u postmodernoj kulturi (Oraić Tolić 2008: 232). Fiktofaktalnost naglašava glavni lik Vito čiji se život iz temelja promijeni kad na čuvanje

¹⁹ Sličnosti između *Kraljnih vrata* i *Imena ruže* detektiraju i Sablić Tomić (2000.), Oraić Tolić (2008.), koja smatra da su *Kraljna vrata* pandan *Imenu ruže*, i Nemec (2017: 74), koji smatra da ta dva romana povezuje motiv pronađena rukopisa. Na vezu između labirinta i fantastične književnosti upućuje Branimir Donat u svojem članku *Četiri stavka o labirintu* (1991: 264–265) u kojem kaže: »Borgesu labirint predstavlja inačicu svijeta, a kako knjiga pak simbolizira i svijet i labirint, nije teško pretpostaviti zašto upravo labirint predstavlja jedan od ključnih simbola u njegovom djelu.« Donat također naglašava bjelinu labirinta koja se u slučaju *Pokore* realizira bijelim stranicama praznih knjiga koje je izbrisalo posebno izdanje Marulićeve *Judite*, što bi značilo da knjige predstavljaju određeni labirint kao i knjižnice i samostan – sve motivi koji igraju važnu ulogu u *Pokori*. Donat smatra da je labirint topos prostora i vremena, ali i topos teksta. Jukić (1994: 53) upozorava da o motivu muzeja, biblioteke i labirinta kao ključnim simbolima postmodernističke poetike piše Viktor Žmegač (2004: 489), koji tvrdi da se suvremeni pisci služe metaforom labirinta kad žele iskazati bit svoje poetike ili estetike. Donat je ujedno i među prvim kritičarima koji je upozoravao na manirističku dimenziju fantastične proze po uzoru na Gustava Renéa Hockea i njegovu studiju *Manirizam u književnosti* iz 1959. (Pavičić 2000: 89)

²⁰ Jukić (2016) u eseju *Sve što znam o Pavličićevu krimiću* uspoređuje Ecova Jorgea iz Burgosa s Krstom Brodnjakom iz Pavličićeva romana *Kraljna vrata*; analogije se odnose na činjenicu da su obojica slijepi ili poluslijepi filolozi, obojica zlo razmatraju kao metafizičku kategoriju zbog koje je dopušteno i ubiti, obojica vjeruju da se razlikovanje zločina i grijeha može utemeljiti u logici razlikovanja žrtve i žrtvovanja. Toj analogiji trebalo bi dodati i Lacka iz *Pokore* koji, kao što je gore istaknuto, sebe ironično naziva Gospodarom knjiga. On, kao i Jorge, zločine čini zbog knjige pa na kraju romana i umire skočivši u rijeku kako bi dohvatio svoj neprežaljeni dnevnik. Uz pomoć likova kao što su Jorge i Lacko, ilustrira se utjecaj koji književnost i knjiga mogu imati na pojedince.

dobije posebno izdanje *Judite*, koje ga uvodi u svijet književnosti koji postaje stvarni-ji od njegove zbilje, što pripovjedač i potvrđuje: »Imao je osjećaj da se našao u knji-zi... Još više, činilo mu se da se kreće iz knjige u knjigu« (Pavličić 1998: 133). Prekla-panje fikcije i zbilje ističe se kroz cijeli roman; Viti se činilo da se čitav svijet brine o izgubljenim knjigama i njihovu utjecaju, Dita djeluje na Vitu kao knjiga, Viti se do-gađa niz neobičnih situacija, među kojima i ona da čim baci pogled na tekst, on ne-staje, Vito uspoređuje sebe s likom u računalnoj igri. Glavna rasprava o fiktofaktal-nosti odvija se za vrijeme Vitina i Ditina boravka na Visu:

»Sve je to bilo posve nevjerojatno. Ali, nije bilo nevjerojatno zato što bi bilo ne-svakidašnje... sve je bilo toliko stvarno, toliko opipljivo, toliko istinito, da se upravo zbog toga nije moglo u to povjerovati... Jer, dok su stajali na groblju oko njih je bila pučina... Jer, teško je bilo povjerovati da bi u takvoj zbilji moglo postojati ono što je Ditu i Krpana dovelo na ovaj otok: da bi u takvoj zbilji mogle postojati genetske mu-tacije...« (Isto: 314)

U zbilji konstruiranoj navedenim tekstom odvijao se običan život u kojem je Vito bio nezadovoljan brakom s Renatom, a u dijelu teksta koji odgovara literarnoj fikciji odvijala se priča s *Juditom* i Ditom koju Vito nije želio prekinuti jer mu je ta, dijelom izmaštana priča, bila bolja od života. Objasnjavajući odnos prema zbilji u manirističkim tekstovima, Pavličić (1988b: 64) ustvari najavljuje fiktofaktalnost koja će postati neizostavno obilježje njegovih fantastičnih trilera: »[...] postoji, najprije, jedna razina teksta za koju se tvrdi da je zbilja; postoji, nadalje, druga razina djela za koju se kaže da je fikcija, i to literarna fikcija ostvarena umjetničkim sredstvima...« Nadalje tvrdi (Isto: 69) da problematičnost toga odnosa proizlazi iz činjenice što su književnost i zbilja »bar ponekad, bar za ponekoga, međusobno veoma slične«, a u slučaju *Pokore* ta poteškoća u razlikovanju književnosti i zbilje odnosi se na glavnog lika Vitu. Supostojanje fikcije i zbilje realizira se uz pomoć dnevnika koji piše Lacko i u kojem Vito ima priliku zaviriti s druge strane događaja u kojima je i on sudjelo-vao, a najmanje ga veseli čitanje dijelova u kojima je on junak. Također se boji uživ-ljavanja u Lackovu ulogu autodijegetskoga pripovjedača jer želi sačuvati distancu pa se u ovom izrazito metanarativnom umetku upućuje na artificijelnu prirodu same književnosti.²¹ Ultimativna ironija fiktofaktalnosti realizira se u sceni Lackova utapa-

²¹ »Vito Krpan namjerno usmjeri pažnju na drugi dio bilježnice, na onaj koji je sadržavao novije događaje. Jer znao je: ako stane čitati ono što je bilo prije, ako počne prebirati po uspomenama, neće možda prestati do jutra. I ne samo da će izgubiti vrijeme nego će se i posve uživjeti u Lackovu ulogu, zauzeti njegovo stajalište, postati on. A to nije želio. Ako je prije te večeri, na onom brodu u spremištu za čamce, mislio kako Lacka mora razumjeti, sad je uvidao da mora sačuvati distance. Jer, ako ga onaj ludi pokojnik općara svojim literarnim trikovima, gotov je: na sve će pristati i nikada ništa neće sasvim razumjeti.« (Pavličić 1998: 345)

nja jer je čovjek koji je isprva glumio utopljenika, u konačnici postao utopljenik. Svi navedeni primjeri pokazuju da fikcija u Pavličićevoj *Pokori* nagriza obrise stvarnosti kako bi na tu istu stvarnost pokušala djelovati, a onda bi se to djelovanje trebalo ugraditi u sistem vrednovanja djela.²²

Pokora kao kritika društvenoga poretku

U gore spomenutoj *Poetici manirizma* Pavličić (1988b: 84) tvrdi kako se maniristi pitaju kako književnost može djelovati na zbilju, a to teoretsko pitanje pokušava ugraditi u značenje romana *Pokora*. Glavni lik Vito pita se kako slova mogu nestati iz priručnika i pokušava objašnjenje pronaći u kemijskim procesima, a onda se metafora o utjecaju proširuje na utjecaj koji on i Dita imaju jedno na drugo pa se pitanje »Kako može jedna knjiga tako djelovati na drugu?« (Pavličić 1998: 54) pretvara u logički zaključak da knjige i Ditina blizina slično djeluju. U konačnici je Vito postavio i pitanje postoje li utjecaji za koje ne znamo, a odlučuju o našem životu (Isto: 221). Nemec (2017: 78) zaključuje kako se *Judita*, osim u kulturni poredak, umiješala i u intimni život pojedinaca. To je upravo zato što Pavličić u *Pokori* primjenjuje postupak koji Marulić primjenjuje u Posveti *Judite*: analogija između djela i osobe. Stupajući na taj način u dijalog s ključnim kanonskim djelom, Pavličić svojemu djelu pokušava dati osobitu vrijednost i značenje. Ako je Marulićeva *Judita* tip epa, kao i *Osman*, kako to Pavličić (1979: 234–235) tvrdi u jednom od poglavљa *Rasprava o hrvatskoj baroknoj književnosti*, i ako su oba epa uključena u međunarodni književni kontekst jer djela koja već postoje u drugim literaturama shvaćaju kao dio vlastitoga literarnog iskustva, onda je i *Pokora* Pavličićev pokušaj da doprinese razvoju određenoga književnog tipa – hrvatskoj verziji fantastičnoga trilera. Time se ne iscrpljuju svi slojevi značenja ovoga djela koje, kao i Lackov dnevnik, upućuje na probleme sa znanstvenoga, filozofskoga i političko-sigurnosnoga stajališta. Budući da u Lackovu dnevniku piše i ono što će se dogoditi, moglo bi se zaključiti da književnost ima utjecaja i na budućnost.

Utjecaj posebnoga izdanja *Judite* najbolje se definira u parafrazi Marulićeva djela koju iznosi Lacko, a koja je ujedno i Pavličićeva teza iz analize *Posvete Judite*:

Pokora (1998: 349–350): »Onda ćemo malo napraviti reda među knjigama u ovoj zemlji. **Moja će mala Judita odlaziti u šatore raznim Holofernima, naoko da s njima spava, a zapravo da im odrubi glave...** Noćit će ona po policama raznih knjižnica, a ujutro kad se probude... Doći će pomalo na red cijela naša draga filologija...«

²² Usp. Pavličić 1988b: 84–85.

Analiza *Posvete* (2006: 21, 22, 24, 31): »... u njezinu je središtu žena, koja svoje veliko djelo i obavlja kao žena... ona očara **Holoferna**, zavede ga, a onda mu **odrubi glavu**... Judita zapravo nije ostala ista kad je jednom ušla u **Holofernove šator**... odviše jaka analogija između Juditina šminkanja i uljepšavanja prije nego što krene u **Holofernove tabor**... Judita je imala za cilj da **Holoferna** zavede i uništi... »

U *Pokori* se knjiga upotrebljava kao oružje kojim se može uništiti država jer bi nestanak knjiga značio nestanak kulture, a to opet vodi u barbarstvo i anarhiju. U jednom od razgovora Vito i Dita shvaćaju da se posebnim izdanjem *Judite* može uništiti sve što je ikada napisano, a to uključuje »sve što mislimo o sebi« jer »sve je na ovom svijetu otisnuto na nekom papiru« (Pavličić 1998: 254). Spoznaja da bi se mogla uništiti osobna povijest koja uključuje sve što mislimo o sebi i nacionalna povijest koja uključuje dokumente, zakone, diplome, imovinsko-pravne spise, dovodi do straha od potpuno novoga poretka koji bi u zbilji uzrokovao kaos. U cilju sprječavanja bezvlađa Vito spaljuje sporno izdanje koje je zapravo konstrukt teksta *Pokora*, čime se ponovo uspostavlja ravnoteža između zbilje i fikcije. Na taj način dovodi se u pitanje naše shvaćanje zbilje i implicira se da je ono sazdano na pisanoj riječi koja nije pouzdana. U tom dijelu Pavličić se koristi autocitatom iz *Večernjega akta* u kojem glavni lik Mihovil ima sposobnost falsificiranja i prepoznavanja falsifikata pa tako utvrđuje da se falsifikatima mijenja naše viđenje povijesti, zbilja i svijest o toj istoj zbilji.

Pavličić u *Pokori*, kao i u *Večernjem aktu*, dekonstruira i samu znanost o književnosti čije predstavnike dijeli na Zavod za knjigu i Udrugu nakladnika i knjižara koje, iako suprostavljene, imaju isti cilj, a to je domaći se knjige kako bi postali što moćniji i mijenjali stvarnost prema svojim ciljevima i za svoje potrebe: »Zavod nije ono što izvana izgleda, nego se tu planiraju i poduzimaju mnogo veće stvari, skupljuju se nekakvi umovi koji žele mijenjati zbilju i utjecati na život svih nas... Ako je pak tako, onda se slobodno smije zaključiti kako ni Udruga nije ono što izvana izgleda...« (Isto: 140). Znakovito je da se u tim institucijama ne nalaze samo proučavatelji književnosti, već i doktori i različiti drugi moćnici koji žele utjecati na društveni poređak. U prvoj su skupini ksenofobi koji ljube sve što je domaće, a u drugoj su ksenofili koji robuju svemu što je strano. *Juditu* je i jednima i drugima nudio kontroverzni profesor Plovanić, za kojega se Vito pita je li možda stvarao alternativnu *Povijest hrvatske književnosti* (Isto: 172) eksperimentirajući s *Juditom* i pišući o ideji jugoslavenskoga zajedništva u hrvatskih pisaca, a u isto vrijeme paleći knjigu *Manifest komunizma*.²³ U navedenim rečenicama prisutne su snažne političke konotacije, a upravo je

²³ Za razliku od njega Lacko je prikazan kao asistent koji je dokazivao da je dubrovačka književnost samo hrvatska. Time se pridružio skupini toeretičara koji u stvarnosti hrvatsku književnost brane od onih koji uporno dokazuju ovisnost o srpskoj književnosti.

politički naboј prema riječima Jukić (1999: 226) Pavličiću priskrbio status pritajenoga konzervativca koji hrvatsku književnost teži zadržati u uskim lokalnim okvirima. Osim profesora Plovanića od književno-znanstvene struke ističe se i docent Brkić, koji o posebnom izdanju *Judite* priča kao o nečemu što će promijeniti našu sliku o hrvatskoj književnosti. U *Večernjem aktu* doktor Kruškić moli Mihovila da falsificira dokument koji bi dokazao da je Danteu za *Pakao* predložak bila Postojnska jama, a sve zato što bi to bio »doprinos naših krajeva svjetskoj kulturi« (Pavličić 2016: 70).²⁴ I u *Pokori* i u *Večernjem aktu* Pavličić potkopava ne samo našu sliku o zbilji već i našu sliku o postmodernističkoj znanosti o književnosti kritizirajući senzacionalizam i dokazivanje koje je svrha samo sebi. Ironično je što bi spomenute književne ustanove i znanstvenici trebali čuvati tradiciju koja je dio nacionalnoga identiteta, a oni tu istu tradiciju i kanon žele iskoristiti za postizanje vlastitih sebičnih ciljeva.

Prema Rosemary Jackson (1996: 129, 132) fantastična književnost ima subverzivnu ulogu i cilj joj je potkopati vladajuće filozofske i epistemiološke poretke, a ta uloga proizlazi iz činjenice da se fantastika smjestila između stvarnosti i književnosti. Fantastično kao način pokušava potkopati konsenzus o zbilji i teži rastakanju poretka koji je opresivan.²⁵ Pavličić to postiže uvodenjem motiva neobjašnjiva prirodnoga fenomena koji eskalira i izaziva čuđenje i kolebanje lika, a onda i čitatelja (Pavičić 2000: 46–47). U slučaju *Pokore* taj fenomen odnosi se na posebno izdanje *Judite* koje iz ostalih knjiga i dokumenata briše tekst i riječi mijesajući se u zbilju koja nakon toga poprima sasvim drukčije obrise, ali i na Lackovu bilježnicu u kojoj je zabilježeno sve što će se dogoditi, čime se aludira na velik utjecaj koji književnost ima na osobnu i nacionalnu prošlost, sadašnjost i budućnost. U već spomenutoj *Poetici manirizma* Pavličić pokušava objasniti zašto maniristi, čija je poetika u mnogočemu uzor i hrvatskim fantastičarima, ustraju na mijesanjtu zbilje i književnosti: »Oni, zapravo, možda je to točnije reći, pokušavaju da zbilju i književnost jednu uz pomoć druge poprave i usavrše. Zbilji dodaju malo literature, da bude blaža i podnošljivija, a literaturi malo zbilje, da bude gorča i uvjerljivija.« (Pavličić 1988b: 86). Primjenjujući teoriju Briana

²⁴ U *Večernjem aktu* spominju se još dva znanstvenika: dr. Darko Perković, koji piše o krivotvorenim Matoševim pismima i činjenici da je književno-znanstvena zbilja puna falsifikata koji su utjecali na naše viđenje književnosti, docent Goran Car, koji istražuje estetičke i etičke aspekte falsifikata stavljajući sve u širi društveni kontekst. Za sve te znanstvenike koji su dio Pavličićeve struke vrijedi uzrečica: »Svaka sličnost sa stvarnim događajima i osobama je slučajna.«

²⁵ U već spomenutom intervjuu u *Globusu* (Čadež 1998: 63) Pavličić ističe kako se o zbilji najbolje može govoriti kroz fantastiku jer tako stvarnost počinje pokazivati neka nova svojstva: »[...] najviše me u takvim pričama zanima korelacija između zbilje i onoga što iza nje stoji, fantastičnih mogućnosti koja ona otvara.«

McHalea, Nemec (2017: 77–79) zaključuje kako se radi o postmodernističkoj vrsti fantastike koja uključuje ontološku paradigmu i proširuje ju etičkim pitanjima.²⁶

Zaključak

U svojim fantastičnim trilerima kao što su *Večernji akt*, *Koraljna vrata*, *Škola pisanja*, *Zaborav* i *Pokora*, Pavličić tematizira samu književnost i služi se svojim poznatim autocitatom da sve na nešto upućuje te da su svi književni tekstovi na neki način povezani. Spomenuti romani duboko su ukorijenjeni u hrvatsku književnu tradiciju koja se našla na udaru u romanu *Pokora*. Nije slučajnost da Pavličić u znanstvenim tekstovima često analizira *Juditu* i *Osmana*, koji se realiziraju kao metafore u njegovim romanima. Ti se epovi smatraju stupovima hrvatskoga književnog kanona koji hrvatsku književnu poetiku svojega vremena pokušavaju staviti u svjetske okvire. Pavličićev odnos prema tradiciji u *Pokori* mogao bi se iščitati uz pomoć autorova objašnjenja odnosa manirista prema tradiciji (1988b: 62): »[...] ako se pak odnos prema tradiciji tiče cjeline smisla djela, onda on opet nije takav da bi podrazumijevao naslijedovanje tradicije, nego takav da tradiciju uzima za predmet, za pomagalo, pa je komentira, ugrađuje u smisao novoga djela ili eksplicitno priziva.« To bi pak značilo da Pavličić u *Pokori* ne nasljeđuje Marulićevu renesansnu tradiciju, već njegovu *Juditu* uzima za predmet i ugrađuje u smisao svojega djela kako bi uputio na to da se jedno i drugo djelo slično odnose prema poetici i zbilji jer se u povijesti ponavljaju slične okolnosti. U poetološkom smislu Pavličićeva verzija fantastičnoga trilera funkcioniра kao hermeneutički instrument za razumijevanje suvremene hrvatske književnosti,²⁷ a s obzirom na to da Pavličić Marulićevu *Posvetu Juditi* definira kao pokušaj da se taj tekst opravda i da mu se odredi mjesto u svjetskoj literaturi, mogli bismo reći kako Pavličić svoj fantastični triler pokušava legitimirati komunicirajući s tradicijom i odrediti mu mjesto barem u nacionalnim okvirima. Pavličićeva postmoderna fantastika podrazumijeva subverzivnu funkciju koja za cilj ima potkopati prevladavajući društveni poredak i odrediti mjesto koje književnost i znanost o književnosti imaju u takvom poretku. U svim gore navedenim fantastičnim trilerima autor je pokušao eksplicirati svoj stav da književnost može utjecati na zbilju jer knjige imaju moć i mogu se koristiti kao oružje. Iako su *Skrivena teorija* i analiza *Posvete Judite* nastale nakon *Pokore*, teško se oteti dojmu da je autor ponajviše na tom mjestu dao

²⁶ To bi značilo da je epistemološka dominanta na kojoj inzistiraju fantastičari sedamdesetih godina u hrvatskoj književnosti i modernizam kao epoha ustupila mjesto ontološkoj dominanti koja je obilježje postmodernizma (Nemec prema McHale 2017: 78).

²⁷ Usp. Jukić (1998: 14).

jedan od ključeva za čitanje *Pokore*. Ostali ključevi nalaze se u cjelokupnom autorovu književnom i znanstvenom opusu koji su trajno združeni i povezani, a to je analiza u ovom radu i pokazala.

L iteratura

- Čadež, Tomislav, Ako anketirate prolaznike na ulici vidjet ćete da nisu čuli ni za jednoga suvremenog hrvatskog književnika!, razgovor s Pavlom Pavličićem, *Globus* 416, 27. 11. 1998., 63–64.
- Donat, Branimir, Četiri stavka o labirintu, U: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 157/II, Priredio Velimir Visković, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1991., 259–273.
- Dugandžija, Mirjana, Političke kontroverze novog Pavličićeva romana., razgovor s Pavlom Pavličićem, *Nacional* 158, 25. 11. 1998., 45–46.
- Jackson, Rosemary, Književnost subverzije, *Mogućnosti* 43 (4-6), 1996., 126–132.
- Jelčić, Dubravko, *Povijest hrvatske književnosti*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2004.
- Jukić, Tatjana, Ivan po Pavlu (Jedno čitanje romana Koraljna vrata Pavla Pavličića), *Dubrovnik* 5 (4), 1994., 50–64.
- Jukić, Tatjana, Politika pokore ili pokora politike?, *Republika* 55 (1-2), 1999., 225–227.
- Jukić, Tatjana, Sve što znam o Pavličićevu krimiću, *Vijenac* 24 (593), 2016., 14.
- Lučin, Bratislav, Moć rijeći ili klasik za treće tisućljeće, U: *Duhom do zvijezda*, Uredio Bratislav Lučin, Mozaik knjiga, Zagreb, 2002., 5–28.
- Marulić, Marko, *Judita*, Književni krug, Split, 1988.
- Matanović, Julijana, AH!: Pavao Pavličić: Koraljna vrata, *Književna revija* 31 (2–3), 1991., 99–103.
- Matanović, Julijana, Pavličić, Pavao. U: *Leksikon hrvatskih pisaca*, Uredili Dunja Fališevac; Krešimir Nemec; Darko Novaković, Školska knjiga, Zagreb, 2000., 564–565.
- Nemec, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana: od 1945. do 2000. godine*. Školska knjiga, Zagreb, 2003.
- Nemec, Krešimir, Knjige su krive za sve (Tekst, zbilja i povijest u Pavličićevim romanima). U: *Kuća od knjiga. Zbornik radova u povodu 70. rođendana Pavla Pavličića*, Uredili Cvijeta Pavlović i Nenad Cambi, Hrvatska sveučilišna naklada, Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2017., 69–79.
- Oraić-Tolić, Dubravka, Vrata u postmoderni. U: Pavao, Pavličić, *Koraljna vrata*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2008., 225–239.
- Pavičić, Jurica, *Hrvatski fantastičari*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2000.
- Pavličić, Pavao, *Barokni pakao: rasprave iz hrvatske književnosti*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003.

- Pavličić, Pavao, Čemu služi autoreferencijalnost?, U: *Intertekstualnost i autoreferencijalnost*, Uredili Viktor Žmegač Viktor i Dubravka Oraić-Tolić, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., 105–114.
- Pavličić, Pavao, Intertekstualnost i intermedijalnost. Tipološki ogled, U: *Intertekstualnost i intermedijalnost*, Uredili Zvonko Marković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić-Tolić, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1988a, 157–188.
- Pavličić, Pavao, *Poetika manirizma*, August Cesarec, Zagreb, 1988b.
- Pavličić, Pavao, *Koraljna vrata*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2008.
- Pavličić, Pavao, *Krasopis*, Znanje, Zagreb, 1987.
- Pavličić, Pavao, *Ladja od vode*, Centar za društvene djelatnosti omladine, Zagreb, 1972.
- Pavličić, Pavao, *Pokora*, Algoritam, Zagreb, 1998.
- Pavličić, Pavao, *Rasprave o hrvatskoj baroknoj književnosti*, Čakavski sabor, Split, 1979.
- Pavličić, Pavao, *Skrivena teorija*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
- Pavličić, Pavao, *Škola pisanja*, Znanje, Zagreb, 1994.
- Pavličić, Pavao, *Večernji akt*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2016.
- Pavličić, Pavao, *Zaborav*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1996.
- Pavlović, Cvijeta, Juditine metamorfoze (Marulić – Gavran – Senker), *Colloquia Maruliana* 16 (16), 1998., 313–326.
- Pšihistal, Ružica, Treba li Marulićeva Judita alegorijsko tumačenje, *Colloquia Maruliana* 11, 2002., 153–184.
- Sablić Tomić, Helena, Što je ostalo od romana Koraljna vrata deset godina poslije?, *Republika* 56 (5-6), 2000., 173–181.
- Vigato, Teodora; Srebrović, Katarina, Hrvatske Judite, *Anafora: časopis za znanost o književnosti* 2 (2), 2015., 145–162.
- Visković, Velimir, *Mlada proza. Eseji i kritike*, Znanje, Zagreb, 1983.
- Visković, Velimir, *Pozicija kritičara*, Znanje, Zagreb, 1988.
- Žmegač, Viktor, *Povijesna poetika romana*, GZH, Zagreb, 2004. <https://www.biblija.net/biblijacgi?Bible=Bible&m=Jdt+10%2C1-23&id40=1&pos=0&set=3&l=en> (pristupljeno: 20. travnja 2021.)

S u m m a r y

WHAT IS THE MEANING OF MARULIĆ'S *JUDITA* IN PAVLIČIĆ'S NOVEL *POKORA*?

The author presents a theory that Pavličić, in his science fiction thriller, *Pokora* (*Penance*), establishes an intertextual relationship with Marulić's *Judita* (*Judith*) to question the importance of literary canon in the criticism of social order. In her interpretation of the novel, the author's starting argument is that Pavličić provides the key for reading his novel *Pokora* in scientific texts, primarily in the analysis of *Posveta* of Marulić's *Judita*, but in his novels such as *Večernji akt* (*Evening Act*) and *Koraljna vrata* (*Coral Door*) too. The analysis of the article focuses on intertextuality, fictional factualness and the realised metaphor as the key narrative techniques which correlate with postmodernism. The aim of the novel's analysis is to show that the plot and the level of forming characters are subject to wider reader circles and therefore make this novel a popular crime novel, while the idea/theme level is subversive and is related to fantastic literature characteristics. Using these techniques, Pavličić questions not only the role of literary tradition in contemporariness, but also the role which literary institutions and politics – the object of criticism in the novel – play in the canonization process and preservation of tradition.

Keywords: tradition, fantastic literature, intertextuality, fictional factualness, *Judita*

Srećko Listeš – Zrinka Perković Dodig

pregledni rad

KONTEKST I PORUKA MARULIĆEVA DJELA *MOLITVA SUPROTIVA TURKOM*

S a ž e t a k

Živeći u Splitu, Marko Marulić shvaćao je kako njegovu gradu razvoj koči Venecija, pod čijom je okupacijom proveo život. Istodobno, s istoka su prodirali Osmanlije i okupirali gotovo sve krajeve do Splita. Oslanjajući se na tominsку estetiku (*integritas, claritas, consonantia*), Marulić je spjevao *Molitvu suprotiva Turkom* nešto prije *Judite* (prepostavlja se na samom kraju 15. st.) hrvatskim jezikom i latinskim akrostihom u slavu Boga.

U radu se analizira značaj Marulićeve poruke, pjesma na hrvatskomu jeziku kao mediju i njegov značaj za snažan razvoj (*zlatno doba!*) hrvatske književnosti.

Renesansa je obnovila klasični vrijednosni sustav, a klasični duh postaje u ovom dobu arhetip; djelo je, stoga, nastojalo odražavati univerzalnu ideju ljepote i sklada. Istraživanjem ljepote u čovjeku i pronalaženje, baš u njemu, elemenata za koje se zalaže tominska skolastika, sklad, jasnoću i cjelovitost, novi je čovjek prepoznao sebe kao biće koje će istraživati prirodne zakone, pokoravati im se ne bi li razvijao svoje duhovne i umne sposobnosti. Budući da se renesansni čovjek napajao na božanskomu nebeskomu izvoru, plodove je trebao ostvarivati na zemlji i u svojemu smrtnom životu. Baš se tominska estetika ogleda u *Molitvi suprotiva Turkom*, koja je, kao estetski predmet, cjelovita, a ne fragmentarna, odvojiva od ostalog jer Marulić poštuje zahtjev da djelo odjeljuje od ostalog kozmosa kako bismo ga mogli doživjeti i razumjeti njegovu poruku. Svi su dijelovi usklađeni i ujednačeni, a pjesma ima unutarnju jasnoću i sjaj.

Ključne riječi: Marko Marulić, elegija, *Molitva suprotiva Turkom*

Osmanska osvajanja u Europi tijekom 15. i 16. stoljeća

Turska je vojska početkom 14. st. počela snažnije prodirati prema Europi, a pod vodstvom sultana Murata 3. ožujka 1359. kod Galipolja je iz Male Azije prvi put snažno ugazila na europsko tlo, na područje slabe bizantske države. Tek pod bečkim zidinama, 1683., bit će slomljena kralježnica osmanske vojne sile, a njihova će država, kao emirat, opstati do Ataturkove socijalističke revolucije nakon Prvoga svjetskog rata.

Carigrad je pao 1453. godine, čime je otvoren put prema Europi. Hrvatska se dva stoljeća branila i stradala od turskih napada, a Osmanlije su pobile i odvele u ropstvo veliki broj Hrvata. Krajem 15. st. osmanska je pomorska sila potukla Mletačku Republiku pobjedom kod Lepanta (1499.), nakon čega su nastavljeni pljačkaški pohodi na hrvatske krajeve. Sultan Selim I. (1512. – 1520.) nastavio je imperialističku politiku, a najveću ekspanziju na europsko tlo kršćanska je Europa doživjela tijekom vladavine njegova nasljednika Sulejmana II. Kanunija (1520. – 1566.).

Sulejman II. Kanuni ovladao je istočnim Sredozemljem, osvojio Beograd i krenuo na Be, u drugom pokušaju anektirajući dijelove Ugarske. Njegova je vladavina ostala zabilježena kao razdoblje promjena u zakonodavstvu i unutarnjem uređenju Otomanskoga Carstva. Od njegova doba u vlasti su mogli participirati i pripadnici osvojenih naroda ako su se zakleli sultanu i prešli na islam.

Izvješća o borbama u Bosni i Hercegovini, a osobito bitka na Krbavskom polju (1493.) snažno su utjecali na svijest o teškoj i neizvjesnoj borbi za samoočuvanje. Pod Udbinom su lako naoružani osmanski vojnici lako savladali teško oklopljeno hrvatsko plemeštvvo na konjima koji se nisu mogli lako kretati jer su i sami bili oklopljeni i nosili su pretežak teret. Osmanske su snage nadmoćno pobijedile jer su im svi vojnici bili naoružani, za razliku od hrvatske vojske u kojoj su naoružani bili plemiči, dok su ostali imali u rukama većim dijelom poljoprivredne alatke, a ne oružje. Najnovija arheološka i antropološka istraživanja dokazuju okrutno ratovanje osmanske vojske, a bitke su završavale čestim sakaćenjem ranjenih i mrtvih.¹

Turske su vlasti brzo shvatile različite odnose države i crkve u pravoslavlju i katoličanstvu. Pravoslavlje je razvilo državne autokefalne crkve; one samostalno biraju svoje patrijarhe pa se, zapravo, podvrgavaju nacionalnim (državnim) interesima. Katolici nisu razvili takve odnose. Poglavar je zajednički, sjedište mu je u Rimu i njemu

¹ Antropolog Mario Šlaus u knjizi *Bioarheologija: demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija* poglavlje *Traume* posvećuje namjernim ozljedama kao posljedicama prekomjernoga nasilja. Povjesničarima su dani primjeri sačuvane osteološke građe koja je pripadala žrtvama Krbavske bitke. Na ovu temu objavljeni su i neki studenstki radovi, među kojima se ističe diplomski rad Vlaste Vyroubal, pod mentorstvom prof. dr. sc. Marija Šlausa.

se utječu za obranu zajedničkih prostora, vjere, blagostanja i neke opasnosti. Stoga se i Marulić utječe papi pismima ne bi li pomogao moralnim autoritetom, financijski, ali i vojnom silom u obrani katoličke vjere. Očekivano je, naime, da zajednički autoritet ujedinjuje različite narode i da je Rimu u interesu obrana zajedničke vjere, kulture i teritorija.

Redom su padale balkanske države, a 1453. osvojen je i Carigrad, čime je agresivna osmanska država postala svjetski imperij. Put prema središnjoj Europi bio je otvoren! Hrvatska se dva stoljeća žilavo branila od turske najeze. Osmanlije su joj pobile ili u roblje odvele mnoštvo ljudi i otele mnoge bogate pokrajine, što se i danas osjeća u i vidi u razvalinama gradova koji su se nekad ponosili svojim bogatstvom. Ipak, Hrvatska se borila i preživjela tursku nevolju iako je u najkritičnijem trenutku spala na »ostatke ostataka, na površinu od samo 16 800 km². Spasilo ju je junaštvo plemstva i naroda u zajedništvu kakva u to doba u Europi gotovo da i nije bilo.

U pomorskom ratu protiv Mletačke Republike (1499. – 1502.), pobjedom kraj Lepanta (1499.), osmanska mornarica afirmirala se kao pomorska sila. Nastavljeni su pljačkaški prodori u hrvatske, slovenske i austrijske zemlje. Selim I. (1512. – 1520.) nastavio je ekspanzionističku politiku prethodnika.² Osmanska je vojska snažno nastupala i u Dalmaciji, prijeteći Splitu i drugim primorskim gradovima opsadama Poljica i Klisa. »Slučaj je htio da su Splićani u trenutku drugog izdanja Judite (1522), koje se pojавilo s oslikanim bojnim prizorima turske konjice i kršćanskih oklopnika, mogli i sami promatrati ishod turskog pokušaja zauzimanja Klisa: poput Holoferneve ‘tikve’ iz Marulićeva spjeva, turske su glave ležale poredane na bedemima tvrđave nataknute na koplja.«³

Hrvatski otpor *macem i perom* osmanskim osvajanjima

Hrvatsko-ugarski kralj Matijaš Korvin na ključna je mjesta postavljao u prvom redu sebi vjerne, ali sposobne ljude. Ban Pavao Spirančić polovicom 15. st. zatražio je za sebe utvrđene gradove u dalmatinskom zaledu, ali umro je već 1463. godine, kada

² »Svojom pojavom Turci nisu djelovali samo na društveno-politički život Europe; svojim ulaskom na europsko tlo ušli su i u književnost Europe, svojim su fenomenom postali nuždom iznuđena moda, stvorili su novi humanistički žanr s prepoznatljivim toposom unutar kojeg ono što je specifično naše, a to je prije svega temeljni krvavi *mimesis*, i treba i moguće je razlučiti od onog što je u tome svima s takvim iskustvom zajedničko i opće za različite književne vrste i podvrste pod skupnim nazivom: *Antiturcica*.« Paljetak, Luko, *Molitva...* str. 334.

³ Usp. Pšihistal, Ružica, *Treba...*, str. 155.

pada Bosna u turske ruke. Na granice između Klisa i Splita prodiru i turska i mletačka vojska, nastojeći, i jedna i druga, osvojiti što više hrvatskoga teritorija. U vrijeme dok Europljani otkrivaju Novi svijet, u Hrvatskoj se gasi doba relativne sigurnosti i blagostanja, a Hrvatima preostaje stoljećima ginuti za oslobođenje domovine u neprekidnim sukobima s Osmanlijama.

Poslije smrti Matije Korvina hrvatski je narod pretrpio velik poraz na Krbavskom polju, gdje je poginulo ili zarobljeno više od trinaest tisuća vojnika. Nakon te pobjede Turci ne osjećaju prepreke za svoje pohode prema moru. Zalijeću se prema Trogiru, napadaju Sinj, Knin, Klis. Venecija je priječila pomoć Klisu, a kralj Vladislav II. Jagelović bio je toliko slab da je od samih Mlečana tražio pomoć. Ban Petar Berislavić, Trogiranin, slao je u poslanstva Splićanina Tomu Nigera ne bi li dobio pomoć. Uzalud su Hrvati tražili od europskih vladara da se zajedno odupru turskoj najezdi. Knez Bernardin Frankopan zatražio je od Nijemaca: »Molim vas u ime čitave Hrvatske, štoviše u ime svega kršćanstva, da već jednom pružite pomoć toj zemlji koja, čemu nema drugdje primjera, sama odbija turske navale, sve od onoga dana kad je Carigrad pao.«⁴

Početkom 16. st. počinje epska obrana Klisa pod zapovjedništvom kapetana i kneza Petra Kružića.⁵ Skender-beg Ornosović prvu veliku i neuspješnu opsadu započeo je 1515. Makut-paša doveo je 1520. dvije tisuće vojnika, a Hasan-beg i Mehmed-beg su 1522. doveli još veću silu. Mehmed-beg Mihalbegović iste je godine poslao svojega zapovjednika Mustafu s tri tisuće vojnika, ali i on je doživio poraz.⁶

Marulić je pomno i sa zebnjom pratio turska osvajanja. U pismu splitskomu arhiđakonu i svojemu prijatelju Jerolimu Ćipiku (19. srpnja 1501.) piše: »Ponovno ovđe, na području Hrvatske, kako ste to već i ranije saznali, 500 okupljenih konjanika ugarskih, hrvatskih i stradiota, sve veoma hrabri i dobro naoružani ljudi, – razbijeni su i skršeni, usred lijepе ravnice, od 300 Turaka, loše naoružanih i loših konjanika. I dok su oni bježali, ne bi znali reći iz kog su razloga pobjegli, niti zašto nisu imali hrabrosti da se opru tako malobrojnima, imajući u svemu veliku prednost. Pa ipak, još ne primjećujemo da ono što nas pritiskuje nije moć neprijatelja, nego Božji gnjev.«⁷

Molitvi je prethodio *Zapis popa Martinca*, glagoljaškoga pisara, kaligrafa i iluminatora koji je 1493. opisao teško stanje u Hrvatskoj nakon Krbavske bitke (1493.).

⁴ Listeš, S., *Klis...*, str. 26.

⁵ Usp. Listeš, S., *Klis...*, str. 27–33.

⁶ Bitke su trajale do 1537. godine kada su Murat-beg Tardić, šibenski poturica, i Malkoč-beg uspjeli savladati Kružićeve branitelje, a Atli-aga ubio Kružića odsjekavši mu glavu.

⁷ Marulić, Marko, *Duhom...* str. 470.

I on je nadahnut starozavjetnom Juditom pisao o zlodjelima Turaka nad kršćanima.⁸ Srednjovjekovna je književnost svoje stablo razgranala i u kršćansku opsjednutost jedinstvom, što je jasan odraz straha od pogibelji. Formalno, pišu se elegije u kojima se pjeva o stradanjima i bolnim iskustvima, u Marulićevu i Šižgorićevu djelu⁹ pjeva se o borbi za opstanak. Time je elegija¹⁰, kako primjećuje Paljetak, postala »najefikasnije sredstvo za postizanje željenog cija«.¹¹ Pozivajući se na prethodnike i suvremenike, Marulić je *Molitvom* obavio pripravu za spjev o Juditi i u sadržaju i usustavljanjem visokoga i niskoga stila. Svojim komentarom kako se opredijelio za *versi hrvatske*, po *običaju naših začinjavac*, pjesnik slavi jezični instrumentarij i književne uzore koji su mu bili na raspolaganju. Tu mislimo i na hrvatstvo kao temeljni diskurs¹² i na poeziju začinjavaca i drugih prethodnika, ali i na svjetske klasike, antičke elegičare i, konačno, na Dantea Alighierija, pjesnika *novoga stila* i stvaratelja koji se trudio uskladiti pučke govore u jedinstveni književni jezik.

⁸ Pop Martinac za pavlinski je samostan u Novom Vinodolskom prepisivao *Drugi novljanski brevi-jar*, glagoljaški kodeks od 500 listova. To je radio od 1484. do 1494. godine; Krbavsku bitku je opisao u jednom stupcu [*folia* 267 a-d].

⁹ Juraj Šižgorić (oko 1445. – 1509.) najpoznatiji je pjesnik šibenskoga humanističkog kruga. Za života mu je tiskano djelo *Elegiarum et carminum libri tres*, u kojemu je i Marulić objavio jednu pjesmu. Najpoznatija je elegija *De Sibenicensis agri vastatione* (*Elegija o pustošenju Šibenskog polja*), pjesma protuturske tematike o pustošenju domovine.

¹⁰ Opredijelili smo se za stručni naziv *elegija* za ovo Marulićovo djelo. Novak je naziva pjesmom i kaže: »Ona nije molitva, kako joj стоји u naslovu, nego je, više nego nebu, usmjerena gluhim ušima europskih političara.« (Novak, S. P., *Povijest...*, str. 60.). Jelčić je, također, naziva pjesmom (Jelčić, D., *Povijest...*, str. 52.). Tradicionalno, elegija je pjesma spjevana u elegijskim distisima. Solar navodi primjer Ovidijevih elegija kojima »potresno opisuje tugu prognanika i čežnju za domovinom«. Nadalje, Solar piše: »... počinje označavati i svaku pjesmu sličnih tema, uglavnom patetičnog izraza.« (Solar, M., *Književni...*, str. 100.). O sadržajnoj funkciji lirske pjesme više kod Zorana Kravaru. »Osnovni društveni mehanizam koji povezuje izražajnu funkciju lirike s duševnim životom širih ljudskih kolektiva mogli bismo nazvati socijalizacijom subjektivnosti odnosno ljudske osjećajne prirode. Svako društvo, svaka kultura posjeduje neku predodžbu o repertoaru ljudskih subjektivnih stanja, o njihovim tipičnim stilimima i o formama njihova manifestiranja.« (Kravar, Zoran, *Lirska...*, str. 505.). Lirska je pjesma nekomu upućena, uklopljena je u kontekst pa, u slučaju Marulićeve *Molitve suprotiva Turkom* opredijelili smo se za stručni naziv *elegija*, a ne za neprecizni naziv *tužbalica, molitva* i sl.

¹¹ Paljetak, Luko, *Molitva...* str. 335.

¹² I Šimun Kožić Benja uključio se u govore protiv osmanske opasnosti. Njegov Govor na šestom sa-sjedanju Lateranskoga sabora održan 27. travnja 1513. (prev. Vedran Gligo) objavljen je u knjizi *Govori protiv Turaka*, Split, 1983. Osmanizam je u prvoj fazi obilježilo oplakivanje i strah od turske najezde. Prethodna je Krbavska bitka taj strah samo pojačala i motivirala hrvatsku književnost za domoljubne teme.

Književni kontekst Marulićeve *Molitve suprotiva Turkom*

Srednjovjekovlje je u hrvatskoj književnosti obilježeno utjecajima i bizantske i rimske sfere. Dobri su primjeri za to apokrifi, djela anonimnih pisaca. Na neki su način hrvatski pisci, redovito svećenici, premostili zajedničko crkvenoslavensko i latinsko izvorište. Većina je tih tekstova pisana glagoljicom, starocrkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije, da bi u 14. st. bili uneseni elementi narodnoga govora jer je njihova temeljna poruka bila namijenjena narodu, a ne obrazovanim osobama. Obrazovani su se pjesnici u 15. st. trebali predstaviti kao klerici i književnici, ljudi od pera koji će znati spjevati prigodne pjesme, pogrebne natpise, posvete ili komplimente velikašima i dostojanstvenicima. U tome je smislu pisanje poezije neki oblik egzistencije, drukčiji od onoga pojma egzistencijalizma o kojem se raspravilo tijekom lijevih pokreta u 20. st. Srednjovjekovnom piscu egzistencija je značila opstanak u svijetu u kojem je valjalo zaslužiti milost i preživljavanje. Pisanje na latinskom bila je uobičajena praksa. Trebalo je naučiti jezik i versifikaciju pa često pjesme znaju završavati frazom *kako se Muza zamorila*.¹³ Srednjovjekovlje nije poznavalo autonomije kulture pa se problem egzistencije pjesnika odnosio i na njihovo uklapanje u društvo i doprinos zajednici.¹⁴ Dok je August svoje suvremenike darivao posjedima, srednjovjekovni je pjesnik trebao moliti za opstanak. Stoga se još važnijom čini rasprava o motivima pjevanja na narodnom jeziku, kojim obrazovani većim dijelom ne govorile, a oni koji ga razumiju, ne znaju čitati ili ne mogu shvatiti metafore prilagođene obrazovanim čitateljima.¹⁵

Seoba naroda imala je za posljedicu uništavanje kulturnih dobara, prije svega su stradale antičke knjige i knjižnice, s obzirom na to da je u stihiskom nastupu barbarских plemena knjiga bila plijen koji je najlakše stradao. Antička intelektualna elita neko je vrijeme podržavala i materijalno uspjevala produžiti rad laičkih skriptorija,

¹³ Prema Horaciju, iako je u Horacija to rečeno u drugom kontekstu.

¹⁴ Usp. Curtius, Ernst R., *Europska...* str. 510– 517.

¹⁵ Europska je književnost, dakle, razvijana tijekom srednjega vijeka kao službena, crkvena književnost na latinskom jeziku te kao usmena književnost na narodnim jezicima. Crkvena je književnost stvorila znanstveni diskurs prilagođen potrebljima širenja dogme, ali i znanosti, školstva općenito, politike; narodna je književnost iznjedrila najveća književna djela svoga doba, koja su prerasla okvire vremena i prostora u kojem su nastajala; mnoga od njih stvorili su poznati autori, no naslonjeni na antički sloj, kršćanstvo kao vladajuću religiju te poetsku riječ utemeljenu na snazi narodnoga duha. Simbolično se smatra da srednji vijek u Europi započinje Augustinovim glasovitim teološkim djelom *O državi Božjoj (De civitate Dei)*, pisanoj između 413. i 426., a Dantovo remek-djelo *Božanstvenu komediju*, pisano između 1307. i 1321., spjevanu na narodnom jeziku, smatramo vrhuncem srednjovjekovne književnosti i početkom novoga doba.

radionica u kojima su se knjige najprije prepisivale, a onda ukoričavale i priređivale za korisnike. Mnoge su knjige ipak spašene jer su ih kršćanski svećenici pohranili u svojim knjižnicama, a u VI. i VII. stoljeću već su formirani kršćanski skriptoriji. Poznato je da je u Rimu neki Gaudiozo imao svoju radionicu u kojoj je prepisivao knjige, vjerojatno po narudžbi. Rim je, kao središte kršćanstva, poticao obnovu knjižnih fondova pa je i spomenuti Gaudiozo imao prepisivačku radionicu u blizini crkve sv. Petra u okovima. Navedena osoba nije bio svećenik, nego poduzetnik koji se bavio prepisivanjem prema narudžbama.¹⁶

Knjiga je u europskom srednjem vijeku izgubila značenje komunikacijskoga sredstva; Europa je postala sredina koja se vratila usmenom prenošenju informacija. Pismeni i prosvjećeni pojedinci mogli su širiti informacije, vjerske i književne sadržaje čitanjem publici, a tek je engleski redovnik Alkuin (735. – 804.) nagovorio Karla Velikoga da u samostanima otvorи škole i da podrži svećenstvo u obnavljanju pismenosti. Polupismeni ga je Karlo (znao je slabo čitati, ali ne i pisati) poslušao i to je dovelo do intenzivnoga prepisivanja tekstova i dopisivanja novih knjiga za potrebe otvorenih škola.

Tijekom XII. stoljeća proizvodnju knjiga pokreću sveučilišta; veliki broj studenata u Bologni, Parizu, Pragu ili Oxfordu zahtijevali su i veliki broj rukopisa. Sveučilišta su proizvodila knjige tako što je jedno djelo prepisivao veći broj pisara, a osnivali su se i brojni laički skriptoriji kojima je proizvodnja knjiga bila posao. Najznamenitiji izdavač bio je Vespasiano da Bisticci (1421. – 1498.) iz Firenze, koji je svoj skriptorij zatvorio 1480. godine zbog konkurenkcije tiskara, no o veličini njegove radionice svjedoči podatak da je za Cosima de Medicija njegovih 45 prepisivača prepisalo 200 rukopisa u 22 mjeseca. Zamah znanosti i životni optimizam dobio je u novom dobu potvrdu da je upoznavanje baštine i širenje obzorja najvažnija zadaća čovječanstva¹⁷

Marulić je zaključio da mu novi medij¹⁸ daje prigodu obratiti se svojemu narodu. Stoga je *Molitvu suprotiva Turkom* i *Juditu* spjeval hrvatskim jezikom bez obzira na mali broj pismenih i motiviranih osoba koje će posegnuti za njegovim djelom.¹⁹

¹⁶ Stipčević, Aleksandar, *Povijest...*, str. 168.

¹⁷ Usp. Listeš, Srećko, *Čitanka...*, str. 385.

¹⁸ Mislimo na tiskak kao novi medij u Europi i važnost *Judite* kao tiskane i uvezane knjige. *Molitva suprotiva Turkom* u Marulićevu je dobu ostala u rukopisu.

¹⁹ Književnost je dobila medij koji će ju učiniti jednom od najvažnijih ljudskih djelatnosti. Iako je rukopisna knjiga i dalje nastavila živjeti svojim nesigurnim životom, pa tako imamo veći broj književnih djela sačuvanih u rukopisu, ili samo u fragmentima jer su se ostali dijelovi rukopisa izgubili, jef-tina tiskana knjiga svojom je cijenom, pouzdanošću i dostupnošću zavladala svijetom književnosti i znanosti.

Ovo je djelo u literaturi redovito opisano kao djelo domoljubna raspoloženja s biblij-skim motivima, a prethodi temeljnog djelu hrvatske književnosti, *Juditu*, zbog kojega je zaslužio naslov *oca hrvatske književnosti*. Pišući djela na hrvatskomu jeziku »(...) u tom lucidnom trenutku gotovo vrhunaravne svijesti pjesnik Marulić [je], vjerojatno i ne sluteći ni uzvišenost ni dalekometnost svoga čina, osigurao besmrtnost i sebi i svome pjesništvu.«²⁰ Ovim je sažetim djelom potvrdio svoje domoljublje, pišući ga hrvatskim jezikom i sublimirajući misli koje je uputio u pismu papi Hadrijanu VI. o nasušnoj potrebi obrane kršćanskoga puka u Hrvatskoj. Ovom je pjesmom Marulić započeo i bogatu baštinu hrvatske domoljubne književnosti, koju će i sam osnažiti *Juditom* i *Tuženjem grada Hjerozolima*. U ovoj pjesmi alegorijski izdvaja *križ* koji simbolizira patnju cijelogra grada pod osmanskom opsadom i nadu da će ratno stanje jednom prestati i da će zavladati mir i blagostanje.

Kako zaključuje Ružica Pšihistal, Marulić je primjerom Judite »žene koja je svojom vjerom nadjačala kako vojno nadmoćne neprijatelje tako i kolebljive muževe iz vlastitog kolektiva, zagovara bezuvjetnu vjeru u Božju moć, te potrebu moralne konverzije koja mora započeti sada I ovdje.«²¹ Zapravo je Marulićeva elegija moralnoduktički komentar i uvodnik velikomu epu.

Renesansa je obnovila klasični vrijednosni sustav, a klasični duh postaje u ovom dobu arhetip; djelo je, stoga, nastojalo odražavati univerzalnu ideju ljepote i skладa. Istraživanje ljepote u čovjeku i pronaalaženje, baš u njemu, elemenata za koje se zalaže tominska skolastika, sklad, jasnoću i cjelovitost, novi je čovjek prepoznao sebe kao biće koje će istraživati prirodne zakone i pokoravati im se ne bi li razvijao svoje duhovne i umne sposobnosti. Budući da se renesansni čovjek napajao na božanskomu nebeskom izvoru, plodove je trebao ostvarivati na zemlji i u svojemu smrtnom životu. Baš se tominska estetika (*integritas, claritas, consonantia*) ogleda u *Molitvi suprotiv Turkom*, koja je, kao estetski predmet, cjelovita, a ne fragmentarna, odvojiva od ostaloga jer Marulić poštuje zahtjev da djelo odjeljuje od ostalog kozmosa kako bismo ga mogli doživjeti i razumjeti njegovu poruku. Svi su dijelovi usklađeni i ujednačeni, a spjev ima unutarnju jasnoću i sjaj.

²⁰ Jelčić, Dubravko, *Povijest...* str. 51.

²¹ Pšihistal, Ružica, *Treba...*, str. 183.

Elegija *Molitva suprotiva Turkom*

Molitva suprotiva Turkom spjevana je u 172 dvostrukorimovana dvanaesterca [ab // ab], u dvostisima čija početna slova čine akrostih SOLUS DEUS POTEST NOS LIBERARE DE TRIBULATIONE INIMICOROM NOSTRORUM TURCORUM, SUA POTENTIA INFINITA (Samo nas Bog može spasiti od nevolje neprijatelja naših Turaka, njegova bezgranična moć).²² Akrostih se proteže do 168. stiha. Pišući popularnim renesansnim stihom, Marulić pjesmu otvara zazivom i navajom teme. Poslije zaziva opisuje turske zločine: paljvine, vezanje, ubojstva, okivanje, otimanje djece, silovanje, prodaju u sužanjstvo, razaranje svetišta, omalovažavanje tuđe vjere. Slike upotpunjuje opisom jahanja u crkvama i porazom onih koji ne bježe pred turskom silom.²³ Marulić poseže za prikazom opustjeli prirode (pocrnjeologa kamenja, borova bez lišća, plamenova u gori). U političkom smislu poziva na jedinstvo jer se mnogi kršćanski narodi opiru turskomu pustošenju (*Hrvati, Bošnjaci, Grci i Latini, Srbi i Poljaci*); utječe se Bogu za pomoć i moli oprost grijeha. Pjesnik uvodi Krista u pjesmu i traži milosrđe:

*Eve smo rojen'je, da ti s' na spasitelj;
proda nas sgrišen'je, da ti s' odkupitelj.*

*Dostojno jest da mi za grib zla patimo,
da milosardan si ti, zato te molimo:
E Bože, odnesi jur taj bič od nazu,
a na njih nadnesi kino te ne znaju.*

Marulić se nada spasu ako Bog pomogne kršćanima. Istinski sumnja u snagu kršćanskih naroda, razjedinjeni su i nemoćni, ali vjera ih može ujediniti. On se istinski boji za svoj (neimenovani) grad i pita se jesu li dualisti i drugi heretici krivi za Božju srdžbu.

Drugi dio pjesme započinje starozavjetnim slikama, opsadama i susjedskoj neslozi Moabita, Idumejaca i Amonita. Marulić evocira raspad Izraela na dva kraljevstva nakon smrti kralja Davida u 10. st. pr. Kr. Prorok Ilija rođen je u doba kralja Ahaba u 9. st. pr. Kr., a njegovo ime znači *Moj Bog je Jahve*. Ilija se suprotstavio slavljenju kulta Baala i Astarte/Ištar, nepokolebljivim se stavom borio za vraćanje slave

²² Akrostih je otkrio Luko Paljetak. Usp. Paljetak, Luko, *Molitva...*

²³ »Iako je vapaj Bogu i skrušenje zbog počinjenih grijeha, najdojmljivija je kao vizija ratnih razaranja i izraz pjesnikove utučenosti, osjećaja bespomoćja.« Tomasović, Mirko, Bilješka (u: Marulić, Marko, *Antologija...*).

Bogu, bez obzira na cijenu koju valja platiti u borbi s agresivnim kultom.²⁴ Historijski narodi, Moabiti, Idumejci ili Edomitci i Amonićani ili Amoniti, za Marulića su razjedinjena plemena, istodobno ratoborna prema Izraelcima. Marulić pjesnički predstavlja filozofijske i univerzalne pojmove slobode, sloge i pravde pa ih potkrjepljuje primjerima, vremenski i prostorno određenim u starozavjetno doba i na prostor Svetе zemlje. On nabraja loša iskustva, koja ne smatra dovoljnima ako se ljudi ne okrenu Bogu, odnosno kršćanskoj slozi, ujedinjenju i spasu. Jasno je: pripadnost Božjoj državi znači održavanje vrline i vjere:

*Rasarjen ti, plati hoti njih s uzroka,
Jer htihu uhvativi Iliju proroka.
Onako još kako ukazal jes' onim,
Ki sedoše jako pod gradom Dotajim,
Radi tu uhvatiti Elizeju tvoga.
I ne jaše vidit s uzroka takoga.
Ukaž', Gospodine, kako s' ukazao
Asirske jačine kada s' nakazao;*

Marulić se uzda u proroka Iliju iz Tišbe, čije ime na hebrejskomu jeziku znači *Moj Bog je Jahve*. Ilija je protestirao kod kralja Ahava ne bi li prestali štovati poganske kultove Baalu i Aštarti [Ištar]. Ilijini uporni zahtjevi urodili su plodom – sve se više ljudi obraćalo, a kad je trebao umrijeti, uznesen je na nebo.

U *Molitvi* pratimo pjesnikove motive: zaziv i najavu teme, opise turskih zločina, opis ponižavanja crkava uvođenjem konja u njih, prikaz opustošene prirode, motive kršćanskih naroda i njihovih bitaka za slobodu, krik beznađa kojim se utječe Bogu za pomoć. Pri sredini pjesme moli za oprost grijeha i, uvodeći Krista, moli milosrđe:

*Eve smo rojen 'je, da ti s' naš spasitelj;
Proda nas zgrišen 'je, da ti s' otkupitelj.
Dostojno jest da mi za grib zla patimo,
Da milosrdan si ti, za to te molimo:
»E Bože, odnesi jur taj bič od naju,
A na njih nadnesi kino te ne znaju.«*

U nastavku Marulić dvoji: nada se Božjoj pomoći, a istodobno sumnja u snagu kršćanskih naroda jer se razjedinjeni ne mogu uspješno suprotstaviti usurpatoru. Boji se za svoj (neimenovan) grad i pita se zašto je Bog rasrđen da bi u istomu stihu

²⁴ Sv. Ilija zaštitnik je Bosne i Hercegovine, a slave ga kršćani, Židovi i muslimani. Simbolizira gorljivost i borbenost za vjeru (pravovjerje).

odgovorio: zbog bogumilskih heretika. Nakon redanja starozavjetnih slika nesloge i bitaka, izdaje, progona i sužanstva, ponovno se utječe Kristu i završnoj molbi u kojoj zagovara Boga, Gospu i Krista da vjernicima osiguraju spasenje u raju:

*Ti nas, Gospe, brani pridav sinku tvomu,
U vas smo ufani, a ne u inomu;
A paka odbivši od nas nevirnike,
Gori nas primivši, spasite u vike. Amen.*

Marulić Turke smatra nevjernicima i pjesmu završava ponavljanjem slika progona, sužanstva, oplakivanja obitelji. Ponovno spominje Krista, raspetoga Boga, i Gospu, koju moli zagovor kod svoga Sina. Završnim stihovima Marulić zaziva raj, vječno spasenje.

Moguće je kako je Marulićev stih nasljeđe koje je pjesnik prihvatio kao pouzdanu i poznatu formu za ostvarivanje svoje poruke. U tom bi je slučaju lako prenosio uhu naviklom na dvostrukorimovane dvanaesterce. Marulić je ovim stihom ostvario vrhunska djela; nakon njega još je neko vrijeme stih živio u poeziji dubrovačkih pjesnika, a onda se ugasio, vjerojatno zbog snažnijega prodora štokavštine kojoj dvostrukorimovani dvanaesterac nije odgovarao.

Molitvu je Marulić syesno uputio širem krugu recipijenata: onima koji svojim odlukama i akcijama mogu pokrenuti procese obrane i narodu kojemu upućuje glas ohrabrenja i nade. On prikazuje stanje i potiče osjećaje ljudi kojima namjenjuje poruku. Poezija je, stoga, najbolji način prenošenja domoljubne i kršćanske ideje. Već u početku predstavlja stanje, zbivanje u ratnoj pogibelji, što upućuje na kognitivnu stranu *Molitve*.

Jezična obilježja u Dalmaciji tijekom 15. i 16. stoljeća

Kad su Slaveni došli na svoj prostor, počeli su pisati. Međutim, nisu pisali svaki na svojem jeziku, nego na jeziku koji je zajednički svima pa su upravo po toj karakteristici jedinstveni u svijetu.²⁵ Početak pisma značio je i opstanak. Opće je poznata

²⁵ »Danas se uspjelo uvjerljivo pokazati da su slavenski jezici, sasvim očito genetski usko srodni, bili najmanje raznoliki i gotovo sasvim jednaki oko godine 600. (...) Praslavenski je na svojem velikom arealu bio vrlo ujednačen. Razlike su među njegovim mjesnim govorima isprva bile sasvim neznatne. To dakako nije moglo dugo potrajati. Čim se urušila dinamika širokopoteznoga kretanja i komunikacije u avarskome kaganatu, počeli su se od praslavenskoga stvarati raznoliki usko srodni jezici, koji će onda postati prajezici slavenskih jezika koji se susreću danas. Sve se to odvijalo s vrlo malom jezičnom različitošću jer su slavenski jezici i kad su se počeli razlikovati dugo bili vrlo bliski jedni drugima, a bliski su ostali do danas.« (Katičić, R., *Hrvatski...*, str. 23. – 25.).

činjenica da su oni narodi u seobama, koji nisu pisali, kao primjerice Huni, Avari, Vandali, nestali upravo zato što nisu pisali.²⁶

Slaveni su se prostirali od Sjevernoga mora do sjevera Grčke, a komunicirali su gotovo bez problema.

Nekad zajednički jezik svim Slavenima zvao se praslavenski.

U novim je okolnostima crkvenoslavenski jezik zadržao samo vanjski kostur, koji je čuvao po tradiciji, a u njega su prodirali domaći utjecaji jezika, pa se i izgovor prilagodava nacionalnom izgovoru. Česi su prvi napustili svoj crkvenoslavenski jezik (sredinom 11. st.).

Ranije od petnaestoga stoljeća, a naročito pred njegov kraj, u našem se jeziku stvorio amalgam hrvatsko-crkvenoslavenskoga jezika i govornoga jezika puka.²⁷ Taj je amalgam nastao kao spoj hrvatsko-crkvenoslavenskih elemenata s domaćim: na početku čakavskim, a kasnije i štokavskim i kajkavskim primjesama.

Već su tijekom petnaestoga stoljeća u nas postojali uvjeti za vrlo uspješan ulazak u europski humanizam i renesansu. Međutim, taj je naš put omela pojave Osmanlija koji su uvelike omeli i pismenost, i književnost, i znanost. Prekinuli su razvoj koji se od desetog stoljeća kontinuirano razvijao i koji se do kraja petnaestog stoljeća nije umnogome mijenjao (značajno je izmijenjen samo način njegova izgovaranja). U šesnaestom stoljeću u nas se potpuno gube uvjeti za zajednički kulturni razvitak. Dakako, tomu je uzrok bilo nejedinstvo zemlje.

Od 1409. svi dalmatinski gradovi potпадaju pod mletačku vlast.²⁸

Kralj Ladislav Napuljski, posljednji hrvatsko-ugarski kralj okrunjen na hrvatskom tlu, prodao je Dalmaciju Mlečanima za 100 000 dukata. Da bi sačuvali i unaprijedili svoje trgovačke interese, Mlečani su odmah ograničili slobodu dalmatinskih gradova, a što je značilo i zaustavljanje svakog drugog razvoja.

Nakon Kosovske bitke (1389.) i pada Carigrada (1453.), Turci sve više prodiru na naš prostor. Najteže ipak biva nakon pada Bosne (1463.).²⁹

Stoga se Hrvati od kraja 15. st. sve češće obraćaju papi i europskim vladarima u molbi za ujedinjenjem protiv Turaka. Izdvajamo govor modruškoga biskupa Šimuna

²⁶ Od slavenskih je jezika samo jedan potpuno nestao i to jezik polapskih Slavena, a nestao je u 18. st. Živjeli su oko Hamburga, a o njihovu uništenju progovara i Nazor u *Živani*.

²⁷ Veliki je to podatak ako se prisjetimo da se taj amalgam, primjerice u ruskom jeziku između rusko-crkvenoslavenskih i jezika puka dogodio tek potkraj osamnaestog i početkom devetnaestog stoljeća. »Ali koliko god crkvenoslavenski jezik bio ustaljen u crkvenim obrednim knjigama, i u nj su ubrzo počeli prodirati elementi vlastitoga narodnoga jezika, stvarajući tako hrvatsku redakciju crkvenoslavenskoga jezika.« (Moguš, M. *Povijest...* str. 16.)

²⁸ Izuzetak je Dubrovnik koji je uspio sačuvati relativnu samostalnost.

²⁹ Dubrovnik se sačuvao i od Turaka, ali uz plaćanje harača.

Kožičića Benje na lateranskom saboru 1513. *Opustošena Hrvatska* i poslanicu Marka Marulića papi Hadrijanu VI. 1522. Nijedan od tih pokušaja nije dao ploda.³⁰

Okolicu dalmatinskih gradova Turci su potpuno opustošili. Smanjio se i teritorij Banske Hrvatske. Hrvatska se svela na *ostatak ostataka*.

U novonastalim okolnostima glagoljaštvo je jako oslabjelo i povuklo se uglavnom na područje Kvarnera i njegove okolice i tada prestaje biti općehrvatska, a postaje samo regionalna pojava. Dolaskom Osmanlija u raznim sredinama pismenost i književno stvaralaštvo počinju iznova. Stvaraju se lokalni književni jezici, odnosno formiraju se hrvatski književni krugovi u kojima se uglavnom piše na domaćem idiomu.³¹ Dubrovčani su okupljeni u štokavštini i ijekavštini i tvore dubrovački književni krug.³²

Od čakavskih književnih krugova valja izdvojiti zadarski,³³ trogirske,³⁴ šibenski, hvarske, a najizrazitiji je splitski³⁵. U šesnaestom stoljeću formira se i kajkavski književni krug sa Zagrebom i Varaždinom kao središtima. Pojavom književnih krugova nisu bili pokriveni svi naši krajevi. Primjerice, područja Slavonije, Dalmacije, Bosne, Podkuplja i Like ostaju bez književne i neknjiževne pismenosti. Također, nije bila moguća ni bolja povezanost među književnim krugovima. Naime, pojedini su krugovi odvojeni do određene mjere različitim pokrajinskim jezicima, ali i različitim pismima. Premda u pismu prevladava latinica, u Bosni je još uvijek u upotrebi i bosančica, a na Kvarneru glagoljica. Bolju teritorijalnu povezanost pratimo jedino uzduž Jadrana.

³⁰ U prikazanju *Govorenje sv. Bernarda od duše osujene*, Marulić, na hrvatskom jeziku, obrađuje akutne životne probleme.

³¹ U Primorju i Lici djeluje senjski, odnosno modruški biskup Nikola Modruški koji se također bavi pitanjima borbe protiv Turaka. Na Korvinovu dvoru stvara se još jedan krug, s Janusom Panonićem, kao najizrazitijim predstavnikom zrelog humanizma.

³² I na području središnje i istočne Bosne formira se književni krug na štokavštini i ijekavici, a predvodi ga franjevac Matija Divković.

³³ Prvo pokoljenje hrvatskih humanista rodilo se u 14. st. Ističu se humanistička djelovanja u Zadru, u okviru opatije sv. Krševana. U Dubrovniku djeluje Vuk Bobaljević, a Ivan Vitez od Sredne formira i svoj krug. U drugoj se fazi u Zadru stvara novi krug oko ninskoga biskupa Jurja Divnića, a ističe se i Jerolim Vidulić, kao prvi poznati hrvatski petrarkistički pjesnik.

³⁴ Drugu fazu karakterizira pogansko-hedonističko pjesništvo. Juraj Šižgorić (Šibenik) i Koriolan Cipiko (Trogir) njezini su najizrazitiji predstavnici. U trećoj je fazi zamjetan okret od poganskog prema kršćanskom humanizmu. U ovoj su fazi najznačajniji predstavnici Ilijan Crijević, Karlo Pucić, Petar Menčetić.

³⁵ Potkraj 15. st. naročito se ističe splitski humanistički krug, na čelu s Marulićem. Marulić je kršćanski orientiran. Piše religiozno orijentiranu književnost, koja je zapravo nastavak srednjovjekovnoga pjesništva, samo u nešto novijem rahu. Opravdanost za takav izbor teme možemo svakako tražiti u opasnosti od Turaka, odnosno u tome što su ljudi u kršćanstvu vidjeli jedinu nadu. Uz Marulića, u Splitu se ističu i Franjo Martinčić, Nikola Matulić, Jerolim Papalić, Toma Niger.

Premda smo do šesnaestoga stoljeća imali jedinstvenu hrvatsku pismenost,³⁶ koja se tada razbila na pokrajinske književnosti³⁷ i premda ćemo jedinstvenu književnost bilježiti opet tek u vrijeme ilirizma, nipošto ne smijemo pisce određenih književnih krugova tretirati kao pisce različitih književnosti. Sve su naše pokrajinske književnosti iz šesnaestog stoljeća dijelovi iste književnosti bez obzira na to što nisu jezično ujednačene, što se ne slažu u pismu i što svaki krug ima svoju publiku. Danas je opće poznat podatak da su čitatelji zaista bili odijeljeni pa su primjerice, Zadrani čitali samo zadarske pisce, Dubrovčani dubrovačke itd. Međutim, pisci se ponašaju kao pripadnici jedne, hrvatske književnosti.

Također, u svojim djelima, nastavljaju u potpunosti naslijede hrvatskoga srednjovjekovlja. Marulić, najistaknutiji pisac splitskoga kruga, poziva se na začinjavce, svoje prethodnike.³⁸ Zoranić kao najizrazitiji pisac zadarskoga kruga poziva se na Marulića. Obojica su povezana kvarnerskom glagoljskom pismenosti. I drugi književni krugovi baštine naslijeda drugih krugova: Hvarani ne samo da surađuju sa Splitanima i Dubrovčanima nego svoj jezik prilagođavaju jeziku Dubrovčana. Dubrovčani također primaju utjecaje sa sjevera, a kajkavski pisci prednost daju štokavskim i čakavskim oblicima (to je razumljivo i zbog činjenice da je kajkavsko područje u to doba već primilo mnogo štokavskih i čakavskih govornika). Dakle, iako pisci pišu na domaćim dijalektima, razvidno je da ih povezuje intelektualna komponenta koja

³⁶ »Razdoblje hrvatske jezične povijesti koje obuhvaća 16. stoljeće znatno se razlikuje od prethodnoga. (...) Pa ipak: koliko god bilo nevjerljivo i neprosječno, relativno mala hrvatska je pismenost i književnost, kakva se bila formirala do 15/16. stoljeća, izdržala toliku kugu ratova i uništavanja. Stvorena su čak dva književnojezična kompleksa: jedan na sjeverozapadu, drugi na jugoistoku hrvatskih pokrajina. Oni su, zbog spomenute turske najezde, postali i fizički razdvojeni, s ispresijecanim ili veoma otežanim, ali – u duhovnom smislu – nikada prekinutim međusobnim komunikacijama. Međudijalektalno se prožimanje stalno održavalo (...) pa je sve to jačalo svijest o pripadnosti istom književnom jeziku i istoj kulturi. ... hrvatski su se pisci 16. stoljeća, gradeći novo, neprestano vraćali svojemu srednjovjekovlju kao književnom izvorištu.« (Moguš, M., *Povijest...*, str. 53. – 54.)

³⁷ »Hrvatski književni jezik razvijao se tako i izgrađivao cijelovito i u kontinuitetu sve do pod kraj petnaestog stoljeća, sve do kasnoga srednjovjekovlja. Bio je doduše još daleko od prave standardizacije književnoga jezika svih Hrvata, ali je usmjerenost prema njemu bila jasno zacrtana. (...) No na prijelazu iz petnaestog u šesnaesto stoljeće to se je promijenilo i duboko poremetilo. Došlo je do prijelomā i to do prijelomā na više razina. Razvoj književnog jezika koji se polako i spontano kretao prema obzorima daleke, ali već zacrtane svenarodne standardizacije time je izgubio svoje usmjerenje. Tek tada je došlo do toga da u igru uđu takozvane pokrajinske književnosti i njihovi književni jezici.« (Katičić, R., *Hrvatski...*str. 73–74.)

³⁸ Prve su Marulićeve pjesme najvjerojatnije nastale pod utjecajem začinjavaca. Pisane su osmeračkim distihom, a u toj fazi Marulić prevodi i latinsko srednjovjekovno pjesništvo. U njegovu prvu fazu pjesništva spadaju i dvanaesterci koji su ostali u rukopisu laurentijske knjižnice u Firenci.

se naslanja na višestoljetni razvoj srednjovjekovne književnosti. Upravo ta poveznica jasno očituje prilagodbu pisaca jednih drugima. Srednjovjekovno im je nasljeđe zajedničko. Šesnaesto je stoljeće *zlatni vijek* hrvatske književnosti, ali i najteže stoljeće za razvoj našega jezika.

Nikada poslije toga naši pisci nisu zauzimali takvo mjesto u europskoj književnosti kao tada. Među Slavenima nitko nije imao ni približno takvu literaturu kao mi. Marulić, pisac svjetskoga glasa,³⁹ sve više afirmira i narodni jezik.

Četvrta faza hrvatskih humanista označava slabljenje latinske pjesničke aktivnosti. Latinski jezik postaje jezik učenosti, kao i talijanski.⁴⁰ Sve se više afirmira narodni jezik. U 16. st., afirmacijom narodnoga jezika, humanizam u europskim književnostima prestaje biti privilegija samo učenih poznavatelja latinskoga jezika. Njegove se vrijednosti prenose i na šire čitalačke slojeve. To Marulić najbolje objašnjava na početku *Judite: Neka je budu razumiti i oni ki nisu naučni knjige latinske aliti dijačke*.

Povezan s hrvatskom zbiljom, s njezinim narodom i neprilikama koje živi cijelim bićem,⁴¹ na hrvatskom jeziku piše i *Molitvu suprotiva Turkom*.

Spomen na Krbavsku bitku 1493., ali i turska prijetnja Splitu, bili su joj neposredni povod.

U ozračju kada su se turske čete zalijetale sve do splitskoga predgrađa, kada je i pjesnik povremeno morao pero zamijeniti mačem i kad je bilo jasno da se ne može računati na neku pomoć sa strane, pjesnik se obraća Bogu i upravlja mu sve svoje nade u spasenje.

»Najviše topline ima u njegovoj *Molitvi suprotiva Turkom*, gdje se vrućom molitvom obraća Bogu, da spasi svoj izmučeni narod od propasti.«⁴²

»Ne računajući *Juditu* i *Suzanu*, svi izbori iz Marulićeva hrvatskog opusa istaknuto valoriziraju patriotski zabrinute pjesme *Molitvu suprotiva Turkom* i *Tužen je grada Hjerozolima*. Kod prve, makar je vapaj Bogu i skrušeno ispovijedanje da su snašle nevolje posljedak grijeha, u pozivu na milosrđe autor unosi vizije raznih puštošenja, vlastiti očaj i osjećaj bespomoćja. *Molitva suprotiva Turkom* tako se konstruira u tri sloja (pobožni, rodoljubni, osobni) u sintezi vjerovanja u svevišnju intervenciju kao jedino izmoljeno utočište u proročki sudbonosnim trenucima. Marulićevi

³⁹ »Marulić je prije svega latinski pisac.« Kombol, Mihovil – Prosperov Novak, Slobodan, *Hrvatska...*, str. 59.

⁴⁰ »Humanistički latinizam nije nigdje zaustavio život književnosti u narodnim jezicima, pa ga nije zaustavio ni kod nas (...).« Kombol, Mihovil, *Povijest...*, str. 81.

⁴¹ »Od novih pisaca najviše je s prošlošću povezan Marko Marulić.« Kombol – Novak, *Hrvatska književnost do narodnog preporoda*, Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 59.

⁴² Kombol, Mihovil – Prosperov Novak, Slobodan, *Hrvatska...*, str. 60.

stihovi nisu litanijski nizovi nego razvijena pjesnička kompozicija iz koje se nazire čvrsta autorska crta, neka vrsta njegova *De profundisa.*« (M. Tomasović)⁴³

Marulićeva čakavština u *Molitvi suprotiva Turkom*

Split je u Marulićevo vrijeme čakavski.⁴⁴ Po suvremenoj podjeli čakavskih dijalekata pripadao bi južnočakavskom dijalektu.⁴⁵ Jezik *Molitve suprotiva Turkom* pripada čakavštini, a što potvrđujemo upitnom riječju ča: *Oto, ča je gore, divstvo oskvarniše.*⁴⁶

Vokal i kao refleks jata glavna je značajka južnočakavskoga dijalekta.⁴⁷

Potvrđuju to primjeri tipa: *gnjiv, virni puk, gdi, dicu nesriču, prid, nimamo...*

A paka odbivši od nas nevirnike / Gori nas primivši, spasite u vike. Amen.

Ekavizmi su vrlo rijetki: *Za te se ne haju, ni za tvoju veru, (...) Ki sedoše jako pod gradom Dotajim*

U mnogim čakavskim govorima prati se *ar* kao refleks šwa + r: *Gdi tarpi nevolju svak' čas od turskih ruk. (...) Ubiše junake koji se arvihu, (...) Eto jur potarvši mnoge gospode stan,*

Hite ne ustarpši ostalih dati van. (...) Ostane carn kami i brez listja bori (...) Boj su bili š njimi Harvati, Bošnjaci, (...) Radi su svih požrit, nigdar karvi siti; (...) pokaž, Gospodine, da kako saržba tva (...) i tvardost pribije priljutih sardac njih.

Uočljivo je i praslavensko t' > tj: *Ostane carn kami i brez listja bori. (...) Sve dни ter sve noći nigdir ne sustaju, / Nastojeć primoći karstjan ki ostaju.*

⁴³ Kombol, Mihovil – Prosperov Novak, Slobodan, *Hrvatska...*, str. 71.

⁴⁴ Računa se da je Split u Marulićevo vrijeme imao oko 5000 stanovnika. S okolnim mjestima, u Splitu danas živi oko 200 000 stanovnika, uglavnom doseljenih. Stoga se Split danas ne može smatrati čakavskim jer su prevladali govornici drugih dijalekata: najviše je doseljenika iz Dalmatinske zagore koji su govornici zapadnog, štokavskog dijalekta.

⁴⁵ Danas se južnočakavski dijalekt prostire od Novigrada i Privlake do ušća Cetine. Glavninu dijalekta čine otoci od Pašmana do Korčule, a pripada mu i dio Pelješca. Postoji oaza ovoga dijalekta i na sjeverozapadu Istre, kao i na jugu Gradišća.

⁴⁶ Upitna je zamjenica ča/kaj/što jedan od kriterija klasifikacije naših narječja. Najčešća su podudaranja i ondje gdje se kaže ča, primjerice, ujedno se i govor čakavštinom, ali to nije uvijek isključivo pravilo. U raznim područjima, pa i među čakavcima upravo ovog tipa, južnočakavskoga, može se čuti i riječ što, a svejedno su čakavci. Također, neki čakavci imaju i upitnu zamjenicu kaj, i to oni na sjeveru Istre i oko Duge Rese.

⁴⁷ Lisac, Josip, *Hrvatska...* str. 140.

Prsl. *d'*dalo je u čakavaca ikavaca uglavnom redovito *j*:⁴⁸ *Eve smo rojen* 'je, da ti s' naš spasitelj. Međutim, uočljiv je i refleks *dj*: (...) *ako ne zgubi svih milosardjem prignut*.

Čuvanje skupa *čr-* izrazita je čakavska značajka. Međutim, primjer *Ostane carn kami i brez listja bori* potvrđuje oblik *cr-*, nastao pod štokavskim utjecajem.

Suglasnik *h* općenito se dobro čuva u čakavštini. *Daleč rastavlјaju od draga miloga, / Tib tamo prodaju, a simo inoga. (...) I sve svete stvari tlačiti ne haju. (...) Pehare kovaše od kaležev tvojih, (...) A ti, Gospodine, grihe jur otpusti.*

Dočetno *-l*: čuva se: *Nastupaju na nas, a nas je strah ubil; / Jur puk tvoj gine vas, a ti si odstupil.*

Čakavci ikavci su uglavnom redovito ščakavci.⁴⁹ Ščakavske oblike koristi i Marulić: *I jošće činiše njih vašćine kćeram. (...) Kano opušćaju, plinujući sva lita. (...) Niki su prognani iz bašćine svoje. (...) Mači ne valjaju, ni ščit s oklopljami,*

Adrijatizmi su važne i značajne čakavske karakteristike. Jedna je od njih i promjena *lj* > *j*: *jake konje ter kopja napravit.*

Međutim, primjeri tipa *Gdi tarpi nevolju svak' čas od turskih ruk. (...) Slobodi tve ljudi od toke nevolje.* potvrđuju i neizmijenjeno *lj*, što je štokavska značajka.

Adrijatizam je i promjena dočetnoga *-m* > *-n*. Međutim, bilježimo odstupanje od te izrazite čakavske crte. *Lahko sve njih sile ti moreš ustaviti, / Ke su odlučile s tobom nas rastaviti.*

Molimo se sad mi, bijeni turškom silom, / Da nas jur otmeš ti jakosti tve dilem.

U morfolojiji je važno istaknuti da jednosložne imenice u N mn. dolaze u obliku kratke množine. Npr. *Luge, sela, grade popliniv s žegosje, / Muže, žene, mlade svezav povedoše. (...) Ostane carn kami i brez listja bori.*

Oblici D mn. potvrđuju rješenja bliska štokavcima: *Sinke porobiše od krila materam, / I jošće činiše njih vašćine kćeram.*⁵⁰

U G mn. imenica čest je *-Ø*: *Pehare kovaše od kaležev tvojih, / I još pokovaše pase sabalj svojih.*

VII.

Budući da *Molitva suprotiva Turkom* već u naslovu spominje Turke, iščitali smo i vrlo zanimljiv tekst o jeziku tih Turaka, i to Turaka koji su tema *Molitve*.

⁴⁸ Lisac, Josip, *Hrvatska...* str. 142.

⁴⁹ Lisac, Josip, *Hrvatska...* str. 143.

⁵⁰ Prepoznatljivo čakavski oblici bili bi: *materami, materaman.*

U svojemu članku *Jesu li južnohrvatski muslimani bili čakavci?* Kužić⁵¹ iznosi nekoliko vrlo važnih činjenica kojima potkrepljuje pozitivan odgovor na postavljeno pitanje.

Kao prvi argument toj tezi poziva se na znanstveno utemeljenu istinu o graniči čakavsko(zapadno)štokavskoj koja nikad nije bila oštra, pa su ispreplitanja sasma očekivana. Osim toga, zabilježen je jedino **ikavski** refleks jata, dočetno -l, češći je **ščakavizam**, a ni oblici s -jt- i -jd- nisu rijetki, kao ni oblici sa ž < dž. Javlja se i upitna zamjenička riječ **ča** i **zač**.

Budući da je čakavsko stanovništvo bilo podređeno, jasno je da čakavski utjecaj nije mogao biti jako izražen. Jačanjem Osmanskoga Carstva razvijala se i njihova administrativna terminologija, a islamska je religija, zajedno s vlastitim imenima, još više jačala orijentalni utjecaj. Kasnijim štokavskim utjecajem čakavski je postajao sve manji. Turcizmi su se osjećali najviše u vojnoj, pravnoj i trgovačkoj djelatnosti, a kao svojevrsni odgovor na turcizme javljaju se talijanizmi.

U srednjem su se vijeku naši dijalekti bitno drukčije prostirali nego što je to danas. Danas je čakavština svedena na otoke i na uski priobalni pojaz,⁵² a u srednjem se vijeku prostirala nešto istočnije od Une, preko Dinare i Cetine na jugu, do kajkavštine i slovenskoga jezika na sjeveru.⁵³

Najveće je promjene pretrpjela čakavština pa danas govorimo samo o ostacima nekadanjega dijalektalnoga prostiranja.

»Svakako je čakavština najoriginalniji hrvatski dijalektalni tip, bez bliskosti kao što je kajkavska prema slovenskom dijalektima (iako ni ona nije tako velika kao što se gdjekad misli) i kao što je očita povezanost hrvatskih štokavskih idioma s ostalim štokavskim govorima.«⁵⁴

Međutim, zbog izvanjezičnih razloga (izduženi oblik,⁵⁵ a naročito je bila presudna činjenica maloga broja govornika čakavštine), čakavština nije mogla postati osnovicom hrvatskoga standardnoga jezika.⁵⁶

⁵¹ Kužić, Krešimir, *Jesu...,* str. 121–150. Autor je za ovaj rad proučio 35 pisama nastalih u razdoblju između 1537. do 1643. godine. Najviše ih je bilo s područja Klisa i Zadvarja.

⁵² Izvan ovog prostora, najveća skupina čakavaca danas živi u Gradištu.

⁵³ Kajkavština se prostirala od Gorskoga kotara do zapadne Slavonije, dok danas veliki dio tog područja pripada štokavcima (istočnohercegovačkoga tipa).

⁵⁴ Lisac, Josip, *Leksička...,* str. 247–248.

⁵⁵ Najveći dio čakavaca nalazio se na otocima. Kasnije su uslijedili veliki gubitci čakavskih prostora na kopnu.

⁵⁶ Mnogi su lingvisti raspravljali o tomu koji su bili uzroci što je osnovica standardnoga jezika uzeta iz štokavštine te je li čakavština mogla biti temeljem standardne osnovice. I prof. Katičić misli da bi, da nije bilo velikih migracija, čakavština vjerojatno poslužila kao osnovica standardnom jeziku. Katičić,

I kajkavština je pretrpjela znatno smanjenje svojega prostora. Do dolaska Turaka kajkavština se prostirala znatno istočnije i sjevernije.⁵⁷ Danas se između kajkavštine i slavonskoga dijalekta, koji su nekad graničili, nalaze govornici istočnohercegovačkoga dijelakta. Na zapadu je kajkavština graničila ili sa slavonskom šćakavštinom ili s čakavštinom s kojom se ispreplitala i u Pokuplju i u Gorkom kotaru.

Iako je osnovica hrvatskoga standardnoga jezika u osnovi novoštokavска, hrvatski je standardni jezik nastao na temeljima tronarječne baštine hrvatskoga jezika, o čemu govori i jedna točka *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika*.

Hrvatski su govori, još od svojeg najranijega formiranja, stalno utjecali jedni na druge. Bez obzira što naš standardni jezik ima novoštokavsku osnovu, »to ne znači da bi leksemi kajkavskoga ili čakavskoga podrijetla u njemu bili tek od nevolje prihvaćeni«.⁵⁸

Osim toga, leksik je najmanje pod utjecajem standardne norme pa je i najmanje pogodan za dokazivanje autohtonih jezičnih osobina. Čitajući mnoge čakavske tekstove, pronalaze se mnogi leksemi zajednički i čakavštini, i kajkavštini i šćakavskoj štokavštini.

Svi oni idiomi koji su nekad bili u blizini s čakavštinom, imaju i danas rezultate jednakе onim čakavskima, i to ne samo u tragovima, i trajno podsjećaju na vezu i međusobne utjecaje svih hrvatskih narječja.

Hrvatski jezik čine idiomi kajkavskoga, čakavskoga i štokavskoga narječja. Sva ova narječja predstavljaju samostalne jezične jedinice, ali i neprestanu i čvrsto isprepletenu vezu nastalu kao rezultat i jezičnih i nejezičnih razloga.⁵⁹

U ovom dijelu promišljanja o *Molitvi suprotiva Turkom* nije namjera jezično opisati i objasniti svaku pojedinu riječ. Razloga je više. Ponajprije, jezik *Molitve* nije organski, čakavski jezik Marulićeva vremena. Nikako to nije ni mogao biti:

Načela standardnosti hrvatskoga jezika u zborniku Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika, MH, Zagreb, 1999., str. 298.

⁵⁷ Kajkavština se prostirala i na području današnje Mađarske.

⁵⁸ Lisac, Josip, *Leksikačka...*, str. 251.

⁵⁹ Ovdje ne ćemo navoditi sva ta ispreplitanja jer ovaj rad nije u osnovi dijalektološki. Istaknut ćemo samo podatak da na mnogim mjestima pratimo značajke susjednoga narječja: primjerice, u donjoslanskožumberačkom, kajkavskom govoru pretežu čakavske značajke, a u šćakavskom slavonskom dijalektu jasan je kajkavski utjecaj i sl. Međusobna ispreplitanja zapadne, šćakavske štokavštine i čakavštine, jako su izražena. Iako bi neštokavski trebali biti oblici tipa *gradi*, *kralji*, upravo su primjeri kratke množine u zapadnoj štokavštini jedna od izrazitijih jezičnih osobina koja dokazuje da su kajkavština, čakavština i šćakavska štokavština jedna cjelina. Čuvanje dočetnoga *-l*, primjeri tipa *najdem*, *meja* te rijetke pojave čuvanja inicijalnoga *čr*-, opet svjedoče da šćakavska štokavština ima duboke veze s čakavštinom i kajkavštinom.

Marulić je bio vodeći humanist toga vremena, široko obrazovan pa dijalektalni jezik i ne možemo očekivati.⁶⁰ Osim toga, svaki je jezik živi organizam koji se mijenja pa su promjene u vremenskom razdoblju od 500 godina sasvim prirodne.

Željeli smo pokazati temelj na kojem je ispjevana *Molitva*: i jezični i kulturološki.

Obilježavanje 500. godišnjice *Judite*, a onda i svih ostalih Marulićevih djela, od neizmjerne je važnosti za naš narod koji svojega blaga ni najmanje nije svjestan.

I dalje je našim srednjoškolcima, a poglavito njihovim roditeljima, starija hrvatska književnost nerazumljiva, pisana arhaičnim jezikom, i kao takva daleka, a onda i – nepotrebna.⁶¹

Svagdje je u svijetu redovita pojava da se jezik starih pisaca prilagođava jezičnom razvoju, a da se pisci posljednjih stoljeća objavljaju u izvornom obliku, onako kako su pisali.

Mi smo jedinstveni u svijetu. Originalni. Kod nas Hrvata zabilježen je obrnut proces. Marulića, Menčetića, Držića i druge pisce davnih stoljeća čitamo u izvorniku.⁶² Zato smo prepravili Šenou, Kovačića i druge pisce iz 19. st. pa čitateljska publika danas uopće ne zna kako je, primjerice, pisao Šenoa.

Naša stara književnost, inače daleko najbolja slavenska književnost starijih razdoblja, nastojanjem je hrvatskih vukovaca predstavljena kao književnost koja umjetnički ne vrijedi ništa. Po istoj školi, naša stara književnost predstavljala je jezični kaos kojeg je poželjno oslobođiti se.

Nasljedovatelja vukovaca ima i danas. Premda jezična znanost zna da element *razumljivosti* nije znanstveno relevantan, i premda je Deklaracija iz 1967. jasno i zauvijek riješila neka pitanja, suvremenici smo nekih novih deklaracija i jezikoslovaca koji kroje hrvatske kulturne i jezične prilike.

U dubokoj vjeri da će se dogoditi zaokret vrijednosti, slavimo velikana hrvatske kulture i jezika!

Zahvaljujući našoj izrazito bogatoj književnoj baštini, imamo iz čega crpiti leksičko blago.

⁶⁰ Premda *Molitvu* pjeva na hrvatskom, iz njega progovara latinizam skriven u akrostihu.

⁶¹ Potvrđuju to i brojne rasprave o suvremenom kurikulu. Nebrojeni pojedinci nekritičnoj su javnosti nametnuli stav da je starija hrvatska književnost teško razumljiva i neprivlačna današnjoj mladeži. Ne treba mnogo umijeća pa zaključiti kako je taj stav jako brzo naišao na široke sljedbenike.

⁶² Čitanjem starih pisaca u izvornom obliku pokušao se nametnuti stav kako nam stara baština ne vrijedi ništa.

Zaključak

Split je u Marulićevo doba već bio, od 1420. godine, pod mletačkom upravom. Venecija je gospodarila Splitom sve do 1797., punih 377 godina, a Marulićeva je obitelj bila jedna od najuglednijih plemićkih obitelji svojega doba u ondašnjem Splitu, koji je bio razvijen grad unatoč turskoj pogibelji te se u njemu razvijala znanost i umjetnost. No Venecija je kočila razvoj Splita, ne dopuštajući mu snažniji rast, pa je tako Split stoljećima bio sustavno unazadivan, za razliku od Dubrovnika koji se opirao mletačkoj dominaciji i hegemoniji.

Marulić je latinsku, humanističku školu pohađao u Splitu, koji je u njegovo doba imao oko 5000 stanovnika, te bio članom glasovitoga Splitskoga humanističkog kruga (Toma Niger Crnota, Franjo Božičević Natalis, Dominik i Jerolim Papalić, Nikola Alberti Matulić, Marko Marulić...), koji je, predvođen Marulićem, unio antički duh u splitsku sredinu proučavanjem umjetničke, kulturno-povijesne, filozofske i znanstvene baštine, a sam Marulić izražavao se i kao kipar i slikar, a ne samo kao pisac. Pisao je na trima jezicima ostavivši hrvatskomu narodu remek-djela svojega golema opusa ostvarivši vrhunac srednjovjekovne književnosti u nas i začevši granu hrvatske književnosti i kulture koja će najveći procvat i najvažnija postignuća izraziti baš u njegovu stoljeću. Elegija *Molitva suprotiva Turkom*, kao i druga Marulićeva djela na hrvatskomu jeziku, zoran je primjer djela utemeljena na idiomima s kraja petnaestoga i početka šesnaestoga stoljeća. Pišući čakavštinom, u Marulićevu se djelu ostvaruju i onodobni štokavski i kajkavski leksički elementi. Izgrađujući svoj pjesnički jezik, Marulić je zadрžao samo tradicionalni crkvenoslavenski kostur, a djelo prilagodio domaćim idiomima. Jezikom razumljivim ljudima kojima je djelo namjenjeno, Marulić šalje snažnu domoljubnu i kršćansku poruku boreći se u interesu zajedničke vjere, kulture, zavičaja i životnoga prostora. *Molitvom suprotiva Turkom* njavio je i otvorio put svojemu najvažnijemu djelu na hrvatskom jeziku – *Juditi*.

Literatura

- Curtius, Ernest Robert, *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Jelčić, Dubravko, *Povijest hrvatske književnosti*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2004.
- Katičić, Radoslav, *Hrvatski jezik*, Školska knjiga, Zagreb, 2013.
- Kombol, Mihovil; Novak Prosperov, Slobodan, *Hrvatska književnost do narodnog preporoda*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- Kombol, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1961.
- Kravar Zoran, Lirska pjesma, U: Škrebić, Zdenko; Stama, Ante, *Uvod u književnost*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1983., 485–529.
- Kužić, Krešimir, Jesu li južnohrvatski muslimani bili čakavci? *Čakavskari*, XXXIV/1–2, 2006., 121–150.
- Lisac, Josip, *Hrvatska dijalektologija 2: Čakavsko narječe*, Goldeng marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
- Lisac, Josip, Leksička norma i hrvatska narječja, U: *Norme i normiranje hrvatskoga standarnoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999., 247–248.
- Listeš, Srećko, *Čitanka svjetske književnosti 1*, Školska knjiga, Zagreb, 2008.
- Listeš, Srećko, *Klis: Prošlost. Toponimi. Govor*, Hrvatsko društvo Trpimir, Klis, 1998.
- Marulić, Marko, *Antologija*, VBZ, Zagreb, 2000.
- Marulić, Marko, *Hrvatski stihovi I proza*, Matica hrvatska, Zagreb, 2018.
- Marulić, Marko, *Duhom do zvijezda*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2001.
- Mogu, Milan, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1995.
- Novak Prosperov, Slobodan, *Povijest hrvatske književnosti. Raspeta domovina*, Marjan tisk, Split, 2004.
- Paljetak, Luko, *Molitva suprotiva Turkom* u kontekstu protuturskog otpora u Europi Marulićeva vremena i poslije njega, *Colloquia Maruliana* 11, 2002., 333–362.
- Pšihistal, Ružica, Marko Marulić, prvi klasik hrvatske književnosti i europski humanist, *Colloquia Maruliana* 17, 2008., 310–313.
- Pšihistal, Ružica, Treba li Marulićeva Judita alegorijsko tumačenje?, *Colloquia Maruliana* 11, 2002., 153–184.
- Stipčević, Aleksandar, *Povijest knjige*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
- Solar, Milivoj, *Književni leksikon*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.
- Šlaus, Mario, *Bioarheologija: demografija, zdravlje, trauma i prehrana starohrvatskih populacija*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
- Vyroubal, Vlasta, Forenzično antropološka analiza perimortalnih trauma na kasnosrednjovjekovnom nalazištu Udbina – Sveti Jakov, Mentor: prof. dr. sc. Mario Šlaus, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet – Studij antropologije, Zagreb, 7/2007., 19–38.
- Zapis popa Martinca, <http://www.croatianhistory.net/etf/pop.html> (pristupljeno: 12. veljače 2021.)

S u m m a r y

THE CONTEXT AND MESSAGE OF MARULIĆ'S *MOLITVA SUPROTIVA TURKOM*

Living in Split Marko Marulić knew that the development of his hometown was hindered by Venice, under whose occupation he spent most of his life. At the same time, the Ottomans started invading from the east occupying almost every area all the way to Split. Looking to the aesthetics of St. Thomas Aquinas (integritas, claritas, consonantia) Marulić composed "Molitva suprotiva Turkom", shortly before "Judita", (as presumed at the very end of the 15th century) in Croatian language and Latin acrostic to the glory of God.

This study explores Marulić's message as well as the long poem as a medium and its importance for the strong progress of Croatian literature (known as the golden age!).

The Renaissance restored the classical system of values and in this period the classical spirit becomes an archetype; therefore the long poem strove to reflect the universal idea of beauty and harmony. Exploring the human beauty and revealing the elements that T. Aquinas' aesthetics stood for precisely in it (harmony, clarity, integrity), the new Renaissance man identified himself as a being who would explore the laws of nature, submitting to them so as to enhance his spiritual and intellectual abilities. Since the Renaissance man nourished at the divine heavenly source, he was to bear fruits on earth and in his mortal life. Precisely T. Aquinas' aesthetics is reflected in "Molitva suprotiva Turkom" which is (as an aesthetic subject matter) coherent, not fragmentary. It is separable from the rest because Marulić respects the requirement to separate the literary work from the rest of the cosmos so that we could experience it and understand its message. All parts are harmonized and uniform, the long poem has inner clarity and brilliance.

Keywords: Marko Marulić, elegy, *Molitva suprotiva Turkom*

Danijela Bačilo
stručni rad

**PISMO MARKU MARULIĆU KAO OBLIK
JEZIČNOGA IZRAŽAVANJA UČENIKA U NASTAVI
HRVATSKOGA JEZIKA U SREDNJOJ ŠKOLI**

S a ž e t a k

Rad obrađuje pisanje poslanice Marku Maruliću kao oblik jezičnog izražavanja učenika u nastavi Hrvatskoga jezika u srednjoj školi u kontekstu Marulićeve obljetnice i različitih ugroznih okolnosti koje su utjecale na promjenu učeničkih životnih uvjeta i školskih aktivnosti koje povezuju Marulićevo vrijeme sa suvremenošću. Opisuju se konteksti uporabe poslanice u metodičkim i kurikulskim obzorima. Predlažu se različiti oblici aktivnosti za pisanje poslanice i njezino vrednovanje, navode dobrobiti poslanice za razvoj jezičnih vještina te ističe njezin biblioterapijski učinak. Priloženi su primjeri nastavnikova (autoričina) pisma i učeničkih pisama.

Ključne riječi: pismo, poslanica, jezično izražavanje, lektira, biblioterapija, Marulić, Judita

Uvod

U ovome se radu analiziraju sposobnosti koje učenici razvijaju pisanjem poslanice Marku Maruliću u nastavi Hrvatskoga jezika. Radom se proučavaju oblik, sadržaj, kompozicija, korisnost, oblici poučavanja i vrednovanja poslanice Marku Maruliću. Raščlanjuju se ishodi koji se poslanicom kao posebnim oblikom pisma mogu ostvariti u nastavi s posebnim naglaskom na biblioterapijski učinak pisanja poslanice s polazištem u učenikovu doživljaju pandemijskih okolnosti.

Komunikacijska vrijednost pisma

Pismom kao tipičnim oblikom teksta osoba verbalnim i neverbalnim oblikom komunikacije razmjenjuje značenja u zajedničkom sustavu simbola,¹ uspostavlja odnose, zbližava ili udaljuje, prenosi stavove, potrebe, ciljeve, misli i osjećaje drugoj ili drugima. Ono što znanost naziva fazama procesa komunikacije, kao što su kodiranje, prijenos i dekodiranje (tumačenje) znaka (poruke), učenici prepoznaju kao promišljanje, pripremu, oblikovanje pisma, prilagodbu primatelju te njegovo čitanje s razumijevanjem.

Pisanje je pisma svjesno i svrhovito djelovanje i čin, jednako kao što je čin i izostanak povratne sprege (odgovora na čije pismo), tj. njegovo nepisanje: s najavom prekida (otkaza) komunikacije ili bez nje. U pismu se otkrivaju situacijske, socijalne, društvene, kulturne i političke veze s čovjekovim duhovnim stanjima i stvarnošću svijeta koji ga okružuje. Ono je ovisno o kontekstu i otvoreno za različita tumačenja, a njegovo je pisanje duhovni napor, misaoni proces koji – usprkos svemu poduzetom za što potpunije dekodiranje i rekonstrukciju poruke pri činu čitanja – uvijek ostavlja mogućnost djelomičnoga nesporazuma.

Taj nesporazum uzrokuju brojni čimbenici: jezik i stil komuniciranja, duševni svijet pošiljatelja i primatelja, kultura, tradicija, obrazovanje, udaljenost naraštaja i svjetonazora u različitim obzorjima očekivanja i pravila ponašanja. Naravno, što je bliskost pošiljatelja i primatelja veća i kontekst poznatiji, razumijevanje je potpunije jer se pri tumačenju poslanih poruka osobe više oslanjaju na neverbalni dio komunikacije koji nije pod svjesnom kontrolom te daje uvid u istinsku bit poruke. I pošiljatelj i primatelj pisma upućeni su jedan na drugoga te na korištenje zajedničkoga konteksta kao korektiva mogućih ometača u rekonstrukciji obavijesti. »Prema I. Kantu misliti se ne može drugačije nego u zajednici s drugima, i upravo misliti u zajednici s drugima bit je društvene komunikacije.«² Jezik kao immanentno ljudska osobina te govor i pismo kao njegova ostvarenja esencija su ljudske interakcije s društvom jer, nastavno na Platonova shvaćanja, a prema Aristotelu, čovjek je društveno biće, tj. »zoon politikon (grčki ζῷον πολιτικόν: društveno biće), u antičkoj filozofiji, pojam koji označava čovjeka kao biće određeno vlastitom društvenošću. Čovjek je društveno biće, koje oblikuje zajednicu i koje je na nju upućeno.«³

¹ Ravlić, Slaven, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Natuknica Pismo i komunikacija.

² Isto pod 1. S. Ravlić, Hrvatska enciklopedija.

³ Isto.

Pismo je višestruko značajno za razvoj jezičnih kompetencija jer se njime ostvaruje i razvija više jezičnih funkcija: 1. apelacijska ili konativna funkcija, 2. referentna, reprezentativna ili informativna funkcija, 3. emocionalna, izražajna ili simptomatska funkcija, 4. poetska ili estetska funkcija, 5. fatička ili kontaktna funkcija, 6. metalinguistička funkcija. (Pletikos 2007: 6)⁴ Tip i vrsta konteksta razlikuju se pri oblikovanju poruke od onoga pri njezinu primanju i tumačenju. Pošiljatelj svojim odnosom prema temi poruci pridaje osjećajnu obojenost i ulogu, dok o primatelju ovisi učinak konativne funkcije; pošiljatelj poticanjem, pitanjem, zapovijedanjem i drugim oblicima apelacije usmjerava doživljaj i uzvrat primatelja.

Kanalom se omogućuje fatička funkcija uspostavljanja kontakta bez prijenosa informacija (pozdrav/oslov, nadnevak). Zajednički kod omogućuje metajezičnu funkciju provjere ispravnosti sporazumijevanja pošiljatelja i primatelja.

Izbor će leksika, tona i stila, ovisno o svrsi pisma i njegovoj poruci, odrediti ili pak neće odrediti umjetničku (poetsku) ili poslovnu funkciju, tj. usmjerenost na estetsku ili obavijesnu svrhu komuniciranja.⁵ Različiti oblici pismenoga komuniciranja nastaju ovisno o tome jesu li jednosmjerni, dvosmjerni ili uzajamni te jesu li pošiljatelj i primatelj poznati ili zatajeni (anonimni). Privatno pismo, kakvo je i poslanica, u naravi ima jednoga pošiljatelja i jednoga primatelja i jednosmjernu komunikaciju. Takvi su oblici i zapovijed, opomena, privatna e-poruka i privatna SMS poruka, za razliku od drugih oblika jednosmrjerne komunikacije s jednim pošiljateljem i mnogo primatelja kao što su javno govorenje, objavljeno pismo (npr. *Optužujem* E. Zole), objavljeni književni ili neknjiževni tekst ili koji drugi medijski zapis te dvosmrjerne komunikacije mrežnih stranica.⁶ Ipak, u međumrežju se prepleće javno i privatno, jednosmerno i uzajamno komuniciranje mnoštva pošiljatelja i primatelja koji mogu mijenjati svoj virtualni identitet, od stvarnoga preko izmišljenoga (pseudonimnost) do potpune anonimnosti. Filozofska pak značenja pisma – kao oblika otvaranja osobe, napuštanja usamljenosti, otvaranja prema drugome kao prema temeljnim mogućnostima vlastita bitka – vode prema biblioterapijskim učincima i dobrobiti pisanja pisma.

⁴ Pletikos, Elenmari, Kultura govora. Govor i jezik, Zagreb, 2007., str. 6.

⁵ Long, Andy, Enciklopedija Warbletoncouncil, <https://bs.warbletoncouncil.org/functions-del-lenguaje-2946> Enciklopedija, natuknica Jezičke funkcije (pristupljeno: 18. lipnja 2021.)

⁶ Puljiz, Hrvoje, Carnet, Editorij, e-skole.hr Pismo i kako ga napisati

Pismo u nastavi i kurikulskim obzorima

Z razvoj je učeničkih jezičnih vještina i nastavu hrvatskoga jezika važno što se radom na pismu ostvaruje i razvija svih šest prethodno navedenih jezičnih funkcija.⁷ (Pletikos 2007: 6) Iako se odraslima, roditeljima i samim učenicima čini da djeca i mlađi ne pišu pisma, tako nije u stvarnosti. Piše se više nego prije, ali u drugčijem obliku. Neosviještenost o pisanju nastaje zbog drukčijega, isprekidanoga načina njihova oblikovanja. Pisanje pisama odgovara njihovim razgovorima na društvenim mrežama iako nije riječ o cjelovitim tekstovima, nego o razlomljenim ili nepotpunim, čemu pridonosi i zamjena linearnih rečenica paralelnima.

Kada se ti razgovori rekonstruiraju i dopune, nastaju pisma. Učenici ističu da su im ti razgovori u pandemijskim okolnostima pružali nadomjestak stvarnih susreta na različite načine: dijeljenjem doživljaja, prijateljskih savjeta, ohrabrenja, uputa, uključivanjem u virtualne rasprave. Pisanjem čak i ovakvih razlomljenih pisama mogli su objaviti svoje doživljaje i nakon primljenoga odgovora/uzvrata poruke ili pak neprimljenoga odgovora izvršiti ispravak svoje poruke. Osim dopisivanja na društvenim mrežama učenici su pisanje pisma mogli povezati s različitim pismenim obraćanjima svojim nastavnicima tijekom nastave na daljinu. Kod učenika je razumijevanje primljenih poruka često bilo nepotpuno ili potpuno pogrešno, što je zahtijevalo dodatna objašnjenja, a mnoge bi nesporazume bili izbjegli da su imali bolje razvijene jezične vještine.

U svakodnevnom životu rijetko pišu dopisnicu, razglednicu, čestitku, vrlo rijetko pismo od osobnih oblika, a kasnije molbu za posao ili stipendiju, motivacijsko pismo, prigovor, žalbu ili reklamaciju. U svojem se obrazovanju u osnovnoj školi susreću s pismom kao pismenim komunikacijskim oblikom u književnim tekstovima. Upoznaju ga kao osobno i službeno sredstvo komunikacije na različitim razinama prema dobi i spoznajnim mogućnostima i potrebama učenika. Pismo se prema Kurikulu hrvatskoga jezika za osnovne škole i gimnazije povezuje sa svim trima domenama (jezika i komunikacije, književnosti i stvaralaštva, kulture i medija) već u 2. r. osnovne škole. Tako u 2. r. osnovne škole učenik uz ostale oblike čita i piše svoje kratko pismo, u 3. r. piše i različite kratke tekstove kao što su čestitka, kratka e-poruka, pisani sastavak, pismo podrške, u 4. r. uz ostale oblike piše i pismo, SMS poruku i poruku elektroničke pošte, u 5. razredu e-poruku i u 7. r. pismo.

Pismo se kao tekst čita, raščlanjuje i piše, najprije prema jednostavnom modelu (strukturi), a zatim samostalno prema uputama. Na njemu se poučavaju jezični i pravopisni sadržaji. U 1. r. gimnazije učenik čita, sluša i oblikuje autobiografiju i

⁷ Pletikos, Elenmari, Kultura govora. Govor i jezik, Zagreb, 2007. str. 6.

biografiju, koje može povezati s oblicima koje obrađuje u 2. r. gimnazije kada čita, sluša i oblikuje osobno i poslovno pismo, a pismo analizira i među tekstovima hrvatske kulturne baštine, što možemo povezati s poslanicom. U 3. r. gimnazije među ostalim je oblicima i molba koja se povezuje s prethodno navedenim oblicima njezinim slušanjem, čitanjem, oblikovanjem primjenjujući jezičnu normu, a u 4. r. gimnazije učenik vježba oblike bliske pismu; čita, sluša i oblikuje kritiku, polemiku i recenziju.⁸

Pisanje se pisma u Kurikulu hrvatskoga jezika za srednje škole također može povezati sa svim trima domenama: jezika i komunikacije, književnosti i stvaralaštva, kulture i medija. U okviru nastavnog predmeta Hrvatski jezik prema važećem Kurikulu hrvatskoga jezika za strukovne škole na razini 4.2.⁹ pet je jedinica ishoda učenja: slušanje i govorenje, struktura hrvatskoga jezika, pisanje, analiza književnih i neknjiževnih tekstova. U njemu se pojam komunikacije proširuje tekstnim vrstama u pisanoj komunikaciji od tradicionalnoga osobnog ili službenog (poslovnog) pisma do suvremenih digitalnih oblika tipa e-pošte te onih koji pripadaju službenoj komunikaciji primjerenoj učeničkoj dobi, kao što je npr. motivacijsko pismo. Učenici se u nastavi upoznaju s različitim kraćim i duljim oblicima pismenoga komuniciranja u osobnom i poslovnom dopisivanju. Samo je u pojedinim zanimanjima u srednjoj školi sektorskoga područja ekonomije i trgovine (trgovci, ekonomisti, komercijalisti, upravni referenti, poslovni tajnici, administratori i sl.) učenicima omogućen razvoj jezičnih sposobnosti dopisivanjem i u drugim nastavnim predmetima, kao što su Poslovna komunikacija ili Poslovni jezik i Hrvatski poslovni jezik.

Uz oblike poslovnoga dopisivanja učenici se uvježbavaju u jeziku i stilu osobnoga dopisivanja čitanjem, govorenjem, slušanjem i raščlambom vrsnih primjera pisma u književnim djelima, a upoznaju ga i na primjeru epistolarnih romana. U Kurikulu za drugi razred srednje škole (satnice 105, 140 i 175 sati) u području/domeni A. Hrvatski jezik i komunikacija osobno se pismo (SŠ HJ A.2.3.) pojavljuje u preporučenim tekstovima uz prikaz, javni govor, diskusiju, poslovni razgovor, znanstveno-popularni i/ili stručni članak, sažetak, motivacijsko pismo, anketni obrazac (SŠ HJ A.2.1.). Pismo je moguće uvježbati različitim jezičnim aktivnostima: govorenjem, slušanjem, čitanjem i pisanjem (ishodi SŠ HJ A.2.1., SŠ HJ A.2.2., SŠ HJ A.2.3. i SŠ HJ A.2.4.). Pojavljuje se među izlagačkim tekstovima u kojima učenik ostvaruje obilježja funkcionalnih stilova u skladu sa svrhom teksta i željenim

⁸ Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i Gimnazije, Narodne novine, Zagreb, 2019.

⁹ Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za srednje strukovne škole na razini 4.2., Narodne novine, Zagreb, 2019.

učinkom na primatelja. Čitajući i slušajući izgovoreno pismo, učenik analizira rečenice, a pišući ga (prema ishodu SŠ HJ A.2.5.) primjenjuje sintaktička znanja pri oblikovanju rečenica.

Moguće je ostvariti i ishode iz domene B. Književnost i stvaralaštvo jer učenik baš poslanicom može izraziti svoj literarni doživljaj (SŠ HJ B.2.1.), obrazložiti stavove o književnome tekstu ili (ishodom SŠ HJ B.2.2.) usporediti poslanice na sadržajnoj i izraznoj razini primjenjujući književnoteorijske pojmove te se (SŠ HJ B.2.4.) stvaralački izraziti prema vlastitome interesu potaknut tekstrom.

Nadalje, pisati poslanicu prikladno je i na trećoj godini kada učenici upoznaju Marulićevu *Juditu* uz ostale epove unutar područja/domene B. Književnost i stvaralaštvo. Tako učenik, izražavajući svoj literarni doživljaj poslanica i Marulićevih tekstova (ishod SŠ HJ B.3.1.), uspoređuje svoje stavove sa stavovima drugih učenika u razredu kao sučitatelja. Učenik će usporedbom različitih poslanica kao književnih tekstova iste teme ili žanra na sadržajnoj i izraznoj razini uočiti njihovu reprezentativnost u različitim književnopovijesnim razdobljima i u njihovoј raščlambi primijeniti pojmove vezane uz prozne, poetske i dramske vrste.

Za ovaj je rad najvažnije što se, potaknut poslanicom i Marulićevim tekstom, učenik može stvaralački izraziti prema vlastitome interesu pišući svoje pismo/poslanicu (SŠ HJ B.3.4.). Važno je naglasiti i druge dobrobiti poslanice za učenika vidljive u domeni kulture i medija (SŠ HJ C.2.2.) jer će učenik čitanjem, govorenjem i raščlambom poslanice i Marulićevih tekstova (SŠ HJ C.3.2.) kao književnih, povijesnih i kulturnih tekstova iz hrvatske kulturne baštine i kulturnoga kruga ne samo osvijestiti nego i doživjeti njihov blagotvoran utjecaj na osnaživanje vlastitoga kulturnog identiteta, čemu će osobito pridonijeti istraživanje okružja i konteksta razvoja hrvatskoga jezika te predmetna korelacija s nastavom povijesti. Iz navedenih je aktivnosti čitanja i istraživanja te raščlambe poslanica i Marulićevih tekstova vidljivo postojanje brojnih suodnosnih veza, osobito međupredmetne teme upravljanja informacijama kurikula međupredmetne teme Učiti kako učiti za osnovne i srednje škole¹⁰(uku A.4/5.1.) i kurikula Uporabe informacijske i komunikacijske tehnologije za osnovne i srednje škole (ikt C.4.2.)¹¹ jer učenik samostalno traži i preoblikuje nove informacije iz različitih izvora kako bi pripremio dobre bilješke tijekom čitanja i slušanja na satu i samostalnim radom kod kuće u tiskanom i digitalnom okružju. Proучavanje *Judite*, drugih Marulićevih tekstova i tekstova poslanica pridonosi razvoju

¹⁰ Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Kurikulum međupredmetne teme uporaba informacijske i komunikacijske tehnologije za osnovne i srednje škole, Narodne novine, Zagreb, 2019.

¹¹ Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Kurikulum međupredmetne teme uporaba informacijske i komunikacijske tehnologije za osnovne i srednje škole, Narodne novine, Zagreb, 2019.

učenikove svijesti o vlastitom jezičnom, kulturnom, nacionalnom, vjerskom, ali i pojedinačnom, osobnom identitetu i integritetu i očuvanju istoga, što je poveznica prema poštivanju identiteta drugih, pa se dobrobit učeničkoga rada na poslanici očituje i u ostvarivanju ishoda kurikula međupredmetne teme Građanski odgoj i obrazovanje za osnovne i srednje škole, osobito u promicanju ljudskih prava i zalaganju za interkulturalnost (goo A.4.3.) te u zaštiti i promicanju ljudskih prava (goo A.5.1.).¹²

Važno je istaknuti da u složenom sustavu međumrežja u komunikaciji sudjeluju mnogi pošiljatelji i primatelji čiji je identitet zatajen, lažan i nestabilan, pa se problematika područja (domene) jezika i komunikacije, književnosti i stvaralaštva te kulture i medija može povezivati s medijskom pismenošću učenika i zaštitom njihova dužavnoga zdravlja i tjelesnoga integriteta.

Pisanje poslanice razvija stil i rječnik zahtjevnog stilizacijom izraza u pismu nesklonim vremenima koja se mrežnim korištenjem pokretnih i nepokretnih sličica vraćaju na predslogovne početke. Tekstovi ponuđeni učenicima za razvoj rječnika i stila obuhvaćaju pismo kao samostalan tekst koji se analizira ili je predložak za pisanje eseističkoga rada (Rainer Maria Rilke: *Pisma mladom pjesniku*), te pismo kao dio duljega teksta potpuno ili djelomično epistolarnoga tipa. Nakon čitanja ili slušanja pisma učenici izražavaju svoj doživljaj, raščlanjuju ga, pišu i govore.

Učenici obično pišu pismo književnom junaku ili autoru nakon čitanja i proučavanja djela. U odnosu na osnovnu školu, u srednjoj je takva vrsta rada manje zastupljena. korištenja brojnim sažetcima i vodičima, prepisivanja te zbog, kako ističe Snježana Zrinjan (2015: 22)¹³, nužnosti uvježbavanja učenika za esej na državnoj maturi Učenici srednjih škola usmjeravaju se pojedinačnim istraživačkim zadatcima čime se izbjegava ukalupljeno pristupanje bilješkama u dnevniku čitanja unutar postojeće satnice. Ipak, i unutar esejskih zadataka namijenjenih državnoj maturi pojavljuje se raspravljački esejski zadatak u obliku pisma autoru teksta, kao što je zadatak pisanja pisma za Andreu Zlatar na temelju odlomaka iz teksta *Bura i gripa, bez maškara* iz knjige *Veliko spremanje* kao primjera zadatka u Ispitnom katalogu za državnu maturu u šk. g. 2009./2010. ili pak pismo Augustu Šenoi u povodu njegova pisma hrvatskoj čitateljici u *Zagrebujama* na nižoj razini Nacionalnoga ispita u travnju 2008. Taj se oblik pisma češće nego u nastavi koristi u različitim školskim i izvanškolskim projektima kojima je cilj poticanje čitanja, ali uobičajenije kao učeničko pismo književnom liku. Njime učenik izražava svoj stav prema liku i njegovoj

¹² Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Kurikulum za međupredmetnu temu građanski odgoj i obrazovanje za osnovne i srednje škole, Narodne novine, Zagreb, 2019.

¹³ Zrinjan, Snježana, Implementacija postmodernističkih književnih djela u nastavi hrvatskoga jezika u četverogodišnjim strukovnim školama, Doktorski rad, Zagreb, 2015. str. 22.

interakciji s drugim likovima, svjetonazoru, karakteru, izgledu, ponašanju i govoru. Pozitivne podržava i divi im se, negativnima ukazuje na pogreške i daje prijedloge za popravak ponašanja ili žali za njegovim propustima. Tehnika pisanja pisma liku ili autoru djela omogućuje kombiniranje razvoja kreativnoga mišljenja i razvoja govora. Iz pojedinosti pisma učitelj analizira učenikove sposobnosti čitanja i razumijevanja prema predlošcima, a pisanje pisma autoru rjeđe se koristi nego pisanje književnomu liku.

Naime, učenici se lakše zbliže i poistovjete s likom ili mu se pak suprotstave jer ga u književnom tekstu upoznaju u većoj brojnosti njegovih životnih situacija koje mogu povezati sa svojom svakodnevicom, nego što se upoznavanjem životopisa mogu zbližiti s autorom. No tako ne mora biti, što je vidljivo na primjeru pisanja poslanice Marku Maruliću.

Poistovjećenje s Marulićem omogućuje i njegov apel u pokušaju zaštite Hrvatske poslanicom papi Hadrijanu VI. te umjetničkim vapajem: Juditinom obranom naroda, vjere i običaja. tvorca *Judite* (koju su već u osnovnoj školi radili na ulomku usporedno s biblijskim tekstrom), znaju za njegovu svjetsku slavu na latinskom stvaralaštvu, cijene ga kao autora prve hrvatske uspješnice. Osim na satovima hrvatskoga jezika, navode i povijest i vjerouauk kao predmete iz kojih su stekli uvid u njegova veličinu i važnost. Stoga ga neizostavno navode među glavne zasluzne hrvatske povijesne osobe; on im je postao i ostao veličinom uz spomenike pismenosti, jezik, grb, zastavu, himnu i sve drugo što nam je sastavnim dijelom identiteta. Obrazovno iskustvo učenika sa sviješću o jezičnom nasilju nad hrvatskim identitetom germanizacijom, mađarizacijom, ali i jugoslavenskim unitarizmom također jača poistovjećenje, a nadasve životno iskustvo Domovinskoga rata kada je Hrvatska ponovno bila ranjiva i čekala pomoć Europe i svijeta. Marulić im je posebno blizak jer su već iz osnovne škole stekli svijest o njegovu značenju i zahvalnost za njegov neprocjenjivi doprinos razvoju hrvatskoga jezika i književnosti: smatraju ga ocem hrvatske književnosti.

Prateći Kurikulum hrvatskoga jezika za strukovne škole, radom na poslanicama, *Juditu* i Marulićevu životopisu, moguće je razviti učeničke jezične vještine. Za pisanje poslanice Marku Maruliću predviđa se čitanje i raščlamba najmanje dviju poslanice (ulomci) ili jedne poslanice u cjelini te čitanje *Judite* u dubini ovisnoj o mogućnostima razreda kao skupine. Moguće je i kombiniranje drugih tekstova s tematikom »rasute bašćine« (Juraj Šižgorić, Marko Marulić, Petar Zoranić, Hanibal Lucić), epovima i protuturskim tekstovima. U planiranju aktivnosti s učenicima provede se preporučeni biblioterapijski postupak u spomenuta četiri koraka: 1. planiranje koje će poslanice i ulomke *Judite* učenici pročitati, 2. provesti vođeno čitanje (samostalni zadatci), 3. obraditi je prema zadanim smjernicama, 4. dobiti neposredan izraz njihova

raspoloženja olujom ideja, povezati tu oluju ideja s njihovim doživljajem.¹⁴ Među pripremnim i razradbenim aktivnostima potrebnim za ostvarivanje ishoda istaknut ćemo samo neke mogućnosti. Nakon prethodnoga čitanja Marulićeve *Judite* u cjeлини ili na ulomku provede se cjelovita obrada teksta polazeći od učeničkih doživljaja naroda u ključnom povijesnom trenutku, doživljaja Juditina izbora i hrabrosti za promjenu. Aktualizacija ključnoga trenutka kreće se od povijesnih hrvatskih stradanja, preko Domovinskoga rata, do pandemijskih okolnosti. Naglasak je na tome da učenici Juditu prepoznaju kao simbol hrvatskoga otpora i svakoga branitelja našeg, ali i bilo kojega naroda bilo kojem zavojevaču (npr. ideološkom), simbolom bilo čije vjere, kulture, identiteta, jezika i, na kraju, državnosti. Radom na tekstu prepoznaju: svevremenski sukob dobra i zla, osvajačku težnje za tuđim, ljudsku potrebu za skromnim, ali i dostojanstvenim životom, nasrtaj na nečiji vjerski, moralni i tjelesni integritet te legitimno pravo svakoga pojedinca i naroda na zaštitu svoje slobode i svojih prava.

U samostalnom radu na tekstu s obveznim vođenjem usmjerenih zabilježaka uz rad na sadržajnoj i idejnoj razini moguć je i rad na jezičnim svojstvima hrvatskoga jezika 16. st. u usporedbi s hrvatskim jezikom 21. st. prateći glasove (i njihov grafijski zapis), morfologiju, sintaksu i leksik Marulićeve teksta. Analizom učeničkih odgovora o obrani najviših vrijednosti analiziramo i Marulićevu poetiku (od učenika neizravno tražimo analizu stilskih postupaka i tehnikе kojima im je Marulić prenio te osjećaje, misli i dojmove), a rad na doživljaju teksta povezujemo s analizom epskih elemenata. Nakon ponavljanja ili obrade teksta, ovisno o razredu i dinamici rada, prelazi se na aktualizaciju *Judite* kao lika koji izražava Marulićeve težnje za zaštitom njegova ugroženoga naroda. Juditu povezuju s vlastitim željama za promjenom okvira koji im je nametnut pandemijskim okolnostima i koji im ograničava život.

Nakon aktualizacije *Judite* za povratne obavijesti o tome kako se učenici osjećaju u današnjoj pandemijskoj ugrozi koristila sam se olujom ideja na poticaje: Moj je život... (Učenik će započetu rečenicu dopuniti vrstom krajolika, npr. stepa); U vijhoru života ja sam... (Započetu rečenicu učenik treba dopuniti jednim dijelom stabe s pripadajućim epitetom, npr. prelomljena krošnja.); Zaslon je moj(a)... (Rečenicu treba upotpuniti sintagmom od dvije riječi od kojih je jedna pridjev, a druga ime zanimanja, npr. stalni vodič); Nekoć sam živio/živjela kao..., a sada živim... (Rečenicu učenik treba dopuniti sintagmom s pridjevom i imenicom, npr. punim plućima); Ja sam..., a škola je... (Učenik započetu rečenicu treba dopuniti imenom pjesme); Škola je uživo..., a škola na daljinu... (Započetu rečenicu učenik će dopuniti imenom cvijeta/biljke); Čini mi se kao da ne mogu više... (Ovu rečenicu učenik treba

¹⁴ Bampa-Listeš, Silvana, Biblioterapija/Bibliotherapy, Diplomski rad, Zadar, 2010.

dopuniti s pet glagola); Zanima me:... (Učenici trebaju postaviti pitanje/pitanja); Želim natrag... (Učenici trebaju sintagmom ili rečenicom navesti što im u pandemijskim uskratama najviše nedostaje, npr. igra na otvorenom, druženje); U svojem životu moram misliti na... (Dopuniti imenicom, npr. na budućnost, na druge).

Nakon oluje ideja učenici razgovaraju s nastavnikom na temu prava, sloboda i odgovornosti mlađih, a poslije mogu istražiti tu temu kod kuće i pripremiti se za pisanje sastavka o pravima, slobodama i odgovornostima mlađih. Sastavci se također na satu analiziraju, a neki su njihovi dijelovi uključeni u ovaj rad. Ti su sastavci dio pripreme za pisanje pisma i imaju svoj udio u biblioterapijskom postupku, a četvrti je korak tog procesa pisanje poslanice s biblioterapijskim učinkom.

Ako se učenik nije prethodno upoznao s oblikom poslanice pa mu je ona poznata samo na autorskoj i sadržajnoj razini, njezine će osobitosti moći uočiti na ulomcima Hektorovićeva spjeva ili Marulićevoj poslanici Katarini Obirtić. Ta će mu znanja o svojstvima poslanice biti potrebna za oblikovanje vlastite poslanice, teksta i diskursa te pravilnu primjenu tekstnih veznih sredstava na primjerima (konektori, modifikatori), uz primjenu prethodno stečenih znanja o oblikovanju teksta. I Vennovim se dijagramom mogu prikazati razlike osobnoga pisma i poslanice ili će se učenicima pripremiti ulomci iz poslanica više autora pa će oni za temu, ton, jezik i stil poslanice naći primjere, opisati uočeno, protumačiti nepoznate pojmove, povezati i sažimati podatke i ideje u tekstu, objašnjavati izraze, misli i osjećaje pošiljatelja, izraziti svoj literarni doživljaj prema sadržaju pisma, piščevu doživljaju stvarnosti, kontekstu i okolnostima njegova nastanka te uspostaviti komunikacijski lanac s tekstrom i kontekstom, a moguće i s metatekstom kada samostalno istražuju različite izvore informacija služeći se naprednim pretraživanjem.

U svom će radu učenici prepoznati njezine dijelove, navesti sve dijelove i opisati njezinu čvrstu kompoziciju, u kojoj bi se u stalnom uvodu (exordium) nalazio pozdrav, tituliranje darovanoga, iskazivanje udvornosti i divljenje. Slijedilo bi pripovijedanje (narratio), tj. prikaz razloga obraćanja, pri čemu se koristi lirsко opisivanje (descriptio) za dotjeran i uzoran stil ostvaren petrarkiziranim leksikom prikladnim konvencionalno odabranoj temi koju trebaju odrediti (npr. snaga i trajnost prijateljstva, prolaznost života, narušeno zdravlje, san, rasprava o pjesništvu, porobljena domovina), kao i ton kojim je iskazana. Svaku od ovih tema učenici mogu povezati sa svojom svakodnevnicom, a odrazu društvene stvarnosti umjesto povijesne neprijateljske turske ili mletačke porobljenosti domovine mogu aktualizirati još svježim ranama Domovinskoga rata, izazovima hrvatske svakodnevice kao što su zaključnost u pandemijskim okolnostima, financijska neosviještenost i kreditna ranjivost obitelji i sugrađana, zlouporaba moći i položaja mitom, korupcijom i nepotizmom, nezaposlenost i iseljavanje mlađih, medijska ranjivost mlađih, prepričenost mlađih

samima sebi. Prateći vanjsko, kontekst, uočavaju kako pisac iznosi vlastiti unutrašnji svijet.

Na kraju bi bio stalni završetak (epilogus), koji uključuje pozdrav i želje upućene primatelju, a katkad i naznaka nadnevka i mjesta pisanja poslanice¹⁵ Kao lijep primjer poslanice kao pisanoga razgovora (*colloqui per litteras*) može im se pročitati Marulićeva poslanica Katarini Obirtić, u kojoj on – oslanjajući se na humanističku tradiciju i kršćansko, moralističko ozračje – zagovara ljudsku skromnost, siromaštvo tijela, ali i bogatstvo duha.¹⁶

Ta je poslanica uzoran »model« u analizi poetike sastavljanja poslanica. Čitajući, slušajući i govoreći poslanice u stilu, učenici vježbaju pratiti drukčiju metriku inverzne i vrlo razvedene sintakse te uočavaju kako se poslanice stilom i jezikom razlikuju od uobičajena privatnoga pisma s opuštenim tonom i neposrednošću. Tako mogu dobiti pripremni model kojim će oblikovati svoju poslanicu Marku Maruliću. Učenici će, poslušavši ili pročitavši izabrane poslanice (na ulomku ili u cjelini), moći istražiti omjer lirske i epske osobina pa spoznati prevladavanje lirske. Prepoznaju pri povjedni ton i povezuju određeni fabularni okvir u naglašeno lirskoj i subjektivnoj predodžbi stvarnosti. Također, učenici u paru ili skupini mogu prikupiti primjere zadanih pisama i urediti ih u nekom e-obliku, čime rad na poslanici, uz jezičnu i pravopisnu dimenziju kao primjer različitih jezičnih i grafičkih rješenja, dobiva i likovnu dimenziju upoznavanjem s rukopisima i crtežima kakve nalazimo i u Marulićevoj *Juditiji*.

Iz svega je vidljiv razvoj jezičnih vještina, no dobrobiti pisanja poslanice najvidljivije su iz autoreferencijalnosti pisma/poslanice, tj. njezine posebnosti što sama sebi može biti svrhom, kako ističe Dubravka Brezak Stamać (2013.).¹⁷ Učenik postaje epistolografom koji se smisljenim pismovnim razgovorom, poslanicom u stilu ili prozi, obraća fiktivnom sugovorniku Maruliću koji nije njegov suvremenik. Učenik može svjesnom komunikacijom s Marulićem kao odsutnim sugovornikom, primateljem, podijeliti neposredan, prisan i povjerljiv razgovor kojemu nije naglasak na obavijesnosti, nego na prijenosu ugodaja i doživljaja, prijenosu svojega raspoloženja i svjetonazora u duhovnom obraćanju uživo, Maruliću koji mu je dostupan, kojega ima pred sobom, koji ga prati, vidi, sluša i čuje te odraziti vlastiti doživljaj društvene stvarnosti koja ga uznemiruje i muči.¹⁸

¹⁵ Brezak Stamać, Dubravka, Poslanice Marka Marulića benediktinki Katarini Obirtić, Kolo 1–2, 2013.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

A kao što je nekad uz fiktivnoga sugovornika, primatelja, tu bio i zamišljeni čitatelj, moguće neki suvremenik, učeni humanist ili renesansni pjesnik, učenikov je zamišljeni čitatelj kolega iz razreda i nastavnik, pri čemu je obvezno ostvarenje razumljivosti, ostvarenje zadanosti žanrovske konvencije i prijenos doživljaja. Upravo tu, kao što je već navedeno, dolaze do izražaja spomenuta filozofska značenja pisma i njegovi biblioterapijski učinci.

Poslanica kao oblik pisma

Poslanica ili epistola (lat. epistola ili epistula < grč. ἐπιστολὴ: poruka, pismo) bila je pjesma pisana u obliku pisma obično prijatelju, suvremeniku, katkad fiktivnoj osobi, nekada pokojniku ili se pak pisala uime nekoga drugog (ili nekih drugih) nekom trećem (Ovidijeve Žalobnice). Njezin se sadržaj temeljio na nekom općem, javnom značaju, a začetke joj nalazimo još u antičkoj rimskoj književnosti (Horacije, Ovidije). Pisala se i tijekom srednjega vijeka, osobito obilno za vrijeme humanizma, renesanse i klasicizma (Boileau, Voltaire, Pope, Schiller, Goethe i dr.) sve do romantizma.¹⁹ Iako su se nakon toga povukle, njihovih primjera ima i u nedavnoj prošlosti, npr. Stepinčevo pismo papi Piju XII. U teškim vremenima Hrvati su na taj način često tražili pomoć. Tako je knez Bernardin Frankopan 13. ožujka 1522. godine pred mletačkim Velikim vijećem i duždem izrekao svoj pozdrav na hrvatskom jeziku tražeći pomoć za hrvatska područja pod najezdom Osmanlija. U studenom je iste godine kao najmoćniji hrvatski velikaš pred Njemačkim državnim saborom u Nürnbergu na latinskom jeziku održao glasoviti Govor za Hrvatsku (objavljen kao: Bernar dini de Frange panibus, comitis Segniae, Vegliae, Modrusiique etc. Oratio pro Cro atia Nurenbergae in Senatu Principum Germaniae habita XIII Cal. Decemb. an. Chr MDXXII.) na sazivu Njemačkoga državnog sabora cara Karla i nadvojvode Ferdinanda. U svojem je govoru upotrijebio izraz "predziđe kršćanstva" za područje hrvatskih zemalja uz samu granicu rastućega Osmanskog Carstva, a tim je imenom to područje prvi put prozvao papa Lav X. Bernardinov je sin Krsto Frankopan taj go vor morao pismeno prenijeti Sv. Stolici, tj. bila je to poslanica Bernardina i Krste

¹⁹ Ravlić, Slaven, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48457> pismo i komunikacija Natuknica.aspx? ID=32686 Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. (pristupljeno: 16. lipnja 2021.)

Frankopana papi Hadrijanu VI., kojemu je kao novoizabranomu papi pisao i Marko Marulić 3. travnja 1522.²⁰

U svojoj poslanici Marulić progovara o strahotama koje su nakon pada Beograda 1521. prijetile njegovu Klisu, Splitu, kršćanima i cijeloj Europi. Pronađeni bibliografski podatci ukazuju na to da je postojao papin otpis (tiskan u Rimu) u kojem prema Maruliću izražava poštovanje i dobrohotnost.²¹ »Hrvati su se za pomoć obraćali mnogim europskim vladarima, ali je jedino Sveta Stolica vodila trajnu i nesebičnu brigu o hrvatskim katolicima. Postoji cijela literatura poslanica koje su hrvatski svjetovni i duhovni vladari i učeni ljudi slali Svetoj Stolici vezano uz ove borbe.“²² Među mnogima je od njih i pismo biskupa Divnića papi Aleksandru VI., poslanica bana Ivana Karlovića papi Leonu X., poslanica Franje Natalisa Splićanina papi Pavlu III.²³ I Hektorovićevo je *Ribanje i ribarsko prigovaranje* (1568.) u obliku poslanice, a pisali su ih i Juraj Šižgorić, Mavro Vetranović, Nikola Nalješković, Mikša Pelegrinović, Horacije Mažibradić i drugi.

Mnoge su poslanice u stvarnosti bile protuturski govori hrvatskih humanista; osim općih stilističkih mjesa (toposa) koja ih povezuju sa širim europskim kontekstom, daju realistične slike apokaliptičnoga stanja hrvatskoga naroda tijekom osmanskih osvajanja Bosne te njihova daljnje prodora na zapad preko ostalih hrvatskih zemalja za razliku od »opće humanističke tradicije nastale u salonskoj sigurnosti europskih gradova pa u našem slučaju postaju i svojevrsni povijesni izvori. Žanrovske su usporedive i s publicističkim tekstovima koji tumačenju političkih problema prilaze s diplomatskoga, geopolitičkog i vojnog stajališta s realnim slikama stanja napadnute zemlje, koja je prisiljena braniti vlastitu opstojnost, a međunarodna zajednica je jedva ili gotovo nikako zainteresirana za njezin opstanak.

Zato su hrvatski govori ili pak poslanice bile naslovljene tadašnjim središtimu političke moći – papama, njemačkim carevima, Mletačkoj Republici i poljskim velikašima.²⁴ Od takvih kasnijih poslanica izdvajamo pisma bl. Alojzija Stepinca papi Piju XII. Poslanice su bile oblikovane u stihu ili prozi, prozne su bile pisane u obliku

²⁰ Vignjević, Sandra, Krsto Frankopan između habsburške i ugarske politike, Završni rad, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Rijeka, 2019. str.14.

²¹ Jozić, Branko, Nepoznato pismo pape Hadrijana VI. Marku Maruliću, Marulianum, Split, 2016. str. 1.

²² Raič, Mateja, Doprinos časopisa »Croatia sacra« hrvatskoj crkvenoj historiografiji, Zagreb, 2014., str.17.

²³ Isto.

²⁴ Kovačević, Mate, Riječ o knjizi: Pustošenje Hrvatske, *Osvrt na hnijigu: Govori protiv Turaka / Orationes contra Turcas, Preveo i uredio Vedran Gligo, Logos, Split, 1983.* http://hrcvjet.net/index.php?option=com_content&view=article&id=26894:rije-o-knjizi-pustojenje-hrvatske&catid=74:knjigozori&I

otvorenoga pisma, najčešće religiozna sadržaja (apostolske poslanice, poslanice crkvenih otaca i papa u srednjem vijeku).

Kako ističe Dubravka Brezak Stamać (2013.)²⁵, prema antičkoj su retoričkoj tradiciji unutar kategorije umijeća pisanja (*ars dictaminis*) poslanice/epistole poštivale zadanosti u odabranoj temi, prizivanju prirode (*locus amenous*) toposima (uvoda i završetka, neizrecivosti, zahvalnosti) te u uzornome jeziku, stihu i stilu.

Biblioterapija čitanjem i pisanjem poslanica

Obljetnica Marulićevih tjeskobnih vapaja i nada utjelovljenih u divotnoj viziji sretnije budućnosti u Juditi i poslanici papi Hadrijanu VI. začudno konotira s neizvjesnošću naše svakodnevice, posebno s onom mladih ljudi koji su, prema istraživanjima, njezine velike žrtve. Očituje se to u čestoj anksioznosti, depresiji, lutanju i pokušaju oduzimanja života. Prema riječima Gordane Buljan Flander veliki su rizici za mentalno zdravlje mladih zbog zdravstvene krize. U povodu obilježavanja Dana prevencije samoubojstva (10. rujna) istaknut je podatak Američke pedijatrijske akademije za 2019. prema kojem jedan od pet adolescenata promišlja o samoubojstvu. Prema izvješću je MUP-a u Hrvatskoj 2019. godine bilo 145 pokušaja samoubojstva djece i mladih do 25 godina starosti, a 30 ih je preminulo.²⁶

Silvana Bampa-Listeš (2010: 5) ističe da je depresija simptom izgubljenoga smisla i odgovor na osjećaje s kojima se ne možemo nositi pa ih bez prerade potiskujemo, što uzrokuje psihosomatske poremećaje koji se potom manifestiraju kao stvarni tjelesni simptomi.

Na djecu je pandemijski okvir posebno depresivno utjecao uskratativši im mnoga prava, nametnuvši im veliku odgovornost koja je prerasla u snažan psihološki pritisak. Izloženi su velikoj neizvjesnosti pod zastrašujućim vijestima o masovnom umiranju, ali i lažnim vijestima te promjenama službenih naputaka koje su ih zbunjivale, a uz mjere izolacije i samoizolacije pridonijele pretvaranju njihova života u oblik

temid=348#: - :text=na%20latinskom%20jeziku.-, Mate%20Kova%C4%8Devi%C4%87,-Share (priступljeno: 15. lipnja 2021.)

²⁵ Brezak Stamać, Dubravka, Poslanice Marka Marulića benediktinki Katarini Obirtić, Kolo 1-2, 2013. <https://www.matica.hr/kolo/386/Poslanice%20Marka%20Maruli%C4%87a%20benediktinki%20Katarini%20Obirti%C4%87/> (pristupljeno: 19. lipnja 2021.)

²⁶ Buljan Flander, Gordana, Zdravstvena kriza može povećati rizik za samoubojstva, Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba, Zagreb, 2020. <https://www.poliklinika-djeca.hr/aktualno/rijec-ravnateljice/uz-svjetski-dan-prevencije-suicida-zdravstvena-kriza-moze-povecati-rizik-za-samoubojstva/> (pristupljeno: 19. lipnja 2021)

bez izvornog smisla neprimjeren djetinjstvu i sazrijevanju; slobodi spoznaja i stjecanju iskustava.

Već dvije godine učenici u školi drže fizičku udaljenost, s neugodnim maskama, uskraćeni su za brojne sportske i izvannastavne aktivnosti, boravak na otvorenom, kao i druženje sa svojim vršnjacima iz drugih razreda. Također su udaljavani od starijih članova obitelji, od kojih se neki nisu uspjeli ni oprostiti.

Osjećaju pritisak materijalne neizvjesnosti u okolnostima kada su mnogi roditelji ostali bez posla te u kontekstu potresa 2020. u kojem su mnogi od njih doslovno ostali bez svega.

Izdvajam svjedočanstva iz školskih zadaća svojih učenika na temu Prava, sloboda i odgovornosti mlađih. Tako jedna učenica trećega razreda piše:

Pita li se itko kako nam je? Imaš slobodu, a bojiš se. Znamo da sjeme treba zalijevati da bi narasio, no ako ga zaliješ kiselinom, ono neće narasti... Druga pak učenica zaključuje: Odjednom smo baćeni u kutiju bez zraka i tračka svjetlosti, a na njenom poklopcu stoje moćne svjetske sile. Upravo nam te sile svakog dana daju razna pravila kojima se treba prilagodjavati i biti odgovoran, paziti da ne prekršimo neko od tih pravila. U najljepšem periodu ograničena nam je sloboda kretanja, normalnog načina obrazovanja, druženje s prijateljima i obitelji u drugom gradu ili državi.

Kažu nam kako je srednja škola i fakultet najljepši period koji ćemo sigurno pamtitи cijeli život. Što ćemo pamtitи? Što ćemo pamtitи kada nam je sve što smo ne-kada imali odjednom oduzeto?

Jedan učenik svjedoči kako njegovi ukućani govore o ovom životu kao o ratu *u kojem samo što nije ispaljen metak*.

Drugi učenik ističe: *Mladi trpe ogromne muke u vrijeme ove pandemije... primorani pridržavati se raznih uputa te većinu vremena biti u zatvorenom prostoru. Stariji nikad neće shvatiti kolika je to mentalna bol i zaostatak mlađih, a svijet ostaje na mlađima. Tko će voditi ovaj svijet u bolju budućnost ako ne mlađi? Što će biti kad sve ovo prođe?* Isti učenik zaključuje kako mlađi ne mogu slijediti savjete starijih da budu kao oni i žive poput njih jer svako vrijeme nosi svoje. Učenici su također svjesni i svojih odgovornosti, neki od njih u zadaćnici ističu da je hrvatsko obiteljsko zakonodavstvo jedno od rijetkih koje spominje bilo kakve dužnosti. Tako jedna učenica izrijekom navodi: *Fizička pomoć, poštivanje roditelja, komunikacija s obitelji, dužnosti u školi i radne obveze samo su neke od mnogih koje djeca imaju obvezu ispuniti. Oni se zbog toga često ljute, ali ne znaju da zapravo baš ove odgovornosti čine važne trenutke na koje ćemo poslije gledati s osmijehom na licu.*

Učenička promišljanja pokazuju njihovu angažiranost u obiteljskim i društvenim odnosima koji su usložnjeni u novim okolnostima, za njih učenici u izolacijskim uvjetima i pritiscima neprimjerenum njihovu sazrijevanju, gube radost, snagu, i volju pa se okreću virtualnom svijetu i tehnologiji kao nadomjestku bliskosti, opuštenosti, vredrine.

Tu je iznimno važna odgojna uloga škole i nastavnog predmeta hrvatski jezik, tako prema Srećku Listešu: »Hrvatske škole trebaju odgajati učenike i učiti ih izgradnji uzajamnih odnosa. Sva se proza čita samo zbog proučavanja odnosa pa valja učiti od književnosti, a ne o književnosti. Put u budućnosti mora biti put ljudskosti, a ne put popuštanju teroru strojeva.«²⁷ I Marija Laszlo naglašava značenje učenja komunikacije i života: »Za stjecanje učeničkih vještina pismenosti odgovornost leži na cijelom obrazovnom sustavu, ne samo na jednome predmetu. Učitelji se jezika i književnosti uvijek mogu pozvati na riječi koje su napisali na internetskoj stranici Sveučilišta Indiana: »Studij je jezika i književnosti zapravo studij o životu. Priče koje nalazimo u književnim djelima i jezik kojim su izrečene, povezuju nas na bezbroj načina s daleko većim svijetom, prošlim i sadašnjim.«²⁸

Kao odgajatelji i nastavnici nastojimo i u ovim, po Shakespeareovu *Hamletu* »razglobljenim vremenima«, u učenicima zadržati vrijednosti i vrline žitelja Betulije, ali i sačuvati u njima ljubav prema čitanju temeljnih tekstova te ih potaknuti na izražavanje vlastitoga doživljaja svijeta i života kako bismo ih umjesto učenja o književnosti, iz nje učili o životu.²⁹ Tom učenju o životu namijenjeno je promišljanje, pripremanje, istraživanje i pisanje poslanice Marku Maruliću u stihu ili prozi, na narječju ili standardnom jeziku. Učenicima će ponuditi svoju poslanicu Ocu Hrvatske Književnosti nadahnutu ovom obljetnicom i tekstrom Ženska ruka patera Nike Bilića.³⁰

Poslanica je oblik koji svojim lijepim i stiliziranim izrazom i zadanim oblikom i konvencijama obuhvaća pošiljatelja, primatelja, kontekst, kôd, te kontakt (medij), ali nužno ne traži odgovor pa se može pisati zamišljenom sugovorniku, primatelju, kao i imaginarnom čitatelju. Njezin tvorac otkriva svoja raspoloženja, potrebe

²⁷ Listeš, Srećko, Je li hrvatsko društvo moderno ili postmoderno? Odgoj je najsigurniji put, Cener, Zagreb, 2018. godina XXII, str. 22.

²⁸ Laszlo, Marija, Informacijsko čitanje u nastavi jezika i književnosti, Čitanje za školu i život IV. simpozij učitelja i nastavnika hrvatskoga jezika, Zbornik radova, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb, 2013. str. 69.

²⁹ Listeš, Srećko, Je li hrvatsko društvo moderno ili postmoderno? Odgoj je najsigurniji put, Cener, Zagreb, 2018. godina XXII, str. 22.

³⁰ Bilić, Niko, Ženska ruka, Olimp 32, Hrvatski olimpijski odbor, Zagreb, 2009. str. 16.

i čežnje, traume i oduševljenja, a ujedno ostavlja zapise i svjedoček vremena. Rad na poslanici rad je na sebi: »Biblioterapija je proces dinamičke interakcije između čitateљa i književnog teksta koji može biti korišten za osobni rast i razvoj. Književni je tekst zapravo most preko kojega u biblioterapijskom procesu prelazimo da bismo došli do sebe«, objašnjava Emica Calogjera Rogić u članku Brune Perice.³¹

Biblioterapeutkinja Ivana Bašić pak ističe: »Riječi imaju moć. One prolaze čovjekovim tijelom kao vibracija i tijelo ih može osjetiti u svakom djeliću. Jednako ih osjećaju ljudi koji govore i ljudi koji ih slušaju. Snaga izgovorene ili slušane riječi može čovjeku promijeniti život.«³² Pisanjem, dakle, iscjeljujemo rane. Kako Ivana Bašić naglašava, razvojna poetska terapija kao način istraživanja sebe i traženje promjene u čovjeku učenicima može služiti i propitivanju obrazaca ponašanja koje im nude mediji i kultura konzumiranja, a u zbivanjima koja se vrte oko zamašnjaka egzistencije, gubitka, samoće, bolesti i smrti, učenicima mogu pružiti katarzični učinak. Osim razmišljanja, isповједnoga elementa kojim nam se mogu otvoriti, nudi mogućnost rasprave o različitim obrascima ponašanja, životnim situacijama i izborima. Takvom komunikacijom s drugima, ali i sa samima sobom, mladi izgrađuju svoje stavove te razvijaju osobnost.³³

U svojoj poslanici učenici mogu: pisati kao govore s onim koji je za njih prvi umjetnički na narodnom jeziku prozborio i zavapio; izraziti mu ponizno divljenje i molbu za prijateljstvom u vremenima virtualnih prijateljstava u kojima su im druženja ograničena, a prijatelji često neznanci; odraziti svoju uskraćenu, osakaćenu i otuđenu sadašnjost s kojom se toliko mire da ih nagriza i rastvara, bez uzora i oslonca koji bi im vratio svakodnevnicu punu mladenačke živosti i vedrine kakve su u bratiteljima imali u najtežim danima Domovinskoga rata. Maruliću mogu povjeriti kako bi željeli promijeniti svijet koji ih okružuje, opisati kako i zahvaljujući čemu preživljavaju, svemu usprkos.

³¹ Perica, Bruna, Biblioterapija: Knjiga kao lijek koji nema nuspojave i od kojeg se ne možete predozirati, Femisfera, dobraprlica.hr, Zagreb, 2021.

³² Kolaric, Alica, Ivana Bašić: Biblioterapija i poetska terapija – priručnik za početnike (pričak), Magazin Gradske knjižnice Rijeka, 2013. <https://gkr.hr/Magazin/Prikazi/Ivana-Basic-Biblioterapija-i-poetska-terapija-prirucnik-za-pocetnike> (pristupljeno: 18. lipnja 2021.).

³³ Isto.

Obrazac poslanice

Učenik pristupa pisanju poslanice izražavajući ujedno svoj doživljaj Marulića i njegove svakodnevice i onaj vlastite te veza između njih. U svom pisanju primjenjuje stečene spoznaje o poslanici kao tekstu; o njezinoj strukturi, dijelovima, jeziku i stilu. Također dobiva naputke i njezin plan, tj. jedan strukturni model s mogućim ponuđenim podatcima. Uvodom se učenik kao epistolograf povezuje s pročitanim tekstom. Njime treba uputiti prikladan pozdrav i apel autoru djela te mu se predstaviti. Učenici mogu odabratи obraćanje s

Vi ili Ti (očekivane su rečenice: Vrlo poštovani, dragi, plemeniti Marko / Oče Hrvatske Književnosti! Piše Vam / Piše Ti ... učenik/učenica... razreda iz...).

Učenici u svojem predstavljanju ovdje navode svoje ime, razred, ime svojega mesta, zavičaja, škole, moguće je povezivanje imena škole, mesta, zavičaja s Marulićem i njegovim zavičajem prema životopisu. Predstavljanje je, međutim, moguće i kasnije, u tijelu ili pak na samom kraju pisma.³⁴ Nakon pozdrava i prvoga obraćanja učenik Maruliću izražava svoje osjećaje obrazlažući ih ili opisuje Marulićeve zasluge (očekivano: Pišem Vam s velikim divljenjem i poštovanjem jer ...). Učenik može navesti gdje je, kada i kako upoznao Marulića, istaknuti jak i koristan doživljaj teksta (očekivano: Upravo čitam / Prošle sam godine čitao Vašu/Tvoju *Juditu* / *Molitvu suprotiva Turkom* / *Naputke za dobar život* / Tvoj životopis / (naslov kojega drugog teksta) koji je na mene snažno djelovao svojim porukama.). Učenik će istaknuti poruke, opisati njihov učinak na svoj čitateljski obzor i život. Ovdje učenik kao epistolograf treba uspostaviti kontakt i naglasiti snagu kontakta bez obzira na dimenzije vremena i prostora koje učenika kao čitača od njega razdvajaju (očekivano: Iako smo stoljećima razdvojeni i znam da nikad nećete čitati moje pismo, ipak Vam /Ti pišem osjećajući veliku potrebu u svojoj nevolji...).

U tijelu pisma slijedi razgovor s Marulićem, u kojem se pažljivo i biranim riječima predočuju spoznaje o Marulićevu liku i životu te izražava vlastiti položaj u svijetu, navode se i opisuju problemi u životu u kojima bi učeniku dobro došao Marulićev savjet, pomoć, zaštita ili djelovanje, uspoređuje se vlastiti život s Marulićevim (očekivano: Čitao sam s velikim zanimanjem kako se razvijao Tvoj život. Danas je puno drukčije, nestaju osnovne ljudske vrijednosti...). Učenik te vrijednosti treba nabrojiti, npr. poštenje. U nastavku učenik suprotstavlja te vrijednosti vrijednostima današnjega društva. Učenik pritom treba uočiti probleme (npr. okrutnost i nepravdu) te ih

³⁴ I lesmag, Ja sam vodiy, Informativno mjesto, Kako napisati pismo književnom junaku, 2021. <https://lesmag.ru/hr/kak-napisat-sochinenie-pismo-literaturnomu-geroyu-metodika-sovety-obrazec.html> (pristupljeno: 18. lipnja 2021.).

opisati i zauzeti stav prema njima (očekivano: Prevladavaju... i ne mogu se pomiriti s njima jer...). Zatim učenik treba izraziti želje i htijenja (očekivano: Htio bih...) te za tražiti Marulićevu pomoć, savjet, ohrabrenje u konkretnoj prilici (očekivano: Dobro bi mi došlo Tvoje mišljenje o... / Koristio bi mi Tvoj savjet...). Pred sam kraj pisma učenik ističe povezanost s piscom zbog čega mu se i obratio, navodeći i hvaleći pojedinačne zasluge i vrline (očekivano: Izuzetno poštujem Tebe i Tvoj život koji mi je velikim poticaj za... / Ti si mi uzor u... svojim... ili Želio bih biti poput Tebe / Tvojega lika jer si olicenje...).

Na kraju se pismo zaključuje srdačnim i toplim oproštajem s nadom u ponovni susret na stranicama knjige ili duhovni susret samom poslanicom (očekivano: Doviđenja, dragi...! Zbogom, poštovani...! Nadam se da ćemo se ponovno sresti negdje na stranicama Tvojega/Vašega... (naslov djela).³⁵

Samovrednovanje i vrednovanje poslanice

O svom pismu učenik može provesti samovrednovanje prema priloženom opisniku kojim je predviđeno šest načела. Istim opisnikom može se služiti i učenikov vršnjak za vršnjačko vrednovanje i nastavnik. Prvim se načelom prati ima li pismo sve zadane dijelove: početni i završni pozdrav/oslov, mjesto i nadnevak, uvodni dio, tijelo pisma, završni/zaključni dio, mjesto i nadnevak. Drugim se načelom prati njihov prikidan raspored i izgled pisma. Trećim se načelom prati skladnost kompozicije, međusobna povezanost dijelova; uvodni dio treba biti povezan s tijelom poruke, a tijelo sa zaključkom. Četvrtu načelo prati očekivano uspostavljanje veze s piscom u uvodu; tu se učenici mogu predstaviti, pozvati na pročitano djelo i dojmove koje je u njima pobudilo, važnost Marulićeva života i djela, univerzalnost njegovih poruka, simboliku njegovih karaktera (to mogu biti Nabukodonozor, Holoferno, Judita, Akior, ali i drugi likovi iz kataloga likova u *Juditi*). To mogu pokazati ili razraditi i u tijelu pisma. Peto načelo prati tijelo poslanice; slijedi učenikovo povjeravanje Maruliću i iskazivanje svojega doživljaja stvarnosti. Bodovanje ovisi o tome ima li tijelo poslanice raščlanjeni zadani tematski okvir, jesu li problemi i doživljaj samo navedeni, natuknuti ili su opisani, razrađeni i povezani s piscom i njegovim stvaralaštvom i značenjem. Prati se navodi li učenik primjere za navedene probleme, predlaže li za njih strategiju, objašnjava li svoje stavove prema problemima ili ih samo iznosi, ima

³⁵ I lesmag, Ja sam vodiy, Informativno mjesto, Kako napisati pismo književnom junaku, 2021. <https://lesmag.ru/hr/kak-napisat-sochinenie-pismo-literaturnomu-geroyu-metodika-sovety-obrazec.html> (pristupljeno: 18. lipnja 2021.).

li pitanja za svojega sugovornika, moli li ga za pomoć, savjet. Također se prati odvija li se smisleni, obogaćeni dijalog s piscem koji odaje učenikov karakter kao autora pisma jer se u pismu, kao i u dnevniku, osoba usredotočuje na sebe, objašnjavajući sugovorniku samoga sebe. Šestim načelom sažima se pismo, pratimo oblikovanje zaključka i završno obraćanje piscu s oproštajnim pozdravom, izražavanje nade u ponovni susret i njegovu pomoć.³⁶

Prema sedmom načelu pratimo poštivanje norme na pravopisnoj, morfološkoj i sintaktičkoj razini, a osmim načelom poštivanje prikladnoga leksika i stila te služenje epistolarnim slogom. Pod epistolarnim se sloganom podrazumijeva visoka razina profinjenosti, uglađenosti, stilizacije, uljudnosti, poštovanja, konvencionalnosti. U jezičnom se vrednovanju prate pogreške po kategorijama dosljednost ili povremeno pogrešaka u čestotnim riječima. U vrednovanju leksika i stila uz standardni leksik učenik se, s obzirom na stil poslanice, smije koristiti poetizmima i arhaizmima te Marulićevim riječima, izrazima i rečenicama (kao i onima drugih autora) uz njihovo prikladno obilježavanje, dok korištenje zavičajnoga govora mora imati svoju stilsku opravdanost, ali je moguće i da cijela poslanica bude oblikovana zavičajnim govorom. Naravno, nije dopušteno korištenje barbarizama, vulgarizama, žargonizama i kolokvijalizama.

Tablica 1. Opisnici za vrednovanje poslanice

opisnici za vrednovanje poslanice			
	slabo / ne zadovoljava 0 bodova	djelomično zadovoljava 1 bod	u potpunosti ostvareno 2 boda
1. dijelovi poslanice	Poslanica nema većinu potrebnih dijelova	Poslanica ima većinu potrebnih dijelova.	Poslanica ima sve potrebne dijelove.
2. kompozicija poslanice	Dijelovi poslanice nisu povezani.	Dijelovi poslanice djelomično su ili neskladno povezani.	Skladnost kompozicije očituje se u povezanosti svih triju glavnih dijelova (uvodni dio, tijelo poruke, zaključak).

³⁶ I lesmag, Ja sam vodiy, Informativno mjesto, Kako napisati pismo književnom junaku, 2021. <https://lesmag.ru/hr/kak-napisat-sochinenie-pismo-literaturnomu-geroyu-metodika-sovety-obrazec.html> (pristupljeno: 18. lipnja 2021.).

opisnici za vrednovanje poslanice

	slabo / ne zadovoljava 0 bodova	djelomično zadovoljava 1 bod	u potpunosti ostvareno 2 boda	
3.	topos uvodnoga dijela	Uvodni dio nema nijednu zadalu vrstu podatka.	Uvodni dio ima većinu zadanih vrsta podataka.	Uvodni dio donosi sve zadane vrste podataka ili se neki od njih javljaju u tijelu poslanice.
4.	tijelo poslanice	Tijelo poslanice ne donosi zadani tematski okvir.	Tijelo poslanice ima neraščlanjeni, zadani tematski okvir	Tijelo poslanice ima raščlanjeni, opisani, objašnjeni zadani tematski okvir.
5.	zaključni dio poslanice sa završnim obraćanjem piscu	Zaključni dio nema nijednu zadalu vrstu podatka.	Zaključni dio ima samo jednu vrstu podataka.	Zaključni dio donosi sve zadane vrste podataka.
6.	pravopisna, gramatička i sintaktička točnost	Učenik dosljedno grijesi u čestotnim riječima u svakoj od triju kategorija.	Učenik dosljedno grijesi u jednoj od triju kategorija, a u ostalima povremeno ili rijetko grijesi u svim trima kategorijama.	Učenik uredno primjenjuje normu u svim trima kategorijama.
7.	rječnik i stil epistolarnoga sloga	Učenik se ne koristi standardnim leksikom, stil nije prikidan epistolarnom slogu.	Učenik se koristi standardnim leksikom, ali stil nije prikidan epistolarnom slogu.	Učenik se koristi standardnim leksikom, stil je prikidan epistolarnom slogu.

ukupno 14 mogućih bodova

Zaključak

Ciljevi su ovoga rada oživljavanje epistolarnoga žanra kao oblika stvaralačkoga rada učenika, osiguravanje razvoja i poboljšanja kulture govora i kulture osjećaja, usmjeravanje učenika na vrijednosti materinskoga jezika, naglašavanje biblioterapijskoga učinka poslanice, odnosno poticanje učenika da u osjetljivim trenutcima odrastanja iznese svoje nedoumice, gorčine, strahove i utišane pobune. Učenik se razvojem spoznaja, uvježbavanjem i oblikovanjem poslanica ostvaruje kao samostalan sudionik nastave i aktivni, a ne samo pasivni čitač. U godini promicanja čitanja ovom se metodom možemo više služiti u nastavi, a ne samo u različitim, korisnim i kreativnim projektima. Postupnim će radom na pismu kao tekstu učenik steći potrebna predznanja za razlikovanje izlagačkih tekstova različitih funkcionalnih stilova i oblika i koristiti se informacijama iz različitih izvora u skladu s određenom svrhom čitanja i namjenom. Rad na pismu provodi se kao i rad na eseju: počinje se s poučavanjem i uvježbavanjem pisanja uz provođenje formativnoga vrednovanja, a tek kasnije sumativnoga. Nakon toga procesa učenik postaje epistolograf, Marulić sugovornik, a učenici i nastavnik zamišljeni čitatelji. Pisanjem poslanice i njezinim čitanjem ostvaruje se u ovim izazovnim vremenima katarzičan učinak, a učenici usvajaju novi pojam: Juditin poučak.

Učenička pisma Marku Maruliću

Pismo Marku Maruliću
U Metkoviću 28. svibnja 2021.

Dragi Marko Maruliću,

lik pobožne udovice Judite potreban je današnjem svijetu. Potreban nam je netko dovoljno hrabar za pravi korak pobjede nad zlom ovog svijeta. Judita se negdje duboko krije u svima nama, ali još nismo postali dovoljno hrabri za korak dalje. Potaknuta radnjom Tvoj epa i radnjom svog života, pišem Ti ovo pismo.

Vremena se mijenjanju, više nismo u fizičkom ratu, nalazimo se u ratu za psihički mir i slobodu. Situacija proteklih godina dana nije baš najbolja, ljudi s »većih« pozicija igraju se našim životima. Živimo u stalnom strahu i tami, svaki je novi dan ista rutina, svaki je dan potpuno isti, bez novih promjena. Mladi i stari nalaze se u istoj »poziciji«, ali pričam Ti s pozicije mladih, odnosno sa svoje pozicije. Proziva nas

se za nepoštivanje mjera i neodgovorno ponašanje, a samo smo ljutiti na sustav koji nije za svakoga isti, mjere ne vrijede za svakoga jednako. Nismo neodgovorni, samo želimo druženje, smijeh, priče za pričanje našoj djeci o svojoj mladosti. Svijetu u kojem odrastam nedostaje Judita da nas izvede iz ropstva, postali smo robovi ljudima »iznad« nas. Kao mladim ljudima punima ideja i želja jedino nam je preostalo rješenje tražiti sreću negdje drugo. Izgubljeni u moru mjera i pravila ponašanja i dalje mislimo pozitivno, iako ostajemo bez slobode i sa sve manje prava, mislim kako i dalje ima nade za nas i ostale generacije.

U radnji priče svog života zamišljam, tražim, očekujem lik Judite. Svaka generacija treba imati Juditu, odnosno svatko od nas treba postati dovoljno hrabar za borbu. Nadam se da će ovome doći kraj, da ćemo se vratiti u normalu i nastaviti odrastati u boljem svijetu. Hvala Ti za tu nadu koju si nam prenio Juditom!

Tvoja M.

Pismo Marku Maruliću
Metković, 28. svibnja 2021.

Dragi Marko!

Objavljujući svoju Juditu, obilježio si novo doba, ali moram Ti reći kako je naše »novo normalno« doba daleko od normalnog. Svijet je snašla pandemija kojoj kao da nema kraja. Kako dani prolaze, tako se mjere mijenjaju, no čini se kao da ugrožavaju slobodu zabranjujući ljudima osnovne potrebe, a ne da bi ih zaštitile od obolijevanja.

Kažu da je bitno uzeti stvari u svoje ruke, baš kao što je Judita napravila. No imamo li danas svoju Juditu? Tko će biti taj koji će spasiti ovaj narod od zla? Svakim nam se danom oduzima neko pravo te nam time zatvaraju neka vrata. Kao što je Klis pao u tvoje doba, kao da i mi padamo, ne u turske ruke, ali u nepoznate. Spas nam je nepoznanica. Judita se ponovila, odnosno priča o dobru i zlu. U Hrvatskoj nema nikog tko bi se žrtvovao za svoje ljude i za bolje sutra. A i da ima, kako znati kome vjerovati? Da barem i mi možemo očekivati ljepše doba. Generacije pate, motivacija je nestala još od ona »dva ključna« tjedna i sav posao koji je urađen, bio je izvršen jer je »morao« biti. Sve je tako umjetno postalo. Djeca provode slobodno vrijeme zaključana u svojim sobama, gledajući u zaslone kako bi pobegla od stvarnosti. Olovke su postale stran pojam jer su se dlanovi prilagodili uređajima. Mozak kao da više nije od neke sive mase koja je glavni dio živčanog sustava čija je uloga prenositi informacije tijelom do njega. Te su informacije sada umorne od čekanja boljeg života i gibaju se sporo jer vrijeme kao da je stalo. Bojim se onoga što bi još moglo pogoditi ovaj

narod. Živimo u iščekivanju jeseni koja bi trebala biti novi početak za nas učenike, a sada je pitanje hoće li uopće biti nastave. Ne pati samo hrvatski narod, već i ljudi diljem svijeta. Ako nas je ovo ičemu naučilo, to je snaga veze u kojoj smo se, dok smo se učili suočavanju s prisilnim izoliranjem, povezali s virtualnim prostorima. Zajednički se uhvatili u koštač, suočili sa strahovima i nesigurnošću, a možda i slučajno ponovno otkrili našu zajedničku čovječnost.

Nadam se kako je trenutni gubitak slobode samo sitna neugodnost za ono u što moramo vjerovati da je za opće dobro. Koliku vrijednost uopće može imati individualna sloboda u odsustvu sveopće dobrobiti? Valjda će ovo sve završiti u što kraćem roku jer ne bih htjela provesti, kako kažu, najljepše doba u ovakvim uvjetima. Pozdravljam Te od svega srca!

Tvoja A.

Metković, 28. svibnja 2021.

Nastavnikovo pismo Marku Maruliću

Juditin poučak

Oče, ovdje, usred pandemije što »*vas svit u strah stavi*« naša mala plavca lјulja se na valovima i želi slobodno zaploviti pučinom okovana zaključavanjima. Nije ona jedan od Cesarićevih brodova što »*Na jarbole šarene zastave meću / I – stoje.*« Prerasla je u Mihalićev »*milijunski brod koji ne kani odustati*«. Naš netom spašeni narod, kako Ti kažeš »*Pak se je obratil k Bogu svom, i Bog njih/ jest jih oslobođil od uze protivnih...*« pomalo posustaje u vjeri u bolje sutra ove lijepo krvlju natopljene ledine. Zato zarađamo pod more, u plavetnilo tišine u kojoj i mediji šute, a uranjajući u tišinu, uranjamo i u Tvoj svijet slijedeći Tvoje »ča«.

Tražimo između redaka, između slova. Kakvo si začarano sjeme buduće »*rukoveri*« nade »*mnozim cvitje(m) obkićene*« posijao u vrt naše književnosti i kulture, oče? Klija li u nama? Mi koji smo je dobro razgledali, vidimo i budući cvat ovog sjemena dijeleći s Tobom Tvoju utješnu spoznaju: »*Karanje Božje to jest manje, / ner naše zgrišanje i naše poganje.*« Tako, jer si upoznao, spoznao i imenom nazvao ljudsku dušu, zrcališ joj narav, psihološku studiju u kojoj, puno dalje od protuturske zabrinutosti i tjeskobe, kazuješ trajnu borbu pohlepe i strasti za nečijim drugim, tuđim, svačijim, s otporom malih, slabih, običnih, izloženih, ranjivih. Nisi ni mogao drukčije, očevim

stopama i slovima, obiteljskim žrtvama i patnjama odgojen na dužnostima. Kao i u svojim poslanicama, i Juditom ukazuješ na zaboravljene i unižene vrijednosti. U egodanašnjici i e-današnjici daleko smo od Tebi milog skrušenja i poniznosti: »*Jer on ne slijuje nauk od istine, ki se uzvišuje u slavi tašćine, / Pravdu pogarjuje, ljubi vuhavšćine...*«, a na Tvoje riječi Gundulić nastavlja s upozorenjem na krilatu »taštu oholast« što je izbacila naplavine samodopadnosti, isključivosti, otuđenosti od potreba najbližih, posebno od potreba mladih zahvaćenih anksioznošću i depresivnošću, socijalno zaustavljenih u svojim druženjima i trenutcima u kojima prelaze iz sazrijevanja u mladalaštvo. Suočeni su s neizvjesnošću, strahom i lažima, tjeskobni, bezvoljni za učenje, tuguju, strepe ili besposličare izgubivši dosadašnju sigurnost. Zatvoreni, pred zaslonima, izloženi društvenim mrežama žive u drugom svijetu u koji nemamo uvid, baš kao ni u njihove duše. I na mrežama koje im lažu, i sami lažu. Sami na njihova pitanja nemamo i ne znamo odgovore ili ih se bojimo iznijeti. Zato ih ne nedostaje u medijima, znaju li i mogu djeca i mladi izabrati prave? Betuliji pet, koliko je nama dana preostalo? Tko će i kako izvući našu djecu i mlade?

Tko će se za njih zauzeti kao što si Ti, oče, pisao papi Hadrijanu VI. uzaludno ga upozoravajući na tursku opasnost i sveti rat?

Jesmo li dovoljno jaki da se zauzmemo za svoje mlade i svoj narod kao ova udovica koja, na rubu jednog svijeta, uzima sudbinu svog naroda u ruke? U trenutku predaje i okretanja leđa Bogu i tradiciji zna što mora: izvući iz sebe ono što joj je Bog darovao: ljepotu i mudrost. I sada nam se, u osjećaju prepuštenosti, u Matoševu zdvajjanju nad supljim grudima i Judama, u Gotovčevu prijeziru »*strašila bez srca*«, Bog čini slično kao Andriću: »*On tako dobro šuti/da se već pomišlja da ga nema./ A on je mirno srce svih atoma.*« Zar je naše vrijeme drukčije od Tvoga? Je li ijedno bilo takvo u kojem hrvatski čovjek nije slavičekovski poželio »*da se događa njegov Izlaz-bratstvo i aktivnost*«? Ti si čeznuo za obranom, potporom, mirom, otporom poštima svih vrsta na koje upozoravaju biblijske riječi: »*Jer u našim pokoljenjima nije bilo, a nema ni dandanas u našemu plemenu, obitelji, selu ili gradu onih koji bi štovali boštva načinjena rukama.*« Upitajmo se kojima se sve i zašto modernim boštvinama rukama načinjenim danas klanjamo? Koji je Juditin poučak? Što možemo zaključiti mi, mali, obični ljudi? Stojimo li ne više na našoj plavci nego na palubi Titanica i za trenće nas valovi povući, jesmo li hobiti pred velikim dugim putovanjem koje nas nadilazi i zastrašuje?

Koliko ljepote iz sebe možemo izvući? Barem u svojim slovima! »*Intelektualcu ostaje samo kutija olovnih slova, što nije mnogo, ali nije ni malo.*«, rekao je Krleža u svom Banketu u Blitvi. Možemo li u Juditi tražiti Tvoj naputak za nanovo stvorenji, a ne novonormalni život? Judita je iz kostrijeti otkrila svoju ljepotu, svoju mudrost okrenutu meditaciji i molitvi iskoristila je za napad u službi obrane. U ljepoti

svoje proze i svojih *versa* možda izvučemo ono što je zapretano u nama. Recimo svojim pismom, pjesmom ili molitvom sve što nam leži na srcu! Udostojmo se pisati Juditi i Tebi, neka naše poslanice iz 21. st. progovore! Tonom Nazorova *cijetnog milinja*, Tvoje skromnosti, ljubaznosti i poniznosti, zaboravljenog Grabovčeva *Cvita razgovora*. U svojoj zebnji razmišljamo o Tebi i o Juditi kao svojem uzoru. Ona nam može biti Tvoj skriveni testament. Otkrijmo u njoj sve što možemo biti i sami, sve-mu usprkos! Zaronimo u mudre tekstove koji nam se ljubavlju obraćaju: u tekstu Ženska ruka patera Nike Bilića otkrijmo pohvalu Bogu u Juditinu imenu. Zahvalimo najprije na svemu što imamo, a što nam se, u ovoj krizi, čini premalim! Neka nam njezina ruka koja moli, uzima mač, ali i grančice za pobednički vijenac na glavi, pokaže put! Ne jadikujmo, neka nam bude nadahnuće svojom ženskom intuicijom, uočimo korijen problema, pronađimo slabe točke zaprekama i napadnimo baš tamo! Prečaci često odvedu s pravoga puta, samo »*Duga vježba put je do brze pobjede.*« Nema koristi od bijega u tugu, suočimo se najprije sa svojim slabostima, a zatim i s onim čega se bojimo.

Usudimo se mijenjati ono s čime se mirimo, a što nas otuđuje i rastužuje. Gadjajmo visoko, usudimo se pogoditi glavu problema. Makar i praćkom, kao Golijat, ali u oko!

Judita nas svojim aktivnim odnosom prema problemu usmjerava prema onome što nas u životu pokreće i za što smo se spremni žrtvovati. Svojom disciplinom i požrtvovnošću, kaže nam pater Niko, može biti uzorom sportašima, ali i svima nama. Najprije valja promisliti koji su to ideali za koje smo spremni živjeti, ali i poginuti. Nadalje, svojim nas tajnim planom Judita ohrabruje na tiko djelovanje u velikom izazovu očuvanja ovog malog velikog naroda na njegovu povijesnom prostoru.

Izloženi smo porivima da u nesigurnim vremenima uživamo u površnim ugoda-ma hrane, pića, medija, u strahu da onog sutra možda i ne bude, ali onda ništa od borbe! Judita je živjela u postu i na margini zbivanja, jačajući izdržljivost i snagu. Ne zalijećimo se, sjetimo se slavne Radićeve »*Ne srljajte kao guske u maglu!*« jer je Judita živjela spremna za presudni trenutak od pet dana. Za koliko je dana naš trenutak i koliko će trajati? Jesmo li spremni biti veliki? A Judita je najveća bila u bogobožnosti. Neka nas ona i moral naše tradicije i predaka nadahnu, oče. Nekada hrabri, budimo opet snažni u Kranjčevićevu i vječnoj pobuni protiv svega što je nedostojno temeljnih ljudskih vrijednosti jer »*svačije je pravo disati*«.

U to ime, oče, unosim svojim učenicima novi pojam: Juditin poučak.

Danijela Baćilo, prof.

Literatura

- Aulkh, Navi, Edukacijski vodič, Sodium.www.sodiummedia.org.uk, Wolverhampton, United Kingdom, natuknica: *Kako napisati pismo književnom junaku*, <https://hr.sodiummedia.com/4097362-how-to-write-an-essay-quoteletter-to-the-literary-heroquot-methods-tips-sample> (pristupljeno: 19. lipnja 2021.)
- Bampa-Listeš, Silvana, *Biblioterapija/Bibliotherapy*, Diplomski rad, Zadar, 2010., str. 5. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:492501https://kupdf.net/queue/> (pristupljeno: 19. lipnja 2021.)
- Bilić, Niko, *Ženska ruka*, Olimp 32, Hrvatski olimpijski odbor, Zagreb, 2009., str. 16. https://amdg.ffrz.hr/olimp/judita_olimp.pdfhttps://issuu.com/hrvatskiolimpijskiodbor/docs/olimp-32-2009/16 (pristupljeno: 18. lipnja 2021.)
- Brezak Stamać, Dubravka, *Poslanice Marka Marulića benediktinki Katarini Obirtić*, Kolo 1–2, 2013. <https://www.matica.hr/kolo/386/Poslanice%20Marka%20Maruli%C4%87a%20benediktinki%20Katarini%20Obirti%C4%87i> (pristupljeno: 19. lipnja 2021.)
- Buljan Flander, Gordana, *Zdravstvena kriza može povećati rizik za samoubojstva*, Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba, Zagreb, 10. 9. 2020. <https://www.poliklinika-djeca.hr/aktualno/rijec-ravnateljice/uz-svjetski-dan-prevencije-suicida-zdravstvena-kriza-moze-povucati-rizik-za-samoubojstva/> (pristupljeno: 19. lipnja 2021.)
- I lesmag, Ja sam vodiy, Informativno mjesto, *Kako napisati pismo književnom junaku*, 2021. (Murazanov Roman Viktorovič, evalis.ru.) <https://www.reg.ru/company/leadershiphttps://evalis.ru/hr/sochinenie-na-temu-pismo-literaturnomu-geroyu-kak-napisat-sochinenie-pismo> (pristupljeno: 18. lipnja 2021.)
- Jozić, Branko, *Nepoznato pismo pape Hadrijana VI. Marku Maruliću*, Marulianum, Split, 2016. UDK: 821.163.42.09 Marulić, M. Branko Jozić 272-732.2 Hadrianus VI, Marulianum, Split, 2016., <https://hrcak.srce.hr/file/232452> (pristupljeno: 18. lipnja 2021.)
- Kolarić, Alica, Ivana Bašić: *Biblioterapija i poetska terapija – priručnik za početnike* (pričak), Magazin Gradske knjižnice Rijeka, 2013. <https://gkr.hr/Magazin/Prikazi/Ivana-Basic-Biblioterapija-i-poetska-terapija-prirucnik-za-pocetnike> (pristupljeno: 18. lipnja 2021.)
- Kovačević, Mate, *Riječ o knjizi: Pustošenje Hrvatske, Osrvt na hniju: Govori protiv Turaka / Orationes contra Turcas, Preveo i uredio Vedran Gligo, Logos*, Split, 1983. http://hrsvijet.net/index.php?option=com_content&view=article&id=26894:rije-o-knjizi-pustoenje-hrvatske&catid=74:knjigozori&Itemid=348#:~:text=na%20latinskom%20jeziku.-,Mate%20Kova%C4%8Devic%C4%87,-Share (pristupljeno: 15. lipnja 2021.)
- Listeš, Srećko, *Je li hrvatsko društvo moderno ili postmoderno? Odgoj je najsigurniji put*, Cener, Zagreb, 2018. godina XXII, str. 22. <https://www.skole.hr/wp-content/uploads/2020/11/skolske-novine-793.pdf> (pristupljeno: 18. lipnja 2021.)
- Long, Andy, Warbletoncouncil, *Enciklopedija*, natuknica *Jezičke funkcije* <https://bs.warbletoncouncil.org/funciones-del-lenguaje-2946> (pristupljeno: 18. lipnja 2021.)

Ministarstvo znanosti i obrazovanja, *Kurikulum međupredmetne teme uporaba informacijske i komunikacijske tehnologije za osnovne i srednje škole*, Narodne novine, Zagreb, 2019. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_7_150.html (pristupljeno: 19. lipnja 2021.)

Ministarstvo znanosti i obrazovanja, *Kurikulum međupredmetne teme učiti kako učiti za osnovne i srednje škole*, Narodne novine, Zagreb, 2019. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_7_154.html (pristupljeno: 19. lipnja 2021.)

Ministarstvo znanosti i obrazovanja, *Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije*, Narodne novine, Zagreb, 2019. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_10_215.html (pristupljeno: 19. lipnja 2021.)

Ministarstvo znanosti i obrazovanja, *Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za srednje strukovne škole na razini 4.2.*, Narodne novine, Zagreb, 2019. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_10_214.html (pristupljeno: 19. lipnja 2021.)

Ministarstvo znanosti i obrazovanja, *Kurikulum za medupredmetnu temu gradanski odgoj i obrazovanje za osnovne i srednje škole*, Narodne novine, Zagreb, 2019. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_10_217.html (pristupljeno: 19. lipnja 2021.)

Perica, Bruna, Biblioterapija: *Knjiga kao lijek koji nema nuspojave i od kojeg se ne možete predozirati*, Femisfera, dobraprlica.hr, Zagreb, 2021. <https://femisfera.com/2021/04/22/biblioterapija-knjiga-kao-lijek-koji-nema-nuspojave-i-od-kojeg-se-ne-moze-predozirati/> (pristupljeno: 18. lipnja 2021.)

Pletikos, Elenmari, *Kultura govora. Gовор и језик*, Zagreb, 2007. str. 6. https://fonet.ffzg.unizg.hr/pletikos/predav-kultura_gov/03_artikulacija-orthoepija.pdf (pristupljeno: 18. lipnja 2021.)

Prosperov Novak, Slobodan, *Leksikon Marina Držića*, digitalno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, natuknica *Poslanica*, 2009. <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/poslanica-ili-epistola/> Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Dom Marina Držića, 2015. (pristupljeno: 18. lipnja 2021.)

Puljiz, Hrvoje, Carnet, Edutorij, e-skole *Pismo i kako ga napisati*, https://edutorij.e-skole.hr/share/proxy/alfresco-noauth/edutorij/api/proxy-guest/16284359-3f0b-4d5b-9b10ml/6288_sints_Pismo %20i%20kako %20ga%20napisati.html (pristupljeno: 18. lipnja 2021.)

Raič, Mateja, *Doprinos časopisa »Croatia sacra« hrvatskoj crkvenoj historiografiji*, Zagreb, 2014., str. 17. <https://apps.unizg.hr/rektorova-nagrada/javno/stari-radovi/2776/preuzmi> (pristupljeno: 18. lipnja 2021.)

Ravlić, Slaven, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48457> *Pismo i komunikacija* Natuknica. aspx? ID=32686 Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. (pristupljeno: 16. lipnja 2021.)

Ravlić, Slaven, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67397> *Natuknica: zoon*

politikon. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. (pristupljeno: 2. listopada 2021.)

Vignjević, Sandra, *Krsto Frankopan između habsburške i ugarske politike*, Završni rad, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Rijeka, 2019., str.14. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:492501> (pristupljeno: 18. lipnja 2021.)

Zrinjan, Snježana, *Implementacija postmodernističkih književnih djela u nastavu hrvatskoga jezika u četverogodišnjim strukovnim školama*, Doktorski rad, Zagreb, 2015. str. 22. <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/5919/1/Zrinjan%20Snje%C5%BEana.pdf> (pristupljeno: 19. lipnja 2021.)

S u m m a r y

A LETTER TO MARKO MARULIĆ AS A FORM OF PUPILS' LINGUISTICAL EXPRESSION IN TEACHING OF THE CROATIAN LANGUAGE IN HIGH SCHOOL

The paper discusses the letter to Marko Marulić as a form of language expression in the teaching of Croatian language in high school in the context of Marulić's anniversary and the various dangerous circumstances which commenced a change of both the living conditions of pupils as well as the school activities which connect Marulić's time with the world of today. Different forms of letters in schooling are compared, including their parts, composition and style. Suggestions are given for each one of the different forms of activities for writing a letter / epistle and its' bibliotherapical effect is pointed out, along with the benefits of this form of language expression. Examples of teacher's (author's) letters and student letters are attached.

Keywords: letter, epistle, language expression, reading, bibliotherapy, Marulić, Judita

Goran Krapić
stručni rad

**IVAN MEŠTROVIĆ I RAZNA MARULIĆEVA
LICA U NASTAVI HRVATSKOGA JEZIKA**

S a ž e t a k

Meštrovićev kip na Voćnome trgu u Splitu mogao bi olakšati razumijevanje Marulićeve *Judite* na satima Hrvatskoga jezika te autora i navedeno djelo približiti mladim čitateljima 21. stoljeća. Spomenik bi mogao poslužiti kao izvrsna motivacija. Učenici iz različitih dijelova Hrvatske preko njega utvrdili bi mjesto Marulićeve rođenja i piščevu povjesnu važnost. Uoči interpretacije Marulićeve djela o kipu bismo mogli razmišljati kao o Meštrovićevu autoportretu. Kiparovo djelomično poistovjećivanje s piscem potaknulo bi nas na sličan postupak tijekom čitanja epa. Mogli bismo, naime, tragati za Marulićevim sličnostima s Juditom, povezati ih, primjerice, na temelju erudicije, ugleda, brige za bliske osobe ili smisla za lijepo. Nakon utvrđivanja dodirnih točaka bilo bi dobro pozornost usmjeriti na suvremenost te aktualizirati Marulićevu ostavštinu. Na postolju Meštrovićeva kipa nalaze se Ujevićevi stihovi koje bismo mogli interpretirati te uvidjeti Marulićev utjecaj na hrvatske književnike. Učenicima bismo nastavu mogli učiniti zanimljivjom i zamišljanjem raznolikih situacija u kojima je Voćni trg u središtu pozornosti. Primjerice, mladi se fotografiraju ispred kipa te saznaju o Marulićevoj važnosti u hrvatskoj i europskoj povijesti, uočavaju Gavranovu *Juditu* i Milinovićev *Marulov san* u izlogu obližnje knjižare te plakate za operu Frane Paraća. Sve ih to može navesti da postupe kao Meštrović i dožive Marulića kao nekoga bliskog, još uvijek prisutnoga, te razmisle kako bi se on ili njegova Judita snašli u Hrvatskoj 21. stoljeća – u teškim situacijama kada je potrebno umirivati bližnje i pomagati im (primjerice, tijekom koronakrize ili učestalih potresa na početku 2021.).

Ključne riječi: Ivan Meštrović, Marko Marulić, Voćni trg, *Judita*

Uvodni dio

Marko Marulić zauzima posebno mjesto u hrvatskoj kulturi i književnosti. Učenici se s njegovim imenom i prezimenom vrlo rano susreću na satima Hrvatskoga jezika. Hoće li ga pamtiti isključivo po poznatoj perifrazi koja ukazuje na njegovu važnost u povijesti hrvatske književnosti¹ te naslovu jednoga epa, često ovisi o kvaliteti nastave i tome jesu li im Marko Marulić i njegova Judita ostali stoljećima udaljeni, strani.

Marulićev je ep iz 1501. preporučen kao polazište za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda u trećemu razredu srednje škole – SŠ HJ B.3.2. (*Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije 2019*). Kako bi nastavnici s učenicima uspješno mogli ostvariti navedeni ishod, potrebno je, naravno, stvoriti određene preduvjete. Vjerojatno će to biti lakše mladim ljudima ako im se autor i djelo učine bliskima.

U ovome će se radu ponuditi jedan mogući pristup postupnoga zbližavanja. Primjerice bi nam od velike pomoći mogao biti poznati Meštrovićev kip na Voćnome trgu u Splitu.

Zamislimo tri nastavna sata posvećena Maruliću i njegovoju *Juditu* koja smo povezali s kiparovim djelom.

Meštrovićevo poistovjećivanje

Na uvodnome bismo satu mogli pokazati fotografiju Marulićeva spomenika. Danas je moguće, naravno, poslužiti se i nekim suvremenijim rješenjem – primjerice, virtualnom šetnjom splitskim trgom. Učenici iz različitih dijelova Hrvatske preko njega mogu pokušati utvrditi mjesto autorova rođenja te povjesnu važnost. Vjerojatno bi u većini razreda postojali pojedinci koji bi prepoznali da je riječ o čuvenome splitskom trgu te bi mogli opisati spomenik, reći, primjerice, kako je vidljiva autorova veličina te njegova važnost za pisanu riječ.

Tijekom prvoga sata mogli bismo istraživati Marulićevu biografiju te nastanak čuvenoga kipa. Podatak da je riječ o Meštrovićevu autoportretu, mogao bi zainteresirati učenike. Mogli bismo s njima razgovorati o tehnicu poistovjećivanja te o tome koliko su autori povezani sa svojim likovima ili djelima. O nastanku spomenika i mijenjanju njegova izgleda možemo pročitati u više izvora. Jedan je od njih, primjerice,

¹ Marka Marulića najčešće se naziva ocem hrvatske književnosti.

rad Vojmila Rabadana *Marula prilika u tvorenju baščinika* (Rabadan 1972), koji je dostupan na internetu.

Zanimljivo bi bilo potaknuti učenike na potragu za splitskim piscem u liku Judite. To bi im mogao biti postavljen zadatak uoči čitanja književnoga djela. S njima bi ranije bilo dobro shvatiti kontekst nastanka djela, ukratko im objasniti biblijsku građu te ključne nepoznate riječi koje bi im mogle otežavati razumijevanje. Moguće im je, naravno, predložiti da uz Marulićev tekst pročitaju i suvremeni Kolumbićev prepjev (Marulić/Kolumbić 2001). Važno ih je i ohrabriti prije početka čitanja. To bismo mogli pokušati navođenjem rezultata Moguševa istraživanja o razumljivosti Marulićeve *Judite*:

»Prema mome istraživanju samo jednoj trećini Marulićeva rječnika pripadaju riječi koje su živjele u Marulićevu dobu i još pokoje stoljeće, a danas više nisu poznate; ostale dvije trećine Marulićevih riječi i danas su potpuno jasne. To predstavlja iznimno velik postotak razumljivosti Marulićeva teksta danas i bliskost njegova jezika unatoč vremenskomu razmaku od skoro pet stoljeća.« (Marulić/Moguš 1996: 185).

Na kraju uvodnoga sata mogli bismo se s učenicima dogovoriti kojim ćemo prepostavljenim Marulićevim osobinama posvetiti najviše pozornosti na sljedećim satima. To bi mogle biti, primjerice, erudicija, briga za bliske osobe, smisao za lijepo ili ugled. Bilo bi pritom dobro učenicima na nastavnim listićima izdvojiti ključne citate o njegovoj osobnosti. Za tu bi nam prigodu mogao, primjerice, poslužiti Kečkemetov *Život Marka Marulića Spličanina* (Kečkemet 2010), djelo koje pristupačnim jezikom predstavlja poznatoga splitskog autora i iz kojega je moguće izdvojiti navedene crte Marulićeve osobnosti.

Marulićevu erudiciju i svestranost mogli bismo objasniti na nizu primjera. Marulića bismo učenicima mogli predstaviti kao prevoditelja, slikara, kipara i arheologa.

Njegovu brigu za bliske osobe mogli bismo iščitati na temelju odnosa prema članovima obitelji ili, šire, potrebe za stvaranjem djela na hrvatskome jeziku. Pogodan bi za to bio citat iz obraćanja don Dujmu Balistriliću, u kojemu Marulić tumači nastanak epa:

»Tuj historiju čtući, ulize mi u pamet, da ju stumačim našim jazikom, neka ju bude razumiti i oni ki nisu naučni knjige latinske aliti djačke.«

(Marulić 1970: 37).

Njegov smisao za lijepo mogli bismo otkriti iz zapisa o njegovu životu (primjerice, pri odijevanju), a ugled bismo mogli utvrditi na temelju utjecaja na brojne hrvatske književnike i europskoga uspjeha.

Utvrđivanje dodirnih točaka

Na drugome bismo satu, nakon što učenici pročitaju djelo, mogli utvrđivati moguće dodirne točke te razmišljati o tome zašto je Marulić odabrao Juditu za junakinju prvega epa na hrvatskome jeziku.

Citirali bismo stihove u kojima, primjerice, do izražaja dolazi Juditina erudicija, briga za bliske osobe, smisao za lijepo ili ugled. To ne bi trebalo biti teško utvrditi, a nastavnicima i učenicima od pomoći mogu biti Tomasovićeva analiza (Tomasović 1994) i Kolumbićev prepjev (Marulić/Kolumbić 2001).

Juditina erudicija, primjerice, do izražaja dolazi kada pokazuje religijsku naočarazbu te komunikacijske vještine. U trećemu pjevanju, recimo, navodi religijske primjere:

Abram u trudih stav i u skrbost mnogu,
kripak bi kako lav u služen'je Bogu;
pečali nalogu Isak, Jakob nosit
skazaše da mogu, a Bogu ne zgrišit. (Marulić 1970: 68).

Briga za sugrađane vidljiva je već od prvoga obraćanja te spremnosti da se uputi Holofernu kako bi ih zaštitila. Može se izdvojiti, primjerice, trenutak kada iznosi odluku narodu o odlasku k opasnome vojskovodiji:

Ona reče: »Danas ča sam rekla godi,
kako zna svaki nas od Boga da shodi,
tako po sej škodi hoćete vidit stvar,
ku misal ma svodi, da nî ner božji dar. [...]« (Marulić 1970: 69).
Smisao za lijepo uočljiv je u prikazu njezina uređivanja. Moguće je tako izdvojiti stihove:
Splete glavu kosom, vitice postavi,
kontuš s urehom svom vazam na se stavi;
s ošvom ruke spravi, uši s userezmi,
na nogah napravi čizmice s podvezmi. (Marulić 1970: 72).

Ugled bismo mogli utvrditi već nakon njezine prve pojave u djelu te, posebice, pri samome završetku. Primjerice, u trećemu pjevanju:

Pošadši k njoj tamo i Ozija sliša
tuj rič, ka ne samo da veće njim miša,
ništar manje niša visoko hvalu nje,
ka nišće ne zgriša ča biše istine se. (Marulić 1970: 69).

Također, za primjer njezina ugleda mogli bismo se poslužiti citatom iz šestoga pjevanja:

Ona posta biti slovuća po svitu,
počaše ju čiti više svih uznitu;
zatim vazda svitu udovne čistinje
nosi na se zditu, otkol umri muž nje. (Marulić 1970: 101).

Pozornost bi, naravno, istodobno trebala biti usmjerenja na epska obilježja djela. Nastavnici bi se tijekom pripremanja nastavnoga sata mogli služiti, među ostalim, detaljnom Tomasovićevom analizom Marulićeva djela (Tomasović 1994). Tijekom izdvajanja citata ne bi trebalo biti teško utvrditi, primjerice, obilježja kršćansko-vergilijskoga epa, vrstu stiha ili stilska izražajna sredstva. Također, lako bi se postupno moglo okarakterizirati i ostale likove u djelu (primjerice, Holoferna, Ahiora ili Abru). Učenici bi mogli pokušati zaključiti zašto se djelo nerijetko tumači kao alegorija. Znanstveni rad Ružice Pšihistal *Treba li Marulićeva Judita alegorijsko tumačenje?* (Pšihistal 2002) mogao bi nastavnicima biti od velike pomoći za razgovor o navedenoj temi.

Teškoj bismo temi Holofernova smaknuća, koja najčešće zaokuplja učenike i zasjenjuje ostale dijelove epa i Marulićevu važnost za razvoj hrvatske književnosti, detaljnije mogli pristupiti odvojeno. Primjerice, mogli bismo joj posvetiti dvosat u okviru pomno osmišljene rasprave pri ostvarivanju odgojno-obrazovnoga ishoda SŠ HJ A.3.1. (*Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije* 2019). Učenicima bi pritom bilo korisno pročitati Tomasovićeve rečenice o Marulićevu izboru teme:

»Zapitali bismo se prije svega zašto je Marulić iz starozavjetne predaje izabrao baš pripovijest o Juditi, gdje je posrijedi spasonosni čin žene ljepotice, istina, ju-nački, ali povezan s deliktom. (...) Čitanje Biblije Marulić je kao iskreno pobožan čovjek podredio uzvišenoj svrsi, ali je u odabiru za literarnu obradu slijedio svoj auktorski instinkt. Uzimao je onu građu što se mogla prikladno preobraziti u epski samostalnu tvorevinu, jer je posjedovala jezgru fabulativnosti i dramatičnosti.«

(Tomasović 1994: 16).

Učenici bi sa sati Povijesti trebali znati kako je izgledao splitski život u to vrijeme, a moglo bi ih se upoznati i s navodnom tragičnom epizodom iz Marulićeve mladosti koja je mogla utjecati na njegovo stvaralaštvo i izbor tema. Navedeni je događaj, primjerice, detaljno opisan u djelu Duška Kečkemeta *Život Marka Marulića Splitanina* u poglavljju *Kobna mladenačka avantura* (Kečkemet 2010: 49–61). Zainteresirani učenici mogli bi dodatno pročitati Milinovićev *Marulov san* (Milinović 2019), roman koji nam pokušava dočarati Marulićovo vrijeme, ili Gavranovu *Juditu* (Gavran 2001), koja na nešto drukčiji način prikazuje Holofernove i Juditin odnos.

Aktualizacija Marulićeve ostavštine

Nakon povezivanja Marulića i Judite mogli bismo se usmjeriti na suvremenost. Ponovno bismo se mogli vratiti Meštrovićevu djelu te uočiti Ujevićeve stihove koji se nalaze na postolju. Riječ je o poznatim dijelovima *Oproštaja* (Ujević 1970: 83). Oni bi nam mogli ukazati na Marulićev utjecaj, potrebu hrvatskih književnika da se osvrću na svojega prethodnika – pa i pozdravljaju s njime kako bi krenuli dalje.

Marulićevu bismo ostavštinu mogli aktualizirati i širim pogledom na Voćni trg. Učenici bi mogli zamisliti mlađež koja se fotografira ispred kipa i doznaće kako je Marulić nekada bio jedan od najčitanijih europskih autora, Gavranovu *Juditu* i Miličevićev *Marulov san* u izlogu obližnje knjižare ili plakate za operu Frane Paraća (Parać 2005). Zamišljanjem takvih situacija mogli bi Marulića doživjeti na sličan način kao i Meštrović, kao bliskoga autora. I ne samo to, njega ili njegovu Juditu mogli bi smjestiti u Hrvatsku 21. stoljeća te razmisliti kako bi se ponijeli u izazovnim, teškim vremenima koronakrise ili učestalih potresa u prvoj polovici 2021.

Zaključak

Tijekom predviđenih nastavnih sati povezali bismo dva značajna imena hrvatske povijesti – Ivana Meštrovića i Marka Marulića.

Voćni trg isprva bi nam poslužio kao motivacija za istraživanje splitskoga književnika. Učenici iz različitih krajeva Republike Hrvatske bolje bi upoznali Split, a splitski srednjoškolci obratili veću pozornost na Meštrovićev rad. Na prvome bismo se satu usmjerili na čuvenu skulpturu i značenje autoportreta. To bi nam pomoglo pri interpretaciji Marulićeve *Judite*. Naime, pokušali bismo primijeniti analogiju. Budući da smo na Meštrovićevu Maruliću pronašli lice kipara, provjerili bismo hoće li splitskoga književnika biti u Juditi. Privremeno bismo se pritom udaljiti od Voćnoga trga te mu se ponovno vratili na trećemu satu. Tada bi nam mogao poslužiti kao podloga za aktualizaciju djela. Obratili bismo pozornost na obližnju knjižaru te pretpostavljeni moguće situacije. Razgovarali bismo o znatiželjnicima koji su se zainteresirali za splitskoga pisca i njegove nasljednike. Naposljetu, Marulića i Juditu mogli bismo zamisliti kao suvremenike. Godine 2021. možemo razmišljati o njihovim postupcima tijekom koronakrise ili razornih potresa u Hrvatskoj, a neke iduće o novim, zahtjevnim izazovima i njihovu snalaženju. Naravno, istodobno trebamo pozornost posvetiti i epskim obilježjima djela te njegovoj interpretaciji.

U radu je ponuđen okvir koji bi mogao poslužiti za buđenje interesa srednjoškolaca za nastavno gradivo.

Navedenim pristupom mogli bismo pomoći većini učenika da Marulića ne pamti isključivo po poznatoj perifrazi i golome naslovu – *Judita*. Također, nastavni bi sati mogli utjecati i na drukčiji doživljaj autora iz ranijih književnih razdoblja, gradskih trgova i spomenika.

Odlučimo li ići korak dalje s učenicima, oni bi mogli razmotriti riječi Vojmila Rabadana te dublje promisliti o značenju čuvene perifraze Otac Hrvatske Književnosti. On, naime, navodi kako Marka Marulića »uporno častimo prilično neodređenim naslovom »otac hrvatske književnosti«, premda znamo da je njegovom vrhunskom opusu prethodilo nekoliko stoljeća nastojanja znanih i neznanih hrvatskih književnih trudbenika, pa bi bilo jasnije i bliže istini isticati da je on prvi hrvatski majstor stih-a svjetskog formata, koji je svojim dostignućima konačno zacrtao pravi put umjetničkog i samosvojnog stvaranja književnim pregaocima svojih i budućih dana, darovavši hrvatskom narodu pjesničko uzor-djelo, kakvo dotada nije imao.« (Rababan 1972).

Srednjoškolci bi tako pred sobom imali zanimljive, otvorene teme koje bi ih mogle motivirati za daljnja istraživanja te izradu kreativnih radova – o utjecajima, postovjećivanju i postupanju u različitim vremenima.

L iteratura

- Gavran, Miro, *Judita*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2001.
- Kečkemet, Duško, *Život Marka Marulića Spličanina*, 2. dopunjeno izdanje, Gradska knjižnica Marka Marulića, Split, 2010.
- Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije*, Narodne novine, broj 10, 2019., https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_10_215.html (pristupljeno 30. siječnja 2021.)
- Marulić, Marko, *Judita, Suzana, Pjesme*, Priredio Ivan Slamnig, PSHK 4, Zora – Matica hrvatska, Zagreb, 1970. (Napomena: Marko Marulić objavio je *Juditu* prvi put 1521.)
- Marulić, Marko, *Judita*, Školska knjiga, Zagreb, 1996. (Moguš, Milan, *O rječniku i frazeologiji u Marulićevoj Juditi*)
- Marulić, Marko, *Judita (svremeni prepjev)*, Prepjevao i komentirao Nikica Kolumbić, Golden Marketing, Zagreb, 2001.
- Milinović, Dino, *Marulov san*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2019.
- Parać, Frano, *Judita: opera u dva čina i sedam slika* [DVD], Cantus: Hrvatsko društvo skladatelja, Zagreb, 2005. (Napomena: Paraćeva opera *Judita* prvi je put izvedena 2000.)
- Pšihistal, Ružica, Treba li Marulićeva *Judita* alegorijsko tumačenje?, *Colloquia Maruliana* 11, 2002., 153–184. <https://hrcak.srce.hr/8049> (pristupljeno 21. veljače 2021.)
- Rababan, Vojmil, Marula prilika u tvorenju bašćinika (rad procitan 18. prosinca 1971. godine u Splitu na Simpoziju posvećenom »*Juditu*« Marka Marulića), *Čakavská říč II/1*, 1972., 101–136., <https://hrcak.srce.hr/129867> (pristupljeno 24. siječnja 2021.)

Tomasović, Mirko; Novaković, Darko, *Judita Marka Marulića / Latinsko pjesništvo hrvatskoga humanizma*, Školska knjiga, Zagreb, 1994.

Ujević, Tin, *I: Pjesme i pjesničke proze*, Priredio Šime Vučetić, PSHK 87, Zora – Matica hrvatska, Zagreb, 1970. (Napomena: Tin Ujević objavio je pjesmu *Oproštaj* prvi put u *Hrvatskoj mladoj lirici* 1914.)

S u m m a r y

IVAN MEŠTROVIĆ AND THE DIFFERENT FACES OF MARULIĆ IN CROATIAN LANGUAGE TEACHING

The statue by Ivan Meštrović at the Fruit Square in Split could help young 21st century readers to better understand Marulić's »Judith« in Croatian lessons. The monument could be a great motivation for them. Students all over the country could determine Marulić's place of birth, as well as his historical significance. Before interpreting Marulić's work, we could think about the statue as Meštrović's self-portrait. The sculptor's partial identification with the writer could encourage us to perform something similar while reading the epic poem. We could look for Marulić's similarities with Judith, connect them, for instance, on the basis of erudition, reputation, concern for others or sense for the aesthetic. After defining the similarities, it would be beneficial to analyse Marulić's heritage in the contemporary context. The base of Meštrović's statue is home to verses by Ujević that we could interpret to discern the impact Marulić has on Croatian writers. We could make teaching more interesting by imagining different situations in which the Fruit Square is the centre of our attention. For example, young people photograph each other in front of the statue and they learn about Marulić's importance in Croatian and European history, they notice Gavran's »Judith« and Milinović's »Marul's Dream« in the window of the nearby bookshop, and they notice posters for an opera by Frano Parać. All that could make them act like Meštrović – to see Marulić as someone familiar, still present, and to think how he or his Judith would act in 21st century Croatia – the difficult situations when it is required to calm down those we care for and help them; for instance, during the corona crisis and the frequent earthquakes at the beginning of 2021.

Key words: Ivan Meštrović, Marko Marulić, Fruit Square, *Judith*

Ivan Matijević
stručni rad

MARKO MARULIĆ I SALONITANSKA EPIGRAFSKA BAŠTINA

S a ž e t a k

Najstariju zbirku kamenih natpisa u Hrvatskoj stvorio je znameniti splitski humanist Dmine Papalić. Njegov prijatelj Marko Marulić u svojem je djelu *In epigrammata priscorum commentarius* (*Tumač uz natpise starih*), nastalom između 1503. i 1510., prepisao te raznovrsnim komentarima popratio 140 poganskih natpisa i jedan starokršćanski natpis iz te zbirke. U *Tumaču* je dvadeset i devet salonitanskih natpisa koji su danas većinom izgubljeni, a pet ih se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu. U radu se daje sažet pregled zanimanja za antičke natpise na istočnoj obali Jadrana u vremenu prije Marulića, kratko se objašnjava karakter i važnost njegova *Tumača*, donosi se sažet prikaz suvremenе epografske analize dvaju natpisa iz Papalićeva muzeja, čime se jasnije vidi visoka kvaliteta Marulićeva epografskoga rada.

Ključne riječi: Salona, Marko Marulić, epigrafija, rimske natpise

Salona i njezini natpisi na kamenu

Salona je bila metropola rimske provincije Dalmacije i najveći grad između istočne obale Jadrana i Dunava. O njoj i njezinim stanovnicima svjedoče bogati arheološki ostaci i cijeloviti te oštećeni natpisi na kamenu. Do sada ih je pronađeno više od šest tisuća, i taj broj stalno raste. Oko pet tisuća ih je iz vremena od 1. do 3. stoljeća, a oko tisuću i tri stotine pripada kasnoantičkomu dobu. Riječ je o iznimno važnoj zbirci povijesnih izvora bez kojih je nemoguće rekonstruirati povijest grada i njegovu važnost na razini provincije i Rimskoga Carstva.¹ Salona je oduvijek bila poznata

¹ Poseban zamah u razvoju domaće antičke epigrafije događa se 1878. kad je Arheološki muzej u Splitu počeo izdavati *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, na čijim je stranicama don Frane Bulić objavio mnoštvo natpisa otkrivenih tijekom arheoloških istraživanja u Saloni. Otada su brojni autori objavili nove salonitanske natpise, a 2010. starokršćanski su objedinjeni i detaljno obradeni u

po brojnosti epigrافskoga materijala, a kad se učini usporedba s ostalim gradovima, postaje jasno zašto je to tako. Naime, Rim je dao više od devedeset tisuća natpisa, a nakon Pompeja dolaze s trinaest tisuća natpisa Kartaga, Ostija, Akvileja i Salona.²

O zanimanju za antičke natpise i početcima epigrafiјe na hrvatskoj obali Jadrana

Nakon zanimanja za antičke natpise u srednjemu vijeku i nastanka rukopisa iz Einsiedelna tijekom 8. ili 9. stoljeća kao najstarije poznate epigrافske zbirke gotovo u potpunosti nestaje interes za skupljanjem i tumačenjem antičkih natpisa. On će se obnoviti pojavom Cole di Rienza (1313. – 1354.) koji je uspješno čitao natpise, ali je to činio vodeći se ponajprije političkim motivima. Natpsi će u drugoj polovici 14. stoljeća biti promatrani kao iznimno vrijedni povjesni izvori, što će u 15. stoljeću dovesti do stvaranja prvih zbirki antičkih natpisa. Najveće zasluge u rađanju humanističke epigrafiјe imaju Nicola Signorili (umro oko 1427.) i Poggio Bracciolini (1380. – 1459.) koji je oko 1430. objavio zbirku od 86 klasičnih natpisa.³

Posebno mjesto u tadašnjoj epigrafiјi zauzima Cirijak iz Ancone (1391. – 1452.). On je, putujući po Italiji, Siciliji, Dalmaciji, Grčkoj i Maloj Aziji, tražio i prepisivao natpise te dijelio svoje spoznaje s ostalim učenjacima. Svoj rad objedinio je u djelu *Commentaria* u šest svezaka. Nema prijepora o njegovu utjecaju na kasnije epigrafičare i velikoj ulozi u promicanju epigrafiјe, posebno jer su mnogi natpsi ostali sačuvani isključivo zahvaljujući njegovim prijepisima. Nastavljači Cirijakova rada bili su Michele F. Ferrarini (umro 1492.), zatim Felice Feliciano iz Verone (koji je i druge poticao na prepisivanje natpisa). Kako je sve više raslo zanimanje za natpisima, pojedinci su, potaknuti različitim motivima, počeli krivotvoriti antičke natpise. Korak naprijed učinio je fra Giovanni Giocondo (1434. – 1515.) jer je u svoja tri djela okupio više od 3200 natpisa i tako ih spasio od potpunoga zaborava. Promatrao ih je kao povjesne izvore, uveo je mnoge novosti poput podataka o mjestu pronalaska, stanju očuvanosti, je li natpis krivotvorina ili nije, je li ga osobno video ili prepisao od kojega drugog autora, u tumačenju je polazio od prepostavke da je antički klesar mogao

dvosveščanom korpusu *Salona* 4. O razvoju strane i domaće epigrafiјe uz pregled korpusa natpisa i priručnika v. Matijašić 2002: 35–47; također Neralić 2012. Epigrafiјu bi se moglo definirati kao pomoćnu povjesnu znanost koja proučava natpise upisane na tvrdim materijalima (Matijašić 2002: 11).

² Beltran Lloris 2014: 140. Pristup gotovo svim natpisima otkrivenima na prostoru nekadašnjega Rimskog Carstva moguć je preko mrežnih baza *EDH* i *EDCS*.

³ Lučin 2014: 194–197.

pogriješiti u pisanju teksta.⁴ Desiderio Spreti (1414. – 1474.) sastavio je zbirku natpisa rodne Ravene. Posebno važno mjesto u razvoju epigrafije ima Andrea Alciato (1492. – 1550.). Prikupio je natpise iz svojega Milana i svaki popratio topografskim podatcima, opisom, stanjem očuvanosti, protumačio je skraćenice, zabilježio je primjedbe o grafiji, gramatici, tumačio je pojedine službe, pri čemu se oslanjao na antičke pisce, te je, gledano u cjelini, donio velik broj podataka različitoga karaktera. Alciato je novim pristupom nesumnjivo unaprijedio epigrafiju, kao što su to poslije njega učinili i Mariangelo Accursio (1489. – 1546.), nastojeći uvijek usporediti prijepis sa natpisom na kamenu, te Girolamo Bologni (1454. – 1517.). On je za ovaj rad posebno vrijedan spomena, ne samo jer je autor jedne epigrafske rasprave (*Antiquariorum libri duo*) nego i zato jer je oko 1474. bio tajnik splitskoga nadbiskupa Lovre Zane. Bologni je napisao predgovor Tortellijevoj *Ortografiji*, čiji je jedan primjerak postojaо u Marulićevoj knjižnici. Štoviše, prema nekim indicijama Bologni je možda osobno boravio u Splitu i nije isključeno da je poznavao Marulića.⁵

Početci epigrafiјe na hrvatskoj obali Jadrana poistovjećuju se s Cirijakom iz Ancone koji je nekoliko puta bio u Dalmaciji i Istri. U Puli je 1419. i 1423. zabilježio velik broj natpisa, tijekom zime 1435. posjetio je Mljet, Zadar, Pelješac, Korčulu, Badiju, Kotor i Ulcinj, u ljeto sljedeće godine boravio je u Risnu, Hvaru, Visu, Splitu, Saloni i Trogiru. Njegove bilješke s tih putovanja s 53 natpisa iz Dalmacije objavljene su oko 1660.⁶

Cirijak se dopisivao s Jurjem Benjom (umro oko 1437.) iz Zadra te su zajedno 1435. razgledavali ostatke antičkoga Jadera i vodili humanističke rasprave. Benja je bio na glasu kao prepisivač djela antičkih i starokršćanskih pisaca, ali je pokazivao i zanimanje za natpise na kamenu.⁷ Međutim, najstariji je poznati skupljač i prepisivač antičkih natpisa na istočnom Jadranu Benjin prijatelj Petar Cipiko iz Trogira (oko 1390. – 1440.), ubrojen među prve europske humaniste i epigrafičare. Cipiko je autor triju kodeksa u kojima su tekstovi mnogih antičkih pisaca. *Codex Tragurinus*, s natpisima iz Italije, ali i Osora, Zadra, Trogira, Splita i Solina, nesumnjivo pripada iznimno važnim zbirkama natpisa toga vremena.⁸ Cirijak je za svojega boravka u Dubrovniku tijekom zime 1443. i 1444. posjetio Marina Rastića, koji je, što se može zaključiti iz jednoga Cirijakova spisa, pokazivao zanimanje za antičke natpise.⁹

⁴ Lučin 2014: 197–200; Buonocore 2014: 26–33.

⁵ Lučin 2014: 197–203.

⁶ Lučin 2014: 204.

⁷ Lučin 2014: 204–206.

⁸ Lučin 2014: 206–209.

⁹ Lučin 2014: 209, 210.

Iz 15. je stoljeća još uvijek neproučena zbirka natpisa Marina Marinčića, svećenika iz Labina, o kojemu se vrlo malo zna.¹⁰ Antičkim se natpisima na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće bavio Jerolim Trogiranin, učenjak i doktor obaju prava, vrstan pjesnik i veliki štovatelj antike. Nije potvrđen njegov identitet iako neki podatci upućuju na to da je riječ o Jerolimu Makareliću (oko 1423. – prije 1510.), trogirskom arhiprezbiteru i kanoniku. Jerolim je natpise prepisivao, znao ih je pročitati i, vjerojatno, protumačiti.¹¹

Tomu vremenu pripada i Dmine Papalić, obnašatelj nekih komunalnih službi u Splitu i proslavljeni zapovjednik mletačke troveslarke u ratu protiv Osmanlija. S Markom Marulićem bio je rodbinski povezan, ali iznad svega bili su prijatelji i dijeli li ljubav prema antičkoj ostavštini i natpisima. Papalić očigledno nije imao dovoljno znanja da bi mogao protumačiti natpise, što je nagnalo Marulića da napiše *In epigramata priscorum commentarius* (*Tumač uz natpise starih*) i posveti ga upravo njemu. Njih su dvojica zajedno lutali po razvalinama Salone i gledali natpise, o čemu Marulić piše: »Dosad sam ti, predragi Dominiče Papaliću, tumačio tuđe spomenike, a sada ćemo objasniti one naših predaka: njih sam, lutajući često s tobom po kamenim ruševinama i razvalinama Salone, gledao kako posvuda leže te sam, razmišljajući kadšto o tome kolika je nekoć bila slava našeg očinskoga tla, s uzdahom ponavljao one Vergilijeve riječi: ‘Mi smo bili Trojanci, i bio je Ilij, i silna teukarska slava’ – a sad nikakva. [...] Ovo se [tj. ovaj natpis] nalazi kod tebe, na golemu kamenu s urezanim slovima; vidjeli smo posve nedavno kako su ga iskopali iz temelja obalnoga zida Salone i prenijeli ga, kao i mnoge druge, u tvoju kuću. Ti, naime, ne štediš ni troška ni truda pribavljući odasvud spomenike starih.«¹²

Tako je u Papalićevu domu u srcu Splita stvorena arheološka zbirka koju spominje Theodor Mommsen kao *museum Papalinum* u predgovoru odjeljka s natpisima iz Dalmacije u trećem svesku glasovitoga *CIL-a*. Ti su natpisi odmah bili zapaženi, zbog čega su prepisani u dva ambrozijanska kodeksa, kao i za potrebe nekih skupljača. Međutim, sredinom 16. stoljeća Papalićeva se zbirka počela osipati jer su neki natpsi

¹⁰ Lučin 2014: 211.

¹¹ Lučin 2014: 211–213.

¹² Lučin 2014: 213–215, bilj. 112, 113. Na to se lijepo mogu nadovezati sljedeće Marulićeve riječi: »Ali da ne bih dalje razglabao u krivi čas, pogotovo tebi, koji si sve to više puta video, a još se uvijek (toliko ti je mila starina!) ne možeš nasititi gledanja – promisli napisljetu koliko su sve ljudske stvari podložne mijenjani, koliki su obrati ili, bolje rečeno, poigravanja sudbine, koja u svojoj naklonosti nikad nije iskrena. Nigdje na ovoj zemlji ništa nije čvrsto, ništa stalno, ništa ne traje u istom stanju, ni gradovi, ni carstva. Izvan zemlje, dakle, izvan staza godine i Sunca valja tražiti ljudsku sreću. Nju svemogući Bog onima koji žive pobožno i pravedno daruje ponad nebesa, neprestanu i vječnu.« (Lučin 2011: 197, bilj. 38).

izgubljeni, a neki su završili u sjevernoj Italiji.¹³ Do danas ih je sačuvano jedanaest¹⁴, od kojih je po jedan u Veroni,¹⁵ Padovi¹⁶ i Trevisu.¹⁷ U predvorju Arheološkoga muzeja u Splitu nalazi se pet natpisa:¹⁸ natpis o gradnji salonitanskih obrambenih zidina 169. – 170.,¹⁹ mali žrtvenik posvećen sirijskim bogovima,²⁰ natpis s izrazom *consentio deorum*,²¹ mali natpis Tercije Pantere²² i monumentalni natpis oslobođenika Publiju Fundaniju Filologu.²³ Prva četiri bila su uzidana u Papalićevu palaču, a 1889. i 1891. tadašnji su ih vlasnici poklonili Muzeju.²⁴ Nedavno je zapažen još jedan ulomak²⁵ uzidan ispod stubišta u palači.²⁶ O sarkofagu Julija Kirana i Valerije Flavije Salonije²⁷, otkrivenome tijekom arheoloških istraživanja istočnoga dijela Dioklecijaneve palače 1960-ih godina, i ulomku sarkofaga đakona Flavija Julija²⁸, nađenome prije desetak godina prigodom obnove kora splitske katedrale,²⁹ detaljnije će biti govora u sljedećem dijelu teksta. Većina natpisa iz Papalićeva muzeja nije locirana, a kako nisu osobito važni, moguće je da nisu otuđeni, nego da su upotrijebljeni kao građevinski materijal za neki objekt u Dioklecijanovoj palači.³⁰

¹³ Lučin 2014: 215.

¹⁴ Prije sedamdesetak godina u Nacionalnom arheološkom muzeju u Firenci čuvala se vojnička diploma (*CIL* 16, 38) koja spominje pripadnike Treće kohorte Alpinaca (*cohors III Alpinorum*) i Osme dobrovoljačke kohorte rimskih građana (*cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum*), v. Demicheli 2015: 146.

¹⁵ *CIL* 3, 131* = *In epigr.* 113.

¹⁶ *CIL* 3, 1933 = *In epigr.* 127.

¹⁷ *CIL* 3, 2475 = *In epigr.* 119.

¹⁸ Marin 1977: 214; Demicheli 2015: 146. O vezi između Marulića i Arheološkog muzeja u Splitu, v. Duplančić 1995: 143, 144.

¹⁹ *CIL* 3, 1979 = *In epigr.* 124.

²⁰ *CIL* 3, 1961 = *In epigr.* 121.

²¹ *CIL* 3, 1935 = *In epigr.* 134.

²² *CIL* 3, 2551 = *In epigr.* 132.

²³ *CIL* 3, 2096 = *In epigr.* 114.

²⁴ Lučin 2014: 215.

²⁵ *CIL* 3, 1981 = *In epigr.* 135.

²⁶ Lučin 2011: 37, bilj. 111; Lučin 2014: 216; Demicheli 2015: 146.

²⁷ *CIL* 3, 2584 = *In epigr.* 128.

²⁸ *CIL* 3, 2654 = *In epigr.* 120.

²⁹ Demicheli 2009; za pregled do danas poznatih natpisa također v. i Demicheli 2015: 146, bilj. 7; Lučin 2014: 215, 216.

³⁰ Demicheli 2009: 131–133; Demicheli 2015: 146, 147, 154.

Marulićev *Tumač uz natpise starih*

Najvažnije djelo tadašnje hrvatske epigrafije jest Marulićev spis *In epigrammata priscorum commentarius*.³¹ Nastao je u razdoblju 1503. – 1510. Glavni dio sadržava prijepis 141 antičkoga natpisa, od kojih je 36 iz Rima, tzv. »vanjskih natpisa« je 76.³² Za sedam je utvrđio da su izmišljeni, što nije bilo neuobičajeno tijekom 15. i 16. stoljeća kad su krivotvorine nastajale kako bi se njima nadomjestilo ono što je bilo nepoznato u antičkoj baštini.³³ Marulić potom doziva u sjećanje vrijeme kad je zajedno s Papalićem šetao Salonom, piše o njezinoj slavnoj prošlosti citirajući Vergilijeve stihove o propasti Troje. Split je shvaćen kao nasljednik Salone, što je očita veza s tradicijom splitskoga povjesničara Tome Arhidakona. Podatke o povijesti dalmatinske metropole crpio je iz djela grčkoga geografa Strabona, rimskoga enciklopedista Plinija Starijega i državnika Julija Cezara. O Dioklecijanu govori kao o najpoznatijem Salonitancu, detaljno opisuje pojedine dijelove njegove palače jasno pokazujući svijest i ponos o pripadnosti svojoj sredini.³⁴ Potom slijedi 18 salonitanskih natpisa, *Zaglavak* i još 11 novoprонаđenih natpisa iz Salone. Salonitanske je natpise prepisao iz Papalićeva muzeja, a ostale iz Ambrožijanskog kodeksa, ali i još nekih nama nepoznatih prijepisa. Marulić sustavno pristupa epigrافskoj građi. Donosi prijepis natpisa i potom komentar u kojem čita natpis i razrješuje njegove kratice, tumači dijelove koji su teži ili sadržavaju manje poznate riječi, dodajući različite napomene. Dužina komentara, kao i njihov sadržaj, nisu ujednačeni te iznose od nekoliko redaka do nekoliko stranica. Prigodom pisanja koristio se tadašnjim rječnicima i kompendijima, ali to nije izričito naveo, kao što to nisu radili ni ostali komentatori njegova doba. Većinu naslova imao je u svojoj knjižnici. Marulić je obuhvatio isključivo poganske natpise, uz jednu iznimku, pokazujući tako dosljednost koja je izostala kod većine njegovih suvremenika. Razvrstao ih je prema topografskome ključu, što govori da je

³¹ Cjeloviti tekst *Tumača* s iscrpnom obradom učinio je Lučin (2011.) u svojoj doktorskoj disertaciji. Prije njega *Tumač* su samo parcijalno objavljuvali I. Lučić 1673., I. Kukuljević 1869., T. Mommsen 1873., Š. Ljubić 1876. i M. Šrepel 1901., Stepanić 2007: 242–244. Ukrzo će biti objavljena knjiga D. Demichelija *Marko Marulić i epigrافska zborka Dmine Papalića* u kojoj je obradio salonitanske natpise iz *Tumača*.

³² Lučin 2014: 216, 217; za sažet prikaz unutrašnje strukture *Tumača* v. Stepanić 2007: 241; Lučin 2012: 145. O pronalasku autografa i najranijega Marulićeva prijepisa *Tumača* i takvu dataciju spisa v. Novaković 1997: 11.

³³ Demicheli 2009: 133. O krivotvorinama u Marulićevu zbirci v. Lučin 1998: 47–56. U *CIL*-u je potvrđeno postojanje više od 10 000 krivotvorenih natpisa od kojih je većina iz vremena renesanse (Novaković 1997: 9, 10).

³⁴ Lučin 2011: 36, 223–232, 376, 377.

pratio nova epigrafska načela koja su postavili Giocondo i Alciato.³⁵ Izričito navodi djela, odnosno imena čak trideset pet mahom antičkih autora, a suvremene filološke analize dokazuju da se koristio i humanističkim rječnicima i drugim priručnicima iz vlastite knjižnice.³⁶ *Tumač* ima nemjerljivu važnost u prosudbi Marulićeva humanističkoga djelovanja. Nastaje u vrijeme kad se u Italiji pojavljuju prve komentirane zbirke natpisa i bez dvojbe jedan je od najranijih takvih spisa, zbog čega ima iznimno važno mjesto u povijesti europske epigrafije.³⁷ Štoviše, može ga se shvatiti kao kopču između solinsko-splitske antike, našega latinskog srednjovjekovlja i renesanse.³⁸

Epografičari o epografičaru Maruliću

Theodor Mommsen je u trećem svesku *CIL*-a, komentirajući natpise iz Papalićeva muzeja, pohvalio Marulićev epografski rad: kazao je da su natpisi vjerno opisani iako ponegdje prijepis nije savršen i raspored redaka nije dosljedno prenesen, uz napomenu kako za mnoge natpise ne postoji dokumentarna potvrda.³⁹ O kvaliteti Marulićeva rada jasno govore i rezultati epografske analize dvaju nedavno pronađenih natpisa. Naime, šezdesetih je godina prošloga stoljeća u istočnom dijelu podruma Dioklecijanove palače otkriven sarkofag koji je izvorno pripadao Papalićevu muzeju. Objavljen je u *CIL*-u pod brojem 2584, uz opširan Mommsenov komentar i navođenje cijelovite bibliografije. Sarkofag su na nekoj salonitanskoj nekropoli postavili Varije Valentin i Flavija Licentina svojoj djeci Juliju Kiranu i Variji Flaviji Saloniji.⁴⁰ Prijepis ima sedam redaka jer Marulić nije slijedio retke s kamena, nego je tekst ispisivao u punoj širini stranice svojega kodeksa. Uostalom, tako je činio sa svim natpisima. Nije ga popratio komentarom kao što je to učinio za većinu natpisa iz *Tumača*. Učinio je tri previda. Izostavio je izraz *fili(i)s infelicitissimis*. Gentilicij *Flavia* donio je u obliku *Elatia*, što nije neobično jer su slova *E* i *F* gotovo jednako isklesana. Takvu grafiju opravdava i činjenica da je u Marulićevu vrijeme repertoar poznatih latinskih gentilicija bio izuzetno slabo poznat. Kognomen *Salonia* ispravio je u *Salona* jer nije mogao znati da

³⁵ Lučin 2014: 216–218.

³⁶ Novaković 1997: 10; Lučin 2012: 148–183.

³⁷ Lučin 2014: 216–218.

³⁸ Marin 1978: 251–257; Marin 1994: 89.

³⁹ Demicheli 2009: 133.

⁴⁰ *CIL* 3, 2584 = *EDH* HD064151: *Varius Valentinus et Flavia Licentina Iulio Cyrano et Variae Flaviae Saloniae fili(i)s infelicitissimis qui vix(erunt) Iuflius annos XXVIII me(n)ses II et Salonia an/nos XVI me(n)ses VIII parentes infelicitissimi // fili(i)s caris(simis) posuerunt.*

postanak toga imena nema veze s imenom kolonije Salone. Natpis ima i nekoliko elemenata vulgarnoga latiniteta koje Marulić nije zabilježio, nego ih je ispravio: *annso u annos, Varie u Variae* (s dvoglasnikom *ae*), *vixit u vixit, parentiis u parentes, filis u filii, meses u menses*. Zapravo, to i ne bi trebalo biti shvaćeno kao Marulićeva pogreška, nego kao njegova želja da tekst donese u jezično ispravnom obliku.⁴¹

Do sličnih se rezultata došlo epigrafskom analizom ulomka sarkofaga đakona Flavija Julija otkrivena 2001. tijekom sanacije pločnika kora splitske katedrale. Mommesen ga je objavio u *CIL*-u pod brojem 2654, ali nije znao gdje se nalazi pa se pozvao na Marulićev prijepis.⁴² Ponovno otkriće iznjedrilo je i nekoliko nepoznatih podataka. Nije se znalo da je bio ukrašen, čime se doprinosi poznavanju tipologije sarkofaga proizvedenih u Saloni. Julijeva žena bila je Aurelija Januarija, a ne Aurelija Merija kako je napisao Marulić. I ovdje je zastupljen vulgarni latinitet jer je glagol *inferre* kleštan u obliku *inferit*, što je Marulić ispravio u *inferat* te je tako dospjelo u *CIL*.⁴³

Umjesto zaključka

Koje desetljeće nakon Marulićeva vremena epigrafiji su se posvećivali Dubrovčanin Marko Silvije i Šibenčanin Antun Vrančić, proslavljen zbog pronalaska ankiranskog spomenika (*Monumentum Ancyranum*) – najduljega rimskog natpisa koji dokumentira dostignuća cara Augusta. U hrvatskome humanizmu potom snažno opada zanimanje za natpise, što se ponajprije može objasniti teškom životnom stvarnošću uzrokovanim sve jačim prodorima Turaka. Oni su izravno ugrožavali dalmatinske komune dovodeći ih na rub opstanka, što je učinilo da njihove intelektualne elite stave antičke natpise u drugi plan svojega zanimanja i u potpunosti se posvete protuturskom djelovanju.⁴⁴ Tako je na neki način Marulić sa svojim *Tumačem* ostao u svojem vremenu. Istraživanja su pokazala koliko je njegov epigrafski rad bio monumentalan pothvat, posebno jer je u tumačenju natpisa mnogo toga samostalno razrješavao, i to prilično uspješno. *Tumač* je snažno obilježio hrvatski humanizam i Marulića nesumnjivo predstavio kao jednoga od vodećih epigrafičara toga doba.

⁴¹ Demicheli 2015: 153, 154.

⁴² *CIL* 3, 2654 = *EDH* HD054211: *Fl(avius) Iulius z[aconus!] et] / Aurel(ia) Ia[nuaria con]iux eius
h[oc!] sarcofa]/gum(!) sibi [vibi!] posuerunt] / si quis pos[t nostram pau]sationem [hoc!] sarcofa]/gum(!)
ape[rire] voluerit in]ferit aec(c)l[esiae!] Salon(itanae) ar]genti libr[as quinquaginta] /⁴⁰ [Depositio] /
[Iuli] / [zaco]/[nis!] / [die] ⁴⁵ [III] / [Nonas] / [Novem]/[bres] / [Datia]²⁰[no et] / [Cerea]/[le] / [co(n)
ss(ulibus)]. O okolnostima pronalaska ovoga ulomka v. Nikšić 2002: 145.*

⁴³ Demicheli 2009: 137–140.

⁴⁴ Lučin 2014: 219, 220.

Kratice

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.

EDCS – Epigraphik Datenbank Clauss Slaby (<http://www.manfredclauss.de/gb/index.html>)
(pristupljeno: 20. travnja 2021.)

EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/suche>) (pristupljeno: 20. travnja 2021.)

Salona 4 – Inscriptions de Salone chretienne IVe-VIIe siecles. Ur. Nancy Gauthier, Emilio Marin, Françoise Prévot. Roma – Split 2010.

Literatura

Beltrán Lloris, Francisco, The »epigraphic habit« in the Roman World, *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*. Ur. Christer Bruun; Jonathan Edmondson. Oxford University Press, 2014., 131–148.

Buonocore, Marco, Epigraphic Research from Its Inception: The Contribution of Manuscripts. *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*. Ur. Christer Bruun; Jonathan Edmondson. Oxford University Press, 2014., 21–42.

Demicheli, Dino, *Perditum et repertum: sarkofag đakona Flavija Julija (ad CIL III 2654)*. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 102, 2009., 129–142.

Demicheli, Dino, U potrazi za natpisima iz Papalićeve zbirke: sarkofag Julija Kirana i Varije Flavije Salonije (*ad CIL III 2584*), *Colloquia Maruliana* 24, 2015., 145–160.

Duplančić, Arsen, Tragom Carrarinih bilježaka o Maruliću, *Colloquia Maruliana* 4, 1995., 139–155.

Lučin, Bratislav, CIL X, 190*: Prijedlog za Marulića, *Colloquia Maruliana* 7, 1998., 47–58.

Lučin, Bratislav, *Jedan model humanističke recepcije klasične antike: In epigrammata priscorum commentarius Marka Marulića*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011. <https://www.bib.irb.hr/527859> (pristupljeno: 20. travnja 2021.)

Lučin, Bratislav, Implicitni izvori u Marulićevu Tumaču uz natpise starih: Niccolò Perotti, Pomponio Leto i drugi, *Colloquia Maruliana* 21, 2012., 143–187.

Lučin, Bratislav, Litterae olim in marmore insculptae: humanistička epigrafija na istočnoj obali Jadrana do Marulićeva doba, *Croatica et Slavica Iadertina* 10/1, 2014., 191–230.

Marin, Emilio, Od antike do Marulića (Marulićev rukopis o solinskim natpisima), *Živa antika* 27/1, 1977., 205–217.

Marin, Emilio, Kasnoantički kontinuitet i renesansa u Dalmaciji (Marulićeva zbirka latinskih natpisa), *Živa antika* 28/1–2, 1978., 251–257.

Marin, Emilio, Civitas splendida Salona. Salona Christiana. Ur. Emilio Marin. Arheološki muzej Split, Split, 1994., 9–104.

- Matijašić, Robert, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Filozofski fakultet Pula, Pula, 2002.
- Neralić, Jadranka, Povijesni izvori za antičku epigrafiju u Dalmaciji, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 24, 2012., 295–332.
- Nikšić, Goran, Novi nalazi u koru katedrale sv. Dujma, *Kulturna baština* 31, 2002., 139–162.
- Novaković, Darko, Dva nepoznata Marulićeva rukopisa u Velikoj Britaniji: Ms. Add. A. 25 u Oxfordskoj Bodleian i Hunter 334 u sveučilišnoj knjižnici u Glasgowu, *Colloquia Maruliana* 6, 1997., 5–31.
- Stepanić, Gorana, Prvi iza Petrarke: Recepcijski i precepcijski putovi Marulićeve zbirke *In epigrammata priscorum commentarius*, *Colloquia Maruliana* 16, 2007., 239–253.

S u m m a r y

MARKO MARULIĆ AND SALONITAN EPIGRAPHIC HERITAGE

The oldest collection of stone inscriptions in Croatia was created by the famous humanist from Split, Dmine Papalić. His friend Marko Marulić, in his exceptional work *In epigrammata priscorum commentarius*, written between 1503 and 1510, transcribed and accompanied with various comments 140 pagan and one earlychristian inscription from this collection. There are twenty-nine Salonitan inscriptions in Marulić's work, most of which are lost today, and five of them are kept in the Archaeological Museum in Split.

Keywords: Salona, Marko Marulić, epigraphy, roman inscriptions

Ivana Prijatelj Pavičić
izvorni znanstveni rad

**PRIKAZI ALEGORIJA U SLIKARSTVU
DALMACIJE MARULIĆEVOG DOBA**
**Analiza alegorijskog ciklusa iz nekadašnje
trogirske palače Barbieri¹**

S a ž e t a k

Autorica se u radu bavi prikazima alegorija koje su nedavno pronađene na stropu trogirske palače smještene na predjelu Obrov, koja je nekoć pripadala obitelji Barbieri. Drveni strop s gredama u vrijeme Marka Marulića krasio je središnji salon na prvom katu palače nepoznate trogirske obitelji. Danas se prikazi alegorija nalaze izloženi u Muzeju grada Trogira. Analizira se ikonografija deset drvenih ploča s prikazima kreposti i mana. Temeljem ikonografske analize postavljena je hipoteza da su na pločama sa stropa prikazane Taština (?), Pravda, Snaga, Razum ili Providnost (?), Umjerenost, Dobrostivost ili Velikodušnost (?), Poniznost, Djevičanstvo, Sloga i Vjera. Vrijednost je nedavno otkrivena trogirskoga alegorijskog ciklusa i u tome što uz likove stožernih i teoloških vrline sadržava i prikaze tzv. pasivnih vrlina.

Ključne riječi: Marko Marulić, prikazi alegorija u dalmatinskom slikarstvu, oslikane stropne ploče, palača Barbieri u Trogiru

¹ Rad je nastao u okviru znanstveno-istraživačkog projekta HRZZ-a *Rituali, ceremonije i simboli hrvatskog srednjovjekovlja u europskom kontekstu (800 – 1600)* koordinira dr. sc. Robert Kurelić na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli. Članak predstavlja prošireni tekst izlaganja koji sa bila pripremila zajedno s Ružicom Ercegovac iz Restauratorskog odjela Split Hrvatskog restauratorskog zavoda i predstavila 23. travnja 2021. na skupu *Marko Marulić, Judita (1501. – 1521. – 2021.)*. Zahvalna sam joj na pomoći kod izrade izlaganja i članka.

Marko Marulić književnik je i kršćanski humanist, zasluženo prozvan ocem hrvatske književnosti. Bio je erudit i latinist, svjetonazor mu je bio kršćanski, ali je u svoja djela, u duhu humanizma, uspješno uklapao i antičku tradiciju. I u lirici na hrvatskome jeziku, kao i u teološkim djelima, obradivao je religiozne teme. Njegov spjev *Judita*, alegorijski promatran, dokaz je Marulićevo ustrajnoga nastojanja da svojim suvremenicima ukaže na stalnu tursku opasnost, koja je prijetila gradu Splitu i njegovojoj okolici. Općenito, da bismo što bolje razumjeli Marulićevo cijelovito djelo, potrebno je poznavati društveno-povijesne i kulturne okolnosti u kojima je splitski začinjavac živio i stvarao svoja umjetnička ostvarenja. Upravo su te okolnosti utjecale na izbor tema i motiva u njegovim djelima, počevši od *Institucija*, njegove međunarodne književne uspješnice, do *Judite*, njegova prvoga epa na hrvatskom jeziku. *Juditom* je Marulić u hrvatsku književnost unio sva svojstva klasičnoga epa. U slavnom djelu Marulić poseguo je za alegorezom. Njegov lik biblijske heroine trebao je služiti kao primjer kršćanskih vrlina.²

Istražujući u kojoj su mjeri Marulićevo djela odraz njegova humanizma i kršćanskoga svjetonazora, splitski teolog Drago Šimundža godine 1986. u predgovoru prvega dijela Glavičićeva hrvatskoga prijevoda Marulićeve *Institucije* zapisao je: »Pedagog i moralist, koliko i književni stvaralač, pjesnik, Marulić se po svom temeljnem opredjeljenju uključuje u onu duhovnu liniju mediteranskog nasljeđa, grčko-rimske i biblijske provenijencije koja (...) traži uporište društvenoj stabilnosti i ljudskoj sreći u moralnoj normi i čudorednom odgoju, odnosno u etičkoj postojanosti i čudorednoj praksi svakog pojedinca i društva u cjelini.«³

Marulić se u *Instituciji*, kako je to razvidno iz njezina izvornoga latinskog naslova *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum*, bavi uzornim, kršćanskim, čestititim životom, koji analizira prema konkretnim primjerima iz života svetaca. Glavna tema Marulićeve *Institucije* nisu životi svetaca, nego vrline i mane, koje splitski pisac predočava, kako piše Šimundža, u duhu religiozne optike njegova vremena. Ne samo u *Instituciji* nego i u drugim djelima, Marulić osuđuje mnogobrojne ljudske mane, primjerice sebičnost, strast za bogaćenjem i gramzivost, a veliča vrline, i to kako one koje su smatrane teološkima (vjera, nada, ljubav), tako i one koje su stožerne (pravda,

² Kad je riječ o načinu na koji Judita ostvaruje kršćansku svetost, splitski teolog Mladen Parlov uočava da Marulić na prvo mjesto stavљa mučeništvo, potom djevičanstvo, pa udovištvo, te, napokon, bračni život. Mladen Parlov, Marulićev govor o svetosti i svecima, *Colloquia Maruliana XVI*, 2007., str. 74.

³ Vidi: Marko Marulić, *Institucija*, I, Književni krug: Split, 1986., preveo, komentirao, priredio latinski tekst i kazalo Branimir Glavičić. Drago Šimundža, Glavna obilježja i kulturno-povijesno značenje Marulićeve *Judite*, predgovor, str. 11–48. Posvetio ju je splitskom kanoniku, Trogiraninu, Jeronimu Ćipiku.

razum, umjerenoš, snaga). Splitski pisac bavi se u svojim djelima i tzv. pasivnim krepotima, kao što su jednostavnost, umjerenoš, poniznost, poslušnost, istinoljubivost, čistoća, strpljivost ili uzdržljivost.

Mogli bismo navesti niz primjera iz Marulićevih tekstova u kojima se uz stožerne vrline veličaju pasivne kreposti. Tako, primjerice, u latinskom djelu prevedenom pod naslovom *Libar Marka Marulića Spiličanina O pohvalama Herkula* piše kako »gospodarenje samim sobom, što je značajka prave blagosti, oružje je jakih. Uči nas kako će krotki baštiniti zemlju.«⁴ Za razumijevanje Marulićeva govora o kršćanskim krepotima vjeri, nadi i ljubavi, treba krenuti od kršćanskoga humanizma, njegova pogleda na svijet. Teološke ili bogoslovne vrline u kršćanskoj teologiji i filozofiji označavaju tri moralne vrednote Božjega milosrđa preko kojih se ostvaruje spasenje. One su povezane uz kršćansku nadu u sutrašnji novi i bolji svijet, pogotovo u vječni život. Već je Platon razradio kreposti prema »duševnim moćima«. Tako slavni grčki filozof piše, razmišljajući o stožernim ili kardinalnim ljudskim vrlinama, kako je umjerenoš u osjetilnoj težnji, hrabrost u srcu, a mudrost u razumu. Kad se te tri krepoti nađu zajedno, krepot pravednosti ih skladno povezuje.

Na temelju *Psychomachia (Borba za dušu)*, čuvenoga djela antičkoga pjesnika Klementa Aurelija Prudencija (latinski *Aurelius Prudentius Clemens*, 348. – poslije 405.) – prema mnogima najznačajnijega pjesnika kršćanske antike – u kojemu on opisuje borbu mana i kreposti za prevlast nad čovjekovom dušom, u kasnijim vremenima, posebno u srednjem vijeku, razvijena je ikonografija i simbolika kreposti i mana, prema kojima mane mogu dostići brojku od 30, a krepoti variraju od 7 do 14.

U ovome radu neće biti riječi o alegorijama u književnim djelima Marulića i njegova razdoblja, ni u teološkim djelima koja su utjecala na njegov književni opus, nego o njihovim prikazima u slikarstvu Dalmacije njegovadoba.⁵ Dosad se samo znalo za alegorije kreposti i mana naslikane u kodeksu kotorske obitelji Buccchia iz 1466. godine, koji se čuva u Biblioteci Marciana u Veneciji. Stoga je otkriće deset drvenih ploča s prikazima kreposti i mana (?) u lipnju 2016. u trogirskoj palači koja je nekoć pripadala obitelji Barbieri, smještenoj na predjelu Obrov, u istoimenoj ulici Obrov, bila prava mala senzacija ne samo za njezine tadašnje istraživače nego i za cjelevitu javnost.⁶ Tijekom provedenih istražnih arhitektonskih, arheoloških i konzer-

⁴ Marko Marulić, *Libar Marka Marulića Spiličanina O pohvalama Herkula*, u: *Latinska djela*, I, Split: Čakavski sabor, 1979., preveo Branimir Glavičić, str. 40–41.

⁵ Igor Fisković, Tematske sukladnosti Marulović i suvremenih likovnih djela u Dalmaciji 15./16. stoljeće, *Colloquia Maruliana*, V, 1996., str. 172.

⁶ O nalazu je prvi pisao Dražen Duilo, Mađar u Trogiru kupio palaču sa skrivenim blagom, Senzacija među gredama, Kultura, *Slobodna Dalmacija*, 25. listopada 2016., str. 26–27.

vatorsko-restauratorskih radova koje su u razdoblju 2016. – 2018. provodili arhitekt konzervator Ivo Vojnović, splitska konzervatorsko-restauratorska tvrtka eLaboro, viša konzervatorica restauratorica Ivana Letilović (obrt za konzervaciju restauraciju NeoRestaura), te restauratorica konzervatorica Ružica Ercegovac iz splitskoga odjela HRZ-a, pronađeni su i brojni drugi nalazi.⁷ U radu ćemo se baviti ikonografskom i stilskom analizom sačuvanoga alegorijskog ciklusa. Riječ je o ciklusu od deset sačuvanih prikaza alegorija naslikanih na drvenim pločama koje su bile konstruktivno vezane uz drveni strop s gredama, što je u Marulićevu vrijeme krasio središnju dvoranu/salon, tzv. *piano nobile*, na prvom katu palače nepoznate trogirske obitelji. Godine 2018. ploče s alegorijama preseljene su u Muzej grada Trogira.⁸

⁷ Palača se nalazi na adresi Obrov 8, Trogir. Dimenzije ploča variraju, cca 30x19x2.5cm. Vlasnik kuće u vrijeme provođenja konzervatorsko-restauratorskoga zahvata bio je Mađar Tamas Aron Veress. Nedavno je prodana jednom trogirskom ugostitelju. Drveni stropovi pronađeni su na prvom i drugom katu palače Barbieri. Prije izvršenih građevinskih i konzervatorsko-restauratorskih radova stropovi prvog i drugog kata kuće bili su ožbukani preko sloja drvenih letvica fiksiranih okomito na stropne grede. Tijekom istražnih radova izvedenih 2016. godine od strane tvrtke eLABORO d.o.o., a na preporuku arhitekta Ive Vojnovića i nadležnoga Konzervatorskog odjela u Trogiru uklonjena je žbuka i letvice sa stropova prvoga i drugoga kata, čime su otkrivene izvorne konstrukcije. Vidi: Ured Vojnović d.o.o., *Konzervatorski elaborat za rekonstrukciju palače Barbieri u Trogiru*, 2016., str 65, 66; eLABORO d.o.o., *Izvještaj provedenih konzervatorsko-restauratorskih istražnih radova u palači Barbieri*, 2016., str. 25. Zahvaljujemo na uvidu u konzervatorski elaborat koji je izradio Ured Vojnović d.o.o. djelatnicama Konzervatorskog odjela u Trogiru, Jasni Popović, ravnateljici, i Jeleni Grabovac, konzervatorici. O palači vidi i: Ana Plosnić Škarić, *Gotička stambena arhitektura Trogira*, doktorska disertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2010., str. 136, 198.

⁸ Godine 2018. dovršena je restauracija spomenutih deset oslikanih ploča za koje je utvrđeno da su služile kao zaglavne ploče tabulata na prvom katu. Restauratorica konzervatorica Ružica Ercegovac predložila je tada u elaboratu rekonstrukciju cjelovitoga stropa u nekadašnjoj palači Barbieri u svrhu očuvanja konstruktivne i umjetničko-povjesne cjelovitosti. Zaglavne oslikane ploče iz kasnogotičke faze nekadašnje palače Barbieri na trogirskom Obrovu bile su i važan statički element koji je osiguravao spregu čitave stropno-podne konstrukcije, njihovim izmještanjem i muzealiziranjem nepovratno se degradirala izvornost čitavoga kulturnog dobra. Kad je otkriveni oslik pronađenih ploča konzerviran, stvoreni su bili svi preduvjeti za njihovo vraćanje na izvorno mjesto i rekonstrukciju originalne gotičke stropne konstrukcije kao integralnoga svojstva toga kulturnog dobra. Ali to, nažalost, nije učinjeno. Nakon pregovora s mađarskim vlasnikom ex palače Barbieri godine 2020. deset demontiranih drvenih ploča s prikazima alegorija izloženo je u vitrini, u Muzeju grada Trogira; trajno razdvojene od izvorne cjeline kojoj su pripadale. Zahvaljujemo na dopuštenju za objavu podataka Darku Iviću, višem konzervatoru povjesničaru umjetnosti, voditelju Informacijsko-dokumentacijskoga odjela Hrvatskoga restauratorskog zavoda. Vidi: *Izvješće o izvedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na 10 oslikanih zagлавnih ploča stropa (tabulata) kuće s gotičkom biforom na Obrovu (Palače Barbieri)*, autori elaborata: voditeljica radova: Ružica Ercegovac, viša konzervatorica restauratorica i suradnica: Ivana

Valja istaknuti da su tijekom konzervatorskih radova figure alegorija pronađene samo na zaglavnim pločama stropa na istočnom zidu spomenute dvorane. Kako je izvorni salon na prvom katu bila pregrađivan, utvrđeno je da je njegov današnji južni zid iz novijega razdoblja od prepostavljenoga vremena izgradnje palače.⁹ Tijekom istraživanja provedenih 2016. godine utvrđeni su ostaci/tragovi nekadašnjega stropa i u susjednoj sobi, tik do salona na prvom katu. S obzirom na to da je u tom razdoblju tijekom konzervatorsko-restauratorskih zahvata na prvom katu utvrđeno da se na stropu izvornoga salona na tom katu nekoć nalazilo trinaest drvenih poprečnih greda, moglo bi se pretpostaviti da se izvorno na istočnom zidu nalazilo četrnaest prikaza. Od njih je sačuvano deset.¹⁰ Podatci o izvornom broju alegorija na istočnom zidu, njihovu izvornom rasporedu, te identifikacija deset sačuvanih alegorijskih prikaza dragocjeni su za interpretaciju nekadašnjega simboličkog značenja cjelovitoga ciklusa alegorija u palači Barbieri. Postoji pretpostavka da su se i na zapadnom zidu salona nekoć nalazili alegorijski prikazi, nažalost izgubljeni u njegovim transformacijama

Letilović, viša konzervatorica restauratorica, Split, lipanj 2018. Fotografije koje se koriste u članku izradila je Ivana Letilović iz Neorestaura d.o.o.

⁹ Istraživanjima iz 2016. godine ustanovljeno je i postojanje druge (renesansne) faze, iz vremena restauracije palače nakon požara. Ured Vojnović d.o.o., *Konzervatorski elaborat za rekonstrukciju palače Barbieri u Trogiru*, 2016. Glavni istraživač je bio Ivo Vojnović.

¹⁰ Poprečne grede u salonu položene su u smjeru istok – zapad, oslanjajući se na dva nosiva zida, od kojih je zapadni zid ujedno zid zapadnog pročelja. Naslonjene su na dvije masivne uzdužne grede, tzv. podvlake (grede postavljene uzduž obično dužih strana zida), većinom izrađene od jednog komada drveta iako je ovdje slučaj da su vidljive tri grede. Ljeva skraćena pregradnjom prema stubištu, središnja i manji dio desne koji se nastavlja u pregrađenom dijelu palače. Grede su sačuvane u dužini od 543 cm na istočnom zidu i 557 cm na zapadnom (podatak iz elaborata I. Vojnovića, str. 67). Uzdužne grede na istočnoj i zapadnoj strani poduprte su sa po tri renesansne kamene konzole. Djelomično je sačuvan njihov oslik s cvjetnim ornamentom (bijele i crvene rozete). Takav tip spajanja grede uvriježen je u drvenim povijesnim konstrukcijama od sredine 15. stoljeća, a najviše se primjenjivao u drugoj polovici 15. i tijekom 16. stoljeća. Deset sačuvanih drvenih oslikanih pločica, postavljenih kao čone daske, međusobno se razliku u dimenzijama: 1. 30x19x2.5cm, 2. 30x19x2.5 cm, 3. 30x19x2.6 cm, 4.31x19x2.5 cm, 5. 31x14.8–17.8x2.5 cm, 6. 30x19x2.5 cm, 7. 25–29x19x2.5 cm, 8.31x19x2.6 cm, 9.31x19x2.5 cm, 10.30x14.7–19X3 cm. Spoj poprečnih greda i dasaka s alegorijskim prikazima načinjen je bez čavala odnosno ploče su se umetale po sistemu utor – pero, što pokazuje visoku kvalitetu izrade podno – stropne konstrukcije u drvu. Eventualne dekoracije samog tabulata nažalost nisu sačuvane, kao ni njihovi tragovi. Većina greda od kojih su rađeni stropovi u Dalmaciji u XV. stoljeću izrađene su od ariša, a za pretpostaviti je da je i ovaj strop izrađen od drveta ariša. Ispitivanja bojenog sloja i kemijska analiza pokazali su da su u osliku korišteni pigmenti sa organskim vezivom n bazi proteina, a zatečeni oslik je bio i vrlo osjetljiv na vodu/vlagu.

i pregradnjama.¹¹ Možda su uništeni zato što je vanjski zid na zapadu palače bio više izložen utjecaju atmosferilija.¹²

Do otkrića oslikanih ploča s likovima alegorija iz nekadašnje palače Barbieri znalo se za brojne primjere zaglavnih pločica dekoriranih stropova u Dalmaciji koje su bile ili rezbarene ili, pak, ukrašene bojom. Često su ukrašavane elementima preuzetim s arhitektonске plastike (poput trilobnih lukova) ili vegetabilnim motivima.¹³ Iz XV. i XVI. stoljeća datira nekoliko sačuvanih dalmatinskih oslikanih stropova smještenih u salonima na tzv. *piano nobile*, poput stropa na prvom katu palače Grisogono u Splitu, na prvom katu palače Papalić u Splitu, u samostanu sv. Ante na Poljudu u Splitu, u palači Draganić u Šibeniku,¹⁴ u kapitularnoj dvorani samostana Sv. Križa na Čiovu,¹⁵ u gradu Hvaru,¹⁶ i u kući Nassis u Zadru.¹⁷ Drveni strop s gredama pronađen je i u palači obitelji Marulić iz XV. stoljeća u splitskoj gradskoj jezgri.¹⁸ Brojnost i raskoš tih stropova ukazuje na materijalne mogućnosti dalmatinskih naručitelja Marulićeva doba. Alegorijska tematika predviđena na zaglavnim stropnim pločama nekoć smještenim u salonu na prvom katu nekadašnje palače Barbieri ukazuje na kršćansko-humanistički svjetonazor nepoznatoga naručitelja.

Na zapadnom zidu palače, okrenutom prema ulici, nalazi se lijepa kasnogotička bifora s renesansnim kapitelima nalik onima iz padovanske kapele Ovetari u crkvi

¹¹ Na jednoj od pronađenih ploča, nažalost, tolika su oštećenja da nisu sačuvani tragovi nekadašnjega figuralnog prikaza, a tijekom istraživanja naslućeni su tragovi postojanja dvanaest ploče.

¹² Ured Vojnović, nav. djelo, 2016., str. 58.

¹³ Deset oslikanih drvenih stropnih ploča iz Trogira, kao i većina primjera ploča/pločica pronađenih na drvenim stropnim konstrukcijama u Dalmaciji datiranih u XV. i XVI. stoljeće ugrađeni su izvorno okomito, tj. paralelno sa zidom. Zato takvu vrstu drvenih stropnih ploča i nazivamo zaglavnim pločicama. O toj temi vidi: Ivana Svedružić Šeparović, Drveni gotički stropovi u Splitu, primjeri iz palače Papalić i palače Grisogono, u: *Vratnice Andrije Buvine u splitskoj katedrali 1214. – 2014.*, zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 23. do 24. rujna 2014., Split – Zagreb: Književni krug u Splitu – Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu, 2020., str. 441–462.

¹⁴ Ivo Šprljan, Gotički drveni stropovi u Šibeniku – katalog obnove, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, XXXI – XXXII, Zagreb, 2007. – 2008., str. 161–173. Autor piše i o stropu u kući Bertučević u Hvaru.

¹⁵ Vanja Kovačić, Katalog G/6, Čovo samostan sv. Križa, izložba *Dominikanci u Hrvatskoj*, Igor Fisković (ur.), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2011., str. 265–269.

¹⁶ Anita Gamulin, Drvene stropne konstrukcije u gradu Hvaru, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, XXXIX, 2015., str. 105–123.

¹⁷ Ana Sabljak, Pavuša Vežić, Obnova kuće Nassis u Zadru, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, IV–V, 1978. – 1979., str. 155–184.

¹⁸ Leo Nikolić, Zavirite u kafić-knjižnicu u rodnoj kući Marka Marulića, *t-portal*, 25. XI. 2013. (pregledano 14. III. 2021.).

Eremitani. Ana Plosnić Škarić u disertaciji piše da bifora potječe iz kasnoga XV. ili ranoga XVI. stoljeća.¹⁹ Splitski arhitekt konzervator Ivo Vojnović u konzervatorskom elaboratu posvećenom palači potvrdio je mišljenje spomenute zagrebačke povjesničarke umjetnosti da je spomenuta bifora naknadno uzidana u zapadni zid.²⁰

Upravo na njoj smješten je grb s prikazom propetoga leoparda (lava?) i razlistanoga stabla, koji je identificiran kao grb obitelji Barbieri, obitelji kojoj je palača priпадala u XIX. stoljeću.²¹ Kod konzervatorsko-restauratorskoga zahvata uočeno je da je grb kasnije pridodan bifori. U obiteljskom arhivu makarskoga književnika i novinara Veljka Barbierija sačuvano je rodoslovno stablo na kojem je naslikan grb nalik onomu koji se nalazi na trogirskoj palači. Na njemu je na srebrnom štitu na desnoj strani naslikano zeleno razlistano stablo, a na lijevoj strani zlatni uspravljeni leopard koji se prednjim šapama oslanja na stablo. Iznad leoparda je zlatna šesterokraka zvijezda, a ispod njega je natpis *BARBIERI / 1567*.²²

Loza Barbierijevih nije zabilježena u XV. stoljeću u Trogiru.²³ Obitelj Barbieri – kojoj je u XIX. stoljeću pripadala kuća u kojoj su pronađene stropne pločice –

¹⁹ Ana Plosnić Škarić, navedeno djelo, 2010., str. 136, 198.

²⁰ Ured Vojnović, navedeno djelo, 2016, str. 45–46. Vojnović uočava stilske sličnosti gotičke faze palače Barbieri iz XV. stoljeća s trogirskom gotičkom palačom Berislavić, koja se po njegovu mišljenju može pripisati istom krugu radionice pod utjecajem Andrije Alešija. Vidi crtež prepostavljenog izvornog stanja bifore Ured Vojnović, nav. dj., str. 47.

²¹ Grb je identificirala trogrska povjesničarka umjetnosti Danka Radić prema prikazima grbova iz kodeksa Jeronima Buffalis (Girolamo Buffalis, javni bilježnik i pisac povjesne tematike te heraldičar i genealog, 1725. – 1790.) *Gioco de armi* iz 1776. godine, koje se nalazi u zbirci Slade-Šilović. Njegovi rukopisi danas se nalaze na više mesta (Knjižnica obitelji Slade-Šilović u Trogiru, Konzervatorski odjelu u Splitu, Arheološki muzej u Splitu, Arhiv HAZU u Zagrebu, a pojedine kopije u Muzeju grada Trogira), a dijelu se izgubio trag. U Knjižnici Arheološkog muzeja u Splitu (sign. 49 h 7) čuva se prijepis navedenog rukopisa, izrađen 1780. godine, a naslovjen: *Privileggi, investite, e memorie della nobil famiglia de Buffalis, abbitante nella città di Traù in Dalmazia conferiti alla stessa ancora sotto li Rè d' Vngaria, ed imperatori romani in premio del loro fedele, e valoroso servizio ...* (»Privilegiji, uložnice i spomenica plemičke obitelji de Buffalis iz grada Trogira u Dalmaciji koji su joj dodijeljeni još u vrijeme vladavine ugarskih kraljeva i rimskih careva kao nagrada za njihovu vjernu i odvažnu službu ...«). Danka Radić, *Grbovi i rodoslovja grada Trogira*, Muzej grada Trogira, Lapidarij Galerija »Cate Dujšin-Ribar«, 31. III. – 30. IV. 2004., katalog izložbe, Trogir: Muzej grada Trogira, 2004.; Danka Radić, *Trogirska heraldika od XIII. do XX. stoljeća u jadranskom kontekstu*, Zadar: Sveučilište u Zadru, doktorska disertacija, mentor: prof. dr. sc. Ivo Babić, komentor: prof. dr. sc. Mithad Kozličić, 2015.

²² Naknadno umetnuti grb obitelji Barbieri sastoji se od šiljastoga štitu sa središnjim akroterijem i dvjema kružnim rozetama bočno. Polje štitu zauzima propeti lav okrenut udesno, koji se prednjim šapama oslanja na vitko stablo.

²³ Obitelj Barbieri podrijetlom je iz Splita. Dr. Stjepan Barbieri spominje se kao trogirski liječnik u maticama od 1793. do 1816. godine. Irena Benyovsky, *Trogir u katastru Franje I*, Zagreb: Hrvatski

spominje se u Trogiru od XVII. stoljeća. Prvi dokumentima potvrđeni član te obitelji Barbieri bio je, prema pisanju pok. Mladena Andreisa, Ivan Franjo Barbieri, brešanski plemić iz Splita, koji se oženio Jakovicom Mazzarello. Barbierijevi su u Trogiru živjeli do XX. stoljeća na više lokacija. Posljednja kuća u kojoj su živjeli članovi te obitelji stambena je trokatnica s potkovljem, predvorjem i bunarom s poslovnim prostorom, a nalazi se na glavnom gradskom trgu. U njoj je živio sudac Barbieri, svjedok anarhije u Trogiru 1797. izazvane padom aristokratske vlade u Veneciji.²⁴

U europskoj umjetnosti od XIV. do XVI. stoljeća česti su prikazi sedam smrtnih grijeha bili upareni sa sedam vrlina. Na taj način simbolički su bili suprotstavljeni sljedeći parovi: Oholost i Poniznost, Gramzivost i Darežljivost, Pohota i Čednost, Zavist i Blagonaklonost, Proždrljivost i Suzdržanost, Srdžba i Praštanje, Lijenost i Marljivost.²⁵ Prikazi grijeha i vrlina u salonima XV. – XVI. stoljeća znaju biti upareni slično kao na bočnim portalima i vitražima srednjevjekovnih katedrala, prema tradicionalnoj shemi (njihove međusobne) oprečnosti. Tako se u paru prikazuju Vjera i Idolopoklonstvo, Nada i Očaj, Ljubav i Pohlepa, Razboritost i Ludost, Pravednost i Nepravednost, Jakost i Nepostojanost, Umjerenost i Bludnost.²⁶ Takve »uparene kombinacije očituju utjecaj ve spomenutoga Prudencijeva djela *Psychomachia (Borba duša)*, u kojem se opisuje borba vrlina i poroka u čovjekovoj duši na način da se sukobljene strane predočavaju kao ženski likovi. Pouka je Prudencijeve knjige da sedam vrlina pobjeđuje sedam poroka uz Kristovu pomo. *Psychomachia* je u srednjemu

institut za povijest – Državni arhiv u Splitu, 2005., str. 68, 92–93. U austrijskom katastru iz 1830. godine, pod katastarskom česticom broj 611, uknjižena je kuća za stanovanje na tri kata s tavanom, dvojistem i bunarom kao vlasništvo braće Barbieri. Danka Radić, Grbovi splitskih obitelji u Armi di travi – Gioco de Armi Jerolima Buffalisa i na trogirskim zdanjima, *Kulturna baština*, 34, 2007., str. 63, 64, 73. Tragajući za obitelji koja je dala sagraditi palaču valja imati na umu da je u atriju kuće uzidan kameni grb (dim. 19 x 14,5 cm) za koji se prepostavlja da je grb obitelji Papalić ili Marulić. Vedran Pehnec, *Završni izvještaj o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na kamenoj gotičkoj bifori, kuće na Obrovu u Trogiru*, voditelj radova: Ivan Sikavica, dipl. konzervator restaurator, Split, travanj 2018., str. 23.

²⁴ Muzej grada Trogira 2014. godine došao je u posjed arhivskog fonda obitelji Sentinella, čiji pojedini članovi danas žive u kući Barbieri, među kojima se nalaze i pojedini spisi vezani za Barbierijeve. Vidi: Restaurirana senzacija među gredama postala dio stalnog postava Muzeja grada, *Trogirski portal*, 27. listopada 2020., <https://trogirskiportal.hr/restaurirana-senzacija-medu-gredama-postala-dio-stalnog-postava-muzeja-grada-trogira/> Tekst&Foto: Muzej grada Trogira, pregledano 6. III. 2020.

²⁵ Boran Berčić, Etika vrlina, *Filozofska istraživanja*, 109, god. 28 (2008), sv. 1, str. 194.

²⁶ Andelko Badurina, Kreposti i mane, u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Andelko Badurina, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990., str. 339.

vijeku doživjela golemu popularnost. To je djelo značajno utjecalo na slikarstvo i skulpturu, kao i na književnost.²⁷

Od deset sačuvanih alegorijskih prikaza u Trogiru vjerujemo da smo devet uspjeli prepoznati prema njihovim atributima, dok identifikaciju desete alegorije smatramo da valja ostaviti otvorenom. Alegorije smo nastojali prepoznati prema njihovim karakterističnim atributima s kojima su se prikazivale u umjetnosti.²⁸ Ako je ispravna naša identifikacija pojedinih alegorija, koju ćemo detaljnije nastojati objasniti u nastavku članka, one su, u trenutku kad su pronađene do trenutka kad su uklonjene iz nekadašnje palače Barbieri i prebačene u Muzej grada Trogira, bile postavljene na zidu sljedećim redom, gledajući slijeva nadesno, odnosno u smjeru sjever – jug: 1) Taština (?), 2) Pravda, 3) Snaga, 4) Razum ili Providnost (?), 5) Umjerenost, 6) Dobrostivost ili Velikodušnost²⁹ (?), 7) Poniznost ili Milosrde, 8) Djekičanstvo (?). Do prepostavljene alegorije Djekičanstva bila je smještena alegorija za koju, pak, prepostavljamo da je personificirala Slogu (9). A do nje se, pak, nalazila posljednja figura sačuvana na istočnom zidu, alegorija Vjere (?) (10).

Smatramo da je vrijednost nedavno otkrivenoga trogirskog alegorijskog ciklusa i u tome što uz likove stožernih i teoloških vrlina sadržavaju i prikazi tzv. pasivnih vrlina Velikodušnosti (?), Poniznosti i Djekičanstva.³⁰ Nadalje, smatramo da je u ovoj početnoj fazi ikonografskoga istraživanja ciklusa teško iznositi sudove o simboličkom značenju redoslijeda teoloških i kardinalnih alegorija unutar samoga ciklusa. Ako buduća istraživanja pokažu da je ispravna naša prepostavka da je nekoć na zaglavnim stropnim pločama na istočnom zidu salona bilo prikazano četrnaest alegorijskih figura, to će zasigurno otvoriti mogućnosti budućim pokušajima rekonstrukcije

²⁷ Joanne S. Norman, *Metamorphoses of an Allegory: The Iconography of the Psychomachia in Medieval Art*, *American University Studies*, VIII, New York, Bern, Frankfurt na Majni, Pariz, 1988.; Carlo Bertelli, Prudenzio (*Aurelius Prudentius Clemens*), u: *Filosofi, Enciclopedia Treccani dell' Arte Antica, Classica e Orientale*, Rim: Instituto della Enciclopedia Italiana, Band 6: *Pec-Saq*, 1965., vidi pretiskano https://www.treccani.it/enciclopedia/prudenzio_%28Enciclopedia-dell%27Arte-Antica%29/ (pregledano 1. 6. 2021.)

²⁸ Atributi i korelacija kreposti i mana opisani su na temelju: Andelko Badurina, Kreposti i mane, u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990., str. 338–341. O toj temi vidi i Shawn R. Tucker, *Virtutes and Vices in the Arts: a Sourcebook*, Cascade Books: Eugene, Oregon, 2015.

²⁹ Tomislav Ladan grčku riječ *megalopreia* (velikodušnost) iz Nikomahove Etike prevodi na hrvatski kao »izdašnost«. Boran Berčić, Etika vrlina, *Filozofska istraživanja*, 109, god. 28 (2008), sv. 1, str. 195.

³⁰ U pasivne alegorije ubrajaju se Velikodušnost, Milosrdnost, Blagost, Čudoredna čistoća i Uzdržljivost.

nekadašnjega cjelovitog ciklusa alegorija na istočnom zidu salona na prvom katu palače.³¹ Zasad možemo konstatirati da je posebnost ovoga zasad najstarijega poznatog zidnog ciklusa naslikanih alegorija u Dalmaciji u tome što nije pronađen u objektu crkvene ili javne namjene, nego u patricijskoj obiteljskoj palači.³² Iz XVI. stoljeća, vremena kad Ivo Vojnović datira strop na prvom katu iz palače Barbieri, za sada je, koliko mi je poznato, u hrvatskoj baštini detektirano svega nekoliko alegorijskih motiva pronađenih na stropnim pločama u palači Petris-Moise u Cresu.³³ Istraživanje teme renesansnih alegorijskih prikaza na stropovima u palačama na našim prostorima je u začetcima. Međutim, u vrijeme kad su naručene trogirske alegorije, alegorijski likovi krasili su diljem Europe brojne objekte svjetovne namjene, poput vijećnica i kneževih dvorova,³⁴ kao i brojne sakralne prostore, poput crkvenih

³¹ Temeljem podataka iznesenih u elaboratu Ureda Vojnović (nav. dj., 2016.) može se naslutiti da je do skraćivanja/odnosno pregradnje salona na prvom katu palače Babieri došlo u vrijeme baroka kad su sa sjeverne strane zgrade dograđene unutrašnje stepenice.

³² Oslikane stropne pločice po načinu ugradnje i oslikavanja srodne su brojnim ciklusima oslika na stropnim pločicama iz razdoblja od 14. pa do polovice 16. stoljeća u plemičkim rezidencijama južne Francuske, Španjolske, Švicarske i sjeverne Italije. O tome vidi Tea Sušanj Protić, nav. djelo, 2018. i Ivana Svedružić Šeparović, nav. djelo, 2020.

³³ Prvu opširniju analizu arhitekture tzv. palače Moise izradio je Laris Borić u magistarskom radu iz 2002. godine te njezinu izgradnju datirao u prvo desetljeće 16. stoljeća, kao jednu od realizacija udomaćene kameno-klesarske radionice Francesca Marangona. Konstrukcije i dekorativni elementi pripadaju renesansnoj pregradnji iz druge polovice 16. stoljeća kada su oslikani i zidovi. Tea Sušanj Protić, *Tabulae pictae* u palači Petris-Moise u Cresu, *Ars Adriatica*, 8, 2018., str. 97 (81–104). Sušanj Protić iznosi podatak da su majstorima koji su radili na oslicima renesansnih stropova za predloške služile knjige iz obiteljskih biblioteka vlasnika, te kako je za izbor scena i prikaza zaslužan naručitelj. Apostrofira kako renesansa uvodi antičke mitološke scene i moralizatorske elemente kao što su alegorije antičkih vrlina. Vidi: Sušanj Protić, str. 92. Autorica nekoliko oštećenih velikih figura pronađenih na trećem katu palače Petris-Moise pokušati interpretirati kao alegorijske prikaze. Tako iznosi mišljenje da likovi muškarca i žene mogu predstavljati bračnu slogu, ili ljubavnike, dok ženska figura ruku sklopiljenih u molitvi prema mišljanju Sušanj Protić može biti prikaz nade. Žena s preslicom i vretenom može predstavljati vrijeme, ili pak početak i trajanje kreacije. UKazuje i na prikaz žene i zauzdanog lava koji mogu označavati »snagu, etiku ili gospodarenje«. Vidi: Sušanj Protić, str. 97.

³⁴ Lidia Ceserani Ermentini, *Tavolette Rinascimentali – Un fenomeno di cultura a Crema*, Edizioni Bolis, Banca popolare di Crema: Crema – Bergamo, 1999.; Paola Bonfadini, *Colori di legno, soffitti con tavolette dipinte a Brescia e nel territorio (secoli XV – XVI)*, Starrylink Editirce: Brescia, 2005., str. 27–28, 94–97, fig. 37; grupa autora, *Tabulae pictae, Pettenelle e cantinelle a Cividale fra Medioevo e Rinascimento*, ur. Maurizio D'Arcano Grattoni, katalog izložbe, 13. srpnja – 29. rujna 2013., Museo del Palazzo de Nordis, Silvana editoriale: Milano, 2013., posebno članak Francesco Fratta de Tomes, *Soffitti lignei dipinti in Friuli tra basso Medioevo e primo Rinascimento*, u: *Tabulae pictae. Pettenelle e cantinelle a Cividale fra Medioevo e Rinascimento*, Milano, 2013., str. 95–107.; Tea Sušanj Protić, *Tabulae pictae* u palači Petris-Moise u Cresu, *Ars Adriatica*, 8, 2018., str. 85, 92, 102.

kupola i grobnica, o čemu postoji obimna literatura. Najčešće su to bili prikazi kardinalnih stožernih kreposti iz Aristotelove etike (*justicia, prudentia, fortitudo i temperantia*)³⁵ i prikazi triju teoloških vrlina (*spes, charitas i fides*), koje imaju (i) eshatološko značenje. Trogirskom ciklusu zaglavnih pločica djelomično je srođan ciklus zaglavnih pločica s prikazima alegorija četiriju kardinalnih vrlina, tri teološke vrline i sedam smrtnih grijeha koji se čuva u Gradskom arheološkom muzeju della Valle Sabbia u Gavardu. Pločice su datirane u posljednju četvrtinu XV. stoljeća, a oslik se pripisuje nepoznatom lokalnom slikaru. Likovi alegorija smješteni su, kao i u trogirskom slučaju, u pejzaž.³⁶

Naime, ono što povezuje sve sačuvane trogirske alegorijske likove jest da su naslikani u pejzažu. Gotovo su sve prikazane figure žene, osim alegorije Razuma, i uglavnom su naslikane raspuštene kose. Većina ih je prikazana u sjedećem položaju.

U našu ikonografsku analizu krenuli bismo od prikaza četiriju stožernih vrlina. U dalmatinskom slikarstvu XV. stoljeća po dosadašnjim spoznajama sačuvani su relativno malobrojni prikazi stožernih kreposti iz Aristotelove etike (Pravednosti, Razuma/Razboritosti, Snage/Hrabrosti i Umjerenosti/Samosavljađivanja). Primjerice, sačuvana je skulptura Hrabrosti/Snage iz nekadašnje vijećnice u dubrovačkom Kneževu dvoru.³⁷ Minijature s prikazima Pravednosti, Razboritosti, Hrabrosti

³⁵ Pojam kardinalnih vrlina u uporabi je od antičkih vremena. Okosnicu za proučavanje tzv. etike vrlinâ (kardinalnih vrlina) i danas predstavlja Aristotelova *Nikomahova etika*. On je sve vrline podijelio na dvije velike skupine: moralne i intelektualne (etičke i dijanoetičke). Opće etičke vrline prema Aristotelu su: *hrabrost i umjerenost*; a vrline vezane uz novac su: *darežljivost i izdašnost*. Uz čast su povezane *ponos, odlučnost i suzdržanost*. Društvene vrline bile bi: *duhovitost, iskrenost i prijateljstvo*; a politička je vrlina *pravednost*. Intelektualne vrline podijelio je na one koje ne uključuju djelovanje (*spoznaja principa, znanost i mudrost*); i na one koje uključuju djelovanje (*tehničke vještine i razboritost*). Na listi od četiri kardinalne vrline, Platon je na prvome mjestu navodio mudrost (*sofia, sapientia*), a Aristotelju je zamijenio razboritošću (*fronesis, prudentia*). Navedeno prema: Boran Berčić, Etika vrlina, *Filozofska istraživanja*, 109, God. 28, 2008. Sv. 1, str. 194–195.

³⁶ Paola Bonfadini, *Colori di legno, soffitti con tavolette dipinte a Brescia e nel territorio (secoli XV–XVI)*, Starrylink Editirce: Brescia, 2005., str. 94–97.

³⁷ Slična je prikazu Jakosti, igraće karte za tarot iz tzv. ciklusa *Tarocchi del Mantega* koje su se na talijanskom tržištu pojavile oko 1465. godine. Literaturu objavljenu o tom prikazu do 2018. godine vidi u Ivana Prijatelj Pavičić, Prikazi alegorija kreposti i mana na minijaturama u kodeksu Buccchia (1466.), usporedna analiza s prikazima u skulpturi druge polovine XV. st., u: *Ivan Duknović i krugovi njegove djelatnosti*, zbornik znanstvenoga skupa, održanoga u Splitu 27. i 28. rujna 2010., Split, Zagreb: Književni krug, Institut za povijest umjetnosti, 2018., str. 358, posebice bilješke 13 i 14.

Alegorija Taštine (?) porijeklom iz palače Barbieri u Trogiru, Trogir, Muzej grada Trogira, fotografija Ivana Letilović

i Umjerenosti krase stranice spomenutoga kodeksa kotorske plemićke obitelji Buccchia, koji se čuva u Biblioteci Marciana u Veneciji.³⁸

Među alegorijskim likovima pronađenima u palači Barbieri zahvaljujući atributima lako se prepoznaće alegorija Pravednosti (*Justitia, Justizia*), predviđena kao okrunjena žena koja sjedi na prijestolju, s mačem u desnoj ruci, s vagom u lijevoj ruci, odjevena u crvenu haljinu.

Jednostavno se prema atributima prepoznaće i alegorija Snage/Jakosti (*Fortitudo, Fortezza*, nazivaju je i Postojanost). Prikazana je kao okrunjena žena koja sjedi, odjevena u crvenu haljinu, s prelomljenim stupom kao atributom, koji je naslikan na desnoj strani kompozicije. Naslikana je u pejzažu, a desno od nje nalazi se različito stablo.

Alegorija Umjerenosti/Samosavlđivanja (*Temperantia, Temperanza*) najčešće se u XV. stoljeću prikazivala kao žena koja izljejava tekućinu iz jednoga vrča u drugi vrč

³⁸ Ivana Prijatelj Pavičić, Ogledalo pravednog trgovca: isповijed i traktat o krepostima iz kodeksa Buća, *Croatica christiana periodica*, P. 67, 2011., str. 45, 47–49.

Alegorija Pravde porijeklom iz palače Barbieri u Trogiru, Trogir, Muzej grada Trogira, fotografija Ivana Letilović

ili je pak predočena s čašom i vrčem.³⁹ Slikar alegorija iz palače Barbieri izabrao je drukčiju ikonografsku shemu. Prikazao ju je kao dugokosu mladu okrunjenu ženu s predmetom poput kaleža u lijevoj ruci te s mačem u desnoj ruci. Pješčani sat, klepsidra, znak mudroga upravljanja vremenom, naslikan je u desnom kutu kompozicije. Ta je ploča jako oštećena, osobito njezin donji dio, ali se prema njezinu položaju tijela može naslutiti da je alegorija bila prikazana u sjedećem položaju. Okrhnuti su, točnije nedostaju, gornji desni ugao i lijevi ugao drvene ploče.

Alegoriju Razuma (*Prudentia*) prikazivalo se u povijesti umjetnosti na različite načine.⁴⁰ Trogirski slikar inspirirao se istom ikonografskom shemom kao i slavni Ti-

³⁹ Autor jednog od najslavnijih ilustriranih riječnika alegorija i personifikacija Cesare Ripa (*Ikonologia*, prvo izdanje 1593., drugo, ilustirano izdanje 1603.) donosi dva drukčija prikaza alegorije Umjetnosti, koja kao atribut ima uzde. Vidi: Cesare Ripa, *Ikonologija*, preveo Branko Jozić, Laus: Split, 2000., str. 522–523.

⁴⁰ Cesare Ripa (Cesare Ripa, *Ikonologija*, preveo Branko Jozić, Laus: Split, 2000., str. 389–391) donosi prikaz Pravde sa atributima mačem i vagom. O ovoj kreposti vidi: Laurenz Vuchetich, Pravednost i pravičnost u filozofiji prava, *Pravnik*, vol. 41, n. 85, prosinac 2007., str. 47–76. Kristova etika je svakome dati što mu pripada. Kako piše Vuchetich, Krist vidi pravednost kao jedini put ka općem dobru.

zian na slici koja se čuva u *National Gallery* u Londonu⁴¹ prikazavši alegoriju Razuma kao troglava muškarca koji sjedi na prijestolju, ogrnut crvenim plaštem. Središnja glava prikazana je frontalno. Sudeći prema crtama lica, riječ je o mlađoj osobi, bez brade. Njoj s lijeve strane prikazana je glava u profilu koja ima dječje crte lica. Treća glava, ona smještena s desne strane, također prikazana u profilu, bradata je, a čini se da je riječ o staračkoj glavi.

Takvi prikazi troglavih stvorenja još od vremena antike simboliziraju tri razdoblja čovjekova života, a povezuju se s alegorijom Vremena.⁴²

Smatra se da su prikazi troglavih muškaraca/žena/životinja od srednjega vijeka do kasne renesanse inspirirani djelom *Commentarium de somnium Scipionis* rimskoga pisca Macrobiјa/Makrobija (Ambrosius Theodosius Macrobius, kraj 4. st. – početak 5. st.).⁴³ Riječ je o Makrobijevu komentaru završnog dijela izgubljene šeste knjige

»*Pravednost je postojana volja da se svakome dade što mu po pravu pripada.*« Posebnost kreposti Pravednosti jest da ona mora biti inherentna drugim vrlinama. Toma Akvinski i Aristotel je uzvisuju na razinu najvažnije kreposti, kao što čini i Platon. Sveti Augustin u »*Osamdeset i tri pitanja*« kaže da u duši postoje postoje četiri kreposti (Razboritost, Umjerenost, Hrabrost i Pravednost), ali da se pravednost »*po svima razlikuje*«. O tome vidi i: Benedikt /Beno Kotruljević, *Della mercatura / O trgovini*, hrvatski prijevod Žarko Muljačić, Dubrovnik: RO DTS 1989., str. 143, i Andelko Runjić, O Benu Kotruljeviću i njegovu djelu, str. 476.

⁴¹ Vidi: Erwin Panofsky, L'«allegoria della prudenza» di Tiziano: postscritto, *Il significato nelle arti visive*, Einaudi, 1962., str. 165–168, sl. 31–33. O simbolici troglave životinje (*tricipite*) u Serapiunu u Aleksandriji vidi: Macrobio, *Saturnaliae*, 1.20. 13–15, vidi originalni latinski tekst objavljen na https://penelope.uchicago.edu/Thayer/l/roman/texts/Macrobius/Saturnalia/3*.html (pregledano 1. 6. 2021.); Erwin Panofsky i Fritz Saxl, A Late-Antique Symbol in Works by Holbein and Titian, *The Burlington Magazine*, 49, 1926., str. 177–181. Ponekad se *Prudenza* prikazuje i kao troglava žena, vidi Panofsky, ibid, sl. 33. Vidi i Mudrost, *Leksikon Marina Držića*, <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/mudrost/> (pregledano 17. III. 2021.). Držić piše *cum sapiente fortuna semper conversabuntur / s razumnijem srjeća stoji; odnosno s ludjaci, s potištenjaci, s injoranti ona ne opći* (*Dundo Maroje*, III, 14). Ludost, *Leksikon Marina Držića*, <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/ludost/> (pregledano 26. III. 2021.) O drukčijim prikazima alegorije Mudrosti od onog sa slavnog Tizianovog djela vidi Cesare Ripa, *Ikonologija*, preveo Branko Jozić, Laus: Split, 2000., str. 280–283.

⁴² O biću s tri životinske glave inspiriranom Macrobijem koju je naslikao Tizian piše Sandro Pierguidi, *La relazione delle tre teste con il tema del Tempo venne quindi ribadita a posteriori e non puo essere messa in discussione.* Vidi: Sandro Pierguidi, L'«Allegoria della prudenza di Tiziano e il signum tricipitis del cerbero di serapide», *International Journal of The Classical Tradition*, vol. 13, N.2, 2006., str. 195.

⁴³ Bruce C. Barker-Benfield, Macrobius. Introduction. Commentary on Cicero's *Somnium Scipionis*, u: *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, uredio L.D. Reynolds, Oxford: Clarendon Press, 1986., str. 222–232. Clemens Zintzen, Bemerkungen zur Nachwirkung des Macrobius in Mittelalter und Renaissance, u: *Roma renascens. Beiträge zur Spätantike und Rezeptionsgeschichte*, uredio M. Wissemann, Frankfurt am Mein-Bern – New York – Paris: Lang, 1988., str. 415–39; Roberta Caldini Montanari, Tradizione medievale ed edizione critica del *Somnium Scipionis*, Firenze: SISMEL

Alegorija Snage porijeklom iz palače Barbieri u Trogiru,
Trogir, Muzej grada Trogira, fotografija Ivana Letilović

Ciceronova filozofskoga djela *Država* (*De republica*). Prema njegovoj priči Rimljani-nu Scipionu Emilijanu u snu se ukazao Scipion Afrički, pobjednik nad Hanibalom u Drugom punskom ratu. On ga, pretkazujući mu budućnost, potiče da se pridržava idealja vrline i na patriotizam. Scipion Afrički poučava svojega unuka da ne obraća pozornost na zemaljsku slavu jer samo duše onih koji su predano služili domovini nakon smrti čeka nebeski dom.⁴⁴

– Edizioni del Galluzzo, 2002.; Irene Caiazzo, *Lectures médiévaies de Macrobe*, Paris: Librairie Philosophique J.Vrin, 2002., str. 41–43; Federico Rossi, Circolazione e ricezione di Macrobio nell’età di Dante: dai »Commentarii in Somnium Scipionis« alla »Commedia«, *Studi Danteschi*, LXXXII, 2017., str. 167–246. Spomenimo da je djelo Ambrozija Makrobija *Somnium Scipionis ex Ciceronis libro de Republica excerptum* objavio u Bresciji 6. lipnja 1483. čuveni tiskar dubrovačkoga podrijetla Dobričević Dobrić (Bonino de Boninis).

⁴⁴ Ciceron je *Scipionov san* napisao po ugledu na Platonovu *Državu*, u kojoj se također pokazuje kako časni ljudi nakon smrti bivaju nagrađeni. *Scipionov san* sačuvan je u komentaru koji je uz taj dio 6. knjige Ciceronove države napisao kasnoantički pisac Makrobije. *Scipionov san* i Makrobijev komentar ostavili su veliki uticaj na kasnoantičku i srednjovekovnu vizionarsku književnost. Stefano

Alegorija Razuma ili Providnosti (?) porijeklom iz palače Barbieri u Trogiru,
Trogir, Muzej grada Trogira, fotografija Ivana Letilović

Makrobijevim djelom inspirirao se, primjerice, uz Tiziana, i firentinski slikar Francesco Salviati prikazujući alegoriju Vremena na freski u *Sala dell'Udienza* u Palazzo Vecchio u Firenci (1543. – 1545.).⁴⁵ Za razliku od Tizianova prikaza ili nekih od antičkih prikaza troglave osobe ili troglave životinje (*tricipite*), *troglavac* na trogirsкоj slici ogrnut je crvenim plaštem, a ispred njega je veliki drveni kotač. Nažalost, uništene su i desna i lijeva strana kotača. Na gornjem luku kotača s lijeve strane sačuvan je prikaz demona/vraga koji s kosom u ruci odvodi prema plamenu mlađega nagog muškarca, očito grešnika. Nažalost, oštećen je i jedva spoznatljiv prikaz smješten na sredini gornjega dijela luka, desno od opisane scene. Možemo nagađati da je riječ o prikazu dvodijelnoga rastvorenog oblika koji je nalik ustima goleme ribe

Pierguidi, L' Allegoria della prudenza di Tiziano e il signum tricipitis del cerbero di serapide, *International Journal of The Classical Tradition*, vol. 13, N.2, 2006., str. 195.

⁴⁵ Stefano Pierguidi, Le allegorie di Francesco Salviati nella Sala dell'Udienza di Palazzo Vecchio a Firenze', *Paragone*, giugno, 2006., str. 9–11, sl. 4 i 7; Stefano Pierguidi, L' Allegoria della prudenza di Tiziano e il signum tricipitis del cerbero di serapide, *International Journal of The Classical Tradition*, vol. 13, N.2, 2006., str. 195.

Alegorija Umjerenosti porijeklom iz palače Barbieri u Trogiru, Trogir,
Muzej grada Trogira, fotografija Ivana Letilović

ili rastvorenomu dvolatičnom popoljku. Iz tih »usta« viri silueta nalik čovjeku raširenih ruku. Desno od toga prikaza naslikan je karikaturalni, boschovski prikaz neobična bića (dakako, mislimo na genijalnoga Nizozemca Hieronimusa Boscha) poput patuljka. Takve likove, koji su se u umjetnosti pojavljivali od antike do baroka, Talijani zovu *grillo*.⁴⁶ Njegovo tijelo sačinjava predimenzionirana, u profilu prikazana, bradata glava s kapom, a ona je povezana uz nekakav oblik poput smeđe vreće (Je li to patuljkov haljetak?) iz koje (možda patuljkove kapuljače ili naprtnjače) viri crna posuda (?).

Imamo dojam da je slikar na kotaču želio prikazati ljudske grijehe koji se obično povezuju uz tri razdoblja čovjekova života. Nagi muškarac kojega progoni đavao mogao bi simbolizirati požudu (*Lussuria*), grijeh koji se obično povezuje uz razdoblje ljudske mladosti. Patuljak (*grillo*) bi mogao simbolizirati škrtost (*Avarizia*), grijeh

⁴⁶ Motive srednjevjekovnih *grilla* vidi Goticomania. Iconografia. Grilli-mostri gotico-medioevale, <https://www.goticomania.it/iconografia/grilli-mostri-gotico-medioevale.html>. (pregledano 1. 6. 2021.)

Alegorija Dobrostivosti ili Velikodušnosti (?) porijeklom iz palače Barbieri u Trogiru, Trogir, Muzej grada Trogira, fotografija Ivana Letilović

koji se povezuje uz starost.⁴⁷ Ako smo ispravno naslutili značenje opisanih dvaju simbola/primjera smrtnih grijeha, pitamo se je li središnji, oštećeni prizor ukazivao na kažnjavanje osobe koja je počinila grijeh oholosti (*Superbia*), grijeh koji se u kršćanstvu simbolički često povezuje uz zrelo doba čovjekova života. Na srednjevjekovnim katedralama, primjerice na trogirskoj katedrali, često se nalaze reliefni prikazi aždaje koja proždire naga grešnika.

S obzirom na to da na opisanom kotaču nije prikazan nijedan motiva koji bi se mogao povezati sa srećom, pitamo se simbolizira li kotač kolo sreće (Gundulić bi rekao »kolo od sreće«), koje pojedincima nosi i sreću i nesreću, ili, pak, pakleno kolo,

⁴⁷ Tri životinske glave na Tizianovoj spomenutoj londonskoj slici neki autori tumače kao simbole grijeha požude, oholosti i škrtosti. O tome vidi: Sasha Cohen, Titian's London 'Allegory' and the three beasts of his 'selva oscura', *Renaissance Studies*, 14, 2000., str. 46–69; John Campbell, Old age and the politics of judgment in Titian's 'Allegory of Prudence', *Word and Image*, 19, 2003., str. 261; Nicolas Penny u: *Titian*, katalog izložbe, London: National Gallery Co., London, 19. veljače – 18. svibnja 2003., ed. D. Jaffe', str. 160; Sandro Pierguidi, nav. dj., 2006., str. 188. O kapitelu iz XV. stoljeća na Duždevoj palači u Veneciji na kojem su glave pojedinih životinja aluzija na ljudske mane vidi Sasha Cohen, nav. djelo, 2003., str. 60.

Alegorija Poniznosti porijeklom iz palače Barbieri u Trogiru, Trogir, Muzej grada Trogira, fotografija Ivana Letilović 8) Alegorija Djevičanstva (?) porijeklom iz palače Barbieri u Trogiru, Muzej grada Trogira, fotografija Ivana Letilović

koje čeka grešnike na drugom svijetu. Takvo kolo, koje nas podsjeća kako su u srednjem vijeku zamišljali način mučenja grešnika u paklu, opisano je u *Legendi o sv. Patriku*.⁴⁸ Kotač sreće obično prati ljudska alegorija *Fortune*. Najčešće je to ženska figura (može biti jednoglava, dvoglava ili troglava), čije su oči prekrivene povezom jer je sreća, kaže se, slijepa.⁴⁹ Boecije, rimski pisac, matematičar, retoričar, filozof, glazbeni teoretičar i svetac, u svojem slavnom djelu *Utjeha filozofije* sreću naziva »*fortuna tenebrosa*«.⁵⁰

⁴⁸ Takav »pakleni kotač« nacrtan je na jednoj minijaturi u kodeksu Buccchia, koji se čuva u Biblioteći Marciana u Veneciji. O tome vidi: Ivana Prijatelj Pavičić, Ogledalo pravednog trgovca: isповijed i traktat o krepostima iz kodeksa buća, *Croatica christiana periodica*, P 67, 2011., str. 48–60.

⁴⁹ Prikaz Sreće kao dvoglave žene (*Vultus duplex*) bio je učestao u XV. stoljeću. Nastao je pod utjecajem rimskog pisca Boecija (Anicije Manlige Torkvat Severin Boetije, latinski *Anicius Manlius Torquatus Severinus Boethius*; Rim, oko 480. – Pavia, oko 524.). Vidi: Boecije, *Utjeha filosofije*, Oktoih: Podgorica, 1999., prijevod i komentar Marka Višića.

⁵⁰ Upravo takvu prevrtljivu opisuje sreću Francesco Petrarca (1304. – 1374.) u *De remediis utriusque fortunae* (Remedijii za Sreću), zbirci od 254 latinskih dijaloga, koja je imala veliki odjek u humanizmu.

Alegorija Nevinosti porijeklom iz palače Barbieri u Trogiru, Trogir, Muzej grada Trogira, fotografija Ivana Letilović

Čini nam se da se nekoliko Boeциjevih poznatih maksima mogu dovesti u vezu s opisanim osebujnim trogirskim alegorijskim prikazom i da nam mogu pomoći u njegovoj interpretaciji: *Zloča nema moći protiv mudrosti. Snaga mudrosti se prostire s jednoga kraja svijeta na drugi i blagovorno upravlja svemirom. Navodni uspjeh zlih pokazuje se stoga kao lažan te postaje očita providonosna narav fortune.*

Golemo kolo sreće na opisanoj trogirskoj zaglavnoj ploči čini se da je simbol zle kobi koja čeka grešnike na drugom svijetu. Naslikana opisana troglava figura, kao kod Tiziana, simbolizira ljudski život, koji je povezan s vremenom, i vrlinu zvanu Mudrost. Kod toga alegorijskog prikaza prepoznaju se elementi filozofskoga ezoterizma, utjecaj antičkih pisaca i kršćanskoga srednjevjekovnog svjetonazora. Mudrost/razum/razboritost/razložnost sastavni je dio ideje *humanitas*, ona je u duhu humanističkih ideja Marulićeva doba odlika prosvijećenoga čovjeka. Mudrost je moćna i povezana je s pravdom i čašću.⁵¹ Kao da je autor toga alegorijskog prikaza poznavao viziju sreće iz Boccacciova djela *De casibus illustrium virorum et mulieorum*, koje se bavi srećom i nesrećom (*casus*) slavnih ljudi iz antičkih vremena. Danas možemo samo

⁵¹ Mudrost, *Leksikon Marin Držić*, <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/mudrost/> (pristupljeno: 21. ožujka 2021.)

Alegorija Slove porijeklom iz palače Barbieri u Trogiru, Trogir, Muzej grada Trogira, fotografija Ivana Letilović

slutiti da je nepoznati naručitelj trogirskega alegorija bio humanistički obrazovan i poznavao barem neki od navedenih književnih i filozofskih klasika.

Postavlja se pitanje, s obzirom na njegovu ikonografsko-ikonološku složenost, što prikazuje opisani trogirski prikaz: alegoriju triju razdoblja ljudskoga života, Vrijeme ili Mudrost? Ili, pak, taj prikaz sublimira sve navedene teme na način tipičan za Marulićev humanističko vrijeme. S obzirom na to da je opisani prikaz nekoć na stropu bio uparen s prikazima kardinalnih vrlina, prepostavljamo da je simbolizirao mudrost. Ipak, valja imati na umu da se alegorija Mudrosti često u povijesti umjetnosti prikazivala kao ženska figura s ogledalom (*speculum sapientiae*) kao atributom u ruci.⁵² Takav je alegorijski prikaz povezan s jednim od simboličkih tumačenja zrcala

⁵² Prikaz dvoglave Mudrosti sa zrcalom u ruci pojavljuje se na jednoj od tzv. Mantegininih Tarota karata. Vidi i barokni grafički prikaz alegorije Mudrosti u knjizi Cesarea Ripe, *Ikonologija*, Split : Laus, hrvatski prijevod Branko Jozić. Knjiga *Speculum Sapientiae* nekoć se pripisivala Ćirilu Jeruzalemkom, piscu iz IV. stoljeća. Danas se vjeruje da je riječ o djelu Boniohannes de Messana, pisca iz 13. stoljeća. Prva tiskana izdanja javljaju se u XV. stoljeću. Vidi primjerice manual objavljen 1711. u Saragossi: Antonio Arbiol y Díez, *Speculum viri sapientis et prudentis, apprime divinis litteris illustratum*, Caesar Augustae : Apud Emmanuelem Roman.

Alegorija Vjere porijeklom iz palače Barbieri u Trogiru, Trogir, Muzej grada Trogira, fotografija Ivana Letilović

kao predmeta po kojem se njima može interpretirati prošlost, čitati sadašnjost i predvidjeti budućnost. Valja uočiti da je na prvoj zaglavnoj ploči pronađenoj u ciklusu sačuvanih trogirske alegorije bila prikazana ženska figura koja u lijevoj ruci drži okrugao predmet zlaćane boje s okvirom (?), koji bi mogao biti zrcalo. Čini nam se da se ključ za njezinu identifikaciju krije u predmetu koji drži u desnoj ruci, a koji naličuje škarama rastvorenima prema gore. Nadalje, valja primijetiti da ta ženska mlađenačka figura nema krunu na glavi, nego da joj je u njezinu svjetlu kosu upletena traka, što je bilo u modi kod mlađih, neudanih djevojaka u XV. i XVI. stoljeću. Da ona, kojim slučajem, u desnoj ruci drži kutnik, kompas⁵³ ili šestar, mogla bi se, zbog specifične kombinacije atributa, tumačiti kao alegorija Mudrosti. Ali, ako su u ruci žene naslikane na zaglavnoj ploči prikazane škare, onda bi ta alegorija mogla biti prikaz ljudske mane zvane taština, jednoga od sedam glavnih smrtnih grijeha. Ako smo točno prepoznali njezine attribute, onda bi to bio jedini sačuvani prikaz smrtnoga grijeha u tom trogirskom ciklusu. Opisani lik trogirske alegorije sa zrcalom srođan je

⁵³ Vidi fresku nepoznatoga slikara s prikazom troglave slijepo ženske alegorije Mudrosti s kompasom u jednom, i zrcalom i drugoj ruci u crkvi sv. Ferreola u talijanskom mjestu Grossu. [\(pristupljeno: 1. lipnja 2021.\)](https://www.wikiwand.com/it/Grosso_(Italia))

čuvenom prikazu Taštine Giovannija Bellinija iz 1490. iz venecijanske Galerije Akademije, samo što ju je Bellini naslikao kao potpuno nagu djevojku.

Nekoć se na posljednjoj zaglavnoj stropnoj ploči nalazila alegorijska figura Vjere. Naime, čini nam se da bismo u oštećenom liku žene odjevene poput redovnice, u karakterističnoj crnoj odori, s razlistanom granom u ruci mogli prepoznati prikaz teološke alegorije Vjere (*Fides, Fede*).⁵⁴ Alegorija Vjere (katoličke Vjere) prikazuje se na različite načine u povijesti umjetnosti, katkad kao redovnica, a često kao ženska figura s kaležom u jednoj ruci te križem u drugoj ruci.⁵⁵ Slično se prikazuje i alegorija Religije, ali nju mogu pratiti i neki drugi atributi, poput papinske tijare ili Mojsijevih ploča zakona.⁵⁶

Nekoć je deveta alegorija na stropu bila alegorija za koju dvojimo je li riječ o prikazu alegorije Dobrostivosti ili Velikodušnosti. Riječ je o mladoj plavokosoj ženi odjevenoj u bijelu haljinu. Prikazana je kako sjedi na niskoj elegantnoj crvenoj sjedalici. Naime, teološku alegoriju Dobrostivosti (*Caritas, La Carità*) nije uvijek jednostavno prepoznati jer je bila prikazivana na mnogo načina. Jedan od njih poznat nam je s freske Taddea Gaddija u kapeli obitelji Baroncelli u firentinskoj crkvi S. Croce. Gaddi ju je naslikao kao ženu s posudom voća u desnoj ruci, koja lijevom rukom prihvata s neba dar od Boga. Zbog karakteristična oblika crvene sjedalice na kojoj sjedi, prepoznajemo u njoj tradicionalno rimske sjedalo poznato kao *sella curulis*. U rimskodobnoj umjetnosti prikazivani su kako na njoj sjede magistrati, protomagistrati, diktatori, konzuli, prokonzuli, pretori i rimski vladari. Primjerice, takvi se carski prikazi pojavljuju na novcu Gordijana III., Trajana, Antonina Pija i Septima Severa.⁵⁷ Carevi koji sjede na toj sjedalici često su prikazani kako dijele poklone rimskom narodu. Riječ je o motivu zvanu *liberalitas*, tipičnu za imperijalni kult i tzv. epifaniju

⁵⁴ Vidi kao komparaciju *teracottu* s prikazom alegorije Vjere s portretom kardinala Lelija Falconierija iz 1674. godine iz palače Venezia u Rimu, datiranu oko 1665., te baroknu skulpturu alegorije Vjere iz kapеле Falconieri na tribuni crkve San Giovanni dei Fiorentini u Rimu, blisku krugu kipara Berninija i Algarđija na web stranici [https://www.pinterest.ph/pin/382243087124012527/?amp_client_id=CLIENT_ID\(_\)&mweb_unauth_id=%7B%7Bdefault.session%7D%7D&_url=https%3A%2F%2Fwww.pinterest.ph%2Famp%2Fpin%2F382243087124012527%2F&from_amp_pin_page=true](https://www.pinterest.ph/pin/382243087124012527/?amp_client_id=CLIENT_ID(_)&mweb_unauth_id=%7B%7Bdefault.session%7D%7D&_url=https%3A%2F%2Fwww.pinterest.ph%2Famp%2Fpin%2F382243087124012527%2F&from_amp_pin_page=true) (priступljeno: 1. ožujka 2020.)

⁵⁵ Alegorija Vjere (*Fides, Fide*) može se prikazati kao figura s križem i otvorenom Biblijom koja sjedi i kojoj se pod nogama nalazi zmija. Iznad glave joj može biti plamen, simbol božanske inspiracije. Njezin atribut može biti i kamen trokutastoga oblika na kojem je prikazano svevideće, Božje oko. O prikazu alegorije katoličke Vjere koja kao attribute ima upaljenu svijeću, srce i ploče Staroga zavjeta vidi Cesare Ripa, *Ikonologija*, preveo Branko Jozic, Laus: Split, 2000., str. 536–537.

⁵⁶ Vidi kao komparaciju reljef Andrea Pisana, Alegorija Vjere, koji se nalazi u firentinskoj katedrali i sliku Alegorija Vjere Hendricka ter Brugghe iz 1626. godine iz Zbirke Leiden u Amsterdamu.

⁵⁷ William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London: ed. John Murray, 1870.

rimskih vladara. Odnosno, riječ je o karakterističnim alegorijskim prikazima carske darežljivosti, tj. prikazima kreposti zvane *Providentia* (*Providentia Augusta*).⁵⁸ Na trogirskoj stropnoj ploči mlada dama u lijevoj ruci drži za dršku predmet valjkastoga oblika nalik posudi. Drugi predmet, koji drži u desnoj ruci, zbog oštećenja na tom dijelu prikaza nije sasvim jasan. Ostao je sačuvan njegov crni obris koji podsjeća na češalj ili, pak, na stiliziranu krunu. Čini nam se da bi predmet koji drži u ljevici mogla biti škrabica, specifična vrsta predmeta koji služi za skupljanje milodara, jer se na njoj naslućuju neki sitni predmeti nalik novcu. Upravo takav sličan predmet ima u ruci alegorija Dobrostivosti predočena na grafičkom prikazu s tzv. Mantegnina tarota. Nadalje, sličan predmet uočavamo na freski nepoznatoga slikara s prikazom ženske alegorije Dobrostivosti u crkvi sv. Ferreola u talijanskom mjestu Grosso.

Valja uočiti da je kod ženske figure na trogirskoj zaglavnoj ploči preko nadlaktice njezine desne ruke prebačena crvena tkanina poput toge, dok joj je podlaktica gola. Nadalje, smatramo da je možda za njezinu identifikaciju važno uočiti da je ta

⁵⁸ Primjere za ovu temu vidi u: Jesse Rufus Fears, The Cult of Virtues and Roman Imperial Ideology, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 17.2, 1982., str. 846, 903, 904, 906, 913–916, 920, 922. U našoj arheološkoj literaturi godinama se piše o jednom isejskom natpisu (?) na temu *Providentia Augusta* zabilježenom godine 1436. kod talijanskoga humanista i epigrafičara Cirijaka iz Ancone (Ciriaco de' Pizzicelli, 1391. – 1453/55.) tijekom njegova petoga putovanja po Mediteranu, kad je boravio i u Dalmaciji i družio se s dalmatinskim humanistima. Dugo se smatralo da se taj njegov navod odnosio na natpis koji je stajao na bazi isejskoga Augustova brončanoga kipa. Novu interpretaciju toga problema iznio je splitsko-zadarski arheolog Dražen Maršić, vidi: Dražen Maršić, Studije o isejskoj carskoj skupini, *Tusculum*, 10/1, 2018., str. 7–16. Maršić se tragom navoda humanističkoga epigrafičara Cirijaka iz Ancone bavi istraživanjem prisutnosti teme *Providentia Augusta*, tj. kulta Providnosti u Dalmaciji. Riječ je o personifikaciji božanske (Augustove) vrline predviđanja i donošenja pravih odluka po pitanju dinastičkoga kontinuiteta, kultu koji je uveo car Tiberije odmah nakon Augustove smrti, a s ciljem legitimacije svoje vladavine i vladavine potencijalnoga nasljednika Germanika. Središte kulta bila je *Ara Providentiae Augustae* u Rimu. Kult i čašćenje Providnosti, kao personalne vrline careva i općega blagoslova imperijalnoga sustava, nastavili su se i nakon Tiberija, sve do dinastije Severa. To se uočava na carskom novcu do u tetrarhijsko doba, o čemu postoje razmjerno brojne potvrde. Maršić Cirijakov navod iz 1436. godine povezuje s rimskim novcem. Svoje mišljenje temelji na činjenici da se izraz *Providentia* popraćen genitivom *Augusti* ili epitetom *Augusta* na natpisima u kamenu pojavljuje iznimno rijetko, iako je riječ o božanskoj personifikaciji sposobnosti predviđanja i donošenja pravih odluka, jednoj od više vrlina štovanih unutar kategorije imperijalnoga kulta. Maršić smatra da je »gotovo beznačajna mogućnost da je Cirijak bio te sreće naletjeti na nekakvu brončanu reljefnu ploču s Augustovim prikazom i još k tome s posvetnim natpisom identičnim legendama na novcu!« Tako Maršić tvrdi: »Mogućnost da se takav komad sačuva do početka 15. stoljeća bila bi ravna znanstvenoj fantastici.« Prikaz alegorije iz Trogira ne isključuje mogućnost da je Cirijak, kad je pisao o isejskom prikazu teme *Providentia Augusta*, mislio na neki izgubljeni isejski kip. Možda su baš taj, a možda neki drugi srođan prikaz ove teme mogli poznavati autor i naručitelj trogirske alegorije.

alegorija naslikana bez krune na glavi, što je obično atribut kardinalnih vrlina. Nažalost, donji je dio kompozicije uništen. Tragajući za sličnim alegorijskim prikazom u povijesti slikarstva, možemo se prisjetiti i kako je alegoriju Velikodušnosti naslikano Ambrogio Lorenzetti na čuvenoj freski Dobre Vladavine u Vijećnici u Sieni. Prikazao ju je kao *Magnanimitas*, kao ženu koja jednom rukom iz okrugle niske posude dijeli novac, a drugom krune. Nepoznati je trogirski slikar posegnuo u prikazu te kreposti za antičkim predlošcima ili se koristio predloškom koji je bio inspiriran antičkim uzorima.

Vrlinu Velikodušnosti kasnoantički teolog i svetac, biskup Martino de Braga (*Martinus Bracarensis*, Panonija, oko 520. – Braga (današnji Portugal), oko 580.) predstavlja u traktatu *Formula vitae honestae (De differentiis quatuor virtutumvitae honestae)* kao petu stožernu krepot (s tim da on nju naziva i *Fortezza*).⁵⁹ N. Rubinstein smatra kako sv. Toma pišući o ovoj temi slijedi Aristotela, po kojem je *Magnanimitas* ukras ostalim stožernim krepostima.⁶⁰

Među sačuvanim trogirskim ženskim alegorijskim likovima jedna je žena prikazana sklopjenih ruku na prsima. Društvo joj čini malo janje. Držimo da bi mogla biti riječ o alegoriji Milosrđa ili Poniznosti (*Humilitas*), koja se u umjetnosti prikazuje najčešće s janjetom,⁶¹ a ubrajaju je među tzv. pasivne alegorije. Upravo tako ju je prikazao i majstor trogirskih alegorija, kao mladu ženu što sjedi na tratini, u pejzažu, a s njezine lijeve strane nalazi se bijelo janje. Indikativno je da je mlada žena u crvenoj haljini prekrizila ruke na prsima, što je simbolička kretinja koja ukazuje na njezinu smjernost. Doduše, valja imati na umu da se slično katkad prikazuje i alegorija Blagosti (*Mansuetudo, Mansuetudine*).

Među trogirskim prikazima predočena je još jedna pasivna vrlina. Riječ je o ženskoj figuri koja s objema rukama drži (staklenu?) vazu s bijelim ljiljanom s tri cvijeta. I ona je naslikana u pejzažu posutom cvijećem. U povijesti umjetnosti ženska figura s bijelim ljiljanom može se višestruko ikonografski interpretirati. Bijeli ljiljani mogu

⁵⁹ Kao teolog Martin iz Brage bio je pod utjecajem Makrobija, na kojega se i izravno poziva u jednom od svojih djela: »Secundo Macrobius la virtu della forteca produce magnificencia. Magnanimita. Fiducia. Securta. Constancia. Toleranca. Fermeca.« Ivana Prijatelj Pavičić, Ogledalo pravednog trgovca, Croatica Cristiana Periodica, nav. dj., str. 45

⁶⁰ Ivana Prijatelj Pavičić, Ogledalo pravednog trgovca, Croatica Cristiana Periodica, nav. dj., str. 45; Nicolai Rubinstein, *Studies in Italian History in the Middle Ages and the Renaissance I. Political thought and the language of politics. Art and politics*, ur. G. Ciappelli, Rim, 2004., 355.

⁶¹ Vidi kip Tina da Camaino, Alegorija Milosrđa, na grobnici Margarite Valois u crkvi sv. Klare u Napulju te lik Milosrđa na freski Giovannija Battiste Tiepolo, Alegorije Uzdržljivosti, Milosrđa i Čistoće, Scuola Grande dei Carmini, kapitularna dvorana, Venecija, 1743.

simbolizirati nekoliko vrlina: nevinost (*l'Innocenza*), djevičanstvo (*Verginità*),⁶² djevičansku čistoću (*Purezza, il Candore*). Međutim, alegorija *Castita'* ili *Purezza* ili Ćudoredna čistoća obično u rukama drži bijelu golubicu, a toga atributa nema u trogirskom prikazu. Može biti prikazana kao mlada žena odjevena u bijelo (i zlatno), naslonjena na stablo lovora, kao što se prikazuje prelijepa nimfa Dafne, nujna držanja. Alegoriju nevinosti mogu pratiti i životinje poput hermelina ili jednoroga. Od biljaka uz ljiljan, njezini simboli mogu biti i palma (kao znak pobjede) i mediteranska mirisna trava zvana prstasta konopljika (otočna konopljika, divlji papar, monaška konopljika, latinski *Vitex agnus-castus*). Nas je ta trogirska alegorija podsjetila na sliku alegorija Nevinosti rimskoga slikara rokokoa Pompea Battonija (iz 1752.) iz zbiske koju posjeduje sir Herbert Meade-Fetherstonhaugh [zbirka pripada Nat. Trust] u Upparku u Sussexu. Pompeo Battoni ovjekovječio je svoju alegoriju s buketom bijelih ljiljana u društvu s bijelom golubicom.

Posljednja alegorijska figura (bila je nekoć deveta, ako se gleda slijeva nadesno, po redoslijedu smještaja na rubu stropa) koju ćemo analizirati prikazana je kao ženska figura koja sjedi na pseudoantičkoj sjedalici prijestolju s dvjema (četiri?) lavljim glavama kao ukrasima.⁶³ Riječ je ženi bujne, valovite i duge svjetle kose, bez krune na glavi. Ona u desnici drži predmet poput duga štapa. Prikaz štapa djelomično je oštećen. Nije jasno je li tordiran i oslikan naizmjenično crvenom i bijelom bojom ili je ukrašen prepletenom crvenom i bijelom trakom. S obzirom na to kako ga ceremonijalno drži spomenuta ženska alegorija, pitamo se je li njegova funkcija ceremonijalna, je li to *mazza ceremoniale*. Poznati su u povijesti različiti primjeri ceremonijalnih štapova, namijenjenih različitim funkcijama, sve do vladarskih, carskih, dužine oko 1,20 m, a koji su znali biti izrađeni od drva ili od različitih plemenitih metala, katekad ukrašeni trakama, a katkad prekriženim prstenovima. Alegorija za čijim identitetom tragamo, četirima prstima lijeve ruke i palcem obuhvatila je nevelik predmet okrugla profila, koji veličinom stane u njezin dlan. Sačuvan je tek obris toga predmeta, stoga on na prvi pogled nije prepoznatljiv, pogotovo što je njegov prikaz oštećen. Tragajući za odgovorom koga bi mogla prikazivati ženska figura, naišli smo na nekoliko prikaza alegorije Sloge (*Concordia*), za koje nam se čini da joj nalikuju. Kre-nuli bismo od portreta Marie Luise d'Austria, vojvotkinje od Parme, druge supruge Napoleona Bonapartea, koju je početkom XIX. stoljeća slavni venecijanski klasičistički kipar Antonio Canova portretirao s atributima alegorije Sloge. Gips, predlo-

⁶² O prikazu Djevičanstva kao okrunjene žene koja se opasuje lanenim pojasm vidi: Cesare Ripa, *Ikonologija*, preveo Branko Jozić, Laus: Split, 2000., str. 80–81.

⁶³ Tijekom konzervatorskoga zahvata uočene su još dvije gotovo uništene lavle glave na njezinoj sjedalici. Ukratko, sjedalo je nekoć bilo ukrašeno četirima lavljim glavama.

žak za skulpturu, čuva se u Muzeju Canova u njegovu rodnom mjestu Possagnu.⁶⁴ Maria Luisa prikazana je na način koji je od rimskih vremena bio tradicionalan za personifikaciju Sloge. Njezina je ikonografija preuzeta iz ikonografije rimske božice Sloge. Sjedi na varijanti rimskoga prijestolja (*sedia curule*), odjevena u rimsku haljinu. U desnoj ruci drži dugi štap. U lijevoj ruci drži antičku ritualnu posudu, koja se u staroj Grčkoj nazivala *phiale*, a u starom Rimu *patera*.⁶⁵ U starom Rimu *phiale* se koristila za piće (tekućinu) upotrebljavano za vrijeme ritualnih žrtvovanja (*praefatio*). Iz nje su se izljevale različite vrste tekućine, poput vina ili mljeka, na glave žrtava ili žrtvenik, prije žrtvovanja. Najčešće je bila u obliku šalice ili plitke zdjele, a katkad s drškom koja djeluje kao ručka.⁶⁶ *Patera* ili *phiale* kao simbol kod alegorijskoga lika može upućivati i na personifikaciju *pietas*. U kršćanstvu se pod tim imenom misli na religioznu pobožnost.⁶⁷ Način prikaza alegorije Sloge na trogirskoj zaglavnoj ploči riješen je na *all'antica* način, tj. u sebi nosi uspomenu na antičku baštinu.⁶⁸

Kult rimske božice Sloge (*Concordia*) bio je u starom Rimu javan: primjerice, štovala se kao zaštitnica obitelji u vrijeme cara Augusta. Častila se i kao zaštitnica

⁶⁴ Bassi Elena (urednica), *La Gipsoteca di Possagno: sculture e dipinti di Antonio Canova*, Neri Pozza Editore, 1957., str. 195–196. Giuseppe Pavanello-Mario Praz, *L'opera completa del Canova*, katalog, Milano: Rizzoli Editore, 1976., str. 121. U Muzeju u Possagnu se čuvaju skica (bozzetto) i gipsani predložak. Vidi: <http://catalogo.fondazionezeri.unibo.it/entry/work/83301/Canova%20Antonio%20Allegoria%20della%20Concordia> (pristupljeno: 20. ožujka 2021.) catalogo.fondazionezeri.unibo.it/entry/photo/145751/Istituto%20Centrale%20per%20il%20Catalogo%20e%20la%20Documentazione%3A%20Fototeca%20Nazionale%20-%20Canova%20Antonio%20-%20sec.%20XIX%20-%20Allegoria%20della%20Concordia%20-%20insieme.

⁶⁵ Nancy Thompson de Grummond, Erika Simon, *The Religion of the Etruscans*, University of Texas Press, 2006., str. 171; Gocha R. Tsetskhladze, *North Pontic Archaeology: Recent Discoveries and Studies*, Brill, 2001., str. 239; Rabun Taylor, *The Moral Mirror of Roman Art* (Cambridge University Press, 2008.), str. 104, 269; Rebecca Miller Ammerma, *The Sanctuary of Santa Venera at Paestum*, University of Michigan Press, 2002., str. 64, 66. Louise Bruij Zaidman and Pauline Schmitt Pantel, *Religion in the Ancient Greek City*, preveo Paul Cartledge, Cambridge University Press, 1992., 2. izdanje 2002., str. 28.

⁶⁶ *Patera* često po sredini u unutrašnjosti ima ispušteni dio, *omphalos*, koji omogućava da se može držati. Takav tip posude naziva se *mesomphalic phiale*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Patera> (pristupljeno: 20. ožujka 2020.).

⁶⁷ Vidi: Katja Moede, »Reliefs, Public and Private, u: *A Companion to Roman Religion*, Blackwell Publishing Ltd, 2007., urednik Jörg Rüpke, str. 165, 168; Nicole Belayche, Religious Actors in Daily Life: Practices and Related Beliefs, u: *A Companion to Roman Religion*, Blackwell Publishing Ltd, 2007., urednik Jörg Rüpke, str. 280; Jonathan Williams, »Religion and Roman Coins,« u: *A Companion to Roman Religion*, nav. dj., str. 153–154.

⁶⁸ Sloga se u antici, a i kasnije, u novovjekovnoj umjetnosti, prikazivala i sa snopićem čvrsto vezana pruća. Cesare Ripa, *Ikonomologija*, preveo Branko Jozović, Laus: Split, 2000., str. 459–460.

obiteljske sloge. O tome nam govore brojni sačuvani prikazi božice Konkordije na rimskom novcu i medaljama.⁶⁹ Unutar trogirskoga alegorijskog ciklusa na zagлавnim stropnim pločama u nekadašnjoj palači Barbieri prikaz Sloge mogao je upućivati na obiteljsku slagu naručiteljeve obitelji, a mogao se vjerojatno interpretirati i kao jedna od sastavnica skupa kardinalnih alegorija vezanih uz temu *dobre vladavine* (uz Pravdu, Umjerenost i Jakost/Snagu). Ti su motivi, preuzeti iz rimske umjetnosti, bili česti u XV. stoljeću, poglavito u renesansi, ali i kasnije, u baroku, klasicizmu i historizmu. Inspirirali su mnoge umjetnike, pa se tako pojavljuju i na ciklusima fresaka s prikazima kršćanskih mana i vrlina, uz druge alegorije.⁷⁰ Kao *curiosum* spomenuli bismo vrlo sličan barokno-klasicistički prikaz na freski božice/alegorije Sloge na stubištu nekadašnje palače Sorkočević, današnje Biskupske palače u Dubrovniku.⁷¹

⁶⁹ Opis prikaza Konkordije, rimske božice Sloge s rogom obilja (*cornucopia*) i *paterom* na medaliji cara Gordijana Pia vidi u: Filippo Buonarotti, *Osservazioni istoriche sopra alcuni medaglioni antichi all'altezza serenissima di Cosimo III Granduca di Toscana*, Rim: Stamparia di Domenico Antonio Ercole in Parione, 1698., str. 257. O prikazu Neronove sestre Druzile kao božice Sloge s rogom obilja i *paterom* na rimskom novcu vidi: *Bollettino di numismatica*, n. 10, 1988., str. 183. O prikazu Konkordije koja drži u desnoj ruci pateru, a u lijevoj skeptar, na primjeru rimskog novca iz Munzkabinetta u Staatliche Museumu u Berlinu vidi: Elio Biaggi, *Le preziose patine dei sesterzi di Roma imperiale*, 1992., str. 275. O prikazu Livije Druzile, Augustove supruge koja je obnovila hram božice Konkordije u Rimu, kao matrone koja sjedi s paterom i skeptrom, te o imperijalnom kultu *Concordia Augusta* vidi: Claridge, Amanda. *Rome: An Oxford Archaeological Guide*, New York: Oxford University Press, 1998. Marleen Boudreau Flory, Sic Exempla Parantur: Livia's Shrine to Concordia and the Porticus Liviae, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 33(3), 1984. str. 310.

⁷⁰ Blizu mjesta Foligno u Italiji nalazi se Vila Clio Carpello, koju je dala sagraditi u XVI. stoljeću obitelj Jacobilli. Godine 1670. raskošno je dekorirana freskama đenovskog slikara Giovannija Andree Carlonea. O prikazu alegorije Sloge na Carloneovoj fresci u spomenutoj vili vidi: Liliana Barroero, Fabio Bettoni, *Giovanni Andrea Carloni in Umbria: gli affreschi di Villa Clio*, Edizioni Orfini Numeister, 1998., str. 41.

⁷¹ Na jednoj od fresaka naslikanih u XVIII. stoljeću (?) na stubištu Palače Sorkočević u Dubrovniku prikazana je figura Sloge koja stoji, s paterom u lijevoj ruci. Njezin lik nisu identificirali dosadašnji istraživači koji su pisali o freskama u spomenutoj Palači, vidi: Joško Belamarić, *Biskupska palača u Dubrovniku*, Dubrovnik: Institut za povijest umjetnosti, 2018., str. 17–21; Bruno Lucić, Blaga druge najveće palače u gradu zlatni strop, tajni prolaz, *Slobodna Dalmacija*, 10. rujna 2019.

Zaključci za kraj

Zaglavne ploče sa stropa salona na prvom katu u nekadašnjoj trogirskoj palači Barbieri, koje su bile predmet našega istraživanja, danas su izložene u Muzeju grada Trogira, izdvojene iz cjeline u kojoj su pronađene. O raskoši nekadašnjega stropa na prvom katu spomenute palače svjedoče i originalne grede nekadašnjega stropa. Prilikom preliminarnih istraživanja u palači, opisanih u uvodu našega članka, i na gredama pronađeni su tragovi oslika. Zanimljivo je istaknuti da je i na zidovima pronađen originalni oslik u obliku medaljona s biljnim ukrasima.⁷² Nažalost, kako je palača u trenutku konzervatorskoga zahvata pripadala mađarskom privatniku koji nije imao interesa, a vjerojatno ni materijalnih sredstava za obnovu izvornoga izgleda salona, nije iskoristena prilika da se izvorna dekoracija iz XV. stoljeća rekonstruira *in situ*.

Je li vlasnika palače ili njegovu obitelj poznavao Marko Marulić? Pišući o arhivskom gradom posvjedočenim Marulicevim kontaktima s njegovim suvremenicima, marulolog Branko Jozić zaključuje: »Za Marulića, koji je obnašao razne službe u splitskoj komuni, ne samo da smijemo pretpostaviti nego su nam i arhivskim podaćima posvjedočeni njegovi dodiri s drugim javnim osobama njegova okružja (humanist Koriolan Cipiko, kipari Andrija Aleši i Juraj Petrović).«⁷³ Jozić posebice nabraja Splićane koji su pripadali skupini osoba bliskih piscu, kao što su Dmine i Jerolim Papalić, Nikola Petraka, Marin Kutejev, Petar Gregorijanić i Alojzije Papalić. Temeljem sačuvanih pisama, njegove oporuke i pjesničkih djela znamo da je bio i u kontaktima sa Šimunom Selimbrićem, Donatom Paskvalićem, Dujmom Balistrilićem, Kristoforom Nigerom, Lukom Urmanićem, Matulom Glavićem, svećenikom pustinjakom Lukom (?), Rogerijem Capogrossom, Katarinom Obirtić, Jerolimom iz obitelji Srīca Lukarević, Franom Srića i Lukšom de Bilsa. Među onodobnim učenim Trogiranima s kojima je kontaktirao ističe se njegova veza sa svećenikom Jerolimom Makarelićem (oko 1423. – prije 1510.). Spomenuti je bio doktor obaju prava, latinist, ljubitelj antike i učen čovjek. Posjedovao je prijepise antičkih natpisa, razumio se u njihovo čitanje, ali ne znamo u kojoj je kući živio. Kao trogirskoga arhiprezbitera i

⁷² U kući s gotičkom biforom na Obrovu pronađen je drveni kasetirani strop i na drugom katu kuće, na čijim su gredama detektirani tragovi oslika. Nažalost, prema željama vlasnika, ploče stopa s prvoga kata su demontirane. Razdjelni zid prema južnoj polovici nekadašnje palače Barbieri prema arh. I. Vojnoviću potječe iz 20. stoljeća. Ured Vojnović, nav. dj., 2016., str. 42. Vojnović donosi i tlocrt palače Barbieri, odnosno prikaz izvornih gabarita palače iz druge polovice XVI. stoljeća, vidi Ured Vojnović, nav. dj., str. 43.

⁷³ Branko Jozić, Novi čvor u Marulicevoj društvenoj mreži, Otkriće prepiske Marka Marulića i pape Hadrijana VI. *Vijenac*, 555, citirano prema: <https://www.matica.hr/vijenac/555/novi-cvor-u-marulicevoj-drustvenoj-mrezi-24583/> (pristupljeno: 1. lipnja 2021.)

kanonika spominje ga Daniele Farlati, koji iznosi da je 1496. postao vikarom splitskoga nadbiskupa Bartolomea Averoldija nakon smrti duvanjskoga nadbiskupa Vida de Ruschis.⁷⁴ Ne znamo ni gdje je živio njegov suvremenik Gilbert Grineo, priatelj Jurja Šižgorića i Frane Božičevića,⁷⁵ koji je krajem XV. stoljeća djelovao u Trogiru kao *magister humanitatis*, a i neki drugi pripadnici tadašnje trogirske humanističke elite.⁷⁶

Naručitelji su u načelu imali velik utjecaj na oblikovanje umjetnina koje su platili. Nažalost, kako zasad ne znamo kome je pripadala palača Barbieri u XV. i XVI. st., ne možemo nasumice nagadati tko je naručitelj njezina stropa s alegorijskim prikazima.

Ostavili smo za kraj pitanja kad je ciklus alegorija iz palače Barbieri naslikan i tko bi mogao biti autor? Arhivske podatke o obrtnicima i slikarima koji su sudjelovali na izradi nekoliko stropova u splitskim plemićkim palačama tijekom XV. stoljeća objavio je Cvito Fisković u antologijskom članku posvećenom umjetnosti u Splitu Marulićeva doba.⁷⁷ Njegova je istraživanja nedavno dopunila u svojoj disertaciji

⁷⁴ Bratislav Lučin, *Litterae olim in marmore insculptae: humanistička epigrafija na istočnoj obali Jadrana do Marulićeva doba*, *Croatica et Slavica Iadertina*, X/I, 2014., str. 211–213. Spominju se čak tri pjesnika iz trogirske obitelji Makarelić, od kojih se najviše ističe svećenik Makarelić, Jerolim (*floruit 1496*). Vidi njegovu pjesmu *Carmen Hieronymi Macarelli Archipresbyteri Traguriensis*. 1507., 10 versus, verborum 68, versio electronica, Ed. Neven Jovanović [genre: poesis – epigramma] <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.116:1.croala> (pristupljeno: 1. lipnja 2021.). Lučin se osvrće i na četiri pjesnika iz porodice Andreis, od kojih se u XV. stoljeću ističe Mate Andreis (Matej, Andronicus Tragurinus, Matthaeus; Andrašević Trogiranin), djelovao oko 1480. – 1500. Tu je i Fran Frankvil Andreis (1490. – 1571.), koji je pisao poslanice papama, kao molbe za pomoć u borbi protiv Turaka. Vidi o njima i Duško Geić, *Trogirskoga pisništva (od XI. do XX. vika) mali izbir*, Ogranak Matice hrvatske u Trogiru: Trogir, 2007.

⁷⁵ *Pesme Franja Božičevića Natalisa*, prir. Miroslav Marković, Beograd: Izdavačka ustanova SANU, 1958., 52–53 (pesma br. 13). O Gilbertu Grineu u Trogiru usp. i Inge Šegvić-Belamarić i Joško Belamarić, *Stare i rijetke knjige iz knjižnice Klasične gimnazije u Splitu: bibliofilski prilog povijesti humanizma u Dalmaciji*, Split: I. Gimnazija [et al.], 1995., 34, 45.

⁷⁶ Bratislav Lučin, *Litterae olim in marmore insculptae: humanistička epigrafija na istočnoj obali Jadrana do Marulićeva doba*, *Croatica et Slavica Iadertina*, X/I, 2014., str. 191, 201–202, 206–209, 211–212. Toj je eliti pripadala i jedna žena Filipa Cipci, rođena Andreis, sestra učenog doktora prava i jednog od vodećih trogirskih patricija, Jakova Andreisa. O Jakovu Andreisu vidi Tatjana Radauš, Andreis, Jakov, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, Zagreb 1983., str. 120. Filipin sin Jerolim, naime, dobro je poznati Jerolim Cipci, priatelj i vršnjak Marka Marulića kojem će potonji 1506. posvetiti svoje najpopularnije djelo, *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum* (Upućivanje u čestit život po primjerima svetaca). O Filipi Cipci vidi: Luka Špoljarić, Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi: Leonardo Montagna i njegovi epigrami, *Zbornik Odsjeka povjesne znanosti Zavoda povjesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 36, 2018., str. 76–78.

⁷⁷ Cvito Fisković, Gotički stil u Dalmaciji, *Forum*, IX, knj. XIX, br. 4–5, 1970., str. 587–594; isti, Dodiri mletačkih kipara i graditelja do XV. stoljeća, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*,

splitska povjesničarka Tonija Andrić.⁷⁸ Na temelju istraživanja ove tematike provedenih u proteklih sedamdesetak godina, primjerice, znamo da je stropove u kući Ivana Jakovljeva, kapetana splitske Varoši, bojao Firentinčev učenik Martin Vladić, a s njim su suradivali majstori Jakov Basili i Niko Bukardelović. U dokumentima iz druge četvrтине XV. stoljeća zabilježeno je da su u Splitu surađivali na oslikavanju stropova slavni slikar Blaž Jurjev Trogiranin i njegov suradnik drvorezbar Martin iz Jajca. Nalost, još nisu na jednom mjestu sistematizirani dosad istraženi arhivski podatci o surađivanju pojedinih slikara i obrtnika na oslikavanju drvenih stropova u splitskim i trogirskim javnim, sakralnim i privatnim prostorima od druge polovice XV. stoljeća do kraja prve četvrтине XVI. stoljeća.

Ako želimo u nekoliko rečenica definirati stilski izraz majstora trogirskih alegorija, mogli bismo napisati da se u njegovim rustičnim ženskim figurama spajaju odjeći kasnogotičkoga stila s renesansnim obilježjima. Slikarski izraz toga zasad nepoznatoga autora svojevrsna je sinteza različitih slikarskih koncepcija, s osobnom notom prisutnom u fizionomijama, koloritu i prostornoj koncepciji. Ženske alegorijske likove, s glavama katkad prevelikim u odnosu na tijelo, smješta u stilizirani pejzaž na način kao što su mletački minijaturisti slikali svetačke likove u crkvenim knjigama oko 1480. godine. Stilizirani krajolik u kojem se lijevo i desno uzdižu brežuljci s pokojim stabalcem podsjeća na onaj koji se pojavljuje u venecijanskom slikarstvu oko 1480. – 1500. godine.⁷⁹ Međutim, pejzaži na trogirskim alegorijama su »suhi«, bez i prizvuka poetičnosti koji su u tu temu unosili venecijanski slikari. Fizionomije alegorijskih figura nespretno su realizirane, bez realističke uvjerenljivosti i psihološke izražajnosti. Osjećaju se nezgrapnosti u obradi nabora draperija likova, koji se pri dnu oštro gužvaju i lome. Način izvlačenja draperije i svjetlosni akcenti potezima bijele boje kao da sugeriraju njegovo poznavanje slikarske tehnike venecijanskih slikara oko 1500. – 1520. Nepoznati autor opisanih trogirskih alegorija sklon je karikaturalnom izrazu i, ako isključimo ikonografsku, kulturološku vrijednost njegova trogirskoga alegorijskog ciklusa, smaram da nije bio veliki talent. Upozorila bih na jedno splitsko slikarsko djelo na kojem se mogu uočiti srodnosti u prikazima fizionomija i načinu izvlačenja nabora. Riječ je o minijaturi s prikazom sv. Nikole okružena subracom koja kleče, koja se nalazi na naslovniči pravilnika bratovštine splitskih pomoraca

360, 1971. –1972., str. 7–12.

⁷⁸ Tonija Andrić, *Život u srednjevjekovnom Splitu: svakodnevica obrtnika u 14. i 15. stoljeću*, Hrvatski institut za povijest – Odsjek za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu, Zagreb – Split, 2019., str. 329.

⁷⁹ Nikola Jakšić, ur. *Slikarstvo. Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije*, autori Emil Hilje i Radislav Tomić, Zadarska nadbiskupija: Zadar, 2008., str. 193.

odobrena 27. svibnja 1521. godine od gradskoga kneza Marcantonia da Canala. Matrิกula se čuva u zbirci franjevačkoga Samostana male braće u Dubrovniku. Godine 1950. Cvito Fisković iznio je pretpostavku da je riječ o djelu splitskoga autora. Osvrnuo se tada na autorov loš crtež, ali je bio mišljenja da boje na minijaturi odaju slikarev smisao za kolorizam. Za slikara je napisao da »*u liku sveca, načinu okupljanja plavokosih bratima i u svjetloj boji otkriva svoj gotički stil XV–XVI stoljeća.*«⁸⁰ Uočio je i sličnosti minijature s drvorezima *Judite* objavljenе 1522. i 1523. godine. U dosadašnjim istraživanjima te splitske matrikule nije utvrđeno tko bi od slikara koji su oko 1520. djelovali u Splitu mogao biti autor opisane minijature.⁸¹ Veseli stoga otkriće trogirskih alegorija jer baca novo svjetlo na splitsko renesansno slikarstvo, a čije je istraživanje još uvijek »u povojima«.

Kad govorimo o majstoru trogirskih alegorija, bez obzira na nevješto oblikovane likove i omaške u perspektivi, možemo konstatirati da je riječ o umjetniku koji očituje poznavanje i citiranje antičkih predložaka. U shematski statične alegorijske ženske likove pokušavao je unijeti živost poigravajući se njihovim atributima. Danas teško možemo znati u kojoj su mjeri pojedini likovi nastali oponašanjem predložaka koji su mu bili dostupni.

U renesansno doba, kad je elitizam bila jedna od najvažnijih odlika umjetnosti, neki od slikara koji su djelovali od treće četvrtine XV. do drugoga desetljeća XVI. stoljeća u Mletačkoj Dalmaciji, poput Petra Jordanića i Juana Boschetusa,⁸² ostali su skloni pučkom, tradicionalnom ukusu. Takvi slikari, a jedan je od njih majstor tro-

⁸⁰ Cvito Fisković, Umjetnički obrt XV.–XVI. stoljeća u Splitu, *Zbornik Marka Marulića 1450 – 1950*, ur. Josip Badalić i Nikola Majnarić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: Zagreb, 1950., str. 146.

⁸¹ Andelko Badurina, *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti: Zagreb, 1995., str. 79; Ivana Prijatelj Pavićić, Slikarstvo, *Split Marulićevog doba*, katalog izložbe, Split, 22. studenoga 2001. – 11. siječnja 2002., Muzej grada Splita: Split, str. 54, 182–183; Arsen Duplančić, Novo čitanje podataka o splitskoj bratovštini pomoraca, *Kulturna baština*, 33, 2006., str. 247–251.

⁸² Najranije što znamo o Boschetusu jest da je krajem XV. stoljeća boravio u Šibeniku i Zadru. Sačuvani dokument iz šibenskoga arhiva navodi 28. lipnja 1494. godine Ivana pokojnog Mateja Boscheta, građanina Šibenika i tada stanovnika Zadra, kako daje neku punomoć. Pokraj grada Raba, u Komrčaru, u crkvi sv. Frane 1515. godine postavio je ženi, sebi i potomcima nadgrobnu ploču, pritom se nazivajući *pictor hispanus*. U gradu Hvaru se 1522. godine obvezuje restaurirati neko oslikano raspelo, a već sljedeće godine u istome gradu za crkvu Svetog Duha potpisuje palu Silazak Svetoga Duha. Godine 1526. naslikao je sliku Bogorodice s Djetetom, koja se čuva u župnom uredu crkve B. D. Marije u Rabu. Pripisuju mu se još Oplakivanje Krista iz hvarske katedrale, Mrtvi Krist između dvaju anđela, Bogorodice i sv. Ivana evanđelista te Iskušenje sv. Antuna opata iz crkve sv. Jere u Splitu danas u nadbiskupskoj zbirci u Splitu. Kruno Prijatelj, Španjolski slikar Juan Boschetus na Hvaru, *Radovi Instituta*

girskih alegorija, obilježili su vrijeme odumiranja dalmatinske slikarske škole, koja nije našla načina da održi korak s dostignućima europske likovne kulture.⁸³

Ako bismo željeli odrediti precizniju dataciju alegorijskih prikaza, morali bismo razmotriti nekoliko činjenica na koje je upozorio arhitekt Vojnović kad je pokušao datirati strop koji su alegorije nekoć krasile.

Gotičko-renesansna palača Barbieri, čije se glavno pročelje poklapa s trasom nekadašnjega obrambenog gradskog zida, podignuta je u drugoj polovici XV. stoljeća.⁸⁴ Nedugo nakon gradnje bila je zahvaćena požarom.⁸⁵ Upravo s požarom Vojnović dovodi u vezu činjenicu da nedugo nakon gradnje dolazi do njezine rekonstrukcije i nadogradnje u renesansnom stilu.

Postavlja se pitanje potječe li alegorije iz iste faze palače iz koje datira kasnogotička bifora sa šiljastolučnim završetcima s njezine zapadne fasade. Dosadašnji istraživači smatraju da se bifora može povezati s krugom Andrije Alešija.⁸⁶ Drži se da su kapiteli na bifori varijacija kapitela tipa *Ovetari*, s akantusovim listovima na rubovima te stiliziranim akantusovim cvijetom u središtu, iz kojega izlaze dvije volute. Motiv niše s polukružnom školjkom na vrhu uklesane u kanelirane pilastare s kapitelima pojavljuje se unutar trogirske katedralne krstionice, dovršene 1467. godine, na kojoj su zajednički radili Andrija Aleš i Nikola Firentinac. Riječ je o pilastrima ispod zone polukapitela, koje imaju i slične kanelire kao na bifori palače Barbieri. Valja imati na umu da Ana Plosnić Škarić datira biforu u kasno XV. ili rano XVI. stoljeće,⁸⁷ kao

JAZU u Zadru, VI–VII (1960.), str. 483–487. Gordana Sobota Matejčić, Pala Sveti razgovor iz Baške, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 32/2008., str. 107–114.

⁸³ Emil Hilje, *Gotičko slikarstvo u Zadru*, Matica hrvatska: Zagreb, 1999., str. 149.

⁸⁴ Smatra se da je palača tada imala dvorište sa sjeverne strane i da se vanjskim stubištem prilazilo prvom katu. Ured Vojnović, nav. djelo, 2016., str. 45, 46, 48. Obrov je ulica koja dijeli Pasike od ostatka grada Trogira. U drugoj polovici 15. stoljeća ruši se gradski zid koji je dijelio stari i novi dio grada i na njegovom mjestu podižu se nove zgrade. Ivo Babić, Počeci trogirskog predgrađa u Pasikama, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, 2005., str. 133–134.

⁸⁵ Vidi: Ured Vojnović d.o.o., *Konzervatorski elaborat za rekonstrukciju palače Barbieri u Trogiru*, 2016., str. 69.

⁸⁶ Nekad jedinstvena zgrada, koja se na austrijskom katastru iz 1831. godine vodi pod brojem 770, danas je vlasnički i funkcionalno podjeljena u dvije neovisne cjeline. Vidi: Vedran Pehnec, *Završni izvještaj o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na kamenoj gotičkoj bifori, kuće na Obrovu u Trogiru*, Split, travanj 2018.

⁸⁷ O polukapitelima pilastara u unutrašnjosti trogirske Krstionice prvi je pisao Ljubo Karaman, ističući njihova renesansna svojstva. Nakon Karamana ovu su vrst polukapitela detaljnije su proučavali Radovan Ivančević, Ivo Josipović i Predrag Marković. U Krstionici između ukupno 22 kapitela prepoznao je Ivančević tri različita tipa, a za našu komparaciju zanimljivi su tzv. »Ovetari kapiteli«, s akantusovim listovima sa strane i akantusovim cvijetom u sredini, te ružom u vrhu. Kapitele tzv. Ovetari

i činjenicu da je ona naknadno ugrađena u kamen pročelje, što se najbolje vidi na bočnim stranama, na kojima se novi kameni klesanci ne podudaraju s postojećom kamenom strukturom.⁸⁸

U elaboratima posvećenim konzervatorsko-restauratorskim radovima izvršenim 2016. – 2018. na palači Barbieri navodi se da pronađeni oslikani i kasetirani drveni stropovi na njezinu prvom i drugom katu pripadaju renesansnoj razvojnoj fazi palače iz XVI. stoljeća, a ne kasnogotičkoj. Takvo mišljenje temeljeno je na pretpostavci Ive Vojnovića da je izvorni drveni strop salona prvoga kata stradao u požaru koji je zahvatio palaču krajem XV. stoljeća.⁸⁹ I. Vojnović smatra da tu pretpostavku potvrđuje renesansna, a ne gotička profilacija ukrasnih letvica na nazidnicama stropa pronađena u salonu na prvom katu.⁹⁰

Ukazala bih i na mišljenje restauratorice konzervatorice Ružice Ercegovac, utemeljeno na uvidu u stanje navedenoga stropa i drvenih ploča s alegorijama tijekom

tipa iz trogirske krstionice spominje i Predrag Marković, uspoređujući ih s polukapitelima pilastara s unutrašnje strane apsida Šibenske katedrale. Ljubo Karaman, *Umjetnost u Dalmaciji XV i XVI vijeka*, Zagreb: Matica hrvatska, 1933., str. 71. Opisujući kapitele Ivančević donosi i njihov smještaj unutar trogirske Krstionice, pa navodi: »Prvi tip (10 komada) kapitela se nalazi u centru ugla, po dva na užim stranama i dva nad portalom; drugi tip (4 komada) je po sredini užih strana krstionice i dva na sjevernom zidu; kapiteli trećeg tipa (8 komada) su po četiri na sjevernom i južnom zidu.« Radovan Ivančević, Trogirska krstionica (1467) i montažne konstrukcije dalmatinske graditeljske škole, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, 1990., str. 151, bilj. 8. Predrag Marković, *Šibenska katedrala na razmeđu srednjeg i novog vijeka*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet, 2002., str. 169–170; isti, »Mali pierova partija« i izgradnja svetišta šibenske katedrale (1461. – 1473.) – počeci renesanse u arhitekturi Dalmacije, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske* (Zbornik Danâ Cvita Fiskovića, II.), (ur.) P. Marković i J. Gudelj, Zagreb, 2008., str. 112. Ivan Josipović, Nikola Firentinac i Alešijeva Krstionica Trogirske katedrale, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33 Zagreb, 2009., str. 52–53. O bifori na palači Barbieri vidi: Ana Plosnić Škarić, nav. djelo, str. 136 i 198.

⁸⁸ Lukovi su uklopljeni u kvadratni okvir, u čijim su uglovima dvije reljefne rozete. Bifora je naknadno ugrađena u kamen pročelje, što se najbolje vidi na bočnim stranama, na kojima se novi kameni klesanci ne podudaraju s postojećom kamenom strukturom. Slične kapitele s cvjetom nalazimo u Trogiru na palači Lučić (Lucijus). O motivu kapitela s cvjetom u Trogiru vidi: Ivo Babić, Palača Lučić u Trogiru i Ivan Duknović, u: *Ivan Duknović i krugovi njegove djelatnosti*, zbornik simpozija o Ivanu Duknoviću, Split – Zagreb: Književni krug u Splitu – Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu, 2018., str. 131–170, Ured Vojnović, nav. dj., 2016., str. 8.

⁸⁹ Početkom XVI. stoljeća, nakon požara, nastali su renesansni prozori na drugom katu palače, kasnije barokizirani, i strop na tom katu, kako je utvrdio I. Vojnović. Ured Vojnović, nav. dj., 2016., str. 49. Ivo Vojnović donosi nacrte pretpostavljenog stanja palače u XVI. stoljeću (Ured Vojnović, nav. dj., str. 49), odnosno sredinom XVI. stoljeća (isto, str. 57), te arhitektonsku snimku postojećega stanja u svibnju 2016. koje je izradila tvrtka Neir iz Splita (Ured Vojnović, nav. dj., str. 59).

⁹⁰ Ured Vojnović, nav. djelo, str. 34, 74.

istraživačkih i konzervatorskih radova na prvom katu, da strop nije značajnije nastradao u spomenutom požaru. Ako bi njezino razmišljanje bilo točno, to bi značilo da bi prikazi alegorija mogli potjecati iz prve faze uređivanja salona na prvom katu.

Trenutno podvojena razmišljanja istraživača koji su imali prilike vidjeti alegorije dok su se još nalazile *in situ* u palači Barbieri o dataciji alegorija i stropa kojem su pripadale, kao i činjenica da nisam imala prilike osobno vidjeti strop u fazi konzervatorsko-restauratorskih zahvata, razlog su zbog kojega se u ovoj studiji ne bih zalijetala s iznošenjem preciznijega zaključaka o dataciji djela.

Alegorijski prikazi u dalmatinskoj renesansnoj umjetnosti

Koje je moralne i filozofske poruke nekoć mogao iščitati posjetitelj salona s personifikacijama, alegorijama vrlina i mana (?) u palači Barbieri u Trogiru? Razmišljajući o filozofskoj poziciji naručitelja trogirskega alegorija, neizbjježno nam pada na um pojam *studia humanitatis* (*studia humanora*), a kojim su se tijekom XV. i XVI. stoljeća koristili talijanski humanisti za označavanje sekularnih i znanstvenih aktivnosti na područjima gramatike, retorike, poezije, povijesti, moralne filozofije te grčkih i latinskih studija. *Studia humanitatis* su u Marulićevu vrijeme predstavljali okosnicu obrazovnoga sustava temeljena na humanističkim i klasičnim studijima.⁹¹ Jednu od najboljih definiciju pet obrazovnih područja na kojima je počivao humanistički sustav obrazovanja, koji je do punoga izražaja došao u renesansi, izrekao je Tommaso Parentucelli (1397. – 1455.), prije nego što će postati poznat pod imenom papa Nikola V.: »De studiis autem humanitatis, quantum ad grammaticam, rhetoricam, historicam et poeticam spectat, ac moralem, quae auctoritate digna sunt, vobis credo esse notissima. Ego tamen si bibliothecam conditurus essem, cum omnia a me haberí non

⁹¹ Paul Oskar Kristeller, Humanism and Scholasticism in the Italian Renaissance, *Byzantium*, 17, 1944–1945., str. 365, pretiskano u: *Renaissance Thought*, New York, 1965., str. 110; *Renaissance Thought »and Its Sources*, New York: ed. M. Mooney, 1979.), str. 98; Benjamin G. Kohl, The changing concept of the »studia humanitatis« in the early Renaissance, *Renaissance Studies*, vol. 6, No.2, lipanj 1992., str. 185–209. Bratislav Lučić, Studia humanitatis u Marulićevoj knjižnici, *Colloquia Maruliana*, VI, 1997., str. 169–171. U Ciceronovim govorima, piše B. Lučin (Studia humanitatis u Marulićevoj knjižnici, str. 180), humanisti su nalazili »cjelovit program odgoja i obrazovanja svestrane, etične ličnosti, sposobne za skladan život u zajednici i za javno djelovanje. Da bi mogla obavljati svoju višestruku funkciju, retorika je od srednjovjekovne ars ornandi morala (ponovno) postati ciceronovska ars docendi, delectandi, movendi.»

possent, vellem ista praecipue non deesse.⁹² Humanistički obrazovni cilj bio je ciceronovski zamišljen kao ujedinjenje *eloquentia i sapientia*. Prijelaz sa staroga obrazovnog sustava na novi nije značio i potpun prekid s tradicijom: osobito je to uočljivo u produljenoj uporabi pojedinih teoloških djela i moralnih priručnika koji pripadaju tipično srednjovjekovnoj školi. Autor *Judite se s disciplinama studia humanitatis* (gramatika, retorika, povijest, pjesništvo, moralna filozofija) upoznao već tijekom školovanja u Splitu. Istraživači njegova opusa zaključili su to na temelju dostupnih podataka o učiteljima koji su vodili splitsku komunalnu školu u 15. stoljeću.⁹³ Za uvid u Marulićeve pedagoške nazore dragocjeno je njegovo pismo Marku Prodiću, u kojem spominje kako drži i do odgoja »u strahu Božjem« (»*in Dei timore*«), i do obrazovanja u »plemenitijim naukama« (»*in humanioribus literis*«), tj. književnoga obrazovanja temeljenoga na čitanju antičkih pisaca. Sačuvani katalog njegove knjižnice, kako piše ugledni splitski latinist i istančani poznavatelj njegova opusa Bratislav Lučin, svjedoči da je bio jednako sustavno i obuhvatno načitan u svim navedenim područjima humanističkoga obrazovanja, kao i u *studia divinitatis*. Opseg Marulićevih spisateljskih interesa u mnogočemu se podudarao s opsegom i naravi *studia humanitatis*. Sva je ta područja Marulić prožimao svojom dubokom pobožnošću. Gotovo sva je djela usmjero k moralnoj pouci i promicanju temeljnih kršćanskih zasada.⁹⁴ Zahvaljujući sačuvanim alegorijama iz kuće Barbieri na Obrovu u Trogiru, možemo naslutiti da je nepoznati trogirski naručitelj, izvorni vlasnik palače Barbieri, dijelio s Markom Marulićem stav da osjetilne naslade, slava, ugled, moć i novac ne mogu biti i nisu svrha života. Na zagлавnim stropnim pločama iz trogirske palače Barbieri, kao u Marulićevim djelima, susrećemo se s humanizmu svojstvenim harmoniziranjem

⁹² Giulio Capelli, *L'Umanesimo da Petrarca a Valla*, Carocci editore, Aulamagna, 39, 2018., str. 173, 181, 210, 334.

⁹³ Giuseppe Praga, *Maestri a Spalato nel Quattrocento*, Estratto dall'Anuario del R. Istituto Tecnico »Francesco Rismundo«), Zadar, 1933.; Francesco Loparco, Tideo Acciarini, umanista marchigiano del secolo XV, *Archivio storico per la Dalmazia*, Roma, 4, 1929., vol. 4, fasc. 37, str. 17–42. Vidi i: Marcus Marulus uenerabili presbitero Brachiensi Marco Prodich salutem (priredio i s latinskog preveo B. Lučin), *Colloquia Maruliana* III, 1995., str. 110–111.

⁹⁴ Bratislav Lučin, Gli studia humanitatis del Marulia, *Colloquia Maruliana*, 9, 2000., str. 57–58. Kad je riječ o njegovoj filozofiji moralna, B. Lučin ističe pojam *studia divinitatis*: »Moralna filozofija uključena je u studia humanitatis na osobit način: ona postoji kao posebna disciplina, pa poznajemo niz djela s toga područja koja su napisali humanisti 14 – 16. st; kako su oni često bili i učitelji, dobar dio tih rasprava usmjeren je na odgoj i obrazovanje mlađeži.« (...) »Pod moralnom filozofijom kao disciplinom studia humanitatis podrazumijevaju se poglavito područja koja nisu u izravnoj vezi s kršćanskim religijom; humanisti su vjerovali da su etička načela univerzalna te da su Grci i Rimljani, iako pogani, u osnovi imali slične poglede na vrline i poroke kao i suvremeni kršćani.« (Bratislav Lučin, nav. djelo, 2000., str. 72–75. O toj temi vidi i Bratislav Lučin, nav. djelo, 1997., str. 194, 199.

antičkih i kršćanskih idea. To se na nekadašnjem stropu u palači na Obrovu očitovalo u naglašenoj usmjerenoći na onodobnu moralnu praksu.⁹⁵ Dijelio je, smatramo, nepoznati trogirski naručitelj s Marulićem misao/stav da je sudbina podređena božanskoj providnosti. Trogirski ciklus alegorija upućuje na naručiteljevu »etiku vrlina« u kojoj su u fokusu osoba i njezino moralno djelovanje, koje se temelji na vrlinama kao poželjnim karakternim crtama koje bi svaki čovjek trebao posjedovati.⁹⁶ Čini nam se da je trogirski ciklus imao moralno-didaktičnu funkciju, kao i u XV. stoljeću popularni moralno-didaktični priručnici tipa *speculum perfectionis (enchoridion)*, koji istodobno potiču na kreplosti i plaše pripovijedanjem o grijesima i ispaštanju.⁹⁷ Za čovjeka XV. stoljeća izvan Crkve nije bilo spasenja od njegovih grijeha (*Extra ecclesiam nulla salus*). Vjerujući u to, splitski pisac i humanist Marko Marulić poručuje čitateljima kroz svoja brojna djela kako pojedinačna dobra, ukoliko ih dosižemo mudrošću i vrlinom, bivaju koherentno povezani kao duhovne kvalitete istinskoga dobra, *summum bonum*.⁹⁸

⁹⁵ »Tako se upravo putem retorike i moralne filozofije humanizam čvrsto ukorjenjuje u kršćansku baštinu.« (...). »Kao »aktivni« humanist, tj. kao pisac, duboko religiozni Marulić izrazitu je prednost davao promicanju kršćanskih zasada i moralnodidaktičnom djelovanju.« Bratislav Lučin, nav. djelo, 1997., str. 200, 201.

⁹⁶ Više o etici vrlina vidi u: Boran Berčić, Etika vrlina, *Filozofska istraživanja*, 109, God. 28, 2008. Sv. 1, str. 193–207.

⁹⁷ U srednjem vijeku izrađivali su se manuali koji su sadržavali traktate posvećene edukaciji, temeljene na principima laičkoga odgoja, koji su nazivani »ogledalima«, a u kojima su naglašavane četiri stožerne kreposti. U razdoblju od XIV. do XVI. stoljeća u inventarima dalmatinskih biblioteka spominju se raznovrsni ispovjedni manuali, duhovno-praktični vodiči, moralni/kauzistički priručnici, moralističke summe, traktati o vrlinama i manama koji su posjedovale crkvene i svjetovne osobe. Literaturu o toj temi vidi: Ivana Prijatelj Pavičić, Prikazi alegorija kreposti i mana na minijaturama u kodeksu Buccchia (1466.): usporedna analiza s prikazima u skulpturi druge polovice XV. st. u: *Ivan Duknović i njegovi krugovi*, 2018., str. 333–335. Sredinom XV. stoljeća popularan je bio konfesional firentinskog nadbiskupa dominikanca sv. Antonina Pierozzija (1389.–1459.) zvan *Summa confessionis i Confession de Pierozzo*.

⁹⁸ To je osobito razvidno u *Evangelistarju*, za koji kažu da je najvažnije Marulićevo moralno-teološko djelo, koje se temelji na iscrpoj obradi triju glavnih vjerskih kreposti: vjere, nade i ljubavi. Vidi: Drago Šimundža, Pogled u Marulićev Evangelistar, *Marko Marulić: Evangelistar*, sv. I i II, Split: Književni krug u Splitu, 1985., *Crkva u svijetu*, Osvrti i prikazi, 10, 1986., str. 85–88. U Juditi se isčitavaju elementi čudoredne čistoće. Branimir Glavičić, Predgovor, u: *Upućivanje u čestit život po primjerima svetaca*, Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2010.; Iva Grgić, Muška vrlina, ženska vrlina u Marulićevoj Instituciji, *Colloquia Maruliana XII.*, 2003., str. 73–83; Mladen Parlov, Lik žene u misli Marka Marulića, *Colloquia Maruliana XIV.*, 2005., str. 293–312; Mladen Parlov, Marulićev govor o svetosti i svećima, *Colloquia Maruliana XVI.*, 2007., str. 65–84.

Pokušavajući proniknuti u značenje alegorija iz trogirske palače Barbieri, svjesni smo da smo tek odškrinuli prozor u bogati svijet dalmatinske kulturne baštine Marulićeva vremena koja je odraz humanizma dalmatinskih naručitelja. Po njihovoј iznimnoj kulturnoj važnosti deset obrađenih zaglavnih stropnih ploča s prikazima alegorija mogu se usporediti s jedanaest minijatura s personifikacijama smrtnih grijeha i kreposti iz kodeksa kotorske obitelji Buccchia, koji se danas čuva u Biblioteci Marciana u Veneciji, a pripisane su majstoru iz kruga Lovre Dobričevića. Ta dva zasad jedina poznata alegorijska ciklusa svjedoče da su dalmatinski slikari druge polovice XV. stoljeća itekako bili dobro upoznati s onodobnim bogatim repertoarom ikonografskih obrazaca alegorijske tematike. Ta se tematika u Marulićevu dobu u svjetovnoj, profanoj umjetnosti pojavljuje ponajviše u opremi vijećnica, loža i kneževih dvorova, dok je u sakralnoj umjetnosti pretežito nalazimo na svodnim freskama ili raskošnim grobnicama. Alegorije kreposti i mana sastavni su dio onodobnoga teološkog, političkog, pravnog i književnog diskursa. O tome svjedoči nekoliko značajnijih sačuvanih kiparskih prikaza alegorija iz onodobne dalmatinske umjetnosti. Već smo spomenuli da se u Dubrovniku čuva kamena skulptura Jakosti datirana u kraj XV. stoljeća. Pripisuje se dubrovačkim kiparima iz obitelji Petrović. Pretpostavlja se da je pripadala ukrasu općinske Vijećnice.⁹⁹ U renesansnoj niši na vrhu stepenica koje vode u nekadašnju sudnicu dubrovačkoga Kneževa dvora nalazi se skulptura Svete Razboritosti, *Sacra Mens*, pripisana Petru Martinovu iz Milana.¹⁰⁰

⁹⁹ Cvito Fisković, Za obnovu dubrovačke Vijećnice, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 25, 1985., str. 110–112; Igor Fisković, K/17, u: *Zlatno doba Dubrovnika XV. i XVI. stoljeća*, katalog izložbe, Muzejski prostor, Zagreb, travanj – lipanj 1987.; Dubrovački muzej Knežev dvor, Dubrovnik, srpanj – rujan 1987., str. 337; Igor Fisković, Skulptura u urbanističkom usavršavanju renesansnog Dubrovnika, *Analji Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku*, 26/1988., str. 61–62. Stanko Kokole, pišući o dubrovačkoj skulpturi Jakosti, uvjerljivo je dokazao da je isklesana prema grafici s prikazom Fortezze koja pripada ciklusu alegorijskih figura prikazanih na kartama za tarot što su se na talijanskom tržištu pojavile oko 1465. godine (tzv. *Tarocchi del Mantegna*). Stanko Kokole, Ciriaco d'Ancona v Dubrovniku: Renesančna epigrafika, arheologija in bujanje antike v humanističnem okolju mestne državice sredi petnaestog stoletja, *Arheološki vjesnik*, 42, Ljubljana, 1990., str. 663–697; isti, Cyriacus of Ancona and the Revival of two Forgotten Ancient Personification in the Rector's Palace of Dubrovnik, *Renaissance Quarterly*, 1996., str. 234. O skulpturi vidi i Igor Fisković, Dubrovački kipari Leonard i Petar Petrović, u: *Sic Ars Deprenditur Arte* zbornik u čast Vladimira Markovića, Zagreb, 2009., priredili S. Cvetnić, M. Pelc i D. Premerl, str. 166–167.

¹⁰⁰ O porijeklu motiva *all'anica* u kiparstvu renesansnog Dubrovnika vidi Igor Fisković u: *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeće*, zbornik radova simpozija održanog u Zagrebu 1987. godine, Zagreb, 1989., str. 122–123. Igor Fisković, O značenju i porijeklu renesansnih reljefa s portalna Kneževog dvora u Dubrovniku, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26/1987., str. 210–212; isti, Antički

U Kneževu dvoru u Dubrovniku sačuvana je skulptura Pravde koju je isklesao lombardijski gotičko-renesansni kipar Pietro di Martino ili netko iz njegova kruga. Ona ne drži u rukama mač i vagu, kao na opisanom trogirskom primjeru, nego traku s latinskom porukom da svakomu treba dati prema zaslugama.¹⁰¹ Kad je riječ o sačuvanim prikazima alegorija kreposti u Trogiru iz XV. stoljeća, prisjetimo se kako je nedavno profesor Ivo Babić postavio pitanje možemo li u jednoj ženskoj glavi pripisanoj kiparu Petru Pozdančiću, koja se danas čuva u unutrašnjem dvorištu trogirske Komunalne palače, prepoznati ostatak izgubljene alegorijske figure s nekadašnje trogirske komunalne palače.¹⁰² U Trogiru je mnogo poznatiji monumentalni prikaz alegorije Pravde koji je isklesao Nikola Firentinac u gradskoj loži.¹⁰³ Pravednost se na Firentinčevu reljefu može tumačiti i kao prikaz Božje providnosti. Nekoć postavljena iznad lava sv. Marka (koji je uklonjen zbog političkih razloga 30-tih godina prošloga stoljeća) građanima Trogira izvorno je simbolizirala i venecijansku vlast.¹⁰⁴ Skulpture Pravde u dubrovačkom Kneževu dvoru i trogirskoj loži imaju političko-pravne konotacije, vezane uz smještaj u objektima u kojima se sudilo. Prisjetimo se i četiri skulptura strožernih i teoloških alegorija koje je isklesao Juraj Dalmatinac za pročelje trgovačke lože u Anconi.¹⁰⁵ Alegorijski motivi kao ukraši stropova u palačama traju u Dalmaciji do kraja XIX. stoljeća. Tako, primjerice, iz XIX. stoljeća datiraju prika-

motivi u simbolici dubrovačke državnosti, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, zbornik radova skupa, Rijeka, 1993.

¹⁰¹ Igor Fisković, Kiparstvo, u: *Zlatno doba Dubrovnika XV. i XVI. stoljeće*, Muzejski prostor, Zagreb, travanj – lipanj 1987., Dubrovnik: Dubrovački muzeji, Knežev Dvor, srpanj, 1987., str. 128; Ivana Prijatelj Pavičić, Prikazi alegorija kreposti i mana na minijaturama u kodeksu Buccchia (1466.): usporedna analiza s prikazima u skulpturi druge olovice XV. st., u: *Ivan Duknović i njegovi krugovi*, 2018., str. 364–365.

¹⁰² Ženska glava ugrađena je na južnom zidu dvorišta Komunalne palače. S obzirom na činjenicu da je sačuvan vrat i mali dio ramena, može se zaključiti da je bila dio veće cjeline (tijela ili barem poprsja). Ivo Babić, Contributi per Petar Pozdančić e la sua bottega a Traù, *Scripta in honorem Igor Fisković*, zbornik povodom sedamdesetog rođendana zbornik posvećen Igoru Fiskoviću, Zagreb – Motovun: University of Zagreb – International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, 2015., Jurković, Miljenko; Marković, Predrag (ur.), str. 207–208..

¹⁰³ O trogirskom prikazu Pravde vidi Ivo Babić, *Kulturno blago Trogira*, Trogir: Turistički savez Općine Trogir, 1987., str. 113.

¹⁰⁴ Pregled literature o toj temi do 2018. vidi Ivana Prijatelj Pavičić, nav. dj., 2018., str. 368.

¹⁰⁵ Miroslav Montani, *Juraj Dalmatinac i njegov krug*, Zagreb, 1967., 32; Igor Fisković, Georgius Mathei Dalmaticus ad Ancona», u zborniku *Marche e Dalmazia tra umanesimo e barocco*, Atti del Convegno Internazionale di Studio, ur. S. Graciotti, M. Massa, G. Pirani, Ancona, 13.–14. V. Osimo 15. V. 1988., Edizioni Diabasis 1993., str. 86–87; Fabio Mariano, Giorgio di Matteo da Sebenico in Ancona, u: zborniku *Marche e Dalmazia tra umanesimo e barocco*, nav. dj., 1993., str. 66–67.

zi četiriju alegorija – Poezije, Slikarstva, Glazbe i Astronomije, od kojih dvije spadaju u *septem artem liberales*,¹⁰⁶ naslikani na raskošnom drvenom tabulatu u dubrovačkoj Biskupskoj palači, nekadašnjoj palači Sorkočević.¹⁰⁷

Alegorijski motivi kojima smo posvetili pozornost u članku predstavljaju skup instruktivno-nabožnih motiva kojih se autor *Judite* Marulić višekratno doticao. Analogije se očituju u korištenju srodnih antičkih i kršćanskih, literarnih i moralno-didaktičkih predložaka. Sva spomenuta djela ukazuju na srednjevjekovno-renesansnu ljubav za alegorijski izričaj, kojim se predstavlja svjetonazor, znanje i kultura naručitelja. Navedeni nam prikazi alegorija govore o intelektualnim i kulturološkim preokupacijama dalmatinske humanističke sredine. Zahvaljujući njima, kao i onodobnoj književnosti, dobivamo plastičniju sliku o tome u kojoj su mjeri dalmatinski humanisti u drugoj polovici XV. stoljeća i prvim desetljećima XVI. stoljeća bili zaokupljeni raspravljanjem o krepostima.

¹⁰⁶ Alegorije zvane *artes liberales* su: gramatika, retorika, matematika, muzika, dijalektika i geometrija.

¹⁰⁷ Na prvom katu nekadašnje palače Sorkočević dvije su dvorane s tabulatom. U jednoj su na tabulatu naslikane alegorije Glazbe s harfom, Slikarstva s kistom i paletom, Poezije (podno slike piše *Poesia*) i Astronomije (podno slike piše *Astronomia*) s globusom i ogledalom. U susjednoj sali, maloj loži na tabulatu je prikaz božice Dijane (Artemide) s lukom u ruci na središtu kasetiranog stropa oslikanog groteskama. Malu ložu Belamarić stoga naziva Dijaninim imenom. Strop je restauriran nedavno u zagrebačkoj radionici HRZ, tijekom radova na restauraciji konzervaciji dubrovačke Biskupske palače. O tim stropnim slikama usput je pisao Vladimir Marković, *Zidno slikarstvo 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1985., str. 14–15 (sl. 3, 4, 5). Šulić, Veronika, *Zidno slikarstvo grada Dubrovnika: pregledni katalog*, Dubrovnik: Hrvatski restauratorski zavod, 2016. Detaljno je oba stropa sačuvana na prvom katu palače, a restaurirana u XIX. stoljeću, obradio Josip Belamarić, *Biskupska palača u Dubrovniku*, Dubrovnik: Institut za povijest umjetnosti, 2018., str. 17–21. Smatram da su alegorije Poezije, Slikarstva, Astronomije i Glazbe stilski bliske izrazu tršćanskoga slikara Antonia Zuccara (1827. – 1892.), koji je radio za dalmatinske naručitelje u drugoj polovici XIX. stoljeća. O Zuccaru vidi: Kruso Prijatelj, *Slikarstvo u Dalmaciji 1784. – 1884.*, Književni krug: Split, 1989., str. 71–78. U palači je živio u drugoj polovici 18. stoljeća skladatelj Luka Sorkočević, sa svojom suprugom i djecom, i u njoj s bratom Mihom okupljaо učeno društvo. Prijateljevao je s mnogim uglednicima, među kojima je bio i Julije Bajamonti koji je skladow Requiem za Ruđera Boškovića nakon njegove smrti. Tu su dolazili i drugi poput putopisca Alberta Fortisa. Vedrana Gjukić-Bender, Doprinos roda Sorkočevića spomeničkoj baštini Dubrovnika, u: *Luka i Antun Sorkočević, diplomati i skladatelji*, katalog izložbe, ur. Pavica Vilać, Dubrovnik: Dubrovački muzeji 2014., str. 280–304. O nalazima tijekom konzervatorskih zahvata, te oslikanom tabulatu vidi: Blaga druge najveće palače u gradu zlatni strop tajni prolaz, *Slobodna Dalmacija*, vidi tekst na Internet izdanju : <https://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/dubrovnik/vijesti/kultura/blaga-druge-najvece-palace-u-gradu-zlatni-strop-tajni-prolaz-pravi-dubrovacki-komin-39> (pristupljeno: 20. ožujka 2021.). O alegorijskim prikazima *septem artes liberales* vidi <https://digi.vatlib.it/mss/detail/Urb.lat.329> (pristupljeno: 14. ožujka 2021.).

Literatura

- Andrić, Tonija, *Život u srednjevjekovnom Splitu: svakodnevica obrtnika u 14. i 15. stoljeću*, Hrvatski institut za povijest, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, Zagreb – Split, 2019.
- Arbiol y Díez, Antonio, *Speculum viri sapientis et prudentis, apprime divinis litteris illustratum*, Apud Emmanuelem Roman, Caesar Augustae, Zaragozza, 1711.
- Babić, Ivo, *Kulturno blago Trogira*, Turistički savez Općine Trogir, Trogir, 1987.
- Babić, Ivo, Contributi per Petar Pozdančić e la sua bottega a Traù, *Scripta in honorem Igor Fisković*, zbornik povodom sedamdesetog rođendana zbornik posvećen Igoru Fiskoviću, Sveučilište u Zagrebu – Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, Zagreb – Motovun, 2015., Jurković, Miljenko; Marković, Predrag (ur.), 205–215.
- Babić, Ivo, Palača Lucić u Trogiru i Ivan Duknović, u: *Ivan Duknović i krugovi njegove djelatnosti*, zbornik simpozija o Ivanu Duknoviću, Književni krug u Splitu – Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu, Split – Zagreb, 2018., 131–170.
- Babić, Ivo, Počeci trogirskog predgrađa u Pasikama, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39, 2005., 123–148.
- Badurina, Andelko, *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1995.
- Badurina, Andelko, Kreposti i mane, u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Andelko Badurina, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990.
- Barker-Benfield, Bruce C., Macrobius. Introduction. Commentary on Cicero's *Somnium Scipionis*, u: *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, uredio L.D. Reynolds, Clarendon Press, Oxford, 1986., 222–232.
- Barroero, Liliana, Bettoni, Fabio, *Giovanni Andrea Carbone in Umbria: gli affreschi di Villa Clio*, Edizioni Orfini Numeister, 1998.
- Belamarić, Josip, *Biskupska palača u Dubrovniku*, Institut za povijest umjetnosti, Dubrovnik, 2018.
- Belayche, Nicole, Religious Actors in Daily Life: Practices and Related Beliefs, u: *A Companion to Roman Religion*, Blackwell Publishing Ltd, 2007., urednik Jörg Rüpke.
- Benyovsky, Irena, *Trogir u katastru Franje I*, Hrvatski institut za povijest – Državni arhiv u Splitu, Zagreb – Split, 2005.
- Berčić, Boran, Etika vrlina, *Filozofska istraživanja*, 109, God. 28, 2008. Sv. 1, 193–207.
- Bertelli, Carlo, Prudenzio (*Aurelius Prudentius Clemens*), u: *Filosofi, Enciclopedia Treccani dell' Arte Antica, Classica e Orientale*, Instituto della Enciclopedia Italiana, Band 6: *Pec-Saq*, Rim, 1965.,
- https://www.treccani.it/enciclopedia/prudenzio_%28Enciclopedia-dell%27Arte-Antica%29/ (pregledano 1. 6. 2021.)
- Biaggi, Elio, *Le preziose patine dei sesterzi di Roma imperiale*, 1992.
- Bonfadini, Paola, *Colori di legno, soffitti con tavolette dipinte a Brescia e nel territorio (secoli XV – XVI)*, Starrylink Editirce, Brescia, 2005.

- Boudreau Flory, Marleen, Sic Exempla Parantur: Livia's Shrine to Concordia and the Porticus Liviae, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 33 (3), 1984., 310.
- Buonarotti, Filippo, *Osservazioni istoriche sopra alcuni medaglioni antichi all'altezza serenissima di Cosimo III Granduca di Toscana*, Stamparia di Domenico Antonio Ercole in Pariene, Rim, 1698.
- Caiazzo, Irene. *Lectures médiévales de Macrobe*, Paris: Librairie Philosophique J.Vrin, 2002., str. 41–43; Federico Rossi, Circolazione e ricezione di Macrobio nell'età di Dante: dai »Commentarii in Somnium Scipionis« alla »Commedia«, *Studi Danteschi*, LXXXII, 2017., 167–246.
- Caldini Montanari, Roberta, Tradizione medievale ed edizione critica del Somnium Scipionis, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Firenze, 2002.
- Campbell, John, Old age and the politics of judgment in Titian's 'Allegory of Prudence', *Word and Image*, 19, 2003.
- Capelli, Giulio, *L'Umanesimo da Petrarca a Valla*, Carocci editore, Aulamagna, 39, 2018.
- Ceserani Ermentini, Lidia, *Tavolette Rinascimentali – Un fenomeno di cultura a Crema*, Edizioni Bolis, Banca popolare di Crema: Crema – Bergamo, 1999.
- Claridge, Amanda. *Rome: An Oxford Archaeological Guide*, Oxford University Press, New York, 1998.
- Cohen, Sasha, Titian's London 'Allegory' and the three beasts of his 'selva oscura', *Renaissance Studies*, 14, 2000., 46–69.
- Duilo, Dražen, Mađar u Trogiru kupio palaču sa skrivenim blagom, Senzacija među gredama, *Kultura, Slobodna Dalmacija*, 25. listopada 2016., 26–27.
- Duplančić, Arsen, Novo čitanje podataka o splitskoj bratovštini pomoraca, *Kulturna baština*, 33, 2006., 247–251.
- eLABORO d.o.o., *Izvještaj provedenih konzervatorsko-restauratorskih istražnih radova u palati Barbieri*, 2016.
- Ercegovac, Ružica, Letilović, Ivana, *Izvješće o izvedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na 10 oslikanim zaglavnim ploča stropa (tabulata) kuće s gotičkom biforom na Obrovu (Palace Barbieri)*, Hrvatski restauratorski zavod, Split, lipanj 2018.
- Fabio Mariano, Giorgio di Matteo da Sebenico in Ancona, u: *Marche e Dalmazia tra umanesimo e barocco*, Atti del Convegno Internazionale di Studio, Ancona 1988., Ancona: Accademia marchigiana Scienze, Lettere e Arti, 1993., 66–67.
- Fears, Jesse Rufus, The Cult of Virtues and Roman Imperial Ideology, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 17.2, 1982.
- Fisković, Cvito, Umjetnički obrt XV. – XVI. stoljeća u Splitu, *Zbornik Marka Marulića 1450 – 1950*, ur. Josip Badalić i Nikola Majnarić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1950., 127–164.
- Fisković, Cvito, Za obnovu dubrovačke Vijećnice, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 25 (1985.), 109–119.
- Fisković, Cvito, Gotički stil u Dalmaciji, *Forum*, IX, knj. XIX, br. 4–5, 1970., 587–594.

- Fisković, Cvito, Dodiri mletačkih kipara i graditelja do XV. stoljeća, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 360, 1971. – 1972., 7–12.
- Fisković, Igor, K/17, u: *Zlatno doba Dubrovnika XV. i XVI. stoljeća*, katalog izložbe, Zagreb – Muzejski prostor, Dubrovački muzeji, Knežev dvor, Dubrovnik, srpanj – rujan 1987., 337.
- Fisković, Igor, Dubrovnik u mijenama stila XV. stoljeća na Jadranu, *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeće*, zbornik radova simpozija održanog u Zagrebu 1987. godine, ur. Igor Fisković, Muzejsko galerijski centar, Zagreb, 1989., 23–30.
- Fisković, Igor, O značenju i porijeklu renesansnih reljefa s portalna Kneževog dvora u Dubrovniku, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26/1987., 195–228.
- Fisković, Igor, Kiparstvo, u: *Zlatno doba Dubrovnika XV. i XVI. stoljeće*, Muzejski prostor, Zagreb, travanj – lipanj 1987., Dubrovački muzeji, Knežev Dvor, Dubrovnik, srpanj, 1987.
- Fisković, Igor, Skulptura u urbanističkom usavršavanju renesansnog Dubrovnika, *Analiza Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku*, 26/1988., 29–65.
- Fisković, Igor, Georgius Mathei Dalmaticus ad Ancona, u zborniku *Marche e Dalmazia tra umanesimo e barocco*, Atti del Convegno Internazionale di Studio, Ancona, 13. – 14. V. 1988. – Osimo 15. V. 1988., ur. S. Graciotti, M. Massa, G. Pirani, Edizioni Diabasis, 1993., 86–87.
- Fisković, Igor, Antički motivi u simbolici dubrovačke državnosti, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, zbornik radova skupa, urednice Nina Kudiš, Marina Vicelja, Pedagoški fakultet, Rijeka, 1993., 217–226.
- Fisković, Igor, Tematske sukladnosti Marulović i suvremenih likovnih djela u Dalmaciji 15./16. stoljeće, *Colloquia Maruliana*, V, 1996., 171–186.
- Fisković, Igor, Dubrovački kipari Leonard i Petar Petrović, u: *Sic Ars Deprenditur Arte*, zbornik u čast Vladimira Markovića, Zagreb, 2009., priredili S. Cvetnić, M. Pelc i D. Premerl, Institut za povijest umjetnosti – Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 165–198.
- Fratta de Tomes, Francesco, Soffitti lignei dipinti in Friuli tra basso Medioevo e primo Rinascimento, u: *Tabulae pictae. Pettenelle e cantinelle a Cividale fra Medioevo e Rinascimento*, Milano, 2013., 95–107.
- Gamulin, Anita, Drvene stropne konstrukcije u gradu Hvaru, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, XXXIX, 2015., 105–123.
- Geić, Duško, *Trogirskoga pisništva (od XI. do XX. vika) mali izbir*, Ogranak Matice hrvatske u Trogiru, Trogir, 2007.
- Gjukić – Bender, Vedrana, Doprinos roda Sorkočevića spomeničkoj baštini Dubrovnika, u: *Luka i Antun Sorkočević, diplomati i skladatelji*, katalog izložbe, ur. Pavica Vilać, Dubrovački muzeji, Dubrovnik, 2014., 280–304.
- Glavičić, Branimir, Predgovor, u: *Upućivanje u čestit život po primjerima svetaca*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2010.
- Grgić, Iva, Muška vrlina, ženska vrlina u Marulićevoj Instituciji, *Colloquia Maruliana*, XII. (2003.), 73–83.

- Grupa autora, *Tabulae pictae, Pettenelle e cantinelle a Cividale fra Medioevo e Rinascimento*, ur. Maurizio D'Arcano Grattoni, katalog izložbe, 13. srpnja. – 29. rujna 2013., Museo del Palazzo de Nordis, Silvana editoriale, Milano, 2013.
- Hilje, Emil, *Gotičko slikarstvo u Zadru*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
- Jakšić, Nikola, ur., *Slikarstvo. Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije*, autori Emil Hilje i Radoslav Tomić, Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2008.
- Karaman, Ljubo, *Umjetnost u Dalmaciji XV i XVI vijeka*, Matica hrvatska, Zagreb, 1933.,
- Kohl, Benjamin G., The changing concept of the »studia humanitatis« in the early Renaissance, *Renaissance Studies*, vol. 6, No. 2, lipanj 1992., 185–209.
- Kokole, Stanko, Ciriaco d'Ancona v Dubrovniku: Renesančna epigrafika, arheologija in bujanje antike v humanističnem okolju mestne državice sredi petnajestega stoletja, *Arheološki vjesnik*, 42, 1990., 663–697.
- Kokole, Stanko, Cyriacus of Ancona and the Revival of two Forgotten Ancient Personifications in the Rector's Palace of Dubrovnik, *Renaissance Quarterly*, 49, 1996., 225–267.
- Ivančević, Radovan, Trogirska krstionica (1467) i montažne konstrukcije dalmatinske graditeljske škole, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, 1990., 145–185.
- Josipović, Ivan, Nikola Firentinac i Alešijeva Krstionica Trogirske katedrale, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33 Zagreb, 2009., 47–66.
- Jozić, Branko, Novi čvor u Marulićevoj društvenoj mreži, Otkriće prepiske Marka Marulića i pape Hadrijana VI. *Vijenac*, 555, citirano prema: <https://www.matica.hr/vijenac/555/novi-cvor-u-marulicevoj-drustvenoj-mrezi-24583/> (pristupljeno 1. 6. 2021.)
- Kovačić, Vanja, Katalog G/6, Čiovo samostan sv. Križa, *Dominikanci u Hrvatskoj*, katalog izložbe, Igor Fisković (ur.), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2011., 265–269.
- Kotruljević, Benedikt /Beno, *Della mercatura / O trgovini*, hrvatski prijevod Žarko Muljačić, RO DTS, Dubrovnik, 1989.
- Kristeller, Paul Oskar, Humanism and Scholasticism in the Italian Renaissance, *Byzantion*, 17, 1944. – 1945., 341–365, pretiskano u: Kristeller, Paul Oskar, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Rim, 1984., 554–583.
- L o P a r c o, Francesco, Tideo Acciarini, umanista marchigiano del secolo XV, *Archivio storico per la Dalmazia*, Roma, 4, 1929., vol. 4, fasc. 37, 17–42.
- Lucić, Bruno, Blaga druge najveće palače u gradu, zlatni strop, tajni prolaz, *Slobodna Dalmacija*, 10. rujna 2019.
- Lučin, Bratislav, Marcus Marulus uenerabili presbitero Brachiensi Marco Prodich salutem (priredio i s latinskog preveo B. Lučin), *Colloquia Maruliana*, IIII, 1995., 110–111.
- Lučin, Bratislav, Studia humanitatis u Marulićevu knjižnici, *Colloquia Maruliana*, VI, 1997., 170–201.
- Lučin, Bratislav, Gli studia humanitatis del Marulia, *Colloquia Maruliana*, 9, 2000., 57–75.
- Lučin, Bratislav, Litterae olim in marmore insculptae: humanistička epigrafija na istočnoj obali Jadrana do Marulićeva doba, *Croatica et Slavica Iadertina*, X/I, 2014., str. 191–230.
- Macrobio, *Saturnaliae*, 1.20., 13–15, https://penelope.uchicago.edu/Thayer/l/roman/texts/Macrobius/Saturnalia/3*.html (pristupljeno 1. 6. 2021.).

- Makarelić, Jerolim, Carmen Hieronymi Macarelli Archipresbyteri Traguriensis. 1507., 10 versus, verborum 68, versio electronica, Ed. Neven Jovanović [genre: poesis – epigramma] <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.116:1.croala> (pristupljeno 1. 6. 2021.).
- Marković, Predrag, *Šibenska katedrala na razmeđu srednjeg i novog vijeka*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 2002.
- Marković, Predrag, »Malipierova partija« i izgradnja svetišta šibenske katedrale (1461.–1473.) – počeci renesanse u arhitekturi Dalmacije, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske* (Zbornik Danâ Cvita Fiskovića, II.), (ur.) P. Marković i J. Gudelj, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb, 2008., 99–122.
- Marković, Vladimir, *Zidno slikarstvo 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb, 1985.
- Maršić, Dražen, Studije o isejskoj carskoj skupini, *Tusculum*, 10/1, 2018., 7–16.
- Marulić, Marko, *Institucija*, I, Književni krug, Split, 1986., preveo, komentirao, priredio latinski tekst i kazalo Branimir Glavičić.
- Marulić, Marko, *Libar Marka Marulića Splićanina O pohvalama Herkula*, u: *Latinska djela*, I, Čakavski sabor, Split, 1979., preveo Branimir Glavičić.
- Moede, Katja, Reliefs, Public and Private, u: *A Companion to Roman Religion*, Blackwell Publishing Ltd, 2007., urednik Jörg Rüpke, 165–168.
- Montani, Miroslav, *Juraj Dalmatinac i njegov krug*, Gliptoteka JAZU, Zagreb, 1967.
- Nikolić, Leo, Zavirite u kafic-knjižnicu u rodnoj kući Marka Marulića, *t-portal*, 25. studenoga 2013., <https://www.tportal.hr/lifestyle/clanak/zavirite-u-kafic-knjiznicu-u-rodnoj-kući-marka-marulica-20131125/print> (pristupljeno 14. 3. 2021.).
- Norman, Joanne S., *Metamorphoses of an Allegory: The Iconography of the Psychomachia in Medieval Art*, American University Studies, VIII, New York – Bern – Frankfurt na Majni – Pariz, 1988.
- Panofsky, Erwin, L'»allegoria della prudenza« di Tiziano: postscritto, *Il significato nelle arti visive*, Einaudi, 1962., 165–168.
- Panofsky, Erwin; Saxl, Fritz, A Late-Antique Symbol in Works by Holbein and Titian, *The Burlington Magazine* 49, 1926., 177–181.
- Parlov, Mladen, Lik žene u misli Marka Marulića, *Colloquia Maruliana* XIV, 2005., 293–312.
- Parlov, Mladen, Marulicev govor o svetosti i svećima, *Colloquia Maruliana* XVI, 2007., 65–84.
- Pehnec, Vedran, *Završni izvještaj o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na kamenoj gotičkoj bifori, kuće na Obrovu u Trogiru*, Hrvatski restauratorski zavod, Split, travanj 2018.
- Penny, Nicolas, *Titian*, katalog izložbe, London: National Gallery Co., 19. veljače – 18. svibnja 2003., ur. D. Jaffe'
- Pesme Franja Božićevića Natalisa*, Prir. Miroslav Marković, Izdavačka ustanova SANU, Beograd, 1958.

- Pierguidi, Stefano, Le allegorie di Francesco Salviati nella Sala dell’Udienza di Palazzo Vecchio a Firenze’, *Paragone*, giugno, god. 67, 2006., 1–13.
- Pierguidi, Stefano, L’Allegoria della prudenza di Tiziano e il signum tricipitis del cerbero di serapide, *International Journal of The Classical Tradition* 13/2, 2006., 186–196.
- Plosnić Škarić, Ana, *Gotička stambena arhitektura Trogira*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2010.
- Praga, Giuseppe, *Maestri a Spalato nel Quattrocento*, Estratto dall’Anuario del R. Istituto Tecnico »Francesco Rismondo«, Zadar, 1933.
- Prijatelj, Kruno, *Slikarstvo u Dalmaciji 1784. – 1884.*, Književni krug, Split, 1989.
- Prijatelj, Kruno, Španjolski slikar Juan Boschetus na Hvaru, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* VI–VII, 1960., 483–487.
- Prijatelj Pavičić, Ivana, Prikazi alegorija kreposti i mana na minijaturama u kodeksu Buccchia (1466.): usporedna analiza s prikazima u skulpturi druge olovice XV. st., *Ivan Duknović i njegovi krugovi, Zbornik smedunarodnog skupa*, Urednici R. Bužančić, I. Fisković, Književni krug u Splitu, Split, 2018., 353–372.
- Prijatelj Pavičić, Ivana, Slikarstvo, U: *Split Marulićevog doba*, Katalog izložbe, Split, 22. studenog 2001. – 11. siječnja 2002., Muzej grada Splita, Split, 47–55, 180–186.
- Prijatelj Pavičić, Ivana, Ogledalo pravednog trgovca: ispovjed i traktat o krepostima iz kodeksa Buća, *Croatica christiana periodica* 35, vol. 67, 2011., 29–64.
- Radauš, Tatjana; Andreis, Jakov, *Hrvatski biografski leksikon*, Sv. 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983., 120.
- Radić, Danka, *Grbovi i rođoslovљa grada Trogira*, Muzej grada Trogira, Lapidarij Galerija »Cate Dujšin-Ribar«, 31. III. – 30. IV. 2004., Katalog izložbe, Muzej grada Trogira, Trogir, 2004.
- Radić, Danka, *Trogirska heraldika od XIII. do XX. stoljeća u jadranskom kontekstu*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, Mentor: prof. dr. sc. Ivo Babić, Sumentor: prof. dr. sc. Mithad Kozličić, Zadar, 2015.
- Radić, Danka, Grbovi splitskih obitelji u Armi di travi – Gioco de Armi Jerolima Buffalisa i na trogirskim zdanjima, *Kulturna baština* 34, 2007., 63–73.
- Ripa, Cesare, *Ikonologija*, Preveo Branko Jozić, Laus, Split, 2000., 459–460.
- Rossi, Federico, Circolazione e ricezione di Macrobio nell’età di Dante: dai »Commentarii in Somnium Scipionis« alla »Commedia«, *Studi Danteschi* LXXXII, 2017., 167–246.
- Sabljak, Ana; Vežić, Pavuša, Obnova kuće Nassis u Zadru, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* IV–V, 1978. – 1979., 155–184.
- Smith, William, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Ed. John Murray, London, 1870.
- s. n., Mudrost, *Leksikon Marina Držića*, Dom Marina Držića – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Dubrovnik – Zagreb, <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/mudrost/> (priступljeno: 17. ožujka 2021.)
- s. n., Ludost, *Leksikon Marina Držića*, Dom Marina Držića – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Dubrovnik – Zagreb, <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/ludost/> (priступljeno: 26. ožujka 2021.)

- s. n., Goticomania. Iconografia. Grilli-mostri gotico-medioevale, <https://www.goticomania.it/iconografia/grilli-mostri-gotico-medioevale.html>. (pristupljeno: 1. lipnja 2021.)
- Sobota Matejčić, Gordana, Pala Sveti razgovor iz Baške, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 32, 2008., 107–114.
- Sušanj Protić, Tea, Tabulae pictae u palači Petris-Moise u Cresu, *Ars Adriatica* 8, 2018., 81–104.
- Svedružić Šeparović, Ivana, Drveni gotički stropovi u Splitu, primjeri iz palače Papalić i palače Grisogona, *Vratnice Andrije Buvine u splitskoj katedrali 1214.–2014.*, *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 23. do 24. rujna 2014.*, Književni krug u Splitu – Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu, Split – Zagreb, 2020., 441–462.
- Šegvić-Belamarić, Inge; Belamarić, Joško, *Stare i rijetke knjige iz knjižnice Klasične gimnazije u Splitu: bibliofilski prilog povijesti humanizma u Dalmaciji*, I. gimnazija [et al.], Split, 1995.
- Šimundža, Drago, Pogled u Marulićev Evanđelistar, *Marko Marulić: Evanđelistar*, Sv. I i II, Književni krug u Splitu, Split, 1985., *Crkva u svijetu* 10, 1986., Osrti i prikazi, 85–88.
- Šimundža, Drago, Glavna obilježja i kulturno-povijesno značenje Marulićeve *Judite*, Predgovor, U: Marko Marulić, *Institucija*, I, Prevo, komentirao, priredio latinski tekst i kazalo Branimir Glavičić, Književni krug, Split, 1986., 11–48.
- Špoljarić, Luka, Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi: Leonardo Montagna i njegovi epigrami, *Zbornik Odsjeka povijesne znanosti Zavoda povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 36, 2018., 61–80.
- Šprljan, Ivo, Gotički drveni stropovi u Šibeniku – katalog obnove, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske XXXI–XXXII*, Zagreb, 2007. – 2008., 161–173.
- Šulić, Veronika, *Zidno slikarstvo grada Dubrovnika: pregledni katalog*, Hrvatski restauratorski zavod, Dubrovnik, 2016.
- Tucker, Shawn R., *Virtutes and Vices in the Arts: a Sourcebook*, Cascade Books: Eugene, Oregon, 2015.
- Ured Vojnović d.o.o., *Konzervatorski elaborat za rekonstrukciju palače Barbieri u Trogiru*, Split, 2016.
- Vuchetich, Laurenz, Pravednost i pravičnost u filozofiji prava, *Pravnik* 41/85, prosinac 2007., 47–76.
- Williams, Jonathan, »Religion and Roman Coins,« U: *A Companion to Roman Religion*, Nav. dj., 153–154.
- [https://www.pinterest.ph/pin/382243087124012527/?amp_client_id=CLIENT_ID\(&mweb_unauth_id=%7B%7Bdefault.session%7D%7D&url=https%3A%2Fwww.pinterest.ph%2Famp%2Fpin%2F382243087124012527%2F&from_amp_pin_page=true](https://www.pinterest.ph/pin/382243087124012527/?amp_client_id=CLIENT_ID(&mweb_unauth_id=%7B%7Bdefault.session%7D%7D&url=https%3A%2Fwww.pinterest.ph%2Famp%2Fpin%2F382243087124012527%2F&from_amp_pin_page=true) (pristupljeno: 1. ožujka 2020.)
- Zintzen, Clemens, Bemerkungen zur Nachwirkung des Macrobius in Mittelalter und Renaissance, U: *Roma renascens. Beiträge zur Spätantike und Rezeptionsgeschichte*, Uredio M. Wissemann, Lang, Frankfurt am Mein – Bern – New York – Paris, 1988., 415–439.

S u m m a r y

REPRESENTATIONS OF ALLEGORIES IN THE PAINTING OF MARULIĆ'S AGE IN DALMATIA

Analysis of allegorical cycle from former palace Barberini in Trogir

To understand better the work of Marko Marulić, it's necessary to understand socio-political and cultural circumstances in which Marulić lived and created. In this paper, we will not discuss allegories in literary works of Marulić and his contemporaries, nor in theological works that influenced his literature. The author discuss allegories in a visual art of Dalmatia of his era. She deals with recently discovered representations of allegories from the ceiling of the palace in the Trogir area of Obrov, which used to belong to the Barbieri family. At the time of Marko Marulić, the salon on the first floor of the palace of an unknown family was ornamented by wooden ceiling with beams. The representation of allegories from the ceiling are now exhibited in the Museum of the city of Trogir. Author analyses iconography of ten wooden plaques with representation of virtues and vices. Based on an iconographical analysis, the hypothesis of the text is that wooden plaques represent Vanity, Justice, Fortitude, Reason, Providence, Moderation, Charity, Generosity, Humility, Innocence, Unity and Faith. Recently discovered allegorical cycle from Trogir is valuable because beside representation of cardinal and theological virtues includes representation of so-called passive virtues. Their iconography and style reflects it's Christian ideology and antique cultural influences of the humanistic surrounding where Marulić was formed and bred.

Keywords: Marko Marulić, representation of allegories, painted ceiling panels, Dalmatian painting, Barbieri palace Trogir

Monika Jurić Janjik
izvorni znanstveni rad

**HRVATSKA RENESANSNA GLAZBA
U PRAKSI I TEORIJI**

**Tradicijske melodije, umjetnička
polifonija i »moralnost« glazbe**

S a ž e t a k

U hrvatskim se povijesnim pokrajinama u renesansi glazba razvijala neujednačeno, što je bila direktna posljedica nestabilnosti koja je karakterizirala društveno-političko stanje većine hrvatskih povijesnih zemalja u tom razdoblju. U kulturno-umjetničkom smislu osobito je bio izražen kontrast između sjeverno-kontinentalnih područja u kojima se glazbeni život svodio na izolirana ostvarenja, te priobalnih područja u kojima je situacija općenito bila povoljnija, a glazbeni život znatno bogatiji. U najboljem je položaju, dakako, bila Dubrovačka Republika, koja je zahvaljujući svom specifičnom statusu neospovrivo predstavljala žarište hrvatske renesansne kulture i umjetnosti. Renesansa je u razvoju hrvatske glazbe donijela i jednu osobito važnu novost: prvi put u povijesti upravo se u 16. stoljeću pojavljuju poznata skladateljska imena. Međutim, glazba je u renesansi općenito, pa tako i u hrvatskim povijesnim zemljama, bila »višeslojna«, stoga bi prikaz hrvatske renesansne glazbe utemeljen isključivo na glazbeno-umjetničkim skladateljskim ostvarenjima ujedno bio nepotpuna, pojednostavljena interpretacija glazbenoga fenomena i njegovo svođenje na puku praktičnu dimenziju. Upravo iz toga razloga ovaj pregled hrvatske renesansne glazbe ne uključuje samo glazbene, nego i neglazbene kategorije te u kratkim crtama na odabranim primjerima predstavlja: kao prvo, književna djela u kojima su prisutni elementi tradicijske glazbe; kao drugo, glazbena djela koja pripadaju u sferu umjetničke polifonije kao najkarakterističnijega obilježja europske renesansne glazbe; i treće, spise enciklopedijsko-filozofskoga karaktera u kojima se pojavljuju glazbeno-teorijska promišljanja. S jedne će strane ovaj heterogeni pristup demonstrirati da su skladatelji, glazbeni tiskari, književnici te filozofi, odnosno »pisci o glazbi«, svaki na svoj specifičan

način pridonijeli razvoju hrvatske renesansne glazbe. S druge će se pak strane u ovome radu navedeni autori hrvatskoga podrijetla smjestiti u širi europski kontekst, dokazujući da su oni bili upoznati s različitim suvremenim i prošlim glazbenim strujanjima, kako u sferi praktičnoga (umjetničkoga i tradicijskoga) muziciranja, tako i u sferi spekulativnoga proučavanja različitih aspekata glazbe.

Ključne riječi: glazba, renesansa, polifonija, promišljanja o glazbi, tradicijske melodije

Uvod

Razjedinjenost područja današnje Hrvatske u 15. i 16. stoljeću uzrokovala je izrazitu neujednačenost u razvoju glazbenoga života u hrvatskim povijesnim zemljama. U najtežoj su situaciji neosporivo bila sjeverno-kontinentalna područja u kojima je zbog političkoga i vojnoga položaja uglavnom sva pozornost bila usmjerena na vlastiti opstanak, stoga su iz njih sačuvana tek rijetka izolirana kulturna ostvarenja. Međutim, u priobalnim je pokrajinama društveno-politička situacija bila znatno drugačija u odnosu na kontinentalni dio, stoga je upravo na tom području ostvaren i važniji razvoj kulturne produkcije. Glazbeni život jadranskih područja kao što su Rijeka, Cres, Zadar, Šibenik, Split i Hvar obilježen je svojevrsnim kontinuitetom koji je donekle čak moguće usporediti s najrazvijenijim hrvatskim područjem u tom razdoblju, Dubrovačkom Republikom, koja je zbog svojega specifična statusa predstavljala krunu hrvatske renesansne kulture i umjetnosti općenito, pa tako i glazbe.¹

Renesansa je u odnosu na srednji vijek donijela bitan zaokret, kako u pogledu na svijet općenito, tako i u glazbenim nastojanjima. Preporod antičke kulture i umjetnosti, koji se dogodio pod utjecajem humanizma, rezultirao je novim intelektualnim težnjama koje su se očitovali u pojedinačnim umjetnostima, ali i u prirodnim znanostima, filozofiji te, naposljetku, u svakodnevnom životu.² U najširem se smislu taj preporod antike koji donosi renesansa najčešće opisuje kao napuštanje srednjovjekovne religioznosti, preispitivanje isključive usmjerenosti na Boga i onostranstvo te stavljanje svjetovnosti i čovjeka kao pojedinca u prvi plan. Međutim, glazba

¹ Usp. Županović, Lovro, *Stoljeća hrvatske glazbe*, Školska knjiga, Zagreb, 1980., 25-26; Andreis, Josip, *Povijest hrvatske glazbe*, Liber – Mladost, Zagreb, 1975., 37–38. Usp. Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., 41-75. Usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 10–16.

² Brown, Howard M; Stein, Louise K, *Glazba u renesansi*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 2005., 11-13.

je u odnosu na, primjerice, filozofiju, književnost i druge umjetnosti toga razdoblja predstavljala svojevrstan specifikum upravo u okviru ponovnoga rođenja antike kao najvažnije odrednice renesanse. Naime, obnavljanje antičkih vrijednosti na području glazbene umjetnosti nije bilo toliko vidljivo kao što je to bio slučaj s drugim područjima, a glavni je razlog tomu bila malobrojnost sačuvanih primarnih izvora, ali i nedovoljno poznavanje principa starogrčke glazbe, što je renesansnim glazbenicima i teoretičarima otežavalo, pa čak i onemogućavalo dešifriranje dostupnih notnih izvora. To će se promijeniti tek krajem renesanse kad će započeti intenzivne rasprave o ulozi koju je glazba imala u grčkoj tragediji, a koje će napisljetu rezultirati inovacijom nove glazbeno-scenske vrste – opere.³ Međutim, i na renesansne je glazbenike humanistička misao ipak izvršila određen utjecaj, premda on možda nije uočljiv na prvi pogled. Tako su renesansne melodije, u skladu s antičkim načelom prema kojemu je čovjek mjerilo svih stvari, bile uskladene s mogućnostima čovjeka, odnosno s njegovim pjevačkim sposobnostima, kroz oblikovanje melodija u skladu s ljudskim disanjem. Osim toga, u ritmu renesansnih glazbenih djela moguće je prepoznati svojevrsnu životnost usporedivu s pulsiranjem ljudskoga srca. Jednostavnije rečeno, osnovna karakteristika renesansne glazbe jest prirodnost, koja pak proizlazi iz antičke koncepcije *mimesisa*, estetičkoga idealeta prema kojemu je umjetničko oblikovanje trebalo kroz oponašanje prirode pridonijeti boljem razumijevanju svijeta.⁴

Za glazbenu se renesansu često u literaturi navodi da je to sjevernačka umjetnost, a razlog tomu jest činjenica da su to razdoblje obilježili prije svega franko-flamanski glazbenici.⁵ Premda se sva važnija kulturno-umjetnička strujanja pojavljuju u Italiji i potom se šire po ostatku Europe, u 15. i prvome dijelu 16. stoljeća praktički ne postoji ni jedan istaknuti talijanski skladatelj. Unatoč tom »nedostatku«

³ Prvu operu u povijesti glazbe, *Dafne*, skladao je 1598. godine Jacopo Peri (1561. – 1633.) na libretu Ottavia Rinuccinija (1562. – 1621.).

⁴ Usp. Mathiesen, Thomas J., *Mimesis*, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.18722> (pristupljeno: 6. srpnja 2021.).

⁵ Sve do druge polovine 16. stoljeća dominiraju skladatelji franko-flamanskog porijekla. Glazbu 15. stoljeća obilježili su skladatelji tzv. burgundske škole Gullaume Dufay (oko 1400. – 1474.), Gilles Binchois (oko 1400. – 1460), Jean Ockeghem (oko 1420. – 1497) i Antoine Busnoys (oko 1430. – 1492.). Na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće najistaknutiji je bio Josquin des Prez (oko 1440. – 1521.), uz kojega u tom periodu djeluju i Alexander Agricola (1446. – 1506.), Jacob Obrecht (oko 1457. – 1505.), Loyset Compère (oko 1450. – 1518.), Jean Mouton (oko 1459. – 1522.), Heinrich Isaac (oko 1460. – 1517.) te Pierre de la Rue (oko 1460. – 1518.). Sljedeću generaciju predstavljaju Nicolas Gombert (oko 1500. – oko 1556.), Adrian Willaert (oko 1490. – 1562.) i Clemens non Papa (oko 1510. – oko 1556.). Posljednjim velikim franko-flamanskim skladateljem renesansnoga razdoblja smatra se Orlando di Lasso (oko 1532. – 1594.), koji djeluje u isto vrijeme kad i najvažniji talijanski renesansni skladatelj Giovanni Pierluigi da Palestrina (oko 1525. – 1594.).

talijanskih skladatelja većina glazbenika u renesansi odabire upravo Italiju kao područje svojega djelovanja, stoga su tu praksu prihvatili i franko-flamanski glazbenici koji su u Italiji bili poznati kao *oltremontani*, oni koji potječe »s one strane planine«.⁶ U središtu je glazbenoga interesa u renesansi višeglasna glazba, umjetnička polifonija koja je ponajprije bila namijenjena vokalnom izvođenju, no upravo se u tom razdoblju prvi put u povijesti glazbe intenzivnije razvija i instrumentalna glazba.⁷

S obzirom na navedene specifičnosti renesanske glazbe, za dobivanje cjelovite slike o njoj nije dovoljno proučavati samo primarne, nove izvore, stoga će i ovaj pregled hrvatske renesanske glazbe uključivati nekoliko različitih glazbenih i neglazbenih kategorija:

- književna djela (u kojima su hrvatski autori direktno ili indirektno unijeli elemente tradicijske glazbe)
- muzikalije i glazbeno tiskarstvo (ostvarenja umjetničke polifonije kao najkarakterističnijega obilježja europske renesanske glazbe na primjeru skladatelja i glazbenih tiskara hrvatskoga podrijetla)
- spisi enciklopedijsko-filosofskog karaktera (teorijska promišljanja o glazbi u djelima autora porijeklom iz jadranskih područja).⁸

1. Tradicijska glazba

Glavni izvor podataka o tradicijskoj glazbenoj praksi u renesansi djela su hrvatskih renesansnih književnika, od kojih će se u ovome radu prikazati nekoliko najistaknutijih primjera. Ovdje je korisno naglasiti da se u većini slučajeva ne radi o djelima koja sadržavaju primarne, odnosno direktne (rukopisne ili objavljene notirane) glazbene izvore, nego je riječ o indirektnim, literarnim (sekundarnim) izvorima koji predstavljaju vrijedno svjedočanstvo o praksi koja je uključivala i određene glazbene oblike.

Jedinstven primjer sačuvanih hrvatskih tradicijskih melodija iz razdoblja renesanse svakako predstavlja djelo *Ribanje i ribarsko prigovaranje* (Venecija, 1568.) Petra Hektorovića (1487. – 1572.). U njemu Hektorović donosi opis svojega trodnevnog putovanja od Hvara do Brača i Šolte, a izvornost toga djela krije se, osim u tome što

⁶ Brown, Howard M; Stein, Louise K, *Glazba u renesansi*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 2005., 13.

⁷ Glavne višeglasne glazbene vrste renesanse po svojemu se sadržaju mogu podijeliti u dvije kategorije – sakralnu i svjetovnu. Među sakralnim vrstama najzastupljenije su mise i moteti, dok je najpopularnija svjetovna vrsta šanson, kojemu u drugoj polovini 16. stoljeća počinje konkurirati madrigal.

⁸ U ovom se radu autorica ograničila na autore koji predstavljaju najistaknutije primjere za pojedine kategorije i za koje osobno smatra da ih najbolje ilustriraju.

je Hektorović kao glavne protagoniste uveo stvarne ljudi koje navodi imenom i prezimenom,⁹ i u činjenici da je uz tekstove dviju tradicijskih pjesama priložio i notne zapise njihovih melodija.¹⁰ Riječ je o »bugarsčini« (tj. bugarštici) *Kada mi se Radosave vojevoda odiljaše* te o »pisni« *I kliče devojka*, pjesmama koje Hektorović već u najavi terminološki smješta u različite pjesničke vrste, a koje se znatno razlikuju i po svojim glazbenim karakteristikama. Hektorović sam u pismu Mikši Pelegrinoviću (koje je priložio uz stihove *Ribanja*) navodi da mu šalje dva »načina«, odnosno dvije različite melodije koje je on nastojao zapisati točno onako kako su ih njegovi suputnici otpjevali.¹¹ »Bugarščina« i »pisan« bili su nazivi za osobite oblike vokalne tradicijske glazbe, od kojih se prvi odnosio na jednoglasan silabički napjev recitativnoga karaktera, dok se pod drugim nazivom podrazumijeva napjev melizmatičkoga karaktera koji je mogao biti i dvoglasan.¹² Unatoč tome što Hektorović te napjeve ipak nije zapisao potpuno precizno, upravo oni predstavljaju najpouzdaniji izvor tradicijskih napjeva koji su bili sastavni dio hrvatske priobalne glazbene kulture u 16. stoljeću.¹³

U romanu *Planine* (Venecija, 1569.) Petar Zoranić (1508. – 1569.) također donosi jedan aspekt glazbene prakse, opisujući različite glazbene situacije koje su karakteristične za zadarsko i velebitsko područje. U pojedina je poglavlja, naime, Zoranić uvrstio i scene koje uključuju pjevanje i/ili sviranje na žičanim (rebega, gusle, citala) i puhačim glazbalima (roška, surle), pazeci pritom da određeno glazbalo odgovara konkretnoj situaciji koju opisuje.¹⁴ I tu je riječ o tradicijskoj glazbi, no Zoranić, za

⁹ Riječ je o ribarima Nikoli Zetu i Paskoju Debelji (usp. Hektorović, Petar, *Ribanye i ribarscho prigovaranye i Razliche stvari ine*, Apresso Gioanfrancesco Camotio, Venecija, 1568., Fol. 3r).

¹⁰ Hektorović u *Ribanju* donosi tekstove četiriju tradicijskih pjesama: *Naš gospodin poljem jizdi*, *Kada mi se Radosave vojevoda odiljaše*, *I kliče devojka te Kraljević Marko i brat mu Andrijaš*. Usp. Bezić, Jerko, Kakve je napjeve Hektorović priložio svom *Ribanju i ribarskom prigovaranju?*, *Arti musices* 25(1/2), 1994., 73–88, 73.

¹¹ Hektorović, Petar, *Ribanye i ribarscho prigovaranye i Razliche stvari ine*, Apresso Gioanfrancesco Camotio, Venecija, 1568., Fol. 36v.

¹² Na to nas upućuje Hektorovićev opis: »Obadva klikoše, pisam začinjući – Potihu, ne barzeć, svaki vesel i vruć – Jedan niže daržeć, drugi više pojuć...« Nejasno je, međutim, o kakvom se točno dvoglasju radi budući da je Hektorović zapisao samo jednu melodiju (Hektorović, Petar, *Ribanye i ribarscho prigovaranye i Razliche stvari ine*, Apresso Gioanfrancesco Camotio, Venecija, 1568., Fol. 15v).

¹³ Usp. Bezić, Jerko, Kakve je napjeve Hektorović priložio svom *Ribanju i ribarskom prigovaranju?*, *Arti musices* 25(1/2), 1994. 73–88, 86–87. Također usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 110–117. Vidjeti i: Županović, Lovro, Napjevi iz Hektorovićeva Ribanja u svjetlu suvremene muzikološke interpretacije, *Zvuk* 100, 1969., 477–496.

¹⁴ Usp. Županović, Lovro, Glazbeni elementi u Planinama Petra Zoranića, *Zadarska revija* 18(5), 1969., 517–522, 519.

razliku od Hektorovića, ne donosi notne zapise tradicijskih melodija, već samo asocijativno upućuje na njih, kroz jasne upute za reproduciranje jednoglasnih i dvoglasnih vokalnih, vokalno-instrumentalnih ili čisto instrumentalnih oblika.¹⁵

Marko Marulić (1450. – 1524.), iako prije svega zapamćen kao otac hrvatske književnosti, bio je sklon i drugim umjetnostima – bavio se slikarstvom, a pretpostavlja se da je barem donekle bio upućen i u glazbu.¹⁶ Za vrijeme njegova života u Splitu se njegovalo i duhovno i svjetovno muziciranje, a upravo potonja vrsta Maruliću kao »ortodoksnom kršćaninu i praktičnom moralist.¹⁷ nije odgovarala, stoga je u nekim svojim djelima o glazbi govorio moralizatorskim tonom, navodeći negativne strane te umjetnosti (primjerice u djelima *Anka Satira i Dobri nauci*).¹⁸ Međutim, u *Juditii* (Venecija, 1521.) Marulić o glazbi govori u pozitivnom tonu te nabraja razne vrste glazbala (npr. bubnjeve, trube, citare, diple, gusle, svirale itd.), kao i niz svirača različitih glazbala (npr. leutaše – svirače leuta, tj. lutnje; pifare¹⁹ – svirače pastirskih puhačih glazbala, kao što su flaute, sviralice, gajde, zviždaljke i sl.; trumbitaše – svirače trube i sl.). S velikom je sigurnošću moguće zaključiti da je Marulićev stav o glazbi zasigurno odražavao konkretna zbivanja na planu svjetovnoga muziciranja u renesansnome Splitu. Naime, u arhivskim su zapisima zabilježene svojevrsne zabrane, odnosno pokušaji reguliranja glazbene prakse na splitskim ulicama u 16. stoljeću. U Dalmaciji onoga vremena bila je raširena praksa pjevanje erotične lirike uz instrumentalnu pratnju te je sačuvano nekoliko odredbi koje datiraju iz prve polovice 16. stoljeća, a prema kojima je, primjerice, splitskim svećenicima bilo zabranjeno plesati i pjevati pjesme ljubavnoga sadržaja uz lutnju ili druga glazbala.²⁰

¹⁵ Usp. Županović, Lovro, *Hrvatski pisci između riječi i tona*, Matica hrvatska, Zagreb, 2001., 82–84. Županović donosi najistaknutije primjere opisanih uputa na str. 82.

¹⁶ Bošković navodi da je Marulić »bio upućen bar u osnovna znanja o glazbi, njezinim zakonitostima, ako ne i više.« Usp. Bošković, Ivan, Marko Marulić i glazba, *Marulić* 7(4), 1974., 1–10, 3.

¹⁷ Ibid. 3. Također usp. Novak, Slobodan Prosperov, *Slaveni u renesansi*, Matica hrvatska, Zagreb, 2009., 312–319.

¹⁸ Usp. Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Zagreb, Školska knjiga, 1997., 59.

¹⁹ U šesnaestom se stoljeću talijanski naziv *piffaro* (njem. *Pfeife*, engl. *fife*) rabio za označavanje raznih vrsta puhačih glazbala koja su često svirali pastiri (npr. flauta, šalmaj, gajde, svirala, zviždaljka), no zapravo je riječ o puhačem glazbalu tipa oboe s dvostrukim jezičkom (usp. Munrow, David, *Instruments of the Middle Ages and Renaissance*, Oxford University Press, London, 1976., 39–40; usp. Randel, Don Michael, Piffero, U: *Harvard Concise Dictionary of Music*, Harvard University Press, Cambridge – London, 1978., 391).

²⁰ Usp. Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., 58–59; usp. Bošković, Ivan, Marko Marulić i glazba, *Marulić* 7(4), 1974., 1–10, 8–9.

2. Umjetnička polifonija

Druga kategorija ovog pregleda hrvatske renesansne glazbe obuhvatit će ostvarenja umjetničke polifonije, odnosno višeglasja kao najkarakterističnijega obilježja europske renesansne glazbe. Na hrvatskim je područjima sve do 15. stoljeća trajala tzv. »srednjovjekovna anonimnost«, dok u renesansi napokon nastupa razdoblje prvih poznatih skladateljskih imena. Za to »otkriće« hrvatske umjetničke rane glazbe zaslužan je muzikolog i skladatelj Dragan Plamenac (1895. – 1983.), zahvaljujući kojemu mi danas znamo za renesansne (Andrija Patricij, Julije Skjavetić) i barokne skladatelje hrvatskoga podrijetla (Ivan Lukačić, Vinko Jelić). Plamenac je, naime, pronašao izvore za njihova glazbena djela u različitim europskim knjižnicama i arhivima te inicirao prve izvedbe tih djela u Hrvatskom glazbenom zavodu još 1935. godine.²¹

U kontekstu širenja glazbe, odnosno notnoga materijala na europskom su području sve do kraja 15. stoljeća ključni bili skriptoriji u kojima se njegovala pisarska i prepisivačka djelatnost. Naime, već 1470-ih, samo dvadesetak godina nakon Gutenbergova izuma tiska, pojavljuju se i prvi pokušaji tiskanja glazbenih djela, no u toj se prvoj fazi glazbenoga tiska radilo o objavlјivanju već poznatoga i ustaljenoga, sakralnoga jednoglasnog repertoara koji je odražavao srednjovjekovnu glazbenu praksu.²² Šesnaesto je stoljeće, međutim, bilo presudno za praksu rasprostranjivanja glazbe. Začetak glazbenoga tiska u pravom smislu riječi dogodio se 1501. godine kad je venecijanski tiskar Ottaviano Petrucci (1466. – 1539.) objavio prvu zbirku višeglanske glazbe u povijesti – znameniti *Harmonice musices odechaton A*, šansonijer koji je, za razliku od glazbenih tiskovina s kraja 15. stoljeća, u potpunosti bio odraz suvremenih renesansnih glazbenih strujanja.²³

U Petruccijevoj je tiskarskoj radnji djelovao i Franciscus Bossinensis (Franjo Bosanac), tiskar i skladatelj za kojega se po latiniziranom prezimenu ili nadimku

²¹ Plamenac, Dragan, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48562> (pristupljeno: 6. srpnja 2021.).

²² Prva dosad poznata knjiga s notama tiskana je u Njemačkoj 1472. godine. Usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 45.

²³ Ova zbirk, čiji naslov u prijevodu glasi »Stotinu pjesama harmonijske glazbe«, sadržava 96 šansonu, svjetovnih skladbi tada vrlo popularnih franko-flamanskih skladatelja kao što su Ockeghem, Busnoys, Josquin, Compère, Agricola i dr. U istom će desetljeću biti objavljena još dva sveska *Odechaton: Canti B* 1503. te *Canti C* 1504. godine. Usp. Brown, Howard M; Stein, Louise K, *Glazba u renesansi*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 2005., 100.

prepostavlja da je bio hrvatskoga podrijetla.²⁴ Bossinensis je rođen oko 1490. godine na teritoriju današnje Bosne, a život je proveo u Italiji, gdje je i objavio svoju dvosvezanu glazbenu zbirku za glas i lutnju *Tenori e contrabassi intabulati col soprano in canto figurato per cantar e sonar col lauto* (Venecija, 1509.; Fossombrone, 1511.). U toj zbirici Bossinensis donosi obrade postojećih svjetovnih skladbi drugih skladatelja (tzv. *frottola*), ali i vlastita skladateljska ostvarenja (*ricercari*).²⁵

U isto je vrijeme u Italiji djelovao i Andrea Antico da Montona (Andrija Motovunjanin), skladatelj hrvatskoga podrijetla koji se također bavio glazbenim tiskarstvom. Antico je rođen u Motovunu oko 1480. godine, no život je proveo u Italiji te se, uz Petruccijsa, smatra jednim od prvih tiskara muzikalija u povijesti glazbe. Premda Petruccijevi imeni u muzikološkoj literaturi zauzima svojevrstan primat u kontekstu razvoja glazbenoga tiskarstva, Antico je itekako na tom području ostavio neizbrisiv trag. Štoviše, upravo je Antico bio prvi pravi konkurent Petrucciju: kao prvo, uveo je važne inovacije u tehnologiju glazbenoga tiskarstva (pojednostavio je dodatašnji proces tiskanja glazbenih djela te počeo tiskati i muzikalije manjih dimenzija), te kao drugo, proširio je spektar glazbenih tiskovina i na skladbe za glazbala s tipkama, zbog čega je na koncu izgurao Petrucciju iz tiskarskoga posla. Antico je zaslužan za tridesetak tiskanih muzikalija,²⁶ a u skladateljskom su mu smislu među glazbenim vrstama omiljene bile, kao i Bossinensisu, *frottole*, svjetovne pjesme koje je, bilo kao izvorna autorska djela, bilo kao obrade, objavljivao u Petruccijevim i vlastitim antologijama.²⁷

²⁴ Usp. Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., 53–54; usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 52.

²⁵ *Frottola* je talijanska svjetovna glazbena vrsta vokalno-instrumentalnog tipa koja se pojavila krajem 15. stoljeća, a koja će početkom 16. stoljeća izvršiti najveći utjecaj na nastanak madrigala, najpopularnije svjetovne glazbene vrste talijanske renesanse. Usp. Harrán, Don; Chater, James, *Frottola*, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.10313> (pristupljeno: 28. lipnja 2021.). *Ricercar* je pak u 16. stoljeću bio naziv za instrumentalno djelo namijenjeno lutnji ili glazbalu s tipkama, a ova su Bossinensisova autorska djela imala funkciju preludija, interludija, odnosno postludija u kombinaciji s određenim *frottolama*, što je i sam naznačio u sadržaju zbirke kroz slovne i brojčane simbole. Usp. Caldwell, John, *Ricercare*, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.23373> (pristupljeno: 27. lipnja 2021.).

²⁶ Anticovim najvažnijim izdanjima smatraju se zbirke *Liber quindecim missarum* (Rim, 1516.) te *Frottole intabulate per sonare organi libro primo* (Rim, 1517.). U prvoj je objavio mise poznatih europskih skladatelja, dok druga sadrži njegove obrade *frottola* za orgulje. Usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 48.

²⁷ Anticovo je skladateljsko autorstvo neupitno samo u slučaju dviju *frottola* iz zbirke *Canzone, strambotti, et frottoli, libro tertio*, objavljene u Rimu 1513. Usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u*

Osim Antica, u ovom je razdoblju bio aktivan još jedan tiskar koji je možda bio hrvatskoga podrijetla, Jacques Moderne da Pinguente (Giacomo Moderno, Jakobus Modernus de Pinguento; oko 1495./1500. – nakon 1560.). O Moderneovu je životu sačuvano tek nekoliko podataka: rođen je u istarskom Buzetu (tal. Pinguente), pretpostavlja se da je tiskarski zanat izučio u Veneciji, a pouzdano se zna da je od 1523. do 1560. boravio u Lyonu, gdje je ostvario istaknuto karijeru kao nakladnik barem 120 knjiga, od kojih su čak trećina bile glazbene publikacije.²⁸ Uz Pierrea Attaingnanta (oko 1494. – 1551./1552.), poznatoga pariškog tiskara zaslužnoga za promicanje novoga šansona 16. stoljeća, Moderne je bio jedan od prvih tiskara muzikalija u Francuskoj.²⁹

U kontekstu renesansne višeglasne glazbe hrvatsko je područje osobito jer je upravo ono predstavljalo svojevrsnu granicu, odnosno najistočniju točku do koje je dospio utjecaj franko-flamanskoga glazbenog stila koji je premoćno vladao svremenom glazbenom scenom.³⁰ Skladateljska ostvarenja glazbenika hrvatskoga podrijetla uklapaju se u tu »europsku modu,« o čemu svjedoče sačuvana djela dvojice glazbenika koji su djelovali sredinom, odnosno u drugoj polovici 16. stoljeća, Andrije Patricija i Julija Skjavetića. Njihov »proboj« na venecijansko tržište glazbenih tiskovina ujedno označava početak jednoga od najplodnijih razdoblja u povijesti hrvatske glazbe koji se dogodio između 1550. i 1650. godine.³¹

O Andriji Patriciju (Andrea Patritio, Patrizio, Petris, Petrić) sačuvano je vrlo malo podataka jer su dosad otkrivene tek četiri njegove skladbe: četveroglasni madrigali koji su objavljeni u zbirci Antonia Bargesa *Il primo libro de villote a quattro voci* u Veneciji 1550. godine. Barges je bio glazbenik franko-flamanskog podrijetla koji je djelovao u Veneciji i zanimljivo je to što je na samome kraju te zbirke uz vlastita djela odlučio dodati i nekoliko Patricijevih. Naime, na početku je zbirke Barges ispisao posvetu u kojoj se obraća poznatomu venecijanskom mecenu Girolamu Fenarolu, a u njoj navodi sve danas poznate podatke o Patriciju: tako doznajemo da je rođen na Cresu i da je pripadao plemičkoj obitelji, a iz godine objavljuvanja zbirke

Hrvatskoj, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 48–49.

²⁸ Usp. Ibid. 47–48.

²⁹ Usp. Hertz, Daniel; Guillo, Laurent, *Attaingnant, Pierre*, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.01479> (pristupljeno: 6. srpnja 2021.). Također usp. Pogue, Samuel F; Dobbins, Frank, *Moderne, Jacques*, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.18836> (pristupljeno: 29. lipnja 2021.).

³⁰ Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 248.

³¹ Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., 64.

zaključujemo da je djelovao sredinom 16. stoljeća.³² Iz načina na koji Barges spominje Patricija, moguće je zaključiti da Fenarolo nije poznavao ni Patricija, ni njegovu glazbu, dok je Barges, čini se, imao visoko mišljenje o Patricijevu skladateljskom umijeću, čim je njegove skladbe prosljedio tako uvaženoj osobi.³³ Od četiriju sačuvanih Patricijevih skladbi jedna je uglazbljenje stihova Francesca Petrarce, dok su čak tri nastale na stihove Jacopa Sannazzara.³⁴ Patricij je očigledno iznimno vodio računa o kvaliteti poezije koju je uglazbljivao, što je bila tipična karakteristika renesansnoga madrigala te je, s obzirom na posve različit karakter dviju glazbenih vrsta koje se pojavljuju u toj zbirci (madrigala i *villotta*), pomalo neobično je da ih je Barges odlučio iskombinirati u jednome izdanju. Naime, premda su i madrigal i *villotta* talijanske svjetovne glazbene vrste koje su bile popularne u 16. stoljeću, madrigale odlikuje profinjen, uzvišen, svečan karakter te kvalitetna poezija, dok su *villotte* takoreći »razuzdane«, plesnoga karaktera i često sadržavaju elemente tradicijske glazbe, a njihovi su tekstovi jednostavnii te pisani na lokalnom dijalektu.³⁵ Budući da su Bargesova posveta i te četiri skladbe jedini podatci o Patricijevoj biografiji i njegovu skladateljskom djelovanju, druge je zaključke moguće donositi tek posredno i na razini hipoteze. Naime, Barges je bio učenik znamenitoga venecijanskog skladatelja, utemeljitelja talijanskoga madrigala 16. stoljeća – Adriana Willaerta (oko 1490. – 1562.). Patricijevi pak madrigali po svojim glazbenim karakteristikama, odnosno skladateljskim postupcima, podsjećaju na ranija Willaertova djela, stoga je ovdje moguće postaviti hipotezu da je i Patricij, poput Bargesa, bio učenik Adriana Willaerta. Ovdje je zbog nedostatka dokaza doista riječ o čistoj prepostavci koju bi se eventualno u budućnosti, pronalaskom novih izvora ili informacija, moglo dokazati ili opovrgnuti.³⁶

Julije Skjavetić (Giulio Schiavetto, Schiavetti) rođen je oko 1530. godine u Šibeniku te je neko vrijeme ipak bio aktivan i u rodnome gradu, u službi šibenskoga

³² Usp. Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., 63.

³³ Fenarolo je bio iznimno imućan i u svojoj je venecijanskoj palači organizirao sastanke književne akademije koju je sam osnovao. Usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 222.

³⁴ Radi se o uglazbljenima stihova Petracina soneta *Solea lontan'ın sonno te Sannazzarove kancone In quel ben nat'aventuroso giorno te soneta Madonna qual suav'honesto sguardo i Son quest'i bei crin d'oro*.

³⁵ Usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 221–231. Za više informacija o renesansnom madrigalu i *villotti* usp. Haar, James; Newcomb, Anthony, *Madrigal: II. Italy, 16th century*, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.40075> (pristupljeno: 6. srpnja 2021.); Cardamone, Donna G, *Villotta*, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.29400> (pristupljeno: 6. srpnja 2021.).

³⁶ Usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 230, 247.

biskupa Girolama Savorgnana (1523. – 1593.). Pretpostavlja se da je Savorgnano po dolasku u Šibenik, u kojem je od 1557. do 1573. godine obnašao funkciju biskupa, zamijetio Skjavetićev talent i primio ga u svoju službu. Skjavetić je svoje glazbene zbirke redovito posvećivao Savorgnanu, a iz tekstova posveta moguće je iščitati da je Skjavetić prema njemu gajio osjećaje iznimna poštovanja i zahvalnosti. Poznato je da je Skjavetić kao Savorgnanova pratnja 1563. godine prisustvovao Tridentskom koncilu, a taj je podatak dragocjen zbog toga što se upravo u posljednjoj fazi Koncila, 1562. i 1563. godine, raspravljalo i o budućnosti crkvene glazbe u kontekstu protestantskog pokreta. Tada je sastavljeno povjerenstvo od osam kardinala, koji su se zatim sastali nakon završetka Koncila (1564. i 1565. godine) s ciljem rješavanja problema višeglasne crkvene glazbe koja je, prema mišljenju crkvenih krugova, bila iskvarena elementima svjetovne glazbe i preražvijenim višeglasjem koje je zamučivalo jasnoću teksta koji se pjevao tijekom liturgijskoga slavlja.³⁷ Budući da je u vrijeme kad su započele rasprave o ulozi glazbe u sklopu liturgije Skjavetić boravio u Trentu, on je zacijelo bio upoznat s pitanjima koja su se tada pokrenula, kao i s najnovijim strujanjima na europskoj glazbenoj sceni.³⁸ Skjavetić je podjednaku pažnju pridavao i sakralnoj i svjetovnoj glazbi, što je razvidno iz njegovih sačuvanih djela koja su objavljena u antologijama i samostalnim zbirkama. Riječ je o motetima, madrigalima i gregeskama, glazbenim vrstama koje se potpuno uklapaju u renesansni glazbeni kontekst, a koje su objavljene između 1562. i 1565. godine.³⁹ Ne zna se kad je ni gdje je Skjavetić umro, no pretpostavlja se da se to dogodilo nakon 1565. godi-

³⁷ Brown, Howard M; Stein, Louise K, *Glazba u renesansi*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 2005., 288–289.

³⁸ Crkveni koncili bili su mnogim glazbenicima jedinstvena prilika da upoznaju glazbu svojih kolega iz drugih zemalja, stoga se na takvim susretima crkvenih dostojašvenika odvijala i pasivna i aktivna razmjena glazbenih dostignuća europskih glazbenika (kroz izvođenje vlastitih djela, slušanje izvedbi djela drugih skladatelja, ali i njihovo prepisivanje). Usp. Brown, Howard M; Stein, Louise K, *Glazba u renesansi*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 2005., 18. Također usp. Neralić, Jadranka, Slike iz svakodnevnoga života u Šibeniku prema vizitaciji apostolskoga vizitatora Agostina Valiera 1579. godine, U: *Faust Vrančić i njegovo doba: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa održanoga u povodu 400. obljetnice objavljivanja Novih strojeva Fausta Vrančića, Vodice – Šibenik, 22. – 23. rujna 2015.*, Uredili Marijana Borić; Zrinka Blažević; Bojan Marotti, Memorijalni centar »Faust Vrančić«, Prvić Luka, 2018., 187–218, 194–195.

³⁹ U Skjavetićev svjetovni opus ubrajaju se njegova dva madrigala (*Appariran per me le stelle i Era il bel viso suo*) objavljena u antologiji *I dolci et harmoniosi concerti, Libro secondo* (Venecija, 1562), zatim njegova nepotpuna sačuvana samostalna zbirka madrigala *Li madrigali a quattro, et a cinque voci, Libro secondo* (Venecija, 1563) te dvije gregeske objavljene u antologiji *Di Manoli Blessi Il Primo Libro delle Gregesche* (Venecija, 1564). Od njegovih je sakralnih djela pak sačuvana samo prva knjiga moteta *Motetti a cinque et a sei voci* (Venecija, 1564), dok je druga knjiga njegovih moteta izgubljena. Usp.

ne jer od tada više nema dokumentiranih podataka o njemu, a iz visoke razine skladateljskoga umijeća u njegovim djelima moguće je zaključiti da su njegova sačuvana djela skladbe koje su nastale u zreloj fazi njegova djelovanja te da je on zacijelo sklapao i desetljećima prije njihova objavljivanja.⁴⁰ Već je iz spomenutih glazbenih vrsta kojima pripadaju Skjavetićeva djela očigledno da njegov opus odlikuje raznolikost. S obzirom na činjenicu da je njegov pokrovitelj bio biskup, izbor moteta i madrigala nije neobičan jer su te dvije vrste po svojemu karakteru slične – uzvišene, svečane i dostojanstvene – iako prva pripada u sferu sakralne, a druga u sferu svjetovne glazbe. Međutim, ono što pomalo odudara od Skjavetićeva habitusa i što se može smatrati nekonvencionalnim za skladatelja kojemu je pokrovitelj bio crkveni dostojanstvenik jesu njegove gregeske objavljene u antologiji *Di Manoli Blessi Il primo libro delle greghesce* (Venecija, 1564). Naime, gregeska (tal. *greghesca*) je bila svjetovna glazbena vrsta popularna u Veneciji, osobita po svojim jezičnim i tekstnim karakteristikama. Tvorac je gregeske Antonio Molino »Burchiella« (1495./1497. – nakon 1571.), pjesnik, glumac i glazbenik te jedan od osnivača venecijanske *Accademia di musica* u sklopu koje su nastajale i izvodile se drame i komedije u kojima je često kao glumac nastupao i sam Molino. Molino je pod pseudonimom koji se pojavljuje u naslovu spomenute antologije – Manoli Blessi – iskombinirao različite dijalekte iz Mletačke Republike te na taj način stvorio umjetni, hibridni, komični jezik, pri čemu mu je kao uzor poslužio makaronski latinski Teofila Folenga (1491. – 1544.). Dakle, nastanak termina »gregeska« književne je provenijencije, a u glazbenom smislu označava isključivo uglazbljenje Molinovih stihova.⁴¹ Skjavetić je u svojim dvjema gregeskama pokazao svoju drugu stranu, potpuno oprečnu uzvišenim madrigalima (a još više motetima), uglazbljenjem stihova koji su prepuni naizgled slučajnih dvostručnih značenja te eksplicitnih seksualnih konotacija.⁴² Objavlјivanje te glazbene antologije financirao je sam Molino, a uz Skjavetićeve gregeske ona sadržava i djela me-

Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 218–219, 231.

⁴⁰ Usp. Ibid. 233.

⁴¹ Usp. Arnold, Denis, *Greghesca*, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.11716> (pristupljeno: 25. lipnja 2021.). Usp. Warren, Charles, *Molino, Antonio*, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.18886> (pristupljeno: 25. lipnja 2021.). Usp. Einstein, Alfred, *The Italian Madrigal*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey, 1971., 527–530.

⁴² Radi se o gregeskama *Gianti tanda fandiga i Deh' no far*. Primjerice, tekst potonje u hrvatskom prijevodu Vojmila Rabadana glasi: »Nemoj da dugo twoja peć bude prazna pekarice mila, ta zašto bi ti meni kruta bila? Ti jako dobro znaš da mrem od gladi i da se moj kruh kvari jer već se preveć digo, što da radi? Znaš i to da baš zlo je kad sat već pun ja mijesim tjesto svoje, al za inat ti hoćeš da kruh moj strada, i ne puštaš u peć što u nju spada.»

đunarođno poznatih i izrazito popularnih skladatelja kao što su, primjerice, Giaches de Wert (1536. – 1596.), Adrian Willaert (oko 1490. – 1562.), Cipriano de Rore (1515./1516. – 1565.) i Andrea Gabrieli (1532./1533. – 1585.), a to što se i Skjavetić našao među njima, upućuje na zaključak da je njegov talent ipak bio zamijećen u širim europskim krugovima.⁴³ U usporedbi s Patricijevim skladateljskim stilom koji odlikuje jednostavnost, Skjavetićev je stil kompleksniji i odražava izrazit utjecaj franko-flamanske škole za koju su karakteristični komplikirani kontrapunktski postupci i čija je glazba bila prilično zahtjevna za izvođenje. Iako se na temelju maloprije rečenoga Skjavetića u odnosu na Patricija može smatrati naprednjijim skladateljem, treba napomenuti da su ti kompleksni skladateljski postupci u ovom dijelu renesanse smatrani već pomalo zastarjelima jer u posljednjoj trećini 16. stoljeća na europskoj glazbenoj sceni, osobito među skladateljima madrigala, sve intenzivnija postaje uporaba modernijih glazbenih postupaka koji najavljuju pojavu nove glazbeno-povijesne epohe – baroka.

U Dubrovačkoj se Republici također u 16. stoljeću pojavljuju prva bitnija skladateljska imena, i premda se nije radilo o skladateljima hrvatskoga podrijetla, već o članovima franko-flamanske obitelji Courtoys (Courtoy, Cortois, Courtois, Corte-se), njihov je doprinos glazbenom životu renesansnoga Dubrovnika bio tolik da bi bilo nepravedno izostaviti ih iz ovoga pregleda. Trojica pripadnika obitelji Courtoys – Lambert stariji (oko 1520. – nakon 1585.), njegov sin Henrik (oko 1555. – nakon 1629.) i unuk Lambert mlađi (kraj 16. st. – nakon 1664.) – djelovali su kao instrumentalisti u poznatom dubrovačkom ansamblu, tzv. Kneževoj kapeli⁴⁴ te kao kapelnici dubrovačke katedrale.⁴⁵ Od njih trojice neosporivo je najznačajniji bio Lambert

⁴³ Usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 235–236.

⁴⁴ »Kapela« je naziv koji se u ranijim glazbeno-povijesnim razdobljima koristio za označavanje izvođačkog tijela, dakle vokalnog, vokalno-instrumentalnoga ili instrumentalnoga ansambla u crkvi (»crkvena kapela«) ili na dvoru (»dvorska kapela«). Usp. Randel, Don Michael, Cappella, U: *Harvard Concise Dictionary of Music*, Harvard University Press, Cambridge – London, 1978., 82. Kneževa kapela bio je glazbeni ansambl koji je osnovan u 14. stoljeću i o čijem djelovanju svjedoče sačuvani arhivski dokumenti sve do početka 19. stoljeća. Glazbenici Kneževe kapele bili su pod kontrolom dubrovačkoga kneza i prigodom stupanja u službu sklapali su s Malim vijećem jednogodišnji ugovor koji se iz godine u godinu produljivao, ovisno o razini izvođačkih sposobnosti glazbenika. Usp. Demović, Miho, *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj republici od početka 11. do polovine 17. stoljeća*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1981., 130, 136.

⁴⁵ U glazbenoj su terminologiji termini »kapelnik« i »kapela« usko povezani. Hrvatski termin »kapelnik« prijevod je talijanskoga naziva *maestro di cappella*, odnosno njemačkoga *Kapellmeister* i odnosi se na zborovodu ili ravnatelja glazbene (crkvene ili dvorske) kapele. Usp. *kapela*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30285> (pristupljeno: 1. srpnja 2021.).

Courtoys stariji koji je iz Verone 1554. godine došao u Dubrovnik gdje je primljen u sastav Kneževe kapele kao svirač puhaćega glazbala (trombona). Osim što je djelovao kao trombonist, Lambert stariji je i ravnao glazbenim izvedbama Kneževe kapele, ali i onima u dubrovačkoj katedrali te je povremeno držao privatnu poduku glazbe. Godine 1570. Lambert stariji napustio je Dubrovnik te svoju karijeru nastavio u Udinama (do 1574.), Trevisu (do 1579.) i Vicenzi (do 1585.). Nije poznato kad je ni gdje je umro, no postoji mogućnost da se u starosti (nakon 1585.) vratio u Dubrovnik i tamo proveo ostatak života.⁴⁶ Lambert stariji skladao je duhovne i svjetovne madrigale za potrebe dubrovačkoga glazbenog života, i njegove su skladbe jedina sačuvana glazba nominalno poznatoga glazbenika prije potresa 1667., zbog čega se upravo njega smatra najpoznatijim renesansnim dubrovačkim skladateljem.⁴⁷ Svoje duhovne madrigale Lambert stariji objavio je u Veneciji 1563. godine, tijekom svojega dubrovačkog razdoblja, a možda ih je i skladao upravo u Dubrovniku. O njegovoj povezanosti s Dubrovačkom Republikom pak pouzdano svjedoče njegovi svjetovni madrigali koje je, doduše, objavio nakon odlaska iz Dubrovnika (1580.), ali ih je posvetio dubrovačkim plemećima koji su mu bili pokrovitelji i s kojima je, očigledno, izgradio dobre odnose.⁴⁸ Osim toga, u stihovima pojedinih pjesama iz navedene

⁴⁶ Usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 265.

⁴⁷ Sačuvani opus Lamberta Courtoysa starijeg sadrži: jedan madrigal objavljen u antologiji *Primo libro delle muse a quattro voci, Madrigali ariosi di Antonio Barre et altri diversi autori, nuovamente stampati* (Rim, 1555.), još jedan madrigal objavljen u antologiji *Il primo libro delle muse a tre voci, Madrigali di diversi autori di nuovo raccolti* (Venecija, 1562.), šest duhovnih madrigala (*Canzon di Lambert Courtoys. Sei parte*) u zbirci *Musica spirituale libro primo di canzon et madrigali a cinque voci* (Venecija, 1563), instrumentalno djelo *Petit Jacquet* u zbirci *Musica de diversi autori La Battaglia Francese et Canzon dell' ucelli Insieme alcune Canzoni Francese, Partite in Caselle per sonar d'instromento perfetto: Novamente Ristampate* (Venecija, 1577. – upitno autorstvo) te njegovu samostalnu zbirku madrigala *Madrigali a cinque novamente posti in luce* (Venecija, 1580.). Usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 218–219. Također usp. Tuksar, Stanislav, *Kratka povijest hrvatske glazbe*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000., 33.

⁴⁸ Tekst posvete započinje sljedećim riječima: »Odličnoj gospodi Mihu Marina Buniću, Nikoli Iva Gunduliću i Marku Toma Baziljevića, dubrovačkim plemećima Lambert Courtoys.« Usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 255. Također usp. Demović, Miho, Lambert Courtoys stariji – šest duhovnih madrigala i instrumentalna skladba *Petit Jacquet, Baščinski glasi 4*, 1995., 165–237, 181.

zbirke opisuju se ljepote Dubrovnika, pa je čak moguće da su autori tekstova nekih pjesama upravo dubrovački plemići kojima je Lambert i posvetio ta uglazbljenja.⁴⁹

3. »Pisci o glazbi«

Kao zasebnu kategoriju u kontekstu proučavanja hrvatske renesansne glazbe moguće je promatrati djela enciklopedijsko-filozofskoga karaktera u kojima su njihovi autori u većoj ili manjoj mjeri dotaknuli i glazbenu tematiku. Premda su u svojim teorijskim promišljanjima glazbi pristupali iz različitih perspektiva, zamjetno je dominantno oživljavanje antičkoga poimanja glazbe, odnosno njezino povezivanje s moralnošću. U antičkoj se Grčkoj, naime, glazbi pripisivala osobita moć te je bilo rašireno vjerovanje da glazba može utjecati na čovjekovu čudorednu prirodu, odnosno da u čovjeku može razviti dobro ili zlo, zbog čega je imala istaknuto mjesto u oblikovanju ispravnih navika u odgojno-obrazovnom procesu.⁵⁰ Glazbeno-teorijske postavke hrvatskih renesansnih autora detaljno je obradio Stanislav Tuksar u djelu *Hrvatski renesansni teoretičari glazbe*, a ovdje će se predstaviti nekoliko odabralih primjera takvih promišljanja o glazbi čiji su autori porijeklom iz jadranskih područja.⁵¹

Na samome početku renesanse, oko 1402. godine, književnik i učenjak podrijetlom iz Kopra, Petar Pavao Vergerije stariji (1370. – 1444.) piše pedagoški traktat naslova *O plemenitu vladanju i slobodnim studijima* (*De ingenuis moribus et liberalibus studiis adulescentiae*). Djelo je objavljeno 1470-ih u Brescii ili Rimu, a u njemu Vergerije govori o osobitom odnosu glazbe i odgoja u antičkoj Grčkoj. Osim što naglašava važnost koju je glazba zauzimala u starogrčkom odgojno-obrazovnom sustavu, Vergerije navodi i ulogu glazbe u kontekstu odmora, povezujući na taj način platonističko i aristotelovsko poimanje glazbe. Kao što je poznato, na promišljanja renesansnih mislilaca općenito, pa tako i hrvatskih, izrazito su utjecali antički filozofi – Platon i Aristotel – što je rezultiralo razvojem renesansnoga platonizma i aristotelizma. Iako se često doseg Platonova i Aristotelova utjecaja pojednostavnjivao povezivanjem

⁴⁹ Usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 255–260.

⁵⁰ Usp. Jurić, Monika, Teorija *ethosa* i pojам *paideie* u Platonovim i Aristotelovim promišljanjima o glazbi, *Arti musices* 42(1), 2011., 37–54, 38.

⁵¹ Usp. Tuksar, Stanislav, *Hrvatski renesansni teoretičari glazbe*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1978. Osim pojedinih autora koji će se pojaviti u ovome radu, Tuksar u navedenoj djelu obrađuje i glazbeno-teorijska promišljanja Pavla Skalića (oko 1534. – 1575.) te Fausta Vrančića (1551. – 1617.).

aristotelizma sa srednjim vijekom te pripisivanjem platonizma renesansnomu razdoblju, djela renesansnih mislilaca odlikuju se barem parcijalnim prihvaćanjem obaju navedenih filozofskih sustava, a upravo Vergerijev pristup glazbi predstavlja jedan primjer njihove sinteze.⁵² I Platon i Aristotel u svojim su se djelima prilično detaljno posvećivali različitim aspektima glazbe te je u tom kontekstu moguće uočiti nekoliko podudarnih, ali i niz potpuno oprečnih stavova. Glavnu točku njihova razilaženja predstavljala je svrha glazbe: Platon je, naime, smatrao da je glazba monofunkcionalna, odnosno da je njezina jedina svrha odgojno-obrazovna, dok je za Aristotela glazba bila multifunkcionalna umjetnost koja je uz etičke ciljeve mogla ispunjavati i druge funkcije, i to u okviru odmora, opuštanja te katarze koja je uključivala i element glazbenoga užitka.⁵³ To je ujedno i razlog zbog kojega se Platonovi stavovi o glazbi smatraju konzervativnima i rigidnima te neusklađenima s antičkom glazbenom praksom, dočim se uz Aristotelovo poimanje glazbe vezuju termini kao što su liberalizam, fleksibilnost i realizam.⁵⁴

Federik Grisogono Bartolačić (1472. – 1538.) bio je matematičar, liječnik, astronom i kozmograf koji je potjecao iz zadarske plemičke obitelji. U Padovi je završio studij filozofije i medicine te je potom nekoliko godina predavao matematiku i astronomiju na padovanskom sveučilištu, da bi se 1509. godine vratio u Zadar i tamo djelovao kao liječnik, član gradske uprave i savjetnik kneza. Godine 1507. u Veneciji objavljuje svoje najvažnije djelo, *Astronomsko zrcalo kojim se ljudski um uvodi u svo znanje (Speculum astronomicum terminans intellectum humanum in omni scientia)*. U njemu Grisogono donosi kratku raspravu naslova *O cjelovitosti glazbe (De musica integritate)*, u kojoj se ne osvrće na glazbenu praksu, već glazbu opisuje na spekulativan način, kao sastavni dio kozmologije, iz čega je razvidna njegova srednjovjekovna orijentiranost. Izrijekom se poziva na Pitagor, Platona, Aristotela i Boetija te nema dvojbe oko toga koji su mu autori poslužili kao uzor u oblikovanju vlastitih stava o glazbi.⁵⁵ Također donosi i opservacije o pozitivnom utjecaju glazbe na fizičko i

⁵² Usp. Kristeller, Paul Oskar, *Renaissance Thought – The Classic, Scholastic and Humanist Strains*, Harper&Raw, New York, 1972., 24–25.

⁵³ Usp. Jurić, Monika, Teorija *ethosa* i pojam *paideie* u Platonovim i Aristotelovim promišljanjima o glazbi, *Arti musices* 42(1), 2011., 37–54, 48.

⁵⁴ Usp. Ibid. 52.

⁵⁵ Grisogono, Federik, *Astronomsko zrcalo. Speculum astronomicum*, Institut za filozofiju, Zagreb, 2007., 53–63. Usp. Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskoga – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., 76–78. Usp. Tuksar, Stanislav, Renesansni teoretičari i pisci o gazbi, U: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, Sv. 2, Uredio Eduard Hercigonja, Školska knjiga, Zagreb, 2000., 721–726, 722.

psihičko zdravlje čovjeka te navodi da je glazba povezana s moralom, što ga ipak, iako u manjoj mjeri, smješta u tipičan renesansni diskurs o glazbi.⁵⁶

Frane Petrić (Francesco Patrizi da Cherso, Franciscus Patritius; 1529. – 1597.), najpoznatiji hrvatski renesansni filozof, također se u svojim promišljanjima osvrnuo i na glazbu, i to u dvama djelima: *Sretan grad* (*La citta felice*; Venecija, 1553.) i *Poetika* (*Della Poetica*; Venecija, 1586.). Ta su djela nastala u razmaku od čak 35 godina,⁵⁷ a osim po glavnoj temi razlikuju se i po opsegu te načinu na koji Petrić u njima obraduje glazbenu tematiku. U svojem kratkom mlađenackom djelu *Sretan grad* Petrić predstavlja svoju teoriju društva, u obliku svojevrsna vodiča za ostvarenje sretnoga života u kojemu glazbu spominje u kontekstu obrazovnoga sustava. Naime, Petrić je smatrao da bi osnovni obrazovni predmeti trebali biti slikarstvo, gramatika i glazba, a od tih triju predmeta jedino se glazbi posvećuje detaljnije, opisujući je kao odgojno-obrazovno sredstvo koje pridonosi razvijanju vrlina u čovjeku. I u Petrićevu je slučaju, dakle, zamjetan utjecaj starogrčkoga poimanja glazbe, što on i potvrđuje pozivajući se u nekim dijelovima teksta na Platona i Aristotela. I dok je u *Sretnome gradu* Petrić glazbi posvetio tek pedesetak redaka, situacija je posve drugačija u njegovoj *Poetici*. Premda je već iz naslova jasno da je riječ o djelu u kojemu Petrić iznosi svoju teoriju pjesništva, tek nakon uvida u sadržaj toga opsežnog djela jasno je koliko važnu ulogu u njemu ima glazba. Glavna teza toga djela, koju Petrić zatim detaljno razrađuje, jest starogrčko jedinstvo pjesništva, plesa i glazbe – grč. *mousike* – stoga ne čudi što glazbena tematika zauzima gotovo trećinu djela, kao ravnopravan »audio-nik« toga tročlanog fenomena. Unatoč tome što se u *Sretnome gradu* i *Poetici* Petrić posvetio različitim aspektima glazbe, promatraljući je iz različitih perspektiva, zajedničku crtu obaju djela predstavlja Petrićev pozivanje na starogrčki model glazbe.⁵⁸ Na koncu je vrijedno spomenuti i to da je Petrić, kao i ranije spomenuti skladatelj Andrija Patricij/Petrić porijeklom s otoka Cresa, i vjerojatno su obojica bili članovi iste patricijske obitelji Petrić.⁵⁹

U Dubrovačkoj su se Republici u 16. stoljeću glazbeno-teorijskom problematikom bavila dvojica autora: Miho Monaldi i Nikola Vitov Gučetić. S jedne je strane

⁵⁶ Grisogono, Federik, *Astronomsko zrcalo. Speculum astronomicum*, Institut za filozofiju, Zagreb, 2007., 59.

⁵⁷ Petrić je djelo *Sretan grad* dovršio 1551., čak dvije godine prije njegova objavlјivanja.

⁵⁸ Usp. Jurić Janjik, Monika, *La strada della virtù: o funkcijama glazbe u djelu Sretan grad* (1553.) Frane Petrića, *Arti musices* 51(1), 2020., 29–45. Za više detalja o Petrićevom bavljenju glazbenom problematikom u *Poetici* usp. Tuksar, Stanislav, *Hrvatski renesansni teoretičari glazbe*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1978., 67–87.

⁵⁹ Usp. Tuksar, Stanislav, *Hrvatski renesansni teoretičari glazbe*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1978., 59.

između Monaldija i Gučetića moguće uočiti određene sličnosti: obojica su bili rođeni Dubrovčani koji su čitav svoj život proveli u Dubrovačkoj Republici, stoga su njihovi životni putevi bili isprepleteni privatnim prijateljstvom,⁶⁰ ali i članstvom u dubrovačkoj Akademiji složnijeh (*Accademia dei Concordi*).⁶¹ S druge je pak strane, ako pogledamo njihova glazbeno-teorijska promišljanja, moguće uočiti i znatne razlike među njima, koje, međutim, zasigurno proizlaze i iz njihovih karaktera te životnih stilova. Miho Monaldi (Michele Monaldi; 1540. – 1591.) bio je pjesnik i filozof koji je vodio miran, povučen život i nije se isticao u javnome životu Dubrovačke Republike, za razliku od političara i filozofa Nikole Vitova Gučetića (Nicoló Vito de Gozze; 1549. – 1610.) koji je bio izrazito društveno-politički angažiran, između ostalog i kao sedmerostruki dubrovački knez, te zahvaljujući tome o njegovome životu postoji znatno više sačuvanih podataka.⁶²

Monaldijeva sačuvana djela objavljena su u zajedničkom izdanju postumno, 1599. godine u Veneciji pod naslovom *Irene, overo della bellezza, con altri due dialoghi, uno dell'avere e l'altro della metafisica e le rime* (*Irena, ili o ljepoti, s druga dva dijaloga, jednim o imovini, i drugim o metafizici, te Rime*), a među njima se najvažnijom smatra njegova rasprava o estetici, prvo djelo te vrste u Hrvatskoj – *Irena, ili o ljepoti* – u kojoj je Monaldi čitavo jedno poglavje posvetio glazbi.⁶³ U njemu je detaljno obradio niz aspekata glazbe, kao što su različite kategorije glazbe, glazbeni intervali, značenje u glazbi, funkcije glazbe, glazbeni modusi, tipovi glazbala, odnos glazbe i politike te drugih »predmeta sluha, a postavio je i kriterije za postizanje tzv. »ispravne glazbe.«⁶⁴ Od tih se tema najoriginalnijim dijelom njegovih glazbenih promišljanja smatra njegova teorija glazbenoga značenja izvedena na temelju usporedbe glazbe i govora. Monaldi, naime, iznosi tezu prema kojoj i glazba i govor imaju značenje, no navodi da u slučaju glazbe mora postojati i jedan preduvjet koji to omogućuje, a to je pjevani tekst. Dakle, da bi glazba imala značenje, mora biti ili vokalna ili vokalno-instrumentalna, sto-

⁶⁰ Monaldi je čak u svoj *Dijalog o imovini* (*Dialogo dell'Havere*) uključio Gučetića kao sugovornika. Usp. Schiffler-Premec, Ljerka, Miho Monaldi, dva dijaloga, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 7, 1981., 31–52, 13–14, 38–39.

⁶¹ Usp. Schiffler-Premec, Ljerka, *Miho Monaldi. Ličnost i djelo*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., 18–19.

⁶² Usp. Schiffler-Premec, Ljerka, *Nikola Gučetić*, Studentski centar Sveučilišta, Zagreb, 1977., 13–14.

⁶³ Za postumno objavljivanje Monaldijevih djela zaslужan je Marino Batittore. Usp. Jelašić, Franjo, *Miho Monaldi: Irena ili o ljepoti: rasprava odobrena od povjerenstva strogih ispita Mudroslovnog fakulteta* [doktorska disertacija], Filozofski fakultet, Zagreb, 1969., 13. Također usp. Tuksar, Stanislav, *Hrvatski renesansni teoretičari glazbe*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1978., 89.

⁶⁴ Usp. Jurić Janjik, Monika, *Glazba u djelima dubrovačkih renesansnih autora* [doktorska disertacija], Fakultet hrvatskih studija, Zagreb, 2018., 159.

ga je i tu moguće prepoznati oživljavanje starogrčkoga fenomena *mousiké*, koji u toj teoriji, doduše, ne sadržava element fizičkoga pokreta. U kontekstu svrhe glazbe Monaldi je načinio svojevrsnu sintezu Platonovih i Aristotelovih postavki o glazbi, u kojoj kao osnovne funkcije glazbe navodi korist i zabavu.⁶⁵ Osim toga, Monaldi se izrijekom poziva na antičko vjerovanje o moći glazbe i iskazuje vlastito slaganje sa starogrčkim mišljenjem prema kojemu glazba ima velik utjecaj na ljudske osjećaje te, u konačnici, na oblikovanje etičkih kriterija koji upravljaju ljudskim ponašanjem.⁶⁶

Gučetić se na glazbu osvrnuo u čak trima svojim djelima (objavljenima u Veneciji): *Dijalog o ljepoti* (*Dialogo della bellezza*, 1581.), *Upravljanje obitelji* (*Governo della famiglia*, 1589.) te *O ustroju država* (*Dello stato delle repubbliche*, 1591.). Ono što je svima njima zajedničko jest kontekst unutar kojega se glazbena problematika pojavljuje, koji je u nekim djelima vrlo jasno ocrtan, dok je u nekima nešto diskretniji, a riječ je o odgoju i obrazovanju. Naime, u svojim kasnijim djelima, koja pripadaju području političke filozofije (*Upravljanje obitelji* i *O ustroju država*), Gučetić glazbi pristupa iz perspektive praktičkoga političara te pritom iznosi vlastitu kritiku suvremenoga dubrovačkog društva u kojem se odgoj zanemarivao. U nekim aspektima svojih promišljanja o glazbi Gučetić je bio bliže Platonu, primjerice u zalaganju za uvođenje obavezatnoga obrazovanja unutar kojega bi glazba imala istaknutu ulogu. Međutim, u nekim je segmentima bio skloniji Aristotelu, primjerice, u isticanju glazbe kao nužna sastavnoga dijela ljudskoga života, čak i izvan odgoja i obrazovanja, odnosno u prihvaćanju glazbe kao multifunkcionalne umjetnosti. Glazba u navedenim Gučetićevim djelima zauzima važno mjesto, iz čega proizlazi zaključak da je on glazbi pripisivao visoku vrijednost, što nije bilo pravilo među renesansnim političari-ma. Primjerice, jedan od najpoznatijih renesansnih filozofa i političara Niccoló Machiavelli (1469. – 1527.) u svojemu najvažnijem djelu *Vladar* (*Il Principe*, 1532.) također raspravlja o najboljim oblicima vladavine, no u tom kontekstu ne tematizira ni odgojno-obrazovnu problematiku, ni glazbu.⁶⁷ Gučetić je pak o glazbi promišljaо i u svojem ranijem djelu, *Dijalog o ljepoti*, koje se ne ubraja u područje političke filozofije. U njemu glazbu opisuje kao jedan od načina na koji se ljudska duša uzdiže do ljepote, no pozadinu ponovno, doduše u manjoj mjeri, predstavlja odgojno-obrazovna problematika. Riječ je o odlomku u kojem Gučetić otvara kratku raspravu o glaz-

⁶⁵ Usp. Ibid. 162.

⁶⁶ Usp. Ibid. 194.

⁶⁷ Usp. Jurić Janjik, Monika, Glazba u kontekstu europske političke filozofije 16. stoljeća: usporedba Machiavellijeve i Gučetićeve političke teorije, U: *Music, Migration and European Culture. Essays in Honour of Vjera Katalinić*, Uredili Ivano Cavallini; Jolanta Guzy-Pasiak; Harry White, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 2020., 237–250, 244.

bi kao (ne)primjerenoj aktivnosti za žene, u kojoj on neupitno zauzima progresivan stav te ističe da ženama glazba pristaje čak bolje nego muškarcima.⁶⁸

Završna zapažanja

Cilj ovoga pregleda glazbene kulture u hrvatskim povijesnim područjima u renesansi, utemeljena na odabranim glazbenim i neglazbenim primjerima, bio je ilustrirati činjenicu da je u jadranskim područjima glazbena praksa bila znatno razvijenija u odnosu na kontinentalnu Hrvatsku.

Od triju kategorija predstavljenih u ovome radu najmanje je podataka sačuvano o tradicijskoj glazbi, a za njih su zaslužni hrvatski književnici i pjesnici koji su u svojim djelima uglavnom asocijativno upućivali na određene oblike tradicijske glazbene prakse ili su u njima barem navodili nazive tradicijskih (i drugih) glazbala karakterističnih za podneblje u kojem su djelovali. U tom je kontekstu najvažniji prilog povijesti hrvatske glazbe ostavio Petar Hektorović, uključivši čak dva notna zapisa tradicijskih melodija u izdanje svojega *Ribanja i ribarskog prigovaranja*.

Za razliku od tradicijske glazbe, umjetnička je glazba ipak nešto bolje dokumentirana. Naime, u šesnaestom se stoljeću prvi put u povijesti hrvatske glazbe pojavljuju konkretna skladateljska imena, stoga tada u hrvatskim povijesnim zemljama započinje intenzivniji razvoj višeglasne umjetničke glazbe. Međutim, hrvatska je skladateljska djelatnost 16. stoljeća, takoreći, »raspršena«: početak stoljeća obilježili su Antico i Bossinensis, njegovu sredinu Patricij i Skjavetić, a kraj Courtoys stariji. Moguće je zamijetiti da je zajednički nazivnik među skladateljima hrvatskoga podrijetla predstavljalo geografsko područje njihova djelovanja – tako su i oni, poput franko-flamanskih glazbenih majstora, uglavnom djelovali u Italiji (jedino za Skjavetića postoje dokazi da je neko vrijeme djelovao u Šibeniku). Iz njihova je pak odabira glazbenih vrsta koje su preferirali – među kojima dominiraju *frottole*, moteti i madrigali – moguće zaključiti da su pratili europsku modu. Međutim, ono što na ovom popisu skladateljskih ostvarenja hrvatskih glazbenika ipak nedostaje jest misa, koja se gotovo u pravilu pojavljuje u opusima svih istaknutijih europskih skladatelja. S obzirom na relativno malen broj sačuvanih djela hrvatskih renesansnih skladatelja i njihove oskudne biografske podatke, kao i na činjenicu da ne postoje čvrsti dokazi koji bi upućivali

⁶⁸ Gučetić, Nikola Vitov, *Dijalog o ljepoti – Dijalog o ljubavi*, Tiskara Puljko, Zagreb, 1995., 113, 115. Usp. Jurić, Monika, *Paideia i neoplatonističke ideje o glazbenom odgoju i kulturi u renesansnom Dubrovniku u djelima Nikole Vitova Gučetića (1549. – 1610.)*, *Arti musices* 43(2), 2012., 175–188, 184–185.

na zaključak da oni uopće nisu uglazbljivali misne tekstove, moguće je da je riječ jednostavno o tome da su mise renesansnih skladatelja hrvatskoga podrijetla izgubljene. Bilo kako bilo, zasad još uvijek prve sačuvane višeglasne mise na našim prostorima predstavljaju one talijanskoga skladatelja Tomasa Cecchinija (1580./1582. – 1644.) koji je djelovao u Splitu i Hvaru.⁶⁹

Hrvatski su se renesansni »glazbeni pisci« u svojim djelima enciklopedijsko-filozofskoga karaktera u različitom opsegu posvećivali i fenomenu glazbe, stvorivši na taj način osobit korpus spekulativnoga razmatranja različitih aspekata glazbe u skladu s općim renesansnim strujanjima. Ovisno o individualnim interesima i životnim okolnostima njihovih autora, ova djela odlikuje i tematska i žanrovska raznolikost. Neki su se autori, primjerice, u skladu s društveno-političkim aktualnostima, bavili tzv. »turkološkom temom« u sklopu koje su navodili i podatke o tursko-osmanlijskoj glazbi.⁷⁰ U ovom su pregledu, međutim, detaljnije predstavljeni oni autori koji su se u svojim teorijskim promišljanjima o glazbi odmaknuli od realnosti i u tom kontekstu naglašavali povezanost glazbe i moralnosti, čime se potpuno uklapaju u opći kontekst renesanse kao preporoda antičke kulture i umjetnosti.

⁶⁹ Riječ je o misama objavljenima u zbirkama *Otto messe brevi ... a quattro voci* (Venecija, 1617.) te *Cinque messe a due voci* (Venecija, 1628.). Za više podataka o Cecchiniju usp. Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., 90–99.

⁷⁰ Npr. Feliks Petančić (oko 1455. – nakon 1517.), Bartol Đurđević (oko 1506. – oko 1566.) i Luigi Bassano (oko 1510. – nakon 1552.). Za više podataka o ovim autorima usp. Jurić Janjik, Monika, *Svjedočanstva dvojice hrvatskih autora 16. stoljeća* kao izvori podataka o tursko-osmanlijskoj glazbi, U: *Odjeci bitke kod Sigeta i mita o Nikoli Šubiću Zrinskom u umjetnosti (glazba, likovne umjetnosti, književnost)*, Uredili Stanislav Tuksar; Kristina Milković; Petra Babić, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 2018., 191–202; Tuksar, Stanislav, *Vijesti o tursko-osmanlijskoj glazbi* u spisu »De Turcarum ritu et ceremoniis« Bartola Đurđevića (1506.? – 1566.?), U: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, Knj. 49, Uredio Mirko Marković, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1983., 679–691; Tuksar, Stanislav, *Renesansni teoretičari i pisci o gazbi*, U: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, Sv. 2, Uredio Eduard Hercigonja, Školska knjiga, Zagreb, 2000., 721–726, 725–726.

L iteratura

- Andreis, Josip, *Povijest hrvatske glazbe*, Liber – Mladost, Zagreb, 1975.
- Arnold, Denis, *Greghesca* <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.11716> (pri-stupljen: 25. lipnja 2021.)
- Brown, Howard M; Stein, Louise K, *Glazba u renesansi*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 2005.
- Bezić, Jerko, Kakve je napjeve Hektorović priložio svom *Ribanju i ribarskom prigovaranju?*, *Arti musices* 25(1/2), 1994., 73–88.
- Bošković, Ivan, Marko Marulić i glazba, *Marulić* 7(4), 1974., 1–10.
- Caldwell, John, *Ricercare* <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.23373> (pri-stupljen: 27. lipnja 2021.)
- Cardamone, Donna G, *Villotta* <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.artic-le.29400> (pristupljen: 6. srpnja 2021.)
- Demović, Miho, *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj republici od početka 11. do polovine 17. stoljeća*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1981.
- Demović, Miho, Lambert Courtoys stariji – šest duhovnih madrigala i instrumentalna skladba *Petit Jacquet, Bačinski glasi* 4, 1995., 165–237.
- Einstein, Alfred, *The Italian Madrigal*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey, 1971.
- Gučetić, Nikola Vitov, *Dijalog o ljepoti – Dijalog o ljubavi*, Tiskara Puljko, Zagreb, 1995.
- Haar, James; Newcomb, Anthony, *Madrigal: II. Italy, 16th century* <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.40075> (pristupljen: 6. srpnja 2021.)
- Harrán, Don; Chater, James, *Frottola* <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.artic-le.10313> (pristupljen: 28. lipnja 2021.)
- Heartz, Daniel; Guillo, Laurent, *Attaingnant, Pierre* <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.01479> (pristupljen: 6. srpnja 2021.)
- Hektorović, Petar, *Ribanye i ribarscho prigovaranye i Razliche stvari ine*, Apresso Gioanfrancesco Camotio, Venecija, 1568.
- Jelašić, Franjo, *Miho Monaldi: Irena iliti o ljepoti: rasprava odobrena od povjerenstva strogih ispitna Mudroslovnog fakulteta* [doktorska disertacija], Filozofski fakultet, Zagreb, 1969.
- Jurić, Monika, *Paideia i neoplatonističke ideje o glazbenom odgoju i kulturi u renesansnom Dubrovniku u djelima Nikole Vitova Gučetića (1549. – 1610.)*, *Arti musices* 43(2), 2012., 175–188.
- Jurić, Monika, Teorija *ethosa* i pojам *paideie* u Platonovim i Aristotelovim promišljanjima o glazbi, *Arti musices* 42(1), 2011., 37–54.
- Jurić Janjik, Monika, *Glazba u djelima dubrovačkih renesansnih autora* [doktorska disertacija], Fakultet hrvatskih studija, Zagreb, 2018.
- Jurić Janjik, Monika, Glazba u kontekstu europske političke filozofije 16. stoljeća: usporedba Machiavellijeve i Gučetićeve političke teorije, U: *Music, Migration and European Culture*.

- Essays in Honour of Vjera Katalinić*, Uredili Ivano Cavallini; Jolanta Guzy-Pasiak; Harry White, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 2020., 237–250.
- Jurić Janjik, Monika, *La strada della virtù*: o funkcijama glazbe u djelu Sretan grad (1553.) Frane Petrića, *Arti musices* 51(1), 2020., 29–45.
- Jurić Janjik, Monika, Svjedočanstva dvojice hrvatskih autora 16. stoljeća kao izvori podataka o tursko-osmanlijskoj glazbi, U: *Odjeci bitke kod Sigeta i mita o Nikoli Šubiću Zrinskom u umjetnosti (glazba, likovne umjetnosti, književnost)*, Uredili Stanislav Tuksar; Kristina Miljković; Petra Babić, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 2018., 191–202.
- Kristeller, Paul Oskar, *Renaissance Thought – The Classic, Scholastic and Humanist Strains*, Harper&Raw, New York, 1972.
- Mathiesen, Thomas J, *Mimesis* <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.18722> (pristupljeno: 6. srpnja 2021.)
- Munrow, David, *Instruments of the Middle Ages and Renaissance*, Oxford University Press, London, 1976.
- Neralić, Jadranka, Slike iz svakodnevnoga života u Šibeniku prema vizitaciji apostolskoga vizitatora Agostina Valiera 1579. godine, U: *Faust Vrančić i njegovo doba: zbornik rado-vava s Međunarodnoga znanstvenoga skupa održanoga u povodu 400. obljetnice objavlјivanja Novih strojeva Fausta Vrančića, Vodice – Šibenik, 22. – 23. rujna 2015*, Uredili Marijana Borić; Zrinka Blažević; Bojan Marotti, Memorijalni centar »Faust Vrančić«, Prvić Luka, 2018., 187–218.
- Novak, Slobodan Prosperov, *Slaveni u renesansi*, Matica hrvatska, Zagreb, 2009.
- Pogue, Samuel F; Dobbins, Frank, *Moderne, Jacques* <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.18836> (pristupljeno: 29. lipnja 2021.)
- Randel, Don Michael, *Harvard Concise Dictionary of Music*, Harvard University Press, Cambridge – London, 1978.
- Shiffler-Premec, Ljerka, Miho Monaldi, dva dijalogu, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 7, 1981., 31–52.
- Schiffler-Premec, Ljerka, Miho Monaldi. *Ličnost i djelo*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984.
- Schiffler-Premec, Ljerka, *Nikola Gučetić*, Studentski centar Sveučilišta, Zagreb, 1977.
- Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
- Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017.
- Tuksar, Stanislav, *Hrvatski renesansni teoretičari glazbe*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1978.
- Tuksar, Stanislav, *Kratka povijest hrvatske glazbe*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
- Tuksar, Stanislav, Renesansni teoretičari i pisci o gazi, U: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, Sv. 2, Uredio Eduard Hercigonja, Školska knjiga, Zagreb, 2000., 721–726.
- Tuksar, Stanislav, Vijesti o tursko-osmanlijskoj glazbi u spisu *De Turcarum ritu et ceremoniis Bartola Đurđevića* (1506.? – 1566.?), U: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*,

- Knj. 49, Uredio Mirko Marković, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1983., 679–691.
- Warren, Charles, *Molino, Antonio* <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.18886> (pristupljeno: 25. lipnja 2021.)
- Županović, Lovro, Glazbeni elementi u Planinama Petra Zoranića, *Zadarska revija* 18(5), 1969., 517–522.
- Županović, Lovro, *Hrvatski pisci između riječi i tona*, Matica hrvatska, Zagreb, 2001.
- Županović, Lovro, Napjevi iz Hektorovićeva Ribanja u svjetlu suvremene muzikološke interpretacije, *Zvuk* 100, 1969., 477–496.
- Županović, Lovro, *Stoljeća hrvatske glazbe*, Školska knjiga, Zagreb, 1980.
- kapela* <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30285> (pristupljeno: 1. srpnja 2021.)
- Plamenac*, Dragan <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48562> (pristupljeno: 6. srpnja 2021.)

S u m m a r y

CROATIAN RENAISSANCE MUSIC IN PRACTICE AND THEORY

Traditional Melodies, Art Polyphony and the »Morality« of Music

During the Renaissance, musical life in the Croatian historical provinces developed unevenly, which was a direct result of the instability that characterized socio-political situation of most Croatian historical countries during this period. In cultural and artistic terms, there was a particularly evident contrast between the northern-continental areas, where musical life was reduced to isolated music achievements, and coastal areas, where the situation was generally more favorable and thus the musical life much richer. Thanks to its specific status, the Dubrovnik Republic had certain privileges, undeniably becoming the focal point of Croatian Renaissance culture and art. Renaissance brought a particularly significant novelty in the development of Croatian music: in the 16th century, for the first time in history, names of individual composers appeared. However, Renaissance music in general, including Croatian historical countries, was »multi-layered«, so overview of Croatian Renaissance music based solely on composer's achievements would be an incomplete and simplified interpretation of the musical phenomenon, and its reduction to a mere practical dimension. It is for this reason that this outline of Croatian Renaissance music includes not only musical, but also non-musical categories, presenting selected examples of: firstly, literary works which contain the elements of traditional music; secondly, polyphonic musical works as the most characteristic feature of European Renaissance music; and thirdly, encyclopedic-philosophical writings which include certain musico-theoretical reflections. On the one hand, this heterogeneous approach will show that composers, music printers, literary authors and philosophers (i.e. »writers on music«) contributed to the development of Croatian Renaissance music in their own specific way. On the other hand, the aforementioned authors of Croatian origin will be placed in a wider European context, proving that they were familiar with different contemporary and past musical developments, both in the sphere of practical (artistic and traditional) music and in the sphere of speculative consideration of different aspects of music.

Keywords: music, Renaissance, polyphony, thoughts on music, traditional melodies

Igor Paro
stručni rad

LUTNJA U HRVATSKOJ RENESANSNOJ KNJIŽEVNOSTI s posebnim osvrtom na njezinu ulogu u Marulićevu pjesništvu

S a ž e t a k

Rad razmatra prisutnost, značenje i ulogu lutnje u hrvatskoj renesansnoj književnosti, posebno u pjesništvu Marka Marulića. U uvodu se ističe da je fokus na renesansnoj lutnji kao jednoj specifičnoj i distinkтивnoj vrsti u mnoštvu pojavnih oblika glazbala iz porodice europske lutnje. Renesansna lutnja je uvelike obilježila ne samo glazbu već i širu kulturu u Europi i u Hrvatskoj u 15. i 16. stoljeću. Posebno značajan utjecaj lutnja je imala na renesansno pjesništvo jer je u epohi renesanse bila snažno izražena sklonost da se pjesništvo izvodi u glazbenom obliku, kao *a cappella* pjevanje, ili u obliku različitih vokalno-instrumentalnih sastava, pri čemu je osobito popularno bilo pjevanje (monodija) uz pratnju lutnje. U poglavljima 1.2 i 1.3 razmatra se širi kulturno-povijesni kontekst razvoja renesanske lutnje i njezina repertoara, s osvrtom na prilagodbu instrumenta za izvođenje polifonije i pratnju pjevanja. Nakon razmatranja ikonografske i arhivske evidencije prisutnosti lutnje u razdoblju kasnoga srednjeg vijeka i renesanse u poglavlju 1.4. (Lutnja na prostoru današnje Hrvatske, od 13. do 16. stoljeća), središnji dio rada (poglavlje 2.0) nastoji interpretirati referencije na lutnju i na glazbenu izvođačku praksu, koje se mogu pronaći u djelima najznačajnijih hrvatskih renesansnih književnika (Hanibal Lucić, Petar Hektorović, Mavro Vetranović, Petar Zoranić, Marin Držić). Kod interpretacije spominjanja lutnje i ostalih glazbala književnom djelu problematizira se pitanje u kojoj je mjeri to odražava realnu glazbenu praksu autorove sredine, a u kojoj je stvar pjesničkih konvencija uobičajenih u razdoblju renesanse – mitološki motivi, metafore i asocijacije, koji potječu iz antičkog pjesništva, iskazivanje erudicije. Budući da su osobito brojne i zanimljive referencije

na glazbu i na lutnju u pjesničkom opusu Marka Marulića, tome se posvećuje cijeli treći i završni dio ovoga rada, s posebnim osvrtom na glazbenu dimenziju Marulićeve *Judite* (poglavlje 3.1), zatim na elokventne referencije na lutnju u Marulićevu latinskoj epigramatici (*Glasgowski stihovi*, poglavljje 3.2), te na svim iznimno svjedočanstvo o suradnji Marka Marulića i Jerolima Papalića na uglazbljenju Marulićeva latinskoga prijevoda Petrarcine kancone *Vergine bella* (poglavlje 3.3). Autor se u ovom radu posvetio promišljanju spomenutih tema iz perspektive educiranoga i praktičnoga glazbenika – lutnjista kojemu je interakcija između renesansne glazbe i pjesništva posebno žarište zanimanja i poticaj za vlastite koncertne projekte, a u kontekstu velike polutisućljetne obljetnice prvoga objavlјivanja Marulićeve *Judite*.

Ključne riječi: lutnja, Hrvatska, renesansa, književnost, Marulić

1. Uvod: Lutnja u razdoblju renesanse u Europi i Hrvatskoj

1.1. Uvod

Lutnja je u širem smislu bilo koje kordofono trzalačko glazbalo koje se sastoji od zaobljene zvučne kutije i vrata s hvataljkom. Postoje brojne i raznolike vrste lutnji koje su i danas u upotrebi kao tradicijski instrumenti u Africi, na Bliskom istoku i Dalekom istoku. U užem smislu, lutnja se odnosi na porodicu povijesnih trzalačkih glazbala koja su se razvijala i bila u upotrebi u Europi kontinuirano od 12. do 19. stoljeća. Početkom 19. stoljeća lutnju je istisnula iz upotrebe mnogo praktičnija gitara. Od sredine 20. stoljeća ponovno se budi sve veći interes za lutnju kao povijesni instrument i njezin repertoar počinje se sve više izvoditi na replikama povijesnih glazbala iz odgovarajućega vremena. U kontekstu današnje klasične odnosno umjetničke glazbe lutnja se upotrebljava u svrhu tzv. povijesno obaviještenoga načina izvođenja (engl. HIP – *historical informed performance*). Upotreborom određene vrste glazbala, kao i upotrebom specifičnih izvođačkih tehnika uz poštovanje odgovarajućih stilskih osobitosti, nastoji se što je moguće vjernije rekonstruirati izvorni zvuk i način izvođenja karakterističan za mjesto i vrijeme kad je određena skladba nastala.

Danas, pojednostavljeno, razlikujemo tri glavne skupine europskih lutnji: srednjevjekovne, renesansne i barokne. Unatoč velikoj raznolikosti gotovo je svim lutnjama zajedničko: karakteristična kruškolika zvučna kutija sa zaobljenom poleđinom, ornamentirani zvučni otvor u obliku rozete, upotreba crijevnatih žica (do početka

17. stoljeća u pravilu u parovima, osim prve žice, kasnije katkad i pojedinačnih), kao i crijevnatih, vezanih pragova na vratu/hvataljci, te klinastih, drvenih vijaka za ugadanje žica. U razdoblju renesanse lutnja postoji u različitim veličinama i registrima: najveća, bas-lutnja, zatim redom sve manje – tenorska lutnja, alt-lutnja i sopranska (ili diskant – engl. *descant*) lutnja. Najčešće je u upotrebi bila tenorska lutnja, sa šest parova žica, s prvom žicom ugođenom na ton *g*. Iz najmanje, sopranske lutnje krajem 16. stoljeća te u 17. i 18. stoljeću razvili su se i neki drugi oblici, mandore, zatim i različite mandoline, koje prepoznajemo po karakterističnoj lutnjističkoj (zaobljenoj) zvučnoj kutiji. Danas takve instrumente nazivamo jednom riječju barokna mandolina. Međutim, lutnju, odnosno glazbala iz porodice lutnji, ne treba brkati ni s baroknima ni s današnjim mandolinama, kao što su npr. napolitanska ili milanska mandolina, jer je riječ o posve drugičkoj vrsti glazbala koja su nastala tek u drugoj polovici 18. stoljeća. Lutnju ne treba miješati ni s različitim vrstama povjesnih gitara, koje od srednjeg vijeka postoje paralelno s lutnjom, ali kao zasebna porodica instrumenata.¹

Premda je lutnja u Europi bila prisutna već u srednjem vijeku, a razvila je značajan repertoar i u 17. i 18. stoljeću, ipak je najveći procvat doživjela u 15. i 16. stoljeću, kad je obilježila ne samo glazbu već i cijelu jednu kulturnu epohu, uključujući književnost, pjesništvo, glazbeno tiskarstvo, likovne umjetnosti i plesnu umjetnost. Lutnja sa svojim suptilnim zvučnim kvalitetama te s bogatom ikonografijom i simbolikom doista idealno utjelovljuje estetiku i filozofiju renesanse i humanizma. Budući da je tema ovoga rada prisutnost i važnost lutnje u hrvatskom pjesništvu u doba humanizma i renesanse, kad kažemo »lutnja, govorimo o renesansnoj lutnji.

1.2. Lutnja i renesansna estetika glazbe

Na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće, dakle ba u vrijeme Marka Marulića (1450. – 1524.), europska lutnja doživljava intenzivan razvoj i neke vane promjene. U drugoj polovici 15. stoljeća umjesto dotadašnjega sviranja lutnje trzalicom sve se više upotrebljava sviranje prstima – promjena koja se vjerno odražava i u ikonografiji lutnje u renesansnom slikarstvu toga razdoblja, ali i u promjeni tonskoga sloga lutnjističkih skladbi (sve manje izmjenjivanja jednoglasja i »plektrumskih akorada, sve više polifonije). Potkraj 15. stoljeća lutnja dobiva i šesti, tada najdublji par žica, čime se bitno proširuje njezin tonalni opseg i čini je jo prikladnijom za izvođenje polifonije i pratnju pjevanja. U tom obliku lutnja će se bez nekih većih promjena kao dominantno

¹ Više o kompleksnoj organologiji europske lutnje i srodnih trzalačkih instrumenata vidi u Schlegel, Andreas / Lüdtke Joachim, *Die Laute in Europa 2 – The Lute in Europe 2*, The Lute Corner, Menziken (CH), 2011. (dvojezično, drugo, znatno prošireno i preuređeno izdanje).

trzalačko glazbalo zadržati gotovo do kraja 16. stoljeća. Godina kad je Maruli napisao *Juditu* koincidira s razvojem notnoga tiskarstva. Naime, upravo te iste 1501. godine Ottaviano Petrucci, venecijanski poduzetnik, tiskar i nakladnik, primijenivši tehnologiju tiskanja pokretnim slovima na tiskanje nota, objavljuje prvi obimni svezak tiskane polifonije *Harmonice Musices Odhecaton*. Šest godina kasnije, 1507. (upravo u godini *Zbornika Nikše Ranjine*), Petrucci u Veneciji tiska i prvu zbirku tabulature za lutnju *Intabulatura de lauto, libro primo & secondo* talijanskoga skladatelja i lutnjista Francesca Spinacina. Kao što je pojava tiskarstva dala nemjerljiv zamah književnoj kulturi renesanse, upravo je razvoj notnoga tiskarstva najviše pridonio naglom porastu popularnosti lutnjističke glazbe. U samo nekoliko desetljeća glazbeno tiskarstvo i tiskanje lutnjističke tabulature razvilo se i u drugim dijelovima Italije i Europe. Razvojem trgovine muzikalijama i pojavom sve većega broja majstorskih radionica za izradu instrumenata, glazba postaje sve dostupnija širim slojevima društva. Lutnja tako nije više rezervirana samo za kraljevske i plemićke dvorove, ve postaje sve rasprostranjenije sredstvo društvenoga i kućnoga muziciranja, glazbalo koje su si mogli priuštiti i imućni pripadnici građanstva. Glazba je u to vrijeme jedna od sedam slobodnih umjetnosti, *septem artes liberales*, a lutnja idealno sredstvo u humanističkom *curiculumu* glazbenoga obrazovanja. Renesansni teoretičari glazbe smatrali su da je lutnja »savršeno glazbalo – *strumento perfetto* – zato što jednom sviraču omogućava izvođenje višeglasja. Upravo je polifonija, višeglasje, temeljno obilježje renesansne glazbe, a njezin je najsavršeniji oblik vokalna polifonija, to je ideal i uzor i onda kad se glazba izvodi isključivo instrumentalno. Doista, 16. stoljeće je zlatno doba renesansne lutnje.

Veliku popularnost lutnje u renesansnom razdoblju možemo pripisati njezinoj mobilnosti i praktičnosti jer je omogućavala aktivno sudjelovanje u gotovo svim tadašnjim oblicima muziciranja – u vokalnoj i plesnoj, u svjetovnoj i duhovnoj glazbi. No, za omiljenost lutnje u 15. i 16. stoljeću jo je daleko važnija i specifična renesansna estetika i filozofija glazbe. Pogledajmo, za ilustraciju, što Antonio Casteliono kaže u predgovoru svoje zbirke za lutnju:

»Ne bez razloga čovjek je nazvan svijetom u malom (*un piccol mondo*), budući da je sastavljen od svih onih elemenata koji njime vladaju i upravljaju, i u kojem se vidi izvrsnost prirode, jer samo njemu [čovjeku] priroda pripisuje sve one stvari, koje su inače raštrkane i podijeljene u mnogim tijelima, da bi od njih bilo stvoreno najsavršenije, ono koje ima najbolje osjećaje, od kojih je, kao što znamo iz iskustva, čulo sluha najkorisnije i najpriјatnije, jer samo zahvaljujući njemu naša duša postaje učena i raduje se, ulazeći odatle [kroz čulo sluha] k njoj [Duši] s uzrocima i s melodičnim naglascima Glazbe, ...sudim, stoga, da je lutnja najbolje [glazbal] jer, osim ljudskoga glasa, ništa ne pokreće zrak, niti ne

ispunja uho s više **miložvučnosti i slatkoće** (istaknuo I. Paro), niti ne zadobiva Dušu više za sebe nego što to čini sklad Lutnje.« (Antonio Casteliono, *Intabolatura de leuto*, Milano, 1536., citat preveo I. Paro).

Putem usklađivanja mjere, proporcija i brojeva glazba je univerzalni jezik i govor ljudske duše, sredstvo komunikacije s božanskom, životodajnom i stvaralačkom energijom svemira i upravo je to razlog zašto je teorija glazbe u epohi renesanse – koja se uvelike nadahnjivala filozofijom i umjetnošću antike – bila tako cijenjena. U *kvadrijumu* ‘sedam slobodnih umijeća’, *septem artes liberales*², glazba je predstavljala, zajedno s geometrijom, aritmetikom i astronomijom, i intelektualnu i duhovnu znanost.

Odjeke toga renesansnog svjetonazora nalazimo još početkom 17. stoljeća i u brojnim referencijama na glazbu u djelima Williama Shakespearea, doduše, sad već i sa svojevrsnim ironičnim odmakom, kao što možemo vidjeti u citatu koji aludira na crijevnate žice lutnje:

Is it not strange that sheep's guts could hail souls out of men's bodies?

»Nije li neobično koje divote ovčja crijeva mogu izmamiti iz ljudskih tijela?

William Shakespeare, *Much Ado About Nothing*, 2.3.57–58

1.3. Ikonografija lutnje u renesansnom slikarstvu

Albrecht Dürer, Marulićev suvremenik i jedan od velikana likovne umjetnosti, napisao je: »Ovisno o njihovoj prirodi, oblike smo skloni gledati s više ili manje entuzijazma, iako ih to ne čini ni boljima niti lošijima. Slike će čovjeka upoznati s mnogim stvarima.«³

Ikonografija lutnje u doba kasnoga srednjeg vijeka i renesanse bogata je i više-značna; tijekom 15. i početkom 16. stoljeća zorno odražava tranziciju kasnoga srednjeg vijeka u renesansu, pri čemu se fokus u likovnoj umjetnosti postupno premješta od religijskoga ka svjetovnome, od apstraktnoga i stiliziranoga ka realističnome. Premda lutnju često nalazimo prikazanu u religijskom kontekstu, u rukama andela, kao ilustraciju *musicae celestis*, nebeske glazbe, u praksi lutnja se najčešće upotrebljavala za izvođenje svjetovne glazbe, osobito za pratnju pjevanja. Ideal savršenoga

² Drugi, niži dio sedam slobodnih umjetnosti, *trivij*, činile su: gramatika, retorika i dijalektika.

³ Paro, Frane, *Geometrija melankolije*, Akademija likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu 2021., str. 9.

umjetnika – pjesnika, svirača i pjevača u jednoj osobi – najbolje dolazi do izražaja u mitu o Orfeju. Analogiju toj arhetipskoj slici jedinstva pjesnika, svirača i pjevača nalazimo i u starozavjetnom liku kralja Davida, kojemu se pripisuje autorstvo psalama. Lutnju ćemo često naći i u prikazu nekih drugih, mitskih likova: u rukama Apolona, boga sunca, svjetlosti, muzike i liječništva, prorokovanja i pjesništva; u rukama muza, posebno kod Erato, božice ljubavne poezije, a u prikazu alegorijskih likova ‘sedam slobodnih umijeća’, naravno, upravo uz lik Muzike. Sama riječ *muzika* potječe od devet antičkih muza, mitskih zaštitnica umjetnosti, kćeri boga Zeusa i Mnemozine, božice pamćenja. Lutnja je čest motiv renesansnoga slikarstva, koje je – kao i ostale umjetnosti toga doba – izrazito slojевито. Postoji predmetna razina, na kojoj se vješto predstavlja predmetni svijet, realistično prikazivanje čovjeka, životinja ili krajolika, upotrebom perspektive i slikarskih tehnika koje stvaraju iluziju trodimenzionalnosti u plošnom mediju slike. Zahvaljujući primjeni perspektive, renesansna slika postaje svojevrsni prozor u svijet. No, uz predmetnu postoji i jedna apstraktnija, alegorijska razina. Pojedinačni ljudski likovi i predmeti istodobno simboliziraju nešto određeno, upućuju na izvjesni simbolički sadržaj. Tako se tijekom 16. stoljeća u europskom slikarstvu razvija poseban žanr, tzv. *vanitas* slikarstvo koje svojom simbolikom upućuje na prolaznost života i ispravnost svjetovnih užitaka. U značenjskom inventaru *vanitas* slikarstva lutnja simbolizira (svjetovnu) glazbu kao jednu hedonističku djelatnost, često povezanu i s moralno upitnim ljubavnim udvaranjem. Tako možemo naći slike raskošnih interijera u kojima se različiti glazbeni instrumenti – među njima i lutnja – nalaze uz druge predmete koji simbolično upućuju na ispravnost i prolaznost svjetovnoga života, kao što su pješčani sat, ljudska lubanja ili kovani novčići⁴. Kad se tom *vanitas* žanru pridoda još dobar prstohvat psihodeličnoga iskustva i mistične vizije/halucinacije u rasponu od ironičnih akcenata seksualnosti do mračnoga, paklenog horora vječnoga prokletstva, dobijemo fantazmagorične likovne svjetove Marulićeva nizozemskoga suvremenika Hyeronimusa Boscha. Na desnom krilu poznatoga Boschova tripticha *Vrt naslade*⁵, u prikazu *Pakla*, uz mnoge druge čudnovate naprave, među raštrkanim grupama sićušnih, golih ljudskih likova koji simboliziraju izgubljene, bespomoćne duše, vidimo ogromne glazbene instrumente: lutnju, harfu, kololiku, šalmaj i gajde. Ta ista glazbala – koja su naivnim ljudima u njihovim ograničenim, zemaljskim životima bila znak bogatstva i prestiža i donosila im razonodu, ugodu i užitak – u tom naopakom svijetu Pakla služe kao zastrašujuće naprave za mučenje!

⁴ Lijepi primjer: Hans Holbein mladi (1465. – 1524.), *Ambasadori*, 1533, ulje na drvu., danas u *Nacionalnoj galeriji* u Londonu.

⁵ Hieronymus Bosch (oko 1450. – 1516.), *Vrt naslade*, ulje na drvu; od 1939. u Muzeju *Prado* u Madridu, pod naslovom *El Jardín de las Delicias*.

Korijene ove *vanitas* simbolike možemo pronaći još u srednjem vijeku, u prikazima mrtvačkoga plesa. Karakterističan primjer imamo u istarskom Bermu na poznatim freskama Vincenta od Kastva na kojima među kosturima sviračima nalazimo i dvojicu koji sviraju lutnje. U renesansnom *vanitas* slikarstvu prazna kutija za lutnju podsjeća na ispravnost, na lijes, na smrtnost i prolaznost, jednako kao i kutijica sa žicama za lutnju. Crijevne žice za lutnju vrlo su skupe i brzo se troše. Posebno snažan *vanitas* simbol je prikaz lutnje s puknutim žicama. U 17. stoljeću i kasnije razvio se vrlo popularan žanr prikazivanja »mrtve prirode«, gdje se alegorijski slojevi značenja *vanitas* slikarstva postupno sve više gube te na kraju slika ostaje samo to što joj naslov kaže – *mrtva priroda*, likovna dekoracija, luksuzni ukras na zidu. Jedan renesansni portret djevojke s lutnjom tek je na prvi pogled portret neke sasvim određene osobe iz imućne plemićke ili trgovačke obitelji. Međutim, ako se uz lik djevojke s lutnjom nalazi i posuda s uljem za pomazanje, to nam pokazuje da je tu zapravo riječ o alegorijskom prikazu svete Marije Magdalene. Možda je to objašnjenje kako se slika djevojke s lutnjom iz prve polovice 16. stoljeća našla u Osorskoj katedrali.

1.4. Lutnja na prostroru današnje Hrvatske, od 13. do 16. stoljeća

Lutnja je na tlu Hrvatske prisutna već u srednjem vijeku, o čemu svjedoče ikonografski nalazi i arhivski podatci. Najstariji prikaz lutnje u Hrvatskoj, i jedan od najranijih u Europi, nalazimo na freskama kapele sv. Antuna u Žminju, na prikazu *Krunjenja Bogorodice* nastalom oko 1381. godine. Iznad Bogorodice nalazi se kor anđela koji sviraju, a među njima jedan svira lutnju. U Istri imamo freske s ranim prikazima lutnje (15. stoljeće) i na drugim mjestima, u crkvicama u Oprtlju, Bermu, Lovranu i kod Vižinade. Posebno je zanimljiv već spomenut prikaz lutnje na freskama crkvice sv. Marije na Škrilinah u Bermu, na slici *Mrtvački ples* Vincenta od Kastva, iz 1474. godine. U razdoblju 15. i 16. stoljeća osim u Splitu tragove lutnje možemo naći u ikonografiji likovnih umjetnosti diljem Hrvatske, npr. u ilustracijama evanđelistara te na slikama od Istre do Dubrovnika, u crkvama u Baški na Krku, u već spomenutom Osoru, u Zadru, Kotoru, Cavtatu, te na Korčuli i Lastovu.⁶

Najstariji arhivski podatci o svjetovnim glazbenicima u našim krajevima prethode gotovo punih 100 godina najranijem likovnom prikazu lutnje u kapeli sv. Antuna u Žminju, a potječe iz isprave datirane 1284. godine, u kojoj se poimence spominju »kitaristi Čestivoje i Andrija« (*Chestiuoj et Andree citaristis*), kojima je kći slavonskoga

⁶ Vidi Mrzlečki, Antun, *Lutnja u Hrvatskoj*, tekst objavljen na web stranici *lutnja.net* (<https://lutnja.net/povjest-lutnje/lutnja-u-hrvatskoj/>).

bana Čaka II. prodala oveći zemljšni posjed Kopine u Podravini«.⁷ Kakav je točno instrument »kitara«, koju su Čestivoje i Andrija svirali, u nedostatku podrobnije evidecije, ostaje zagonetka, no možemo pretpostaviti kako se radi o trzalačkom glazbalu, možda lutnji, citoli ili citernu ili pak o gudačem instrumentu kao što je *lira da braccio* (viola, viela).

Najraniji poznati nedvojbeni spomen jednoga lutnjista poimence u Hrvatskoj nalazi se u arhivskim dokumentima Dubrovačke Republike iz 1423. gdje je zabilježen stanoviti *Georgius ab Arpa, magister sonator de liuto et arpa*, dakle, »učeni svirač lutnje i harfe«.

U Zagrebu, u arhivskoj dokumentaciji gradske uprave na Gradecu (Griču) spominje se jedan svirač lutnje ili graditelj, *Gregorius*, koji je u razdoblju od 1512. do 1519. godine bio i gradski vijećnik (*consilarius*).⁸

Početkom 16. stoljeća Split je već više od stotinu godina pod venecijanskom upravom. Premda Split u to vrijeme, kao i mnoga druga mjesta na našoj obali, živi pod stalnom prijetnjom turskih napada i razaranja, velika popularnost lutnje i lutnjističke glazbene literature, koja cvjeta s druge strane Jadrana na Apeninskom poluotoku i u Veneciji, nije ga mogla zaobići. Usprkos neizvjesnosti i neimaštini koja proizlazi iz trajne, gotovo opsadne situacije, lutnja je u gradu prisutna i omiljena.

Trebamo uzeti u obzir da u 15. i 16. stoljeću djeluje i plejada istaknutih glazbenih djelatnika, tiskara, nakladnika, humanista koji su se bavili promišljanjem glazbenoga stvaralaštva, pa i profesionalnih glazbenika i skladatelja, rodom iz Istre i Dalmacije:

»Zadranin **Federik Grisogono Bartolačić** (1472. – 1538.), liječnik, kozmograf, predavač matematike i astrologije na sveučilištu u Padovi, prvi je hrvatski humanist od kojega je sačuvan cjeloviti traktat s problematikom glazbene teorije i filozofije glazbe.«⁹

Andrea Antico iz Motovuna (aktivan u Rimu) i **Jacques Moderne** iz Buzeta (Anticov suvremenik, aktivan u Lyonu) »inovatori glazbenog tiskarstva, obojica rodom iz kontinentalne Istre, obilježili su glazbeno tiskarstvo na početku 16. stoljeća«.¹⁰

⁷ Vidi 2. poglavlje, *Srednji vijek, Svjetovna glazba*, u Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 34.

⁸ Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog / Muzički informativni centar, Zagreb, 2017., str. 68.

⁹ Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 43.

¹⁰ Isto, str. 52.

Fillipo de Lurano (Filip Lauranus) poznati je skladatelj frottola. **Franciscus Bossinensis** je lutnjist, skladatelj ricercara i autor jedne od najvažnijih glazbenih tiskovina 16. stoljeća, zbirke obrada višeglasnih frottola za glas i lutnju *Tenori e contrabassi intabulati...*

Na otoku Cresu djeluju **Andrija Patricij (Petrić)**, najraniji poznati hrvatski skladatelj polifonih madrigala (objavljenih u zbirci Antonia Bargesa *Il primo libro de Villote a quattro uoci* u Veneciji 1550.) i **Frane Petrić** (Franciscus Patricius, 1528. – 1597.), humanist, polihistoričar i teoretičar glazbe. Iz iste creške porodice plemenitih Petrića potječe i **Stefanello de Petris**, autor – ili barem zapisivač – glazbeno-scenskih intermedija *Ghirlande...* izvedenih 1587. i 1588. u Osoru.

Tu je i Šibenčanin **Julije Skjavetić** (oko 1530. – nakon 1565.), svakako najproduktivniji i najkvalitetniji hrvatski skladatelj 16. stoljeća.

Ako su tako značajni glazbeni djelatnici svoja prva glazbena iskustva i najraniju edukaciju mogli dijelom stjecati u hrvatskim sredinama iz kojih su potekli, i lutnja je kao najraširenije glazballo toga doba u takvim sredinama morala biti zastupljena. Tu pretpostavku ne opovrgava ni okolnost što danas nema sačuvanih pisanih tragova glazbe za lutnju iz 16. stoljeća, nastale na prostoru današnje Hrvatske, ni rukopisnih, ni tiskanih. Najraniju dosad poznatu glazbu za lutnju pisano za hrvatsku sredinu dužujemo Veronežaninu Tomasu Cecchiniju (1580. – 1644.), koji je živio i djelovao najprije u Splitu, a potom na Hvaru: *Madrigali voce sola facili per cantare et sonare nel clavicembalo chitarone o liuto (...)* *Libro primo* (objavljena 1612. u Veneciji), ujedno je i prva zbirka ranobarokne monodije nastala u Hrvatskoj.¹¹ Venecija je imala tako snažan monopol na tiskanje muzikalija i na trgovinu tiskovinama da ni u najrazvijenijim hrvatskim krajevima u 16. stoljeću nije došlo do razvoja glazbenoga tiskarstva. Uz to, zahvaljujući karakterističnoj trilingualnosti hrvatskoga priobalja, gdje su se u 16. stoljeću pismeno obrazovani ljudi podjednako vješto služili hrvatskim, talijanskim i latinskim jezikom, hrvatski su glazbenici venecijansku – kasnije i šиру, talijansku – nakladničku produkciju mogli konzumirati »jedan na jedan«, bez ikakvih teškoća. I naši najznačajniji renesansni pjesnici Marulić, Zoranić, Hektorović tiskaju svoja najvažnija književna djela na hrvatskom jeziku u Veneciji.

No, utoliko su dragocjenije brojne referencije na lutnju, koje nalazimo u hrvatskom renesansnom pjesništvu.

¹¹ Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., *Ranobarokna monodija*, str. 90.

2. Lutnja u hrvatskoj renesansnoj književnosti

U stihovima hrvatskih renesansnih pjesnika, lutnja se najčešće spominje u kontekstu ljubavne lirike. To nije neobično jer su se takvi stihovi često pjevali uz pratnju lutnje.

U rukopisnom *Zborniku Nikše Ranjine* (Dubrovnik, 1507.) imamo upravo paradigmatski primjer:

*Leute mili moj, hoću te moliti,
mojojzi gospi malo pozvoniti,
jeda ti od mene bolje srjeće budeš,
čemerno tere nje srdačce dobudeš.¹²*

Znakovit je glagol *pozvoniti*, koji tada znači »zasvirati«, odakle potječe i riječ *zvonjelica*, koja znači sonet. U doba renesanse poezija i glazba su vrlo srodne, upravo se-strinske umjetnosti, često i neodvojive, stoga *pjevati pjesme* renesansnom pjesniku ne znači samo u prenesenom značenju **pisati** stihove (kao što Marulić kaže u fusnoti na početku Judite: *Poete se zovu ki pišu verse.*) već vrlo često upravo doslovno – izvoditi ih pjevajući, po mogućnosti uz pratnju kojega instrumenta.

Akustična narav lirskoga pjeva dolazi do izražaja i u pjesmama s mitskim motivima, a spomen glazbala ili mitskoga svirača ima funkciju inkantacije, zaziva muza-ma na početku ili u tijeku pjesničkoga djela:

*Arione moj ljuveni,¹³
kad valovi stanu mirovom,
na kraj školja i ti k meni
na dupinu priđi s lirom;
na kraj školja ter ćeš čuti
jadovite moje pjesni
što srdačce moje čuti
od tužice i boljezni...*

Mavro Vetranović (1482./1483. – 1576.),
Remeta (21–28)¹⁴

¹² Vila Hrvatica, *Antologija hrvatskoga pjesništva humanizma i renesanse*, priredio Rafo Bogišić, Alfa, Zagreb, 1998., str. 100.

¹³ Vidi također i fragment Marulićeve pjesme *Molba Muzama u zaljubljenosti* u Dodatku (*Glas-gowski stihovi*).

¹⁴ *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Knjiga 5.; Matica hrvatska/ Zora, Zagreb, 1968., str. 197.

Ipak, danas nije lako zaključiti na kakvo glazbalo točno misli Vetranović, na antičku liru ili na *liru da braccio*, gudaći instrument koji je u prvoj polovici 16. stoljeća bio popularan među humanistima. Ili je »lira« tek pjesnička metafora za najpoznatiji instrument njegova doba – lutnju, kao što to možemo vidjeti i na nekim likovnim prikazima mita o Arionu.

Prisutnost lutnje možemo naslutiti i tamo gdje naši pjesnici ne govore o njoj eksplicitno, kad, primjerice, spominju *tanac* ili *kolo*, kao što to često možemo vidjeti u petrarkističkoj lirici Šiška Menčetića ili Đore Držića. Ples je, uz pjevanje, još jedna važna društvena aktivnost u doba renesanse. Velik dio repertoara renesansne lutnje sastoji se od plesne glazbe, o čemu svjedoče brojne sačuvane lutnjističke tabulature, kako tiskane, tako i rukopisne. Mnoge skladbe za lutnju plesni su stavci, a najpoznatiji oblici u 15. stoljeću bili su *Bassadanza* i *La Spagna*, a u 16. stoljeću *Pavana*, *Saltarello*, *Piva*, *Passamezzo*, *Romanesca*, *Gallarda*. Najstariji zapis navodno hrvatskoga plesa, pod naslovom *Pavana sesta Detta la Schiavoneta*, objavio je talijanski skladatelj Giulio Cesare Barbetta u zbirci glazbe za lutnju solo *Il primo libro dell'intavolatura de liuto* tiskanoj u Veneciji 1569.¹⁵

Osobito popularni plesovi s vremenom su se iskristalizirali u opće poznate glazbene ostinatne standarde kao što su npr. *Passamezzo antico*, *Passamezzo moderno*, *Romanesca*, *Bergamasca*. Unikatna *Hvarska violinska tabulatura* (oko 1625. godine), sačuvana u rukopisu Gabrijela Prvanića (Gabriele Peruaneo), reflektira zapravo taj mnogo stariji glazbeni materijal, kakav možemo naći sredinom 16. stoljeća, kao npr. u glazbenom priručniku španjolskoga skladatelja Diega Ortiz-a – *Trattado de Glosas* (objavljen 1553. u Rimu), u kojem se Ortiz iscrpno bavi umijećem diminucije (improvizacije) na gudaćim instrumentima. Okolnost da su melodije zapisane tabulaturom, što nije bio uobičajen način zapisivanja glazbe za violinu, upućuje na mogućnost da je Prvaniću za prijepis poslužio daleko stariji predložak, možda neka, danas zagubljena, lutnjistička tabulatura.

Ima i pjesama u kojima pjesnik više ili manje direktno aludira na stihove koji su u njegovo vrijeme bili osobito popularni u uglazbljenom obliku. Jedan mogući primjer je najpoznatija pjesma **Hanibala Lucića** (oko 1485. – 1553.) *Jur ni jedna na svit vila*, koja počinje stihovima:

*Jur ni jedna na svit vila
lipotom se već ne slavi*

¹⁵ Vidi u Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., *Zapisi glazbenog folkora: između faktografije i fikcije*, str. 57.

jer je hvale sve skupila (istaknuo I. Paro)
*vila ka mi srce travi.*¹⁶

To jako podsjeća na naslov polifone šansone koja se pripisuje frankoflamanskom skladatelju Hayne van Ghizeghemu – *De tous biens plaine* (»Svih dobra puna«) – donosimo ovdje početnu strofu:

*De tous biens plaine est ma maistresse
Chascun lui doit tribut d'onneur;
Car assouvye est en valeur
Autant que jamais fut deesse.*

U slobodnom prijevodu: »Svih dobra puna moja je gospa, / Svatko joj počast odati treba, / Jerbo toliko vrlina ima, / Koliko god i božica neka.« (prev. I. Paro).

Cijela Lucićeva pjesma doista se doima kao elaborirana pjesnička varijacija na tu temu. Možemo lako zamisliti njegove muzikalne stihove u izvedbi za glas i lutnju.

Šansona *De tous biens plaine* bila je izuzetno popularna početkom 16. stoljeća. Troglasnu verziju te skladbe objavio je Ottaviano Petrucci već 1501. godine. Prisutna je u različitim inačicama, i u različitim obradama, u više od dvadesetak različitih izvora, među ostalima i u već spomenutom Petruccijevu, odnosno Spinacinovu lutnjističkom prvijencu iz 1507. godine, u aranžmanu za dvije lutnje, kao i u iznimno važnoj rukopisnoj zbirci *Compositione di messer Vincenzo Capirola* (Venecija 1517.), u intabulaciji (transkripciji) za lutnju *solo*. Uz to, tenor te pjesme poslužio je kao *cantus firmus* za još cijeli niz polifonih skladbi različitih autora, među ostalima čak i za latinski motet *Omnium bonorum plena* i misu (Loyset Compère).

Za repertoar popijevke uz pratnju lutnje osobito je značajna kontrafaktura, postupak u kojem se originalnoj vokalnoj skladbi ukloni izvorni tekst i zamjeni nekim drugim. Kontrafaktura je česti i posve legitimni obrađivački postupak u doba renesanse, rasprostranjen u sačuvanoj lutnjističkoj literaturi talijanskih, francuskih, španjolskih i njemačkih autora 16. stoljeća. Neke od pjesama hrvatskih renesansnih pjesnika slobodni su prepjevi tekstova polifonih popijevki talijanskih autora, koje su u njihovo vrijeme bile osobito popularne, pa možemo pretpostaviti da je kontrafaktura bila u upotrebi i u hrvatskim krajevima. Upotrebu kontrafakture nalazimo u Zoranićevim *Planinama*, a velika stilska srodnost s tekstovima renesansnih glazbenih madrigala prisutna je u pjesničkom opusu na talijanskom jeziku Dubrovčanina **Sabe Bobaljevića Mišetića (Glušca)** (1529./1530. – 1585.).

¹⁶ Vila Hrvatica, Antologija hrvatskoga pjesništva humanizma i renesanse, priredio Rafo Bogišić, Alfa, Zagreb, 1998., str. 78.

Vjerujem da bi jedan dobro educirani muzikolog/istraživač, vješt u poznavanju talijanskoga jezika i književnosti ranoga 16. stoljeća, u hrvatskoj renesansnoj lirici tragom tekstnih konkordancija mogao otkriti još mnogo sličnih glazbenih »hitova« toga vremena. U svakom slučaju, to je polje otvoreno za još mnoga zanimljiva znanstvena istraživanja.

Josip Bratulić, u svojem pogovoru izdanju *Planina Petra Zoranića* iz 1988. godine, piše: »[...] ljubavni kanconier uklopljen u *Planine* pokazuje osobine koje su zajedničke ondašnjoj lirskoj proizvodnji na našoj obali od Zadra do Dubrovnika.«¹⁷ Zoranić se, nadahnut izražavanjem na svojem materinskom, hrvatskom jeziku i isticanjem domaće kulturne baštine, okreće tradiciji narodnoga stvaralaštva, pa u »orquestraciji« svojih raspjevanih *Planina* uspostavlja svojevrsnu sintezu utjecaja arhaične (narodne) i suvremene (umjetničke) glazbe svojega doba; tako Zoranićevi imaginarni pastiri unutar proznoga narativa *Planina* svoje pjesme najčešće izvode pjevajući uz pratnju raznolikih glazbala, kako folklornih (gusle, svirale), tako i umjetničkih (rebeka, citara). Uz to, Zoranić je za pjevanje nekih stihova predložio *zuk*, tj. melodiju narodnih, općepoznatih, pjesama: *A ti, devojko šegljiva i Drazi mi goru projdoše*, što također govori u prilog upotrebi kontrafakture u glazbenom stvaralaštvu hrvatskoga priobalja. Zoranić nigdje izrijekom ne spominje *leut*, pa je moguće da za lutnju jednostavno upotrebljava koji drugi naziv. Možda upotrebljava naziv *citara*, kao svojevrsnu posuđenicu iz latinskoga jezika? Prvoga dana Zoranićeva puta po planinama pastir Vlade pjeva svojoj dragoj ljubavnu pjesmu uz pratnju *citare*:

— *Tad on, ..., prija citaru narediv, oči u jednu od tih deklic upiriv, tako poče: [...].*¹⁸

Zoranić tu opisuje ugađanje žica prije samoga početka izvedbe, što je kod instrumenta s crijevnatim žicama kao što je lutnja bilo uobičajeno i neophodno. Sviranje i pjevanje »pastira« u planini može biti u cijelosti pjesnikova fikcija, ali ovakvi detalji po svoj prilici potječu iz stvarne situacije koju je Zoranić imao prilike osobno doživjeti. A takvih je detalja kod Zoranića doista mnogo i svakako zaslužuju jedno posebno istraživanje. U XII. poglavljju, u vrlo dugačkoj ljubavnoj tužaljci pastira Vilslava, *citara* se spominje u kontekstu pratnje: *U žalosnu žicu, citaro, hti zučat / gorčiju tužicu i jadovniju rat;* (»Žalosnom žicom, citaro, zazvući / O gorčoj tuzi i žalosnjem ratu;«)¹⁹. U 16. stoljeću u okviru svjetovne glazbe postoji posebni žanr žalob-

¹⁷ Josip Bratulić, »Petar Zoranić i njegove *Planine*« u Zoranić, Petar, *Planine* – izvornik i prijevod na suvremeni hrvatski standard; prijevod i komentari Marko Grčić, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988., str. 265.

¹⁸ Zoranić, Petar, *Planine – izvornik i prijevod*; prijevod i komentari Marko Grčić, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988., str. 48.

¹⁹ Isto, str. 206–207.

nih ljubavnih pjesama, takozvane *regretz-pjesme* (*regretz-chansons*).²⁰ Zoranić nam daje i lijep hrvatski naziv za takvu vrstu pjesme: *tužba aliti narikanje*. Sačuvani glazbeni izvori, naročito lutnjističke tabulature iz prve polovice 16. stoljeća, pokazuju da su se takve pjesme vrlo često izvodile uz pratnju lutnje. Nakon nadmetanja u pjevanju ljubavnih pjesama pastiri Sladmil i Plinko dobivaju čak i glazbala na dar, Sladmil *gusle jedne po hitru meštru udilane*, a Plinko *citaru slatkozvučnu*. Pridjev *slatkozvučna* (M. Grčić prevodi sa »milozvučna«)²¹ govori da je riječ o trzalačkom glazbalu nježna, tihia zvuka, što u potpunosti odgovara percepciji lutnje u doba renesanse. Zanimljiva je i epizoda u kojoj Zoranić opisuje kako se pastiri svirajući *citare* nadmeću u izmjeničnom pjevanju psalama: – *Tad obadva citare zukom narediv i ne vele pomisliv...* Nadmetanje u sviranju, ili u pjevanju uz pratnju lutnje, bilo je u 16. stoljeću omiljena društvena igra. U lutnjističkim zbirkama 16. stoljeća naći ćemo, uz uobičajene svjetovne pjesme, frottole, villanele, madrigale, i transkripcije polifonih psalama za pjevanje uz pratnju lutnje. Takvih primjera ima pogotovo kod španjolskih vihuelista kao što su Enrique Valderrabano, Alonso Mudarra i Miguel de Fuenllana, kao i u zbirkama Pierrea Phalèsea Starijega i Adriana Le Roya. Bilo je popularno i sviranje lutnje u duetu – primjere lutnjističkih dueta nalazimo već i u prvim tiskanim tabulaturama za lutnju, kod Spinacina 1507. i kod Dalze 1508. godine. Do 1536. godine, kad Zoranić u Ninu piše *Planine*, u Europi je tiskano već tridesetak obimnih zbirki lutnjističke glazbe, samo 1536. njih sedam, među kojima su zastupljeni i velikani renesansnoga lutnjističkog repertoara kao što su Luís Milán, Francesco da Milano, Marco dall'Aquila, Pietro Paolo Borrono, Alberto da Ripa, Hans Newsidler, a tu je i antologiska zbirka madrigala Philippea Verdelota u kongenijalnim intabulacijama (transkripcijama) za glas i lutnju Adriana Willaerta. Imajući to u vidu, doista, malo je vjerojatno da Zoranić u Zadru, ili Ninu, ili barem na nekom putovanju u Mletke, nije imao priliku prisustvovati pjevanju uz pratnju lutnje te da je, pored tolikih glazbala koja spominje, ne bi uvrstio u svoj roman.

Znakovitu naklonost prema predstavljanju glazbe u književnom djelu možemo uočiti i kod **Petra Hektorovića** (1487. – 1572.) u *Ribanju i ribarskom prigovaranju*, u kojemu ribari Nikola i Paskoje pjevaju epske narodne pjesme, bugarštice, *serpskim načinom*, pri čemu kod Hektorovića ta konotacija vjerojatno više upućuje na arhaičan način izvođenja tih pjesama, negoli na njihovo etničko obilježje. U *Ribanju* ribari, doduše, pjevaju bez pratnje instrumenata, ali Hektorović ide još korak dalje od

²⁰ Najpoznatiji primjer je svakako *Mille regrets*; pretpostavlja se da je njen autor Josquin des Prez (oko 1450. – 1521.), još jedan Marulićev suvremenik, jedan od najznačajnijih renesansnih skladatelja.

²¹ Zoranić, Petar, *Planine – izvornik i prijevod*; prijevod i komentari Marko Grčić, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988., str. 158–159.

Zoranićevih usmenih kontrafakturna te se potudio notnim zapisom vjerno reproducirati melodije njihovih pjesama, što je jedinstven slučaj, ne samo u hrvatskoj već i u renesansnoj književnosti uopće.²²

Nauprot tome, u stihovanoj poslanici Nikoli Nalješkoviću iz 1541. godine Petar Hektorović žali se kako mu zbog starosti i bolesti više ne priliči pisati, odnosno »pjevati pjesme«:²³

Ja ne vim tko bi znal nevoljno me stanje / Bi li igdar mene zval pjesni na spijevanje. / I ka je meni bit, prigovor ma biva: / Jur je muž vrjementit a pjesni pripiva, (...) (43–46).²⁴

A u pismu liječniku Vincencu Vanettiju kaže: »[...] sijeda glava i ohladnjela krv ne dopušta da ja upotrijebim ono što pripada mladima **i već je mnogo vremena da moja lira visi o zidu**« (istaknuo I. Paro). I tu je teško zaključiti radi li se samo o metafori ili o iskazu koji treba shvatiti doslovno, ili – kao što je to u renesansnoj umjetnosti često slučaj – i jedno i drugo. Je li Hektorovićeva lira samo metafora za pjesničko stvaralaštvo ili je Hektorović na zidu svojega Tvrđlja doista držao neko glazbal, na kojem je u mladosti možda svirao i pratilo svoje pjesme? Već u sljedećoj rečenici Hektorovićeva sna pita ga vila je li ikad bio na gori Parnasu: »To bih, reče, htjela znati, jerbo sam Vas slušala u vašoj mladosti više puta ... uz vrlo veliku naklonost slušalaca slatko pjevati.«²⁵

Hektorovićev slučaj podsjeća na to kako su pjesništvo i glazbena izvođačka praksa u doba renesanse u znatnoj mjeri bili uvjetovani kulturnim i društvenim konvencijama svojega vremena. Štoviše, posve različiti oblici pjesnikovanja i muziciranja, pa i različiti glazbeni žanrovi mogli su postojati u isto vrijeme, čak i u istom gradu, ovisno o lokalnoj mikrosredini. Fenomeni generacijske glazbe kao i dihotomija na prigodnu, zabavnu, pa čak i komercijalnu glazbu s jedne strane, te na umjetničku, učenu, s druge strane, nije od jučer. U svakom slučaju, spomenuta Hektorovićeva negacija

²² Hektoroviće notne zapise vidi u faksimilnom izdanju *Ribanja...*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1953., kao i u Hektorović, Petar, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, izvornik i prijevod na engleski jezik Edward D. Goy, Centar za kulturu Staroga Grada, Stari Grad, 1997., str. 138–139.

²³ Hektorović tada ima 54 godine, svoje najvažnije književno djelo *Ribanje i ribarsko prigovaranje* napisat će tek 14 godina kasnije, u mnogo starijoj dobi.

²⁴ *Odgovor Nikoli Nalješkoviću* (s tajanskog preveo Marin Franičević) u *Hanibal Lucić / Petar Hektorović*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 7, Matica hrvatska/Zora, Zagreb, 1968., str. 241–247.

²⁵ *Izvrsnomu umjetnosti i medicine doktoru G. Vincencu Vanettiju moje najdublje poštovanje* (s tajanskog preveo Marin Franičević) u *Hanibal Lucić / Petar Hektorović*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 7, Matica hrvatska/Zora, Zagreb, 1968., str. 260.

upućuje na to da je u mlađim danima svoje *pjesme ljuvne* možda doista i pjevao, moguće i uz pratnju lutnje, kako je to u njegovo vrijeme (kraj 15., početak 16. stoljeća) bilo uobičajeno, pogotovo u krugovima plemičkih obitelji. U svakom slučaju, Hektorovićevi notni zapisi dviju pjesama (*Bugarščica i Pisan*) iz njegova spjeva *Ribanje i ribarsko prigovaranje* daju naslutiti da je bio muzički obrazovan. Također, osim tih triju pjevanih epskih pjesama u drugom dijelu *Ribanja*, Hektorović u treći, zaključni dio svojega spjeva smješta i mit o Orfeju i zatim izmjenično pjevanje ribara Paskoja i Nikole, neposredno nakon sanolika susreta s galijom i njezinim tajanstvenim gostom, što pokazuje da mu je glazba doista bila važna. Naravno, moramo to naglasiti, glazba u značenju kakvo su joj pridavali Hektorović i mislioci i umjetnici njegova doba.

...

*kad voćke gredihu pustiv perivoje,
rike pristanihu brez barzine svoje;
kad stin'je ubisni naglo postupajuć
za sladkost od pisni, Orfeja slišajuć.* (istaknuo I. Paro)²⁶

Iznimno pronicljivo tumačenje značenja glazbe i pjevanja u Hektorovićevu *Ribanju i ribarskom prigovaranju* dao je Bojan Buić u svom pogовору izdanju iz 1997. godine, pod naslovom *Muzika, etos i prošlost u Hektorovićevu Ribantu i ribarskom prigovaranju*. Prema Buiću, pozivajući se na pismo Marsilija Ficina Peregrinu Agliju iz godine 1457., ta Hektorovićeva *sladkost od pisni* predstavlja zapravo »[...] furor divinus, poetski žar i ushićenost kojima se otkrivaju istine.«²⁷ To je onaj »tajni sastojak«, kvaliteta zasluzna za umjetničku autentičnost i uvjerljivost pjesničkoga kazivanja. Zato renesansni pjesnik tako rado svoje pjesme uglazbljuje i pjeva, a i kad ne pjeva, rado se poziva na transcendentnu moć glazbe. Španjolski vihuelist i skladatelj Alonso Mudarra u predgovoru svoje zbirke glazbe za vihuelu *Tres libros de musica en cifras...* (Sevilla, 1547.) ističe kako je pjevanje stihova velikih pjesnika prošlosti i antike uz pratnju vihuele »vrhunac erudicije«.

I Zorani i Hektorovi ponosno su se smatrali naslijedovateljima Marka Marulića, koji je i njima tada, kao i nama danas, bio veliki uzor, otac književnosti na našem materinskom jeziku. U Zoranićevim *Planinama* tužaljka nad baštinom koju nemilosrdno uništavaju vuci Turci nadahnuta je Marulićevom *Molitvom suprotiva Turkom*, pa se pastir koji uz pratnju gudaega instrumenta *poje*, dakle doista **pjeva** svoj *tužbeni*

²⁶ Hektorović, Petar, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, izvornik s prijevodom na engleski jezik: Edward D. Goy, Centar za kulturu Staroga Grada, Stari Grad, 1997., str. 108.

²⁷ Isto, str. 149.

*poj*²⁸, nimalo slučajno, zove Marul. Cijelo Hektorovićovo trodnevno krstarenje čamcem od Staroga Grada na Hvaru do Nečujma na Šolti, do ladanjske kuće Dujma Balistrilića (upravo onoga kojemu je Maruli posvetio svoju *Juditu!*) u kojoj je Maruli proveo pune dvije godine (1510. – 1512.), i natrag može se promatrati i kao svojevrsno hodočašće, i geografsko i poetsko i alegorijsko, u čast i u spomen velikom Marku Maruliću. U Dalmaciji *leut* znači i lutnju i vrstu drvenoga broda. Nije li u *Ribanju* i samo Hektorovićovo plovilo aluzija na Marulićevu alegorijsku *plavcu novu* hrvatskoga (književnog) jezika?

*Ako li daj dotol dokla zemlja ova
bude na karte sfolj slovinjska čtit slova.
Trudna toga plova ovdi jidra kala
plavca moja nova. (...)*

(*Judita*, 2122 – 2125)²⁹

Uistinu, odjek Marulićevih riječi s kraja *Judite* nalazimo i na kraju Hektorovićeva epistolarnoga spjeva, gdje se obraća onomu kojemu je *Ribanje* posvećeno, rođaku i vitezu Jeronimu Bartučeviću, poručujući da mu umjesto ribljega ulova, koji bi ljetionako brzo propao, šalje na dar pripovijest o svojem trodnevnom krstarenju

»... u knjižici ovoj,
u koj ćeš viditi i vas lov i put moj;
kojom ćeš živiti pun slavna imena,
skončan'ja ne imiti do duga vrimena:
dokle strana ova, der do togaj vika,
bude čtiti slova našega jezika!

(*Ribanje i ribarsko prigovaranje*, 1675 – 1681)³⁰

Pripovijest o ribarenju Hektoroviću je povod da u bogatstvu svojega materinskoga, hrvatskog jezika opjeva obrise svojega zavičaja, kao što je u gradnji svojega utvrđenog ljетnikovca Tvrđlja i zbiljski i alegorijski gradio svoj »svijet u malom« (*un piccol mondo*), u svjesnoj namjeri da u jezičnom, kulturnom i geografskom kontinuitetu

²⁸ Ono što Zoranić u 16. stoljeću naziva *tužba*, *narikanje*, *tužbeni poj*, razvit će se početkom 17. stoljeća u kult melankolije, koji je bio osobito popularan u Engleskoj, a lutnjistu i skladatelju Johnu Dowlandu donio međunarodnu slavu. U širem kontekstu barokne glazbe takav se glazbeni žanr naziva *lamento*.

²⁹ Marulić, Marko, *Judita*, Književni krug, Split, 1988., str. 190.

³⁰ Hektorović, Petar, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, izvornik i prijevod na engleski jezik Edward D. Goy, Centar za kulturu Staroga Grada, Stari Grad, 1997., str. 134.

svoj zavičaj i svoju kulturnu baštinu sačuva od zaborava i od više nego realne prijetnje uništenja koju su tada predstavljali osvajački pohodi Turaka.

I **Marin Držić** (1508. – 1567.) bio je muzički obrazovan, čak je neko vrijeme obnašao i dužnost orguljaša u Dubrovniku. Hektorovićev dragi prijatelj Mavro Vetranović 1567. pišući tužaljku povodom Držićeve smrti, među glazbalima koja su utihnula od tuge zbog Držićeve smrti na prvom mjestu spominje lutnju:

Na priminutje Marina Držića Dubrovčanina, tužba:

(...) **plačni su leuti i tužni ostali** (istaknuo I. Paro)
nijemi su flauti i ostali svirali,
smetel je violune taj čemer nemili,
da slatko ne zvone kako su zvonili;
jo išteti nesretni taj poraz,
kordine i korneti da izgube slatki glas,
smuti monikorde i glavončimbale,
smete arpikorde i žice ostale.³¹

Dubrovčanin **Nikola Vitov Gučetić** (Nicolo Vito di Gozze, 1549. – 1610.), koji je još kao dijete igrao u predstavama Marina Držića zajedno s njihovim autrom, piše:

»I zato ostavlјajući ta glazbala kao manje dostojna plemičke djece (odnosi se na puhačka glazbala), smarat ću violu, lutnju i klavičembalo najčasnijim i najdražesnjim glazbalima, ne manje za mlade nego i za stare. A klavičembalo se više preporuča starijima nego mladima za koje su viola i lutnja najprikladnija glazbala za odmor duha.«³²

»Za odmor duha« služile su zacijselo i maskerate, komedije i kazališne predstave koje su u Dubrovniku bile osobito popularne. O dinamici dubrovačke teatarske produkcije zorno govori podatak da je Dubrovčanin **Dominko Zlatarić** (1558. – 1613.) preveo pastoralu *Aminta* Torquatta Tassa još iz rukopisa i svoj prijevod pod naslovom *Ljubmir* tiskao 1580. u Veneciji, godinu dana prije talijanskoga originala! Torquattova pastoralu i Zlatarićev prijevod, kao i još neki drugi slični tekstovi, muzikalnošću svojih stihova utjecali su kako na književnike, tako i na glazbenike. Godine 1617. **Paskoje Primović** (oko 1565. – 1629.) objavio je prvi hrvatski prijevod jednoga opernog libreta, *Euridice* Ottavija Rinuccinija. Vidljivo je iz scenskih uputa da dramski tekstovi poput Torquattove i Zlatarićeve pastorale i Rinuccinijeva libreta

³¹ *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 5.; Matica hrvatska/Zora, Zagreb, 1968., str. 225.

³² Nikola Vitov Gučetić, *Dello stato delle Repubbliche secondo la mente d'Aristotile*, Venecija, 1591. (Prijevod: S. Tuksar, Hrvatski renesansni teoretičari glazbe..., str. 109).

nisu bili namijenjeni samo recitiranju već i pjevanju, a u pojedinim dijelovima se i sviralo.³³ Premda notni zapisi nažalost nisu sačuvani – a i pitanje je bilo li ih je uopće jer se u takvima situacijama rado improviziralo i sviralo »po sluhu« – iz konteksta onodobne izvođačke prakse možemo prepostaviti da je prilikom izvođenja pjesama u kazališnoj predstavi dubrovačka publika često imala prilike slušati svirku na lutnji.

3. Lutnja i glazba u Marulićevom pjesništvu

3.1. Hrvatski tekstovi

Marulić je rođen upravo u vrijeme pojave tiskarstva, odnosno izuma tipografije, tehnologije tiskarstva upotreboom pomicnih tipografskih znakova, što je omogućilo masovnu upotrebu tiskanja, time i mnogo bržu i širu distribuciju znanja i informacija. 1455. Johannes Gensfleisch, danas poznatiji pod imenom Gutenberg, razvivši tu naprednu tehnologiju tiskanja, dovršio je u Mainzu tiskanje Biblije, pionirski i do tada u svakom pogledu najveći i najkompleksniji tiskarski pothvat. U samo nekoliko desetljeća tiskarstvo se proširilo diljem Europe. Već 1483. – u do danas nažalost neidentificiranoj tiskari – nastaje naš *Misal po zakonu rimskoga dvora*, prva knjiga na hrvatskom jeziku, tiskana glagoljicom.

Marku Maruliću dugujemo ne samo prvi književni ep na hrvatskom jeziku već i neke od najranijih i najelokventnijih spomena lutnje u hrvatskoj književnosti, kao i najranije osvrte na naše glazbenike i muziciranje u domaćoj sredini, konkretno u Splitu.

Govoreći eksplisitno o lutnji, sam Marulić prema njoj ima ambivalentan stav, no to ne treba čuditi imajući na umu ambivalentnost njegova pjesničkoga opusa u cjelini. Razumljivo je da pjesnik u svojim poznim godinama, svjetski poznat pisac *Institucije i Evandelistara*, kada većinu slobodnoga vremena provodi zadubljen u čitanje i pisanje latinskih stihova i u kršćanskoj kontemplaciji i molitvi, nije baš oduševljen bučnim podoknicama koje raspjevani mladići uz pomoć lutnje priređuju do kasno u noć na uskim ulicama Dioklecijanove palače te ih stoga kori što noću (...) *pojec hode u leutu zvoneći!* Da stvar bude gora, uz lutnju se ne samo naveliko pjevalo već i plesalo, pa svećenicima poručuje:

³³ Vidi poglavje *Teatar, glazba, glazbeni teatar* u Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 106–110.

*Ki zbirate tance, redovnici moji,
Ter spivate kance, vi ste slipi vojni...
Tance ne vodite, ne spivajte pisni,
Unesto hodite, a ne kako bisni, (...).³⁴*

No, čini se da Marulićeve dobronamjerne opomene nisu baš urodile plodom, a pomama za lutnjom u gradu se još i pogoršala pa splitski nadbiskup Andrija II. Cornelius u svojim konstitucijama 1535. godine splitskim svećenicima **naređuje** da noću *ne pjevaju s leutima i ostalim glazbalima ljubavne pjesme!*³⁵

Lutnju, odnosno svirače lutnje, *leutaše*, Marulić izrijekom spominje i u *Juditi*, prigodom opisa svečanosti u čast Nabukodonozora:

*Gospoda velika od gradov pram njemu
gredihu, razlika vesel'ja čine mu.
Svitilnike žge mu, krune donošahu,
pojahu jošće mu ter tance vojahu.
Tuj ti mu **zvonjahu gusle s leutaši**, (istaknuo I. Paro)
dipli privartahu, s njimi nakaraši.
(Judit, 400 – 405)³⁶*

Premda je tu riječ o pjesničkoj fikciji kojom se pri povijedaju događaji iz Staroga zavjeta, opis na vrlo zanimljiv način odražava glazbenu praksu Marulićeve vremena: renesansna glazbala dijele se na tihe i glasne instrumente. Lutnja je spadala u skupinu tihih glazbala te je u komornom muziciranju bila kompatibilna s onima iz iste skupine, među kojima su i gudaći instrumenti, odnosno, kako Marulić kaže, *gusle*. Instrumentalni sastav s različitim vrstama viole i lutnje bio je prikladan za pratnju pjevanja, no njihova upotreba u kombinaciji s glasnim puhaćim instrumentima (*diple*) i udaraljkama (*nakaraši*, svirači *nakare*) nije bila uobičajena i upućuje na nesklad čitava prizora. U kontekstu epskoga narativa priče o Juditi, prikazujući ulizivačku poniznost i pretjeranu raskoš kojom se *gospoda velika* nastoje uđvoriti Nabukodonozoru, kao i buku i groteskni nesklad koji pri tom stvaraju, Marulićev opis možemo promatrati i kao svojevrstan *vanitas* prizor u mediju književnosti.

Pred kraj epa, pri opisu svečanosti u čast Judite, njezina herojskoga čina i poraza Holofernove vojske, nalazimo i dojmljivi onomatopejski opis glasnih glazbala u funkciji dvorske glazbe:

³⁴ Cvito Fisković, *Splitska renesansna sredina* u Marulić, Marko, *Judita*, Književni krug, Split, 1988., str. 69.

³⁵ Isto, Marulić, Marko, *Judita*, Književni krug, Split, 1988., str. 68.

³⁶ Marulić, Marko, *Judita*, Književni krug, Split, 1988., str. 132.

*Trublje su trubili, bubnji su bubnjali,
svirale svirili, cindre privartali (...).
(Judit, 1822 – 1823)³⁷*

Također, slično je pri opisu Nabukodonozorove vojske u pokretu, prava glazbena »*Battaglia*«:

*Prid kolom bi(j)uci bubnjahu nakari,
trumbite trubljući svirahu pijari.
A niki u citari zvoneći pojaše, (...).
(Judit, 273 – 275)³⁸*

Potvrđuje se i lijep primjer glazbe liturgijskoga karaktera u Juditinoj pjesmi (*Kantika ali pisan Juditina*), u stihovima u kojima sa svojim narodom slavi pobjedu nad Holofernom i Nabukadonozorovom vojskom:

*Otvorite usan, počnite hvaliti
Boga i slaviti u cimbale zvone,
kitare udariti, psalm peti tone: (...).
(Judit, 1971 – 1973)³⁹*

Slučajno ili ne u Marulićevoj *Juditi* nalazimo ne samo spomen najvažnijih glazbenih instrumenata već i bogat žanrovski i akustični spektar glazbe njegova doba.

3.2. Latinske pjesme – *Glasgowski stihovi*

Marulićeve takozvane *Glasgowske stihove* tek od relativno nedavno možemo čitati i na suvremenom hrvatskom jeziku zahvaljujući kongenijalnu prijevodu Darka Novakovića.⁴⁰ Ta rukopisna zbirka stihova, koje je Marulić od svojih mlađih dana pa do starosti pisao na latinskom, intimna je karaktera i uz elaboracije brojnih mitoloških motiva, uobičajenih za doba renesanse, mnogi od stihova predstavljaju Marulićeve neposredne reakcije na okolinu, na suvremenike, pjesnike, trgovce, političare, bilo prijatelje, bilo neprijatelje. Za prijatelje je pun iskrene *dike ter hvaljenja*, one druge pak, koji ga vidno živciraju, satire upravo nemilosrdnom satiron, pri čemu ih

³⁷ Marulić, Marko, *Judit*, Književni krug, Split, 1988., str. 180.

³⁸ Isto, str. 127.

³⁹ Marulić, Marko, *Judit*, Književni krug, Split, 1988. str. 186.

⁴⁰ Marko Marulić: *Glasgowski stihovi*, preveo i priredio Darko Novaković, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.

karikira u groteske koje podsjećaju na likovne kalambure Hieronymusa Boscha. To glasno *protivljenje* određenim pojavama bitna je *licencia poetica* Marulićeva pjesništva, pogotovo onoga na latinskom; Marulić aktivno sudjeluje u kritičkom preispitivanju pojava svojega vremena i svoje sredine, svjestan razorne snage svojega pera rado diže svoj pjesnički glas protiv onoga što/tko mu se ne sviđa. U njegovoј epigramatice možemo pratiti jedan cijeli zasebni žanr »protestnih« pjesama, koje sve počinju naslovom *Protiv...*, pri čemu neke razmatraju opća mjesta: *Protiv današnjega doba; Protiv sudbine.* Neke se, naprotiv, bave aktualnom političkom situacijom u svijetu: *Protiv nesloge kršćanskih vladara.* Neke su obračun s vlastitim slabostima: *Tužaljka protiv dnevнog sna.* Druge su usmjerene protiv određenih osoba (one s pjesničkim aspiracijama Maruliću su posebno problematične): *Protiv Pamphaga, lošeg pjesnika; Protiv Jakotina, najgoreg pjesnika; Protiv Tonča koji pije i blebeće itd.*, dok su neke britko oružje u vrlo osobnom obračunu: *Protiv Sabela, podcjenjivača Marka Marulića ili Marko Marulić protiv kritičara svojih djela:*

*Zašto me čitaju mnogi, a tebe, kritiče, nitko?
Ne pišeš ništa, a to teško se čita, zar ne?*⁴¹

Na sasvim suprotnom kraju registra Marulićeve kritičke epigramatike nalazimo njegove pjesme pohvalnice u kojima jednako elokventno hvali i slavi određene osobe koje pokazuju izvanredno umijeće i posebne umjetničke kvalitete. Posebno su zanimljivi osvrti na tadašnje glazbenike, iz Marulićeva humanistčkog kruga prijatelja i poznanika: (vjerojatno Nikola) Alberti, svirač na lutnji, Frane Srića, plesač, Jerolim Papalić, svirač i pjevač. Kod autora kao što je Marulić, jasno je da se tu nipošto ne radi o podilaženju svojim prijateljima, nego o otvorenoj afirmaciji određenih kulturnih i etičkih vrijednosti. Najveći broj glazbenih referencijsa kod Marulića potječe upravo iz toga afirmativnog spektra njegove latinske epigramatike.

Budući da Marulić *Glasgowske stihove* piše na latinskom, logično je i, vjerujem, ispravno što Darko Novaković latinsku riječ *citera, cithara* ili *cythara* prevodi kao »lutnja«, a *citharoedus* kao »lutnjist« jer su te izraze u istom značenju upotrebljavali i sami lutnjisti 16. stoljeća. Uz to, u Marulićevu vrijeme, dakle, u drugoj polovici 15. i početkom 16. stoljeća upravo je lutnja bila najrasprostranjenije glazbalo, ne samo na dvorovima plemstva već i u kućama bogatoga građanskog i trgovačkog staleža, kao i među učenim humanistima.

U društvu Marulićevih splitskih prijatelja/glazbenika posebno se ističe Jerolim Papalić. Marulić mu upućuje svoju najelokventniju pjesničku pohvalnicu, sa

⁴¹ Marko Marulić: *Glasgowski stihovi*, preveo i priredio Darko Novaković, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.

zvučnim naslovom *Jerolimu Papaliću, najodličnijem od svih svirača*. Premda je stvar onodobne pjesničke konvencije bliska i draga muzičara idealizirati i uspoređivati s mitskim glazbenicima kao što su Apolon (Feb), Orfej i Arion, iz Marulićevih stihova ipak doznajemo da je Jerolim Papalić bio vješt ne samo u sviranju nego i u pjevanju. Ako i ne možemo sa stopostotnom sigurnošću tvrditi da Papalić svira baš lutnju, tu očigledno nalazimo već sasvim drukčiji Marulićev odnos prema pjevanju uz pratnju nekoga (moguće trzalačkoga) glazbenog instrumenta.

3.3. Marulićev prijevod kao poticaj za glazbeno stvaralaštvo

Najiscrplije glazbeno svjedočanstvo iz Marulićeva splitskoga humanističkog kruga neočekivano nalazimo zahvaljujući upravo prijateljstvu Jerolima Papalića i Marulića, vezano uz Marulićev prepjev čuvene kancone Francesca Petrarce *Vergine bella, che di sol vestita* (*Canzoniere*, 366) s talijanskoga izvornika na latinski.

Ovdje mala digresija o jeziku – prihvatljivo objašnjenje za taj neobičan prevoditeljski podvig, koji je, zahvaljujući Marulićevim intervencijama, daleko više od puka prevodenja, pruža nam Darko Novaković pokušavajući dati odgovor na pitanje »zašto zapravo Marulić latinizira toskanske klasike i za koga to čini«. Odbacujući pretpostavku da je riječ o pjesničkom nadmetanju s prethodnicima ili tek o dokonjoj jezičnoj i stilskoj vježbi, Novaković zaključuje: »Za cijele Marulićeve književne karijere, latinski nije samo medij koji u sadašnjosti premošćuje jazove između pučkih jezika, ili njihovih dijalekata, nego i vrlo čvrsto jamstvo da će tekst i u budućnosti ostati razumljiv.«⁴²

1510. godine Marulić se povlači u svojevrstan dobrovoljni egzil na Šoltu, gdje će u kući svojega kuma dom Dujma Balistrilića (upravo onoga kojemu je u predgovoru posvetio svoju *Juditu*) u Nečujmu ostati pune dvije godine. No, za to vrijeme intenzivno čita, piše, prevodi i dopisuje se sa svojim prijateljima u Splitu. Marulićev latinski prepjev Petracine kancone *Vergine bella* objedinjuje neke od najvažnijih smjernica Marulićeva književnoga, intelektualnoga i duhovnoga djelovanja – divljenje pjesničkom djelu, kako sâm kaže u predgovoru, *najrječitijeg toskanskog pjesnika* (Petrarce), koji je pjesme pisao na *materinskom jeziku*, njegovanje latinskoga jezika koji je aktualna *lingua franca* renesansnih humanista i, nadasve, sklonost ka duboko proživljenu kršćanstvu. Marulićovo intenzivno i produhovljeno čitanje i prevođenje Petrarce nije tek površno shvaćeni petrarkizam, kao što ćemo to često nalaziti u

⁴² Marko Marulić: *Latinski stihovi*, priredili i preveli Bratislav Lučin i Darko Novaković, Književni krug, Split, 2005., str. 76 –77.

mladalačkoj produkciji brojnih hrvatskih renesansnih pjesnika – ne slučajno *Vergine bella* ujedno je i veličanstveni kraj i sažetak Petrarcina *Canzoniera*, uz to i vrhunac cjelokupna Petrarcina pjesničkoga opusa, pjesma u kojoj Petrarca svoju ljubav prema Lauri transcendira u ljubav prema Bogorodici:

*Ako je prolazni dar ljepote mogao smrtne
Takav probuditi žar ljubavi vjerne u njoj,
Zar je neće još više krasota zanijeti lica
Svetoga, onog što sâm u nj se zaljubio Bog?*

(Marko Marulić, *Blaženoj Djevici*, 151–154,
prepjev: Darko Novaković)⁴³

Kako doznajemo iz predgovora, na prepjev Petrarcine kancone Marulić se dao na nagovor Jerolima Papalića koji je žarko želio uglazbiti latinsku verziju. Marulić svoj latinski prepjev pod naslovom *Ad Virginem beatam* i s posvetom *M. Marulus Hieronymo Papali salutem* šalje prijatelju i rođaku Jerolimu Papaliću: »Primi, dakle, od mene darak što ga obećah, sastavljen kako god u elegijskoj pjesmi, pa ako možda i nije dostojan tvoje kitare, kojom bi se ti mogao natjecati s Muzama, ipak je prikladan našem prijateljstvu, jer zaista ne treba toliko cijeniti djela prijatelja koliko njihovu namjeru.« Zatim se obraća Papaliću s usrdnom molbom da ga u svojim molitvama preporuči Djevici i, nadalje, da u pjevanje tih stihova unese »svoje glazbeno umijeće, svoje glasove, ritmove, tonove i svoj napjev, nimalo se ne obazirući na oskudnost i neprikladnost mojih riječi, nego razmišljajući o svetosti i uzvišenosti one kojoj su te riječi posvećene«.⁴⁴

Da tu nije riječ samo o pjesničkim figurama nego o pravom prevoditeljskom i glazbenom pothvatu, znamo zahvaljujući Frani Božičeviću koji nedugo potom u svojoj stihovanoj poslanici Marulića, među ostalim, obaveštava kako Jerolim u Splitu »kad pjesmu o Svetoj je dobio Djevi, / Posvud Ti, Marule, s njom čudesno pronosi glas, / Uglazbljenu je pjeva, pred ljudima kuje u zvijezde....«⁴⁵. Koliko je meni poznato, to je prvo svjedočanstvo o suradnji tekstopisca i skladatelja u hrvatskoj književnosti uopće. Papalićovo uglazbljenje nije nam nažalost sačuvano, ali je zato u zbirci Andree Antica *Canzoni nove*, tiskanoj u Rimu iste 1510. godine, objavljena četveroglasna skladba u kojoj je talijanski skladatelj Bartolomeo Tromboncino⁴⁶ vrlo dirljivo

⁴³ Isto kao prethodna bilješka, str. 317–318.

⁴⁴ Isto, str. 307.

⁴⁵ Isto, str. 337.

⁴⁶ Bartolomeo Tromboncino (oko 1470. – oko 1535.) bio je izuzetno popularan talijanski skladatelj na razmeđi 15. i 16. stoljeća; premda najpoznatiji po svojim brojnim svjetovnim *frottolama*, skladao je

uglazbio prve četiri strofe Petracine kancone. Prepostavljamo da je Papalić za svoje uglazbljenje mogao imati neki uzor poput Tromboncinove skladbe te da se prigodom glazbene izvedbe Marulićeva prepjeva sâm pratio nekim (trzalačkim) glazbalom. Je li Papalićeva *cythara* (kitara) lutnja? Vrlo vjerojatno. Mogući kandidati još su i citern i *viola da mano*, talijanski trzalački instrument sličan španjolskoj vihueli, pa i sama vihuela⁴⁷. Budući da 1492. godine, nakon katastrofalnoga progona Židova iz Španjolske, jedna skupina sefardskih Židova dolazi u Split (gdje će se uskoro udomaćiti do te mjere da će unutar zidova Dioklecijanove palače imati i svoju četvrt i minijaturnu sinagogu, koja tu stoji još i danas), nije isključeno da je s njima možda došla i španjolska vihuela, koja je sa svojim iznimnim glazbenim kvalitetama mogla pobuditi znatiželju glazbeno aktivnih Marulićevih prijatelja. S druge strane, okolnost da su upravo u razdoblju od 1507. do 1511. godine u radionici Ottaviana Petrucci u Veneciji i potom u obližnjem Fossombroneu tiskane tri obimne zbirke instrumentalne glazbe posvećene lutnji, od kojih treća (*Tenori e contrabassi intabulati* Franciscusa Bossinensis) sadržava obrade brojnih pjesama za pjevanje uz pratnju lutnje, svjedoči o velikoj popularnosti lutnje, što je ipak čini najizglednijim kandidatom za Papalićeve glazbeno-pjesničke performanse.

Iz svih već spomenutih primjera možemo zaključiti da Marulić vjerojatno nije imao ništa protiv lutnje kao glazbenoga instrumenta, nego je – prema njegovu mišljenju i ukusu, a u skladu s konvencijom njegova doba i društvenoga staleža – imao protiv neprimjerenih načina muziciranja u kojima se lutnje – ili koji drugi slični glazbeni instrumenti – upotrebljavaju. Marulićeve opomene sugrađanima protiv neprična lutnjističkoga ponašanja podsjećaju nas na to da u svakom vremenu postoji i kultura i pop-kultura, a tragove manje-više kontinuirane glazbene pop-kulture doista možemo upravo u gradu Splitu pratiti od Marulićeva vremena sve do današnjih dana.

4. Zaključak

Brojne referencije na lutnju i na glazbu u hrvatskom renesansnom pjesništvu svjedoče o tome da se u 16. stoljeću, slično kao na Apeninskom poluotoku i u ostalim krajevima zapadne i sjeverne Europe, i kod nas muziciralo na trzalačkim glazbalima. Promišljanja hrvatskih renesansnih humanista i teoretičara glazbe kao što su Fedrik Grisogono Bartolačić, Frane Petrić i Nikola Vitov Gučetić, a pogotovo glazbeno

i duhovnu glazbu.

⁴⁷ Vihuela je španjolska inačica lutnje, ima tijelo nalik gitari, broj žica i ugodba istovjetni su s renesansnom lutnjom.

stvaralaštvo Jerolima Papalića, Filipa Lauranusa, Andrije Patricija, Julija Skjavetića, pokazuju da je glazbeni život cvjetao u pojedinim kulturnim mikrosredinama hrvatskih gradova, katkad i na vrlo visokoj razini. Pa ako na tlu Hrvatske i nemamo sačuvane konkretne notne zapise lokalnoga glazbenog stvaralaštva 16. stoljeća, intenzivne kulturne i trgovačke veze hrvatskoga priobalja s Venecijom, kao i trojezičnost hrvatskih humanista, činili su bogatu glazbenu i lutnjističku tiskarsku produkciju talijanskih tiskarskih središta (Venecija, Rim, Milano) lako dostupnom. Lutnja je bila prisutna u različitim aspektima kulturnoga života hrvatskoga plemeća, građanina i humanista, služila je za solističko i komorno muziciranje, za pratnju pjesama na talijanskem, hrvatskom i latinskom jeziku, za glazbenu edukaciju, ali i za zabavu, za društvene igre, za prigodne plesove i svečanosti, za ljubavno udvaranje nestošne mlađeži, a od sredine 16. stoljeća sve više i za glazbu u kazalištu. Tu prisutnost lutnje na prostoru današnje Hrvatske od 13. stoljeća nadalje potkrepljuju ikonografija, kao i arhivski podatci u geografskom trokutu od Istre, Podravine, do Cavtata. Još više od puke fizičke prisutnosti lutnje u našim krajevima pozornost plijeni važnost koju su u svojim djelima istaknuti hrvatski pjesnici 16. stoljeća, od Marulića nadalje, poput Zoranića i Hektorovića, pridavali lutnji i glazbi u širem smislu. Lutnja je, kao i drugdje u Europi, i u hrvatskom renesansnom pjesništvu bila idealan medij za ljubavnu poeziju, poveznica s antičkim pjesnicima i mitovima o Apolonu, muzama i Orfeju, metafora za jedinstvo riječi i glazbe, za *furor divinus*, za pjesničko nadahnuće. No, u drukčijem kontekstu, posebno u slikarstvu, može simbolizirati taštinu, *vanitas*, ispravnost i prolaznost svjetovnoga života.

Lutnju u riječi *leut* u različitim situacijama epskoga narativa nalazimo i u leksiku Marulićeve *Judite*, prvoga epa na hrvatskom jeziku.

Marulićeva razmjena pisama s priateljima u Splitu oko njegova latinskoga prepjeva Petrarcine kancone *Vergine bella* dragocjeno je svjedočanstvo iz prve ruke o tome kako su splitski humanisti početkom 16. stoljeća razmišljali, što ih je nadahnjivalo, tko su im bili uzori, što su im bili ideali. Vidimo, također, da pjesništvo za njih nije bilo samo intelektualna djelatnost koja ostaje na papiru, već i povod i poticaj za neposredan ljudski susret, za prijateljsko druženje, za živu izvedbu. U Splitu Marulićeva vremena, kao i šire na prostoru hrvatskoga priobalja, glazba je imala važnu ulogu u kultiviranju i predstavljanju pjesničkoga umijeća. Razumljivo, glazbena izvođačka praksa koju takav artistički odnos prema pjesništvu implicira nije za široku javnost, već za mali, odabrani krug onih koji posjeduju dovoljno nužna književnoga, glazbenog i intelektualnog obrazovanja. Humanisti/glazbenici Marulićeva kruga nagovješćuju slična udruženja pjesnika, glazbenika, glazbenih teoretičara i umjetnika kao što su to u drugoj polovici 16. stoljeća primjerice dvije čuvene firentinske *camerate*, među kojima su bili skladatelji i teoretičari glazbe Vincenzo Galilei, Emilio

de Cavalieri, kasnije i Jacopo Peri i Giulio Caccini. Težnja tih skladatelja za tim da se vokalno višeglasje, po uzoru na antičke tragedije, zamijeni ekspresivnim jednoglasnim pjevanjem uz instrumentalnu pratnju na lutnji dovela je do korjenitih promjena u glazbi, što će do kraja 16. stoljeća utrti put ka glazbenom baroku, glazbenom kazalištu i operi. Stotinjak godina nakon Marka Marulića i njegova splitskoga humanističkog kruga upravo će aktivnosti takvih umjetničkih akademija i učenih društava biti žarišta glazbenoga života u hrvatskim krajevima od Istre do Dubrovnika. Premda smo nesretnim stjecajem povijesnih okolnosti lišeni konkretnih notnih zapisa glazbe za lutnju, ikonografija, arhivski podatci i važna prisutnost u hrvatskom renesansnom pjesništvu svjedoče kako kroz cijelo 16. stoljeće pa sve do početka 17. stoljeća i na našim prostorima lutnja i njezin repertoar čine svojevrsnu zlatnu nit koja je povezivala pjesništvo i glazbu, povijest i suvremenost, alegoriju i zbilju.

Dodatak

Izbor iz *Glasgowskikh stihova* (prepjev: Darko Novaković)⁴⁸:

43. Alberti, svirač na lutnji

*Dok iz lutnje Alberti mami zvuke,
Rujnom usnom Dijana cjelov svoj mu
Dade, misleći da je riječ o bratu.* (str. 55)

52. Frani Srići, plesaču

*Povesti kolo i ljupko u igri poskočiti uvis,
Vrškom stopala tek blago dodirnuti tlo,
Ili se nogama hitrim u krugu vrtjeti skladno,
Dok ti stalno uz struk promiče nježniji spol;
Potom uz zvonke lutnje zvuk zaplesati čilo,
Jedan, pa drugi ples, potom i tisuću njih:
Sve to, Frane, znaš, pa će možda djevojke reći:
»Svem ko Dijana je vješt: njezin je učenik on!«* (str. 63)

46. Molba Muzama u zaljubljenosti (9–12)

⁴⁸ Marko Marulić: *Glasgowski stihovi*, preveo i priredio Darko Novaković, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.

(...)

*Ipak, Muze, molim vas od sveg srca,
Molim, Febe, i Tebe, što si nekoć
Mojoj pjesmi svečanoj dao strune
I nadahnucé, (...).* (str. 57)

30. Jerolimu Papaliću, najodličnijem od svih svirača

*Rodopu neka i Hem razveseljava pjesmama Orfej,
Lirom Amfion nek svoj tebanski proslavlja grad:
To što je zaobljen dupin Ariona spasio njena,
Neka Metimna na sva zvona razglašuje svud;
Slava nije se manja Splitu osmjehnula gradu:
To je Jerolim naš, razlog za ponos i čast!
Njemu se dive i plješću i ljudi i bogovi tek što
Strune mu dotakne prst, tek što mu odjekne glas.
Kad mu preslatku glazbu i pjesmu začuju Muze,
Pomisli svaka: Pa to naš je zasvirao Feb!«
Stijenju i zvjeradi možda i drugi su dragi pjevači:
Ukus kom zdrav je i um njemu Jerolim je drag!* (str. 43)

Literatura i izvori

Castiglione, Baldesar, *Dvoranin*, Preveo Frano Čale, Cekade, Zagreb, 1986.

Čale, Frano *Pjesme talijanke Saba Bobaljevića Glušca*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1988.

Hanibal Lucić / Petar Hektorović, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Knjiga 7, Matica hrvatska – Zora, Zagreb, 1968.

Hektorović, Petar, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, Izvornik i prijevod na engleski jezik Edward D. Goy, Centar za kulturu Staroga Grada, Stari Grad, 1997.

Marulić, Marko, *Judita*, Književni krug, Split, 1988.

Marulić, Marko, *Glasgowski stihovi*, Preveo i priredio Darko Novaković, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.

Marulić, Marko, *Latiniski stihovi*, Priredili i preveli Bratislav Lučin i Darko Novaković, Književni krug, Split, 2005

Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Knjiga 5, Matica hrvatska – Zora, Zagreb, 1968.

Zoranić, Petar, *Planine*, Izvornik i prijevod, Prijevod i komentari Marko Grčić, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988.

Burckhardt, Jacob, *Kultura renesanse u Italiji*, S njemačkoga preveo prof. dr. Milan Prelog, Prosvjeta, Zagreb, 1997.

Čavić, Aldo, *Slike renesanskoga Hvara – Predodžba identiteta hvarske komune u književnosti XVI. stoljeća*, Hrvatska sveučilišna naklada – Ogranak Matice Hrvatske u Hvaru, Zagreb, 2019.

Čavić, Aldo, *Ribanje i ribarsko prigovaranje Petra Hektorovića – mali vodič*, Muzej Staroga Grada, Stari Grad, 2020.

Klibanski, Rajmond; Panofsky, Erwin; Saxsl, Fritz, *Saturn i Melankolija – Studije iz povijesti filozofije prirode, religije i umjetnosti*, Prijevod Marina Kralik, Martina Kolarec, Judita Uremović, Zadruga Eneagram, Zagreb, 2009.

Mayer Brown, Howard, *Instrumental music printed before 1600*, Harvard University Press, London, 1979.

Paro, Frane, *Nevidljiva tipografija*, Kajkavsko spravišće, Zagreb, 2016.

Paro, Frane, *Geometrija melankolije*, Akademija likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, 2021.

Plamenac, Dragan, *Glazba 16. i 17. stoljeća u Dalmaciji – Osam studija*, Priredio Ennio Stipčević, Muzički informativni centar Koncertne direkcije Zagreb – Književni krug Split, Zagreb – Split, 1998.

Schlegel, Andreas; Lüdtke Joachim, *Die Laute in Europa 2 – The Lute in Europe 2*, Dvojezično, drugo, znatno prošireno i preuređeno izdanje, The Lute Corner, Menziken (CH), 2011.

Stipčević, Ennio, *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb, 1997.

Stipčević, Ennio, *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog – Muzički informativni centar, Zagreb, 2017.

Tuksar, Stanislav, *Hrvatski renesansni teoretičari glazbe*, Jugoslovenska akademija znanosti i umetnosti, Zagreb, 1978.

Glazbeni izvori

Petrucci, Ottaviano, *Harmonice Musices Odhecaton*, Venecija, 1501., Faksimil: internetska stranica International Music Score Library Project (IMSLP) / Petrucci Music Library

Spinacino, Francesco, *Intabulatura de lauto, libro primo & secondo*, Ottaviano Petrucci, Venecija, 1507., Reprint: Éditions Minkoff, Genève – Paris, 1978.

Dalza, Joan Ambrosio, *Intabulatura de Lauto*, Ottaviano Petrucci, Venecija, 1508., Reprint: Éditions Minkoff, Genève – Paris, 1980.

Bossinensis, Franciscus, *Tenori e contrabassi intabulati... libro primo*, Ottaviano Petrucci, Venecija, 1509., faksimil: internetska stranica International Music Score Library Project (IMSLP) / Petrucci Music Library

Bossinensis, Franciscus, *Tenori e Bassi intabulati... libro secondo*, Ottaviano Petrucci, Fossombrone, 1511., Faksimil: internetska stranica International Music Score Library Project (IMSLP) / Petrucci Music Library

Capirola, Vincenzo, *Compositione di messer Vincenzo Capirola*, Rukopis, Venecija, 1517., Faksimil: Studio per edizioni scelte, Firenze, 1981.

Casteliono, Antonio, *Intabolatura de leuto*, Milano 1536., Reprint: Studio per edizioni scelte, Firenze, 1980.

Willaert, Adriano, *Intavolatura de li Madrigali di Verdelotto*, Venecija, 1536., Reprint: Studio per edizioni scelte, Firenze, 1980.

Mudarra, Alonso, *Tres libros de musica en cifras para vihuela...*, Sevilla, 1546., Reprint: Editions Chanterelle, Monaco, 1980.

Fuenllana, Miguel de, *Libro de musica para vihuela*, Sevilla 1554., Minkoff Reprint, Genève, 1981.

Audiovizualni zapisi dostupni na internetu

Renaissance Music: Marko Marulić – The 2 italian sonnets – by Simone Sorini Syrenarum, Ancona-Split, na YouTube kanalu *SIMONE SORINI Cantore al Liuto*

Igor Paro, *Glazba za lutnju iz vremena Marka Marulića*, Audiovizualan zapis koncerta održanoga 23. travnja 2021. u Splitu na Stručno-znanstvenom skupu *Marko Marulić, Judita (1501. – 1521. – 2021.)*, 1. dan, na YouTube kanalu Agencije za odgoj i obrazovanje, na 4:26:30 do 4:57:24

Glazba Marulićeva humanističkog obzora, Ansambl PLAVCA NOVA, Umjetnički koncept i vodstvo Igor Paro, Audiovizualan zapis koncerta održanoga u župnoj crkvi sv. Ivana Krtitelja u Zagrebu 22. lipnja 2021. godine, Udruga Prosoli – Sveta glazba / Real Grupa, Zagreb, 2021.

S u m m a r y

THE LUTE IN CROATIAN RENAISSANCE LITERATURE – WITH SPECIAL REFERENCE TO ITS ROLE IN MARULIĆ'S POETRY

The paper discusses the presence, meaning and role of the lute in Croatian Renaissance literature, especially in the poetry of Marko Marulić. The introduction points out that the focus is on the Renaissance lute, as one specific and distinctive type in the multitude of emerging forms of musical instruments from the European lute family. The Renaissance lute greatly marked not only music but also the wider culture in Europe and Croatia in the 15th and 16th centuries. The lute had a particularly significant influence on Renaissance poetry, as during the Renaissance there was a strong tendency for poetry to be performed in musical form, such as a cappella singing, or in the form of various vocal-instrumental ensembles, with singing (monody) accompanied by lute being particularly popular. Chapters 1.2 and 1.3 discuss the broader cultural and historical context of the esthetic and development of the Renaissance lute and its repertoire, with reference to the adaptation of the instrument for performing polyphony and accompaniment to singing. After considering the iconographic and archival records of the presence of the lute in the late Middle Ages and the Renaissance (Chapter 1.4. Lute in today's Croatia, from the 13th to the 16th century), the central part of the paper (Chapter 2.0) seeks to interpret references to lute and musical performance practice, which can be found in the works of some of the most important Croatian Renaissance writers (Hanibal Lucić, Petar Hektorović, Mavro Vetranović, Petar Zoranić, Marin Držić). When interpreting the mention of lute and other instruments in a literary work, there is the question of the extent to which it is a reflection of the real musical practice of the author's environment, and in which the matter of poetic conventions common in the Renaissance – mythological motifs, metaphors and associations derived from ancient Greek and Roman poetry, showing of the author's erudition. Since there are especially numerous and interesting references to music and lute in the poetic opus of Marko Marulić, the entire third and final part of this paper is dedicated to this, with special reference to the musical dimension of Croatian literary debut, Marulić's *Judith* (Chapter 3.1), then eloquent references to the lute in Marulić's Latin epigrammatics (*Glasgow verses*, chapter 3.2), and to a very exceptional testimony to the collaboration of

Marko Marulić and Jerolim Papalić in setting Marulić's Latin translation of the Petrarca's canzone *Vergina bella* to music (chapter 3.3). In this paper, the author focuses on the mentioned topics from the perspective of an educated and practical musician – lute player for whom the interaction of Renaissance music and poetry is a special focus of interest and encouragement for his own concert projects, especially in the context of the great half-millennium anniversary of the first publication of Marulić's *Judith*.

Keywords: lute, Croatia, renaissance, literature, Marulić

AGENCIJA ZA ODGOJ I OBRAZOVANJE

MARKO MARULIĆ

JUDITA

(1501. – 1521. – 2021.)

Zbornik radova

Za nakladnika *Dubravka Brezak Stamać*

Tiskanje dovršeno u ožujku 2022.

u tiskari *Kerschoffset d.o.o.*, Zagreb

ISBN 978-953-7290-42-9

Agencija za odgoj i obrazovanje
Education and Teacher Training Agency

ISBN 978-953-7290-42-9